

3298

कामन्दकीयनीतिसारः

रामनागयणविद्यारत्न-श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशैः प्रणीतया

परिशोधितया च

उपाध्यायनिरपेक्षामारिष्ठाख्यटीकया सहितः,

व्याश्रियाटीकसोसाइटी-समाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितः ।

SAZN
KAM

कलिकाता ।

बाप्टिस्टमिशनारिभिक्षणालये मुद्रितः ।

संवत् १९४१ ।

INDIA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
Old Series, Nos. 19, 179 and 206.
New Series, Nos. 338 and 511.

कामन्दकीयनीतिसारः ।

THE NĪTĪSĀRA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY

BY
KĀMANDAKI,
WITH A COMMENTARY

COMPILED AND EDITED BY
PĀNDITA RAMANARAYANA VIDYABATNA, JAGANMOH
TARKALANKARA, AND KAMYAKHYANATHA
TARKABAGĪSA.

THE TEXT EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

CALCUTTA:
PRINTED BY J. W. THOMAS, PARTNER MISSIOWS PRESS
1884

भूमिका ।

डाक्टरश्रीयुक्तराजेन्द्रलालमित्रमहोदयेन संशोध्य मुद्रितस्य कामन्दकीय-
नीतिसारमूलस्यान्तरान्तरा दुरवगमस्तावदेवमर्थः येन तट्टीकासाहाय्य-
मन्तरेण सहजतो दुर्दृष्ट एव तत्र र्मन्धाप्रवेशः सर्वेषामिति आसियाटिक-
सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेनास्य टीकामुद्रणार्थमुपदिष्टो रामनारा-
यणविद्यारत्नमहाशयो ब्रह्मतरयत्नेन तस्य नीतिसारस्य अस्मिन्पूर्वामशुद्धि-
भूविष्टामेकामुपाध्यायनिरपेक्षानाम्नीं प्राचीनटीकां संगृह्य तामेवावलम्ब्य
१३५ पृष्ठतः २३८ पृष्ठपर्यन्तं विधाय टीकां मुद्रितामकारयत् । परलोक-
माप्ते च तस्मिन् विद्यारत्नमहाशये श्रीयुक्तजगन्मोहन-तर्कालङ्कारमहाशयो
धुरन्धरीभूय तत्कर्मणाः, २३६ पृष्ठतः ३४२ पृष्ठपर्यन्तं टीकां विधाय-
मुद्रयत् । उक्ततर्कालङ्कारमहाशयस्य टीकाप्रणयनसमये उपाध्यायनिरपेक्षा-
नामकमपरमपि टीकापुस्तकद्वयं संगृहीतमभवत् । स हि तट्टीकापुस्तक-
त्रयस्यैव साहाय्यमधिजगाम । उक्तपुस्तकत्रयन्तु नितरामशुद्धिभूयिष्ठमन्त-
रान्तरा खण्डितम् । अथावशिष्टटीकाप्रणयनविषये उक्ततर्कालङ्कारमहा-
शयस्य यत्नलाघवमवेक्ष्य आसियाटिक-सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेना-
वशिष्टकार्यसम्पादनायानुमतोऽहमुक्तप्राचीनटीकापुस्तकत्रयं अवलम्ब्य ३४३
पृष्ठतः समाप्तिपर्यन्तं टीकां प्रणीय मुद्रितामकारयम् । अत्रेदमेवातीव दुःखं
यदेकेन सम्पादकेन न समपाद्यतेऽपि टीका । अस्यां हि मुद्रितटीकायां उपा-
ध्यायनिरपेक्षाटीकाया एव समुद्धृता बहुयो भागाः, उक्तटीकायास्तु ये ये
अंशा नितान्तमपरिशुद्धाः त एव परित्यक्ताः, तेषु तेषु च नूतनांशाः सन्नि-
वेशिताः । स्थूलविशेषे अर्थप्रकाशार्थमपि नवीनांशाः सन्निवेशिताः । अत
एवास्याः टीकायाः उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणीतिनाम स्थिरीकृतमस्माभिः ।
मुद्रितमूलपुस्तकैकादशसर्गियकतिपयश्लोकानन्तरं हस्तलिखितटीकापुस्तके

अत्रादशसर्गासमाप्तिसूत्रकं वाक्यं दृष्टं तच्च मुद्रितटीकायां "हस्तलिखितपुस्त-
 कानुसारेण अष्टादशः सर्गः" इत्यनेन समुद्धृतं, अतः ममवर्तमाने मुद्रितटीका
 विंशतिसर्गात्मिका । यत्र यत्र स्थले मुद्रिते हस्तलिखिते च मूलपुस्तके न दृष्टः
 कोपि कोपि श्लोकः दृष्टस्तु तद्वाग्यमं प्राचीनटीकायां यत्र यत्र समुद्धृतं
 न द्वाप्यनमेव, परन्तु मूलस्याप्राप्त्या तदंशः अपरित्युद्धृतया मुद्रितः । ये ये
 श्लोकाः मुद्रितमूलपुस्तके न दृष्टा इष्टान्तु हस्तलिखितटीकापुस्तके ते श्लोकाः
 मुद्रितटीकायां व्याग्यया नष्ट समुद्धृताः । प्राचीनटीकालिखितयूहाकारमनु-
 स्मृत्यैव अग्यां मुद्रितटीकायां लिखिता यूहाकारः अत्र प्राचीनटीकायाः कश्चि-
 दंशो न परित्यक्तः न वा नूतनांशः सम्मिश्रितः । पूर्वमुद्रितकामन्दकीयगीति-
 मारमूलपुस्तके मुद्रितेपि यूहाकारे मुद्रितटीकायां पुनर्यूहाकारमुद्धृतं अत-
 टीकाया अप्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनार्थं न तु यूहाकारस्थापनार्थमित्यलं पाल्दवितेन ।

कनिकातासंस्कृतविद्यालयाध्यापकः

श्रीकामाख्यानाथशर्मा ।

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 AND 179.

THE NITISARA,

OR

THE ELEMENTS OF POLITY,

BY KAMANDAKI.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

नीतिसारः १

श्रीकामन्दकपण्डितविरचितः ।

•

आसियाटिक्-सोसाइटी-नामकसमाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण संगोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

व्यापटिण्ड मिसन्-मुद्रायत्नालये मुद्रितोऽभूत् ॥

शकाब्दे १७७२ ॥

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishṇus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chánakya, the Machiavel of India, who raised the first Mauriya king Chandragupta on the throne of Páṭaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederich to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nítisára*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawford shew that the predominance of *Buddhism* in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the *Kámandakiya Níti*, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least a *Kámandakiya Nítisára* at the time when that literature was imported from the shores of *Bháratavarsha*.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist, apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the *Siddhánta Mukta-vali*.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older *Smritis*. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in *Mann* and occasionally in the other *Smritis*, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of *Kámandaki*.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálidása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the *Journal of the Asiatic Society* (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhrigu and other great sages of ancient India. Its corner stone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of stratagems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions.* *Those rules are the originals*

whence the ethics of the *Hitopadesa* have been deduced, and the *Hitopadesa* is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the apologue or fable is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the *Hitopadesa* to be the archetypo of the *Kámandakiya Níti*, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably apologues followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the *Kámandakiya Níti* or the *Hitopadesa*. The *Mahábhárata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the *Rájadharmá* section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works;† hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of *Kámandaki* are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the *Hitopadesa*.

† The *Aggí Puráns* has a section on Polity in which *Kámandaki* has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negotiations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyāsana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply “defects” generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military stratagies; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one’s ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Pandita Visvanátha S'ástri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

कामन्दकीय-नीतिसारस्य सूचीपत्रम् ।

सर्ग।		पत्र।
१	... इन्द्रियविजयविद्यादृढसंयोगविषयः १	१
२	... वर्णाश्रमव्यवस्थादण्डमाहात्म्यञ्च ८	८
३	... ध्याचारव्यवस्थापनं १३	१३
४	... स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोषदण्डमित्राणि १७	१७
५	... स्वाम्यनुजीवित्तं २५	२५
६	... काण्टकशोधनं ३५	३५
७	... पुत्ररक्षणं मृत्युरक्षणञ्च ३६	३६
८	... मण्डलयोनिमण्डलचरितञ्च ४३	४३
९	... सन्धिविकल्पः ५२	५२
१०	... विग्रहकल्पः ६०	६०
११	... मन्त्रविकल्पः ६५	६५
१२	... दूतप्रचारस्वरविकल्पः ७३	७३
१३	... उत्सारप्रशंसाप्रकृतित्यसनानि ८८	८८
१४	... सप्तत्यसनवर्गः ८८	८८
१५	... यात्राभियोगदर्शनं... .. ९५	९५
१६	... स्वाम्यावारसन्निवेशः १००	१००
१७	... उपायविकल्पः १११	१११
१८	... सैन्यबलाबलं सेनापतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणकू- टयुद्धविकल्पञ्च ११८	११८
१९	... गजाश्वपत्तिकर्म्मणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानक- ल्पना व्यूहकल्पना प्रकाशयुद्धञ्च... .. १२५	१२५

श्रीगणेशाय नमः ॥

कामन्दकीयनीतिसारः ॥

प्रथमः सर्गः ॥

यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।
देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥ १ ॥
वंशे विशालवंश्यानामृषीणामिव भूयसां ।
अप्रतियाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्चतुरोऽप्येकवेदवत् ॥ ३ ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान् सुपत्नी नन्दपत्नितः ॥ ४ ॥
एकाकी मनुशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीं ॥ ५ ॥
नीतिशास्त्राभृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
समुद्ध्ये नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥
दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदशूनः ।
राजविद्याप्रियतया सङ्क्षिप्तग्रन्थमर्थवत् ॥ ७ ॥
उपाजीने पालने च भूमेर्भूमीश्वरं प्रति ।

यत् किञ्चिदुपदेक्ष्यामो राजविद्याविदां मतं ॥ ६ ॥

राजाऽस्य जगतां हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्मतः ॥

नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ ६ ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ॥

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १० ॥

धाभिर्भिकां पालनपरं सम्यक् परपुरञ्जयं ॥

राजानमभिमन्येत प्रजापतिमिव प्रजा ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवं ॥

वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ १२ ॥

न्यायप्रवृत्तौ नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ॥

त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १३ ॥

धर्माद्धै यवनो राजा चिराय बुभुजे भुवं ॥

अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥ १४ ॥

तस्माद्दर्भं पुरस्कृत्य यतेतार्थीय पार्थिवः ॥

धर्मेण वर्द्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ १५ ॥

स्वाम्यमात्यस्य राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ॥

एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धियपाश्रयं ॥ १६ ॥

आलम्ब्य बलवत्सत्त्वं बुद्ध्यालोकितनिर्गमः ॥

सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥ १७ ॥

न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्द्धनं तथा ॥

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥ १८ ॥

नयविक्रमसम्पन्नः सूत्यानश्चित्तयेच्छ्रियं ।
 नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिष्पन्नः ॥ १९ ॥
 विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।
 तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः परं ॥ २० ॥
 शास्त्रं प्रज्ञा धृतिदीक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
 उत्साहो वाग्मिता दाढीभापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २१ ॥
 प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
 कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽभात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ २३ ॥
 सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
 विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ २४ ॥
 प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्नं विप्रमाथिनं ।
 ज्ञानाद्भुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदक्षिनं ॥ २५ ॥
 आत्मा प्रयत्नेनार्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।
 संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरूपजायते ॥ २६ ॥
 विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियं ।
 तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥
 विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समं ।
 अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥ २८ ॥
 धर्मीधर्मो सुखं दुःखमिच्छादेषौ तथैव च ।

प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतं ॥ २६ ॥
 ज्ञानस्यायुगपत्तापो मनसो लिङ्गमुच्यते ॥
 नानार्थेषु च सङ्कल्पः कर्म्म वास्य प्रकीर्तितं ॥ ३० ॥
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ॥
 गायूपस्थे हस्तपादौ वागितीन्द्रियंसङ्ग्रहः ॥ ३१ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥
 उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥ ३२ ॥
 आत्मा मनश्च तद्विद्येरन्तःकरणमुच्यते ॥
 आभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥ ३३ ॥
 आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्था वहिष्करणमुच्यते ॥
 सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥
 उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्यैवे स्मृते ॥
 तस्मात्प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्निर्मनस्कतां ॥ ३५ ॥
 एवं करणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ॥
 नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥ ३६ ॥
 एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निवर्हणे ॥
 महीं सागरपर्यन्तां सं कथं लवजेयति ॥ ३७ ॥
 क्रियावसानविरसैर्विषयेरपहारिभिः ॥
 गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्महं ॥ ३८ ॥
 सज्जमानो लकार्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ॥
 आवहत्युभयदां स्वयमेवांपदं नृपः ॥ ३९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः १
 एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ४० ॥
 मुचिशस्पाङ्कुराहारो विदूरव्रामणक्षमः १
 लुब्धकाङ्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधं ॥ ४१ ॥
 गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयेन्मूलितद्रुमः १
 करिणीस्पर्शसम्मोहादालानं याति वारणः ॥ ४२ ॥
 सिग्धदीपशिखालोकविलोभितविलोचनः १
 मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४३ ॥
 दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधसलिले चरन् १
 मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४४ ॥
 गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया १
 अभ्येत्यसुखसञ्चारां गजकर्णघ्नज्झनां* ॥ ४५ ॥
 एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः १
 क्षेपी नु स कथं वा स्याद्यः समं पञ्च सेवते ॥ ४६ ॥
 सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी १
 सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ४७ ॥
 निक्वामं सक्तमनसां कान्तामुखविलोकने १
 गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥ ४८ ॥
 धर्मीदर्थोऽर्थितः कामः कामात्सुखफलोदयः १

* भगवन्मत्स्यपुराणशब्दोपलक्षणं । दमिनः कर्षणगतिर्भगवन्मत्स्युच्यते ।
कां वीका ।

आत्मानं हन्ति तान् हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥
 नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसं ॥
 किं पुनर्दर्शिनक्षस्या विलासोल्लासितभ्रुवः ॥ ५० ॥
 रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ॥
 कं न नारी रमयति रक्तं रक्ताक्षलोचना ॥ ५१ ॥
 मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ॥
 प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलं ॥ ५२ ॥
 मनः प्रह्लादयन्तीभिर्मदयन्तीभिरप्यलं ॥
 महाक्षोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरङ्गिरिवाचलाः ॥ ५३ ॥
 मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां ॥
 दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ ५४ ॥
 कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ॥
 षड्भ्रुगुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ५५ ॥
 दण्डको नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ॥
 लोभादेलस्तु राजर्षिर्षीतापिर्षितोऽसुरः ॥ ५६ ॥
 पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्भ्रुवो नृपः ॥
 प्रयाता निधनं क्षेते शत्रुषड्भ्रुगुमायिताः ॥ ५७ ॥
 शत्रुषड्भ्रुगुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ॥
 अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरम्भर्ही ॥ ५८ ॥
 शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ॥
 विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्वसीदति ॥ ५९ ॥

वृद्धोपसेवी नृपतिः सताम्भवति सम्मतः ।
 प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नीकार्येषु प्रवर्तते ॥ ६० ॥
 आदधानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ्गहीपतिः ।
 शुक्लपक्षे प्रतिचरन् शशाङ्क इव वर्धते ॥ ६१ ॥
 जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गीनुसारिणः ।
 भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयञ्च नभस्स्पृशः ॥ ६२ ॥

इति स्म राजां विनयी नयान्वितो

निषेवमाणो नरदेवसेवितं ।

पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः

शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतं ॥ ६३ ॥

इयं हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी

स्वभावतः पार्थिवता समुन्नता ।

बलात्तदेनां विनये नियोजये-

न्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरःसरः ॥ ६४ ॥

परां विनीतः समुपैति सेवतां

महीपतीनां विनयो विभूषणं ।

प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः

करोव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ६५ ॥

गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेवते

श्रुता च विद्या मतये महात्मनां ।

श्रुतानुबन्धीनि मतानि वेधसा-

म संशयं साधु भवन्ति भूतये ॥ ६६ ॥

सुनिपुणमुपसेव्य सहुरुं

शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ॥

भवति हि विनयोपबृंहितो

नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥ ६७ ॥

अविनयरतमादरादृते

वंशमवशाञ्च नयन्ति विद्विषः ॥

श्रुतविनयविधिं समाश्रित-

स्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित् ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे इन्द्रियविजयविद्या-

वृद्धसंयोगो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयप्रारम्भः ॥

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्ता दण्डनीतिञ्च पार्थिवः ॥

तद्विद्यैस्तत्त्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ १ ॥

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिञ्च शाश्वती ॥

विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनां* ॥ २ ॥

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः ॥

त्रय्या एव विभागोऽयं सेयमान्वीक्षिकी मता ॥ ३ ॥

वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिते १
 लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छ्रियाः सुरपुरोधसः ॥ ४ ॥
 एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसो स्थितिः १
 तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः ॥ ५ ॥
 विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् १
 पृथक् पृथक् प्रसिद्धर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
 आन्वोक्षिवात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयोस्थितौ १
 अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानर्थौ ॥ ७ ॥
 आन्वोक्षिकी त्रयी वार्ता सती विद्या प्रवक्ष्यते १
 सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विभ्रमे ॥ ८ ॥
 दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधितिष्ठति १
 तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥ ९ ॥
 वर्णाः सर्वाश्चमाञ्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः १
 ईक्षणाद्रक्षणात्तासां तद्धर्मस्यांशभाङ्गुपः ॥ १० ॥
 आन्वोक्षिवात्मविद्या स्यादोक्षणात्सुखदुःखयोः १
 ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षिशोकौ व्युदस्यति ॥ ११ ॥
 ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता १
 उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन्त्यथाविधि ॥ १२ ॥
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः १
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ १३ ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्तानुजीविनां १

सम्पन्नो वार्त्तिया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १४ ॥
 दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ॥
 तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनानीतिरुच्यते ॥ १५ ॥
 तथाऽऽत्मानञ्च शेषाञ्च विद्याः पायान्महीपतिः ॥
 विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ १६ ॥
 विद्याद्यदाभिर्निपुणञ्चतुर्बर्गमुदारधीः ॥
 विद्यात्तदासां विद्यात्वं विदिक्षीने निरुच्यते ॥ १७ ॥
 इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
 याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतियहः ॥
 वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मुनयो ज्येष्ठवर्णिनः ॥ १९ ॥
 शत्र्वेण जीवनं राज्ञो भूतानाञ्चाभिरक्षणं ॥
 पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याजीवनं स्मृतं ॥ २० ॥
 शूद्रस्य धर्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्वशः ॥
 शुद्धा च वृत्तिस्तस्यैव कारुचारणकर्म च ॥ २१ ॥
 गुरो वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतधारणं ॥
 त्रिकालस्नायिता भैक्ष्यं गुरो प्राणान्तिकी स्थितिः ॥ २२ ॥
 तदभावे गुरुसुते तथा सब्रह्मचारिणि ॥
 कामतो वाऽऽश्रमान्यत्वं सधर्म्भो ब्रह्मचारिणः ॥ २३ ॥
 स मेखली जटी दण्डी मुण्डी चागुरुसंश्रयः ॥
 आविद्यायहणाद्ब्रह्मेत्कामतो वाऽऽश्रमान्तरं ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः ।
 धर्मेऽयं गृहिणां काले पर्ववर्जं रतिव्रिया ॥ २५ ॥
 देवपित्रतिथीनाञ्च पूजा दोनानुकम्पनं ।
 श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्मेऽयं गृहमेधिनः ॥ २६ ॥
 जउत्वमग्निहोतृत्वं भूशय्याजिनधारणं ।
 वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता ॥ २७ ॥
 प्रतियहनिवृत्तिश्च त्रिःश्रानं व्रतचारिता ।
 देवातिथीनां पूजा च धर्मेऽयं वनवासिनः ॥ २८ ॥
 सर्वारम्भपरित्यागो भैक्षाशयं वृक्षमूलता ।
 निष्प्रतियहताऽद्रेहः समता सर्वजन्तुषु ॥ २९ ॥
 प्रियाप्रियपरिष्वङ्गसुखदुःखाविकारिता ।
 सवाद्याभ्यन्तरं शौचं वाङ्मनोव्रतचारिता ॥ ३० ॥
 सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता ।
 भावसंगुद्धिरित्येष परित्राद्धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥
 अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दयाक्षमा ।
 वर्णिनां लिङ्गिनाञ्चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥
 स्वर्गानन्त्याय धर्मेऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनां ।
 तस्याभावे तु लोकोऽयं शङ्करान्नाशमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः सम्प्रवर्तकः ।
 तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥ ३४ ॥
 वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् ।

पाता वणीश्रमाणाञ्च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ ३५ ॥
 इति यस्मादुभौ लोकौ धारयित्वात्मतो नृपः ।
 प्रजानाञ्च ततः सम्यग्दण्डं दण्डीवधारयेत् ॥ ३६ ॥
 उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।
 दण्डेन नृपतिस्तस्माद्दुक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥
 त्रिवर्गं वर्द्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि ।
 प्रणीतो वाऽऽसमञ्जस्याद्वनस्थानपि कोपयेत् ॥ ३८ ॥
 लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डो नोद्वेजनः श्रिये ।
 उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥ ३९ ॥
 परस्परामिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ।
 दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 जगदेतन्निरालम्बं कामलोभादिभिर्विलात् ।
 निमज्जमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यते ॥ ४१ ॥
 इदं प्रकृत्या विषयैर्वशीकृतं
 परस्परं स्त्रीधनलोलुपं जगत् ।
 सनातने वर्त्मनि साधुसेविते
 प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितं ॥ ४२ ॥
 नियतविषयवर्ती प्रायशोदण्डयोगात्
 जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ।
 कृशमथ चिकलं वा व्याधितं वाऽधनं वा
 पतिमिव कुलनारी दण्डनीत्या ऽभ्युपैति ॥ ४३ ॥

इति परिगणितार्थः प्राप्तमार्गानुसारी
 नियमयति यतात्मा यः प्रजां दण्डनीत्या १
 अपुनरपगमाय प्राप्तमार्गप्रचाराः
 सरित इव समुद्रं सम्पदस्तं विशन्ति ॥ ४४ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे विद्याविभागो वर्णाश्रम-
 व्यवस्था दण्डमाहात्म्यञ्च द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयसर्गप्रारम्भः ॥

दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीपतिः १
 प्रजाः समनुगृह्णीयात् प्रजापतिरिव स्वयं ॥ १ ॥
 वाक्सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणं १
 इति सङ्गः सतां साधु लेतत् सत्पुरुषव्रतं ॥ २ ॥
 आविष्ट इव दुःखेन हृदतेन गरीयसा १
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
 न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः १
 दुःखपङ्काणिवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥
 दयामास्थाय परमां धर्मादविचलनृपः १
 पीडितानामनाथानां कुर्यादशुप्रमाङ्गिनं ॥ ५ ॥
 जानृशंस्यं परो धर्म्मः सर्वप्राणभृतां यतः १
 तस्माद्राजाऽऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनं ॥ ६ ॥
 न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः १

कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवं ॥ ७ ॥
 को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
 अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
 आधियाधिपरोताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
 को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 आहार्येनीयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यतां ।
 छायामात्रकमेवेदं पश्येदुदकविन्दुवत् ॥ १० ॥
 महावाताहृतभ्रान्तिभेद्यमालातिपेलवैः ।
 कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ ११ ॥
 जलात्तच्चन्द्रवपलं जीवनं खलु देहिनां ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ॥ १२ ॥
 जगन्मृगतृषातुल्यं वोक्ष्येदं क्षणभङ्गुरं ।
 स्वजनैः सङ्गतः कुर्याद्भर्मीय च सुखाय च ॥ १३ ॥
 सेव्यमानस्तु स्वजनेर्महानतिविराजते ।
 सुधातल इव श्रीमान् प्रासादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ १४ ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः ।
 आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनवेष्टितं ॥ १५ ॥
 ग्रीष्मसूर्याशुसक्तपुमुद्भेजनमनाश्रयं ।
 मरुस्थलमिवोदयं त्यजेद्दुर्जनसङ्गतं ॥ १६ ॥
 सतः शीलोपसम्पन्नानकस्मादेव दुर्जनः ।
 अक्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षानिवानलः ॥ १७ ॥

निश्वासेऽहीर्णहुतभुग्धूमधूम्रीकृताननैः १
 वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥ १८ ॥
 दीयते स्वच्छहृदयैः पिण्डो येनैव पाणिना १
 माञ्जीर इव दुर्वृतस्तमेव हि विलुम्पति ॥ १९ ॥
 असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजन् १
 द्विजिह्ववदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥ २० ॥
 क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः १
 ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
 ह्लादिनीं सर्वसत्त्वानां सम्यग्गुणजिहीर्षया १
 भावयन्परमां मैत्रीं विसृजेत्सौकिकीं गिरं ॥ २२ ॥
 नित्यं मानोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् १
 उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाग्धनदोऽपि सन् ॥ २३ ॥
 हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा सन्नप्यते जनः १
 पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ २४ ॥
 तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यनयात्मकैः १
 कृत्स्नि देहिनाम्भर्भ शस्त्राणोव वचांसि च ॥ २५ ॥
 प्रियमेवाभिधातयं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च १
 शिखीव केकामधुरः प्रियवाक्त्स्य न प्रियः ॥ २६ ॥
 अलङ्कियन्ते शिखिनः केकया मदरत्तया १
 वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्यगुणयुक्तया ॥ २७ ॥
 मदरत्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखरिण्डनः १

हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चितां ॥ २८ ॥
 गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्धधानो दयान्वितः ।
 धनं धर्माय विसृजेत् प्रियां वाचमुदीरयेत् ॥ २९ ॥
 ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।
 श्रीमत्तोऽनिन्द्यवरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३० ॥
 शुचिरास्तिव्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ।
 देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥ ३१ ॥
 प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानवेष्टितैः ।
 कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्म्मिणा ॥ ३२ ॥
 स्वभावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।
 त्नीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनं ॥ ३३ ॥
 अनिन्दापरकृत्येषु स्वधर्म्मपरिपालनं ।
 कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥ ३४ ॥
 प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाथभिचारिणे ।
 गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 बन्धुभिर्वन्धुसंयोगः स्वजने चरितानि च ।
 तत्रित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनां ॥ ३६ ॥
 सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठता-
 मयं हि पन्था गृहमेधिनाम्मतः ।
 अनेन गच्छन्नियतं महात्मना-
 मिमञ्च लोकां परमञ्च विन्दति ॥ ३७ ॥

इति पथि विनिवेशितात्मनो
रिपुरपि गच्छति साधुभित्रतां ।
तद्वनिपतिमत्सरादृते
विनयगुणेन जगद्वशीभवेत् ॥ ३८ ॥
क्व च नरपतिवर्गः सङ्ग्रहः क्व प्रजानां
मधुरवचनयोगाल्लोकमाह्लादयो च ।
मधुरवचनपाशैरानतो लालितः सन्
पद्मपि हि न लोकः संस्थितेर्भेदमेति ॥ ३९ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे आचारव्यवस्थापनं नाम
तृतीयः सर्गः । ३ ॥

चतुर्थसर्गप्रारम्भः ॥

स्वाम्यमात्यञ्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १ ॥
एकाङ्गेनापि विक्लमेतत् साधु न वर्तते ।
तस्य सामग्र्यमन्विच्छन् कुर्वीत सुपरीक्षणं ॥ २ ॥
आत्मानमेव प्रथममिच्छेद्गुणसमन्वितं ।
कुर्वीत गुणसंयुक्तस्ततः शेषपरीक्षणं ॥ ३ ॥
साधुभूतलदेवत्वं दुष्करञ्चाकृतात्मभिः ।
आत्मसंस्कारसम्पन्ना राजा भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

लोकाधाराः त्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः १
 तिष्ठन्त्याप इवाधारे विशदात्मनि संस्वृते ॥ ५ ॥
 कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता १
 असंविवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ ६ ॥
 दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता १
 शक्यसामन्ता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ ७ ॥
 दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता १
 विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिकाः ॥ ८ ॥
 गुणैरेतैरुपेतः सन् सुव्यक्तमभिगम्यते १
 तथा च कुर्वीत यथा गच्छेत्लोकाभिगम्यतां ॥ ९ ॥
 प्रख्यातवंशमन्नूरं लोकसङ्गाहिणं शुचिं १
 कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥ १० ॥
 दुष्टोऽपि भोग्यतामेति परिवारगुणैर्नृपः १
 न नूरपरिवारस्तु बालाक्रान्त इव द्रुमः ॥ ११ ॥
 निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिं १
 दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात्सुसचिवो भवेत् ॥ १२ ॥
 विभूतीः प्राप्य परमाः सतां सम्भोग्यतां व्रजेत् १
 यामु सन्नो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः ॥ १३ ॥
 असद्भिरसतामेव भुज्यन्ते धनसम्पदः १
 फलं किम्पाकवृक्षस्य ध्वाङ्गा भक्षन्ति नेतरे ॥ १४ ॥
 चाग्नी प्रगल्भः स्मृतिमानुदयो बलवान् वशी १

नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ १५ ॥
 पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिव्रियः ।
 परच्छिद्रानुपेक्षी च सन्धिविग्रहतत्ववित् ॥ १६ ॥
 गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
 आदाता सम्यगर्थीनां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ १७ ॥
 क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ।
 परोपतापपैशुन्यमात्सर्यैथीनृतातिगः ॥ १८ ॥
 वृद्धोपदेशसम्पन्नः शत्रो मधुरदर्शनः ।
 गुणानुरागी स्मितवागात्मसम्पत्प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥
 इत्यादिगुणसम्पन्ने लोकयात्राविदि स्थिरे ।
 निर्वृत्तःपितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ २० ॥
 आत्मसम्पद्गुणैः सम्यक् संयुक्तां युतकारिणं ।
 महेन्द्रमिव राजानं प्राप्य लोकोऽभिवर्द्धते ॥ २१ ॥
 शुश्रूषाश्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणक्षया ।
 उहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तन्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥ २२ ॥
 दाक्ष्यं शौघ्रं तथाभयः शौर्यञ्चेत्साहलक्षणं ।
 गुणैरेतेरूपेतस्मिन् राजा भवितुमर्हति ॥ २३ ॥
 त्यागः सत्यञ्च शौर्यञ्च त्रय एते महागुणाः ।
 प्राप्नोति हि गुणान् सञ्चिनेतैर्युतो नराधिपः ॥ २४ ॥
 कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवक्त्रोऽनुरागिनः ।
 दण्डनीतिप्रयोक्तारः संचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ २५ ॥

उपधाः शोधिताः सम्यग्गाहमानाः फलोदयं १
 तस्य सर्वं परीक्षेरन् सानुरागाः कृताकृतं ॥ २६ ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता १
 उपाया उपधा ज्ञेयास्तयाऽमात्यान्परीक्षयेत् ॥ २७ ॥
 स्ववयहो जानपदः कुलशीलवलान्वितः १
 वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ॥ २८ ॥
 स्तम्भचापलहीनश्च भैत्रः क्लेशसहः शुचिः १
 सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्य्यप्रभावारोग्यसंयुतः ॥ २९ ॥
 कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान्धारणान्वितः १
 दृढभक्तिरकर्ता च वैराणां सचिवो भवेत् ॥ ३० ॥
 स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः १
 दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥
 त्रय्याञ्च दण्डनीत्याञ्च कुशलोऽस्य पुरोहितः १
 अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छाक्तिकपोष्टिकां ॥ ३२ ॥
 तादृक् सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रार्थचिन्तकः १
 प्रज्ञाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ ३३ ॥
 साधुतैषाममात्यानां तद्विधेभ्यस्तु बुद्धिमान् १
 चक्षुष्मतश्च शिल्पञ्च परीक्षेत गुणद्वयं ॥ ३४ ॥
 स्वजनेभ्यो विजानीयात् फलस्थानानवग्रहं १
 परिकर्म स्वदाक्ष्यञ्च विज्ञानं धारयिष्णुतां ॥ ३५ ॥
 गुणद्वयं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रतिभान्तरा १

कथायोगेन बुध्येत वाग्मित्वं सत्यवादितां ॥ ३६ ॥
 उत्साहञ्च प्रभावञ्च तथा क्लेशसहिष्णुतां ।
 धृतिञ्चैवानुरागञ्च स्थैर्यं वा यदि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
 भक्तिं मैत्रीञ्च शौचञ्च जानीयाद्भवहारतः ।
 संवासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ॥ ३८ ॥
 अस्तब्धतामचापत्यं वैराणाञ्चापि कर्तृतां ।
 प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रतां शुद्रतामपि ॥ ३९ ॥
 कर्मीनुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।
 तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभावयेत् ॥ ४० ॥
 सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मन्त्रिणो नृपं ।
 गुरुणामिव चैतेषां शृणुयाद्भवनं नृपः ॥ ४१ ॥
 नरेश्वरे जगत्सर्वं निमीलति निमीलति ।
 सूर्योदये यथाऽम्भोजं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥ ४२ ॥
 तं बोधयेज्जगन्नाथं स बुध्येत यथा तथा ।
 धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैस्तत्कर्मसु समाहितैः ॥ ४३ ॥
 नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।
 य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ ४४ ॥
 सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये ।
 सत्यन्ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ ४५ ॥
 कृतविद्योऽपि बलिना बलं रागेण रज्यते ।
 रागानुरक्ताचित्तस्तु किन्न कुर्वीदसाग्रतं ॥ ४६ ॥

पश्यन्नपि भवत्यन्धः सम्राडागोवृतस्तु सन् ।
 सुहृद्द्वैद्याच्चिकित्सन्ति निर्मलैर्विनयाञ्जनेः ॥ ४७ ॥
 रागमानमदान्धस्य स्वलतः शत्रुसङ्घटे ।
 हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितं ॥ ४८ ॥
 मदोद्धतस्य नृपतेः सङ्कोणीस्येव दक्षिनः ।
 गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाचतां ॥ ४९ ॥
 भूगुणैर्वर्द्धिते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये ।
 तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥ ५० ॥
 शस्याकरवती पण्यखनिद्रव्यसमन्विता ।
 गोहितां भूरिसलिला पुण्यैर्जीनपदैर्बृता ॥ ५१ ॥
 रम्या सकुञ्जुरवना वारिस्थलपथान्विता ।
 अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्बिभूतये ॥ ५२ ॥
 सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा ।
 रक्षा सकण्टकवना सथाला चेति भूरभूः ॥ ५३ ॥
 स्वाजीथो भूगुणैर्युक्तः सारूपः पर्विताश्रयः ।
 शूद्रकारुवणिकप्रायो महारम्भकृषीबलः ॥ ५४ ॥
 सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः ।
 नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान्धनी ॥ ५५ ॥
 इदृग्जनपदः शस्तेऽमूर्खैश्चसनिनायकः ।
 तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्द्धिते ॥ ५६ ॥
 पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं ।

समावशेत्पुरं शैलसरिद्धनवनाश्रयं ॥ ५७ ॥
 जलवद्धान्यधनवद्दुर्गं कालसहम्महत् ॥
 दुर्गहीनो नरपतिर्घाताभ्रावयवैस्समः ॥ ५८ ॥
 औदकं पार्वितं वार्क्षमैरिणं* धान्वनन्तथा† ॥
 प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचित्तकैः ॥ ५९ ॥
 जलान्नायुधयन्त्राढ्यं धीरयोधैरधिष्ठितं ॥
 गुप्तिप्रधानमाचार्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ ६० ॥
 सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः ॥
 निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छतां ॥ ६१ ॥
 वह्नादानोऽल्पनिःस्त्रावः ख्यातः पूजितदेवतः ॥
 ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णा हृद्य आप्तैरधिष्ठितः ॥ ६२ ॥
 मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः ॥
 धर्मीर्जितो वयसहः कोषः कोषज्ञसम्मतः ॥ ६३ ॥
 धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भृत्याणां भरणाय च ॥
 आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥ ६४ ॥
 पितृपैतामहो वंश्यः संहतो दत्तवेतनः ॥
 विख्यातपौरुषैर्जित्यः कुशलः कुशलैर्बृतः ॥ ६५ ॥
 नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ॥
 नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥ ६६ ॥

* रेरिणे निर्जले देगे मवमैरिणं ॥ का. डी. ॥ † धन्वा निर्दुषो देग इति का. डी. ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
 अद्वैध्यक्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदाम्मतः ॥ ६७ ॥
 त्यागविज्ञानसत्त्वात् महापक्षं प्रियंवदं ।
 आयतिक्षममद्वैध्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥ ६८ ॥
 समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं ।
 दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥ ६९ ॥
 पितृपैतामहं नित्यमद्वैध्यं हृदयानुगं ।
 महत्सुसमुत्थानं मित्रं मित्रार्थमिष्यते ॥ ७० ॥
 दूरादेवाभिगमनं स्पष्टार्थहृदयानुगा ।
 वाक्सत्कृत्यप्रदानञ्च त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ७१ ॥
 धर्मार्थकामसंयोगो मित्राणां त्रिविधं फलं ।
 यस्मादेतन्नयं न स्यान्न तत् सेवेत पण्डितः ॥ ७२ ॥
 आदौ तन्यो बृहन्मध्या विस्तारिण्यः पदे पदे ।
 यायिन्यो न निवर्तन्ते सताम्भैश्चः सरित्समाः ॥ ७३ ॥
 औरसं कृतसम्बद्धं तथा वंशक्रमागतं ।
 रक्षितं बसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं ॥ ७४ ॥
 शुचिता त्यागिता शौर्य्यं समानमुखदुःखता ।
 अनुरागश्च दाक्ष्यञ्च सत्यता च सुहृदुणाः ॥ ७५ ॥
 तदर्थे अनुरागश्च सङ्क्षिप्तं मित्रलक्षणं ।
 यस्मिन्नैतन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥
 इति स्म राज्यं सकलं समीरितं

परा प्रतिष्ठाऽस्य धनं ससाधनं ।

गृहीतमेतन्निपुणेन मन्त्रिणा

त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति शाश्वतौ ॥ ७७ ॥

यथाऽन्नरात्मा प्रकृतीरधिष्ठित-

अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ।

तथा नरेन्द्रः प्रकृतीरधिष्ठित-

अराचरं विश्वमिदं समश्नुते ॥ ७८ ॥

प्रकृतिभिरिति सम्यगर्चितो

जनपदमादरवांस्तु पालयेत् ।

जनपदपरिपालनाच्चिरं

स्पृशति नृपः परमं श्रियः पदं ॥ ७९ ॥

प्रकृतिगुणसमन्वितः सुधी-

व्रजति नृपः स्पृहणीयतां परां ।

भवति च सरणेषु विद्विषाम्

प्रबल इव श्वसनः पयोमुचां ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाम्यमात्यजनपददु-

र्गकोषंदण्डमित्राणि चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमसर्गप्रारम्भः ।

इत्यर्थवृत्तिसम्पन्नाः कल्पवृक्षोपमं नृपं ।

अभिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेयुरनुजीविनः ॥ १ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेवते सद्गुणान्वितः १
 भवत्याजीवनं तस्माच्छ्लाघ्यं कालान्तरादपि ॥ २ ॥
 अपि स्थाणुरिवासीत शुथन्परिगतः श्लुधा १
 न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्भक्तिर्माहेत परिहृतः ॥ ३ ॥
 अनात्मवान्नुयद्देषी वर्द्धयन्नतिसम्पदः १
 प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विपद्यते ॥ ४ ॥
 लब्धावकाशो निपुण आत्मवानविकारवान् १
 स्थाने स्थैर्यमवाप्नोति मतिकर्मसु निश्चितः ॥ ५ ॥
 आयत्याञ्च तदात्वे च यत्स्यादास्वादपेषलं १
 तदेव तस्य कुर्वीत न लोकाद्दिष्टमावरेत् ॥ ६ ॥
 तिलाश्चम्पकसंश्लेषात्प्रापुवन्त्यधिवासतां १
 रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे साङ्गामिका गुणाः ॥ ७ ॥
 अपां प्रवाहो गाङ्गे वा समुद्रं प्राप्य तद्रसः १
 भवत्यपेयस्तद्विद्वान्नाश्रयेदशुभात्मकं ॥ ८ ॥
 क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमावरेत् १
 तेनेह श्लाघ्यतामेति लोकेभ्यश्च न हीयते ॥ ९ ॥
 अभिलष्यं स्थिरं पुण्यं ख्यातं सिद्धैर्निषेवितं १
 सेवेत सिद्धिमन्विच्छन्नश्लाघ्यं विन्ध्यमिवेश्वरं ॥ १० ॥
 दुरापमपि लोकेऽस्मिन् यद्यद्भवस्त्वभिवाञ्छति १
 तत्रदाप्नोति मेधावी तस्मात्कार्यः समुद्यमः ॥ ११ ॥
 आरिराधयिषुः सम्यगनुजोवी महोपतिं १

विद्याविनयशिल्पाद्यैरात्मानमुपपादयेत् ॥ १२ ॥
 कुलविद्याश्रुतौदार्यशीलविक्रमधैर्यवान् ।
 वपुस्सत्वबलारोग्यस्थैर्यशोचदयान्वितः ॥ १३ ॥
 पेशुन्यद्रोहसम्भेदशाठ्यंलौल्यानृतातिगः ।
 स्तम्भचापलहीनश्च सेवनं कर्तुमर्हति ॥ १४ ॥
 दक्षता भद्रता दाढी क्षान्तिः क्लेशसहिष्णुता ।
 सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयत्यनुजीविनं ॥ १५ ॥
 अर्थशौचपरो नित्यं गुणैरेतैः समन्वितः ।
 भूतये भूतिसम्पन्नं साधु विश्वासयेन्नृपं ॥ १६ ॥
 प्रविश्य सम्यगुचिते स्थाने तिष्ठन् स वेषवान् ।
 यथाकालमुपासीत राजानं विनयान्वितः ॥ १७ ॥
 परस्थानासनं क्रौढ्यमौद्धत्यं मत्सरं त्यजेत् ।
 विगृह्य कथनञ्चैव न कुर्याज्जुष्यायसा सह ॥ १८ ॥
 विप्रलम्भञ्च मायाञ्च दम्भं स्तेयञ्च वर्जयेत् ।
 पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्वीद् वल्लभेभ्यश्च भूपतेः ॥ १९ ॥
 न नर्म्मसचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।
 ते हि मर्म्माण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥ २० ॥
 भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिन्नान्यत्र विक्षिपेत् ।
 कुर्यात्किमयमित्यस्य तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन् ॥ २१ ॥
 कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगाज्ञापयेति च ।
 आज्ञाञ्चावितथोकुर्याद्यथाशक्त्याऽविलम्बितं ॥ २२ ॥

उच्चैः प्रहसनं कासं धीवनं कुत्सनन्तथा १
 जृम्भणं गात्रभङ्गञ्च पर्वीस्फोटञ्च वजीयेत् ॥ २३ ॥
 प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मतः १
 समर्थयञ्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः ॥ २४ ॥
 तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं १
 सुखप्रवृद्धगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतं ॥ २५ ॥
 विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्नोत्तरं वचः १
 प्रवीणोऽपि हि मेधावी वर्जयेदभिमानितां ॥ २६ ॥
 यदप्युच्चैर्विजानीयान् नीचेस्तदपि कीर्तयेत् १
 कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥ २७ ॥
 आपद्यन्मार्गीगमने कार्यकालात्ययेषु च १
 अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितं ॥ २८ ॥
 प्रियं तथ्यञ्च पथ्यञ्च वदेद्ब्रह्मीर्थमेव च १
 अश्रद्धेयमसत्यञ्च परोक्षं कटु चेत्सृजेत् ॥ २९ ॥
 परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् १
 स्वार्थञ्च स्वार्थकुशलः कुशलेनानुकारिणा ॥ ३० ॥
 गुल्लं कर्म च मन्त्रञ्च न भर्तुः सम्प्रकाशयेत् १
 विद्विष्टिञ्च विनाशञ्च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥
 स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिदूतैर्निराकृतेः १
 एकार्थवर्थ्यां साहित्यं संसर्गञ्च विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 वेशभाषानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपतेः १

सम्पन्नोऽपि हि मेधावी स्पृष्टेत न च तद्गुणैः ॥ ३३ ॥
 रागापरागौ जानीयाद्भृतिः कुशलकर्मकृत् ॥
 इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ॥
 दिशत्यासनमभ्यासे कुशलं परिपृच्छति ॥ ३५ ॥
 विविक्तदर्शनस्थाने रहस्ये च न शङ्कते ॥
 तदर्थीं तत्कृतामुच्चैराकर्णयति सङ्कथां ॥ ३६ ॥
 श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमानञ्च नन्दति ॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्तयेद्गुणान् ॥ ३७ ॥
 सहते पथ्यमप्युक्तं न निन्दामनुमन्यते ॥
 करोति वाक्यं तत्प्राक्तन्तद्वचो बहु मन्यते ॥ ३८ ॥
 उपकारेषु माध्यस्थ्यं दर्शयत्यद्भुतेष्वपि ॥
 तत्कृतं कर्म चान्येन कृतमित्यभिधीयते ॥ ३९ ॥
 विपक्षमुत्थापयति विनाशं चाप्युपेक्षते ॥
 कार्ये संवर्द्धयत्याशां फले च कुरुतेऽन्यथा ॥ ४० ॥
 यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित्पथ्यर्थेन निष्ठुरं ॥
 आचरत्यात्मशंसासु परिवादञ्च केवलं ॥ ४१ ॥
 अक्रोपोऽपि सक्रोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्पालः ॥
 वदत्यकस्माद्ब्रजति रक्षञ्च मुहुरीक्षते ॥ ४२ ॥
 आघट्टयति मन्त्राणि ब्रुवन् हास्यं प्रपद्यते* ॥

* मन्त्राणि गुनाश्च यत्र मन्यत इति वा पाठः ।

सम्भावयति दोषेण वृत्तिच्छेदङ्करोति च ॥ ४३ ॥
 साधून्मपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ।
 अपर्वीणि कथाभङ्गङ्करोति विरसीभवन् ॥ ४४ ॥
 उपास्यमानः शयने सुप्लक्ष्येण तिष्ठति ।
 बलेन बोध्यमानोऽपि सुप्लवन्न विचेष्टते ॥ ४५ ॥
 इत्यादि अनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं ।
 रक्ताद्भृत्तिं समीहेत विरक्तस्य विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
 निर्गुणं ह्यति भर्तारमापत्सु न परित्यजेत् ।
 ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठति ॥ ४७ ॥
 सुस्थवृत्तेषु सत्त्वाद्या नैव यान्त्यभिलक्ष्यतां ।
 विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते ॥ ४८ ॥
 श्लाघ्या चानन्दनीया च महतामुपकारिता ।
 काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदयं ॥ ४९ ॥
 अकार्ये प्रतिषेधञ्च कार्ये चैवानुवर्तनं ।
 सद्भ्रक्षेपादिति सद्भृत्तं बन्धुभिन्नानुजीविनां ॥ ५० ॥
 पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितञ्जराः ।
 बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नीडिकादिभिः ॥ ५१ ॥
 राजानं येऽत्युपेक्षन्ते सज्जमानं विवर्त्मसु ।
 ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवं ॥ ५२ ॥
 जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ।
 आज्ञामस्य प्रतीक्षन्तो भृत्याः कुर्युरुपासनं ॥ ५३ ॥

भर्तृञ्चितानुवृत्तित्वं सद्वृत्तमनुजीविनां ।
 रक्षांस्यपि हि गृह्णते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ५४ ॥
 धीसत्त्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनां ।
 छन्दानुवर्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥ ५५ ॥
 अलसस्याल्पतोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः ।
 प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥ ५६ ॥
 ये शूरा येऽपि विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
 तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसम्पदः ॥ ५७ ॥
 अप्रियोऽपि हि पथ्यः स्यादिति वृद्धानुशासनं ।
 वृद्धानुशासने तिष्ठन् प्रियतामधिगच्छति ॥ ५८ ॥
 आजीबः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि ।
 निराजीबं त्यजन्त्येनं शुष्कवृक्षमिवाण्डजाः ॥ ५९ ॥
 कुलं वृत्तञ्च शौर्यञ्च सर्वमेतन्न गण्यते ।
 दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥ ६० ॥
 लक्ष्मीरेवान्वयो लोके न लक्ष्म्याः परतोऽन्वयः ।
 यस्मिन् कोषो बलञ्चैव तस्मिँल्लोकोऽनुगच्छति ॥ ६१ ॥
 उत्थिता एव पूज्यन्ते जनाः कार्यार्थिभिर्नरैः ।
 शत्रुवत्पतितं वोऽनुवन्दते मानवं पुनः ॥ ६२ ॥
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्मुपसर्पति ।
 क्षीणक्षीरां निराजीबां वत्सस्त्यजति मातरं ॥ ६३ ॥
 अहापयनृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां ।

कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
 काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् ॥
 एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥ ६५ ॥
 अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्सद्विगर्हितं ॥
 अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्क्लोषक्षयादृते ॥ ६६ ॥
 कुलं विद्यां श्रुतं शौच्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां ॥
 वयोऽवस्थाञ्च सम्प्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मवान् ॥ ६७ ॥
 कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विनः ॥
 त्यजन्त्येतेऽवमन्तारं घृन्ति वा मानहेतुना ॥ ६८ ॥
 गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान् ॥
 महत्त्वं प्राप्नुवन्तस्ते वर्द्धयन्ति नरेश्वरं ॥ ६९ ॥
 उन्नमाभिजनेपेतान् न नीचैः सह वर्द्धयेत् ॥
 कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥
 निरालोके हि लोकेऽस्मिन्नासते तत्र परिहृताः ॥
 जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समतामता ॥ ७१ ॥
 विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ॥
 स श्लाघ्यं जीवति श्रीमान् सत्यम्भोगफलाःश्रियः ॥ ७२ ॥
 लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोत्रे विकाशिन्या च क्लृप्तया ॥
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च विश्रब्धं या न भुज्यते ॥ ७३ ॥
 आपद्द्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ॥
 आददीत धनं तेभ्यो भास्वानक्षैरिवोदकं ॥ ७४ ॥

अभ्यस्तकर्म्मणस्तज्ज्ञान् शुचीन् सुज्ञानसम्मतान् ।
 कुर्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्वकर्म्मसु ॥ ७५ ॥
 यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
 अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थे इवेन्द्रियं ॥ ७६ ॥
 कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात्तदायतं हि जीवितं ।
 नात्ययञ्च ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहं ॥ ७७ ॥
 वृषिर्वणिकूपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनं ।
 खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निवेशनं ॥ ७८ ॥
 अष्टवर्गमिमं साधु स्वच्छवृत्तो विवर्द्धयेत् ।
 जीवनार्थमिहाजीयैः कर्त्तव्यः करणाधिकैः ॥ ७९ ॥
 तथा यया प्रवर्तेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः ।
 तस्यान्तस्यान् संरोधं कुर्यात्पण्योपजीविनां ॥ ८० ॥
 यथारक्षेत्र निपुणं शस्यं कण्टकिशाखया ।
 फलाय लगुडः कार्य्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत् ॥ ८१ ॥
 आयुक्ताद्येभ्यश्चारेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
 पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयं ॥ ८२ ॥
 पञ्चप्रकारमप्येतदपोलं नृपतेर्भयं ।
 आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८३ ॥
 यथा गोः पाल्यते काले दुल्यते च तथा प्रजा ।
 सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिना ॥ ८४ ॥
 आस्त्रावयेदुपचितान्साधु दुष्टव्रणानिव ।

आमुक्तास्ते च वर्तेरन् वद्भाविव महोपतो ॥ ८५ ॥
 स्वल्पमप्यपक्वर्बलि ये पापाः पृथिवीपतो ।
 ते वद्भाविव दल्लक्षे पतङ्गा मूढचेतसः ॥ ८६ ॥
 संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्सैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितं ।
 काले चास्य ब्यङ्ग्युर्ध्यात् त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८७ ॥
 धर्मार्थं क्षीणकोषस्य कृशत्वमपि शोभते ।
 सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरूचेरिव ॥ ८८ ॥
 बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।
 अविश्वासी तथा च स्याद्यथा च व्यवहारवान् ॥ ८९ ॥
 विश्वासयेदविश्वस्तान् विश्वस्तान्नातिविश्वसेत् ।
 यस्मिन्विश्वांसमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥ ९० ॥
 प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणं ।
 तस्माद्योगीव सततं तानि पश्येत्समाहितः ॥ ९१ ॥
 अनुगतपरितोषितानुजीवी
 मधुरवचश्चरितानुरत्नलोकः ।
 सुनिपुणपरमाप्सत्तन्त्रो
 भवति नृपः सुचिरं प्रदीप्तरश्मिः ॥ ९२ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे स्वाभ्यनुजीविवृत्तं नाम
 पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठसर्गप्रारम्भः ॥

लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः ।
 आदत्तश्चिन्तयेद्राज्यं स वाखाभ्यन्तरं तथा ॥ १ ॥
 आभ्यन्तरं शरीरं स्वं वाखं राष्ट्रमुदाहृतं ।
 अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥ २ ॥
 राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति सम्भवः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
 लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।
 राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्मसाधनं ॥ ४ ॥
 धर्म्यामारेभिरे हिंसाभृषिकल्पा महीभुजः ।
 तस्मादसाधून् पापिष्ठान्निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥ ५ ॥
 धर्मसंरक्षणपरो धर्मेणार्थं विवर्द्धयन् ।
 ये ये प्रजा प्रवाधेरस्ताञ्छिथ्याच्च महीपतिः ॥ ६ ॥
 यमाय्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
 स धर्मी यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रवक्षते ॥ ७ ॥
 धर्मीधर्मी विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां ।
 प्रजां रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ८ ॥
 राज्योपघातं कुर्वीणा ये पापा राजवत्सभाः ।
 एकैकशः संहता वा दूथांस्तान् परिचक्षते ॥ ९ ॥
 दूथानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितं ।

अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ १० ॥
 राजा रहसि दूथं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् १
 गूढशस्त्रा विश्रेयुस्तत्पश्चादासञ्ज्ञिता नराः ॥ ११ ॥
 विश्वस्तांस्तान्विचिन्वीयुर्द्वीःस्थाः कक्षान्तरं गतान् १
 ते शस्त्रग्राहका ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटं ॥ १२ ॥
 इति दूथांस्तु सन्दूथ्य प्रजानामभिवृद्धये १
 विनयन् प्रिय उत्कर्षं राजशल्यं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥
 यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः १
 काले फलाय भवति साधु तद्वदियं प्रजा ॥ १४ ॥
 उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते १
 तस्माद्यथार्हते दण्डं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ १५ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे कण्टकशोधनं
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमसर्गप्रारम्भः ॥

प्रजातर्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं १
 लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥ १ ॥
 राजपुत्रा मदीन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः १
 भ्रातरं वा विनिष्कृति, पितरं वाऽभिमानिनः ॥ २ ॥
 राजपुत्रैर्मदीपेतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः १
 दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥ ३ ॥

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित्प्राप्नुवन्ति ते ।
 सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयं ॥ ४ ॥
 विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ५ ॥
 विनीतभौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
 दुष्टं गजमिवोद्धृतं कुर्वीत सुखबन्धनं ॥ ६ ॥
 राजपुत्रः सुदुर्वृतः परित्यागं हि नार्हति ।
 क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ ७ ॥
 बसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्बसनाश्रयैः ।
 तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात्पितृगोवरः ॥ ८ ॥
 याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे ।
 सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्बर्ज्जेत विषदूषितं ॥ ९ ॥
 विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषितः ।
 परीक्षितं समश्रीयाज्जाङ्गुलाविद्धिषग्वृतः ॥ १० ॥
 भृङ्गराजः शुक्लैव शारिका चेति पक्षिणः ।
 क्रोशन्ति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥ ११ ॥
 चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् ।
 सुबत्तं माद्यति क्रौञ्चे म्रियते कोकिलः किल ॥ १२ ॥
 नित्यं जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् ।
 एषामन्यतमेनापि समश्रीयात्परोक्षितं ॥ १३ ॥
 मयूरपृषतोत्सर्गे न भवन्ति भुजङ्गमाः ।

तस्मान्मयूरपृषतौ भवने नित्यमुत्सृजेत् ॥ १४ ॥
 भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये ।
 वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १५ ॥
 धूमार्चिर्नीलिता वह्नेः शब्दस्फोटश्च जायते ।
 अग्नेन विषदिग्धेन वयसां मरणम्भवेत् ॥ १६ ॥
 अस्विन्नता मादकत्वमाशु शल्यं विवर्णता ।
 अनुस्य विषदिग्धस्य तथोष्मा सिग्धमेचकः ॥ १७ ॥
 बञ्जुनस्याशु शुष्कत्वं कृथने श्यामफेनता ।
 गन्धस्पर्शरसाश्चैव नश्यन्ति विषदूषणात् ॥ १८ ॥
 छायाऽतिरिक्ता हीना वा स्याद्रसे विषदूषिते ।
 दृश्यते राजिरुद्धी च फेनमण्डलमेव च ॥ १९ ॥
 रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा
 मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
 श्यामा सरन्ध्रा विषदूषितस्य
 मध्ये भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ २० ॥
 आर्द्रस्य सर्वस्य भवेत्तु सद्यः
 प्रम्लानभावो विषदूषितस्य ।
 पाकं विना क्वाथविनोतभावः
 सश्यामता चेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
 शुष्कस्य सर्वस्य विषोपदेहा-
 द्विशीर्णता वाऽशुचिवर्णता च ।

खरं मृदु स्यान्मृदुनः खरत्वं
 वदन्ति के चाल्पकंजन्तुघातं ॥ २२ ॥
 प्रावारास्तरणानाञ्च श्याममण्डलकीर्णता ।
 तन्तूनां पक्ष्मणां लोम्नां स्याद्भ्रूशञ्च विषाश्रयात् ॥ २३ ॥
 लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ।
 प्रभावस्नेहगुरुतावर्णस्पशिवंधस्तथा ॥ २४ ॥
 मुखस्य श्यामवर्णित्वं त्वग्भेदो जृम्भणं मुहुः ।
 स्वलनं वेपथुः स्वेद आवेगो दिग्विलोकनं ॥ २५ ॥
 स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च ।
 लिङ्गान्येतानि निपुणो लक्षयेद्विषदायिनां ॥ २६ ॥
 औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च ।
 तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ॥ २७ ॥
 प्रसाधनादि यत्किञ्चित् तत्सर्वं परिचारिकाः ।
 उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥ २८ ॥
 परस्मादागतं यच्च तत्सर्वञ्च परीक्षयेत् ।
 सदा स्वेभ्यः परेभ्यश्च रक्ष्यो राजाऽभिरक्षिभिः ॥ २९ ॥
 यानं वाहनमारोहेज्ज्ञातं ज्ञातोपपादितं ।
 अविज्ञातेन मार्गेण सङ्कटेन च न ब्रजेत् ॥ ३० ॥
 वीक्षितादृष्टकर्मणमाप्तं वंशव्रामागतं ।
 संविभक्तञ्च कुर्वीत जनमासन्नवर्तिनं ॥ ३१ ॥
 अधार्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान्निराकृतान् ।

परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरादेतान् विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकां ।
 अन्यनौप्रतिबद्धां वा नोपेयान्नावमातुरां ॥ ३३ ॥
 परितापिषु वासरेषु पश्यं-
 स्तटलेखास्थितमात्मसैन्यचक्रां ।
 शुचि शोधितनक्रामीनजालं
 थवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥ ३४ ॥
 गहनानि विवर्जयन् विशुद्धं
 वहिरूद्यानवनं समभ्युपेयात् ।
 विहरन्मधुरं वयोऽनुरूपं
 न च माद्येद्विषयोपभोगरागात् ॥ ३५ ॥
 सुविनीतसुवेगपृष्ठयानः
 सुखगम्यामुचिताञ्च लक्ष्यसिद्धौ ।
 सुपरीक्षितरक्षितान्तसीमां
 लघुकोष्ठस्तु मृगाटवीमुपेयात् ॥ ३६ ॥
 कारयेद्भवनशोधनमादौ
 मांतुरन्निकमपि प्रविविधुः ।
 आप्तशस्त्र्यनुगतः प्रविशेच्च
 सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥
 पांशूत्कराकर्षिणि वाति वाते
 संसत्तधाराजलदे च मेघे ।

अत्यातपे चापि तथाऽन्धकारे

स्वस्थस्तु सन्न क्वचिदभ्युपेयात् ॥ ३८ ॥

निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।

प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जलसम्प्राधशालिनः ।

प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलञ्च सम्पतेत् ॥ ४० ॥

निषेवितो वर्षधरैः कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।

अन्नःपुरे च विचरेत्कुब्रुकैरातवामनैः ॥ ४१ ॥

नीचैरन्नःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः ।

शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिं ॥ ४२ ॥

अन्नर्वशिकसैन्यञ्च सन्नद्धं साधुसम्मतं ।

रक्षेदायुक्तकुशलमन्नःपुरगतं नृपं ॥ ४३ ॥

आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च येषितः ।

बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ ४४ ॥

रूपाजीवाःस्त्रियः स्नाताः परिवर्तितवाससः ।

राजानमुपतिष्ठेयुर्विशुद्धस्त्रग्विभूषणाः ॥ ४५ ॥

कुहवौर्ज्जितिलैश्चैव मुखैश्चाभ्यन्तरो जनः ।

संसर्गं न क्वचिद्गच्छेद्दालैर्दीसीजनैः सह ॥ ४६ ॥

निर्गच्छेत्प्रविशेच्चापि सर्वश्चाभ्यन्तरो जनः ।

विज्ञातद्रव्यसञ्चारी कारणेनापलक्षितः ॥ ४७ ॥

न चानुजीविनं पश्येदकल्यं पृथिवीपतिः ।

अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात् सर्वस्यैवातुरो गुरुः ॥ ४६ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तसुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ।
 स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवां सुभूषणां ॥ ४६ ॥
 न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्सन्निवेशनात् ।
 अत्यर्थवह्णभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५० ॥
 देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् ।
 मातुः शय्यान्तरे लीनः कारूषञ्चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥
 लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभित ।
 देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतं ॥ ५२ ॥
 विषदिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपं ।
 नूपुरेण च वैरन्त्यं जारूषं दर्पणेन च ॥ ५३ ॥
 वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथा चापि विदूरथं ।
 अहिवृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
 यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं ॥ ५५ ॥
 धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्दाराननुव्रमात् ।
 गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणवृंहितः ॥ ५६ ॥
 विचार्य्य कार्यावयवान् दिनक्षये
 विसृज्य लोकं प्रमदाहृतक्रियः ।
 आशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना
 स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥ ५७ ॥

नयेन जायत्यनिशं नरेश्वरे
 सुखं स्वपत्नीह निराधयः प्रजाः १
 प्रमत्तचित्ते स्वपितीह सम्भयात्
 प्रजागरेणास्य जगत्प्रबुध्यते ॥ ५६ ॥
 इति स्म पूर्वं मुनयो बभाषिरे
 नृपस्य राज्यस्य च साधु लक्षणं १
 तदेतदेवं परिपालयन्नयान्-
 नरेश्वरः पालककल्पतां व्रजेत् ॥ ५६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे पुत्ररक्षणमात्मरक्षणञ्च
 नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमसर्गप्रारम्भः १

उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः १
 दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ॥ १ ॥
 रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् १
 अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्यते रथचक्रवत् ॥ २ ॥
 रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः १
 सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ३ ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः १
 एताः प्रवृत्तयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ४ ॥
 एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः १

सप्तप्रकृतिवां राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५ ॥
 सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्म्हेत्साहः कृतश्रमः ।
 जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ ६ ॥
 कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता ।
 चित्तज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥ ७ ॥
 अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।
 देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता ॥ ८ ॥
 सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता ।
 अविसंवादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ ९ ॥
 शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं ।
 स्वकर्म्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥ १० ॥
 जितश्रमित्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ।
 प्रकृतिस्फोतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।
 प्रतापयुक्ता ह्यस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव ॥ १२ ॥
 प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियं ।
 तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परं ॥ १३ ॥
 एकार्थीभिर्निवेशित्वमविलक्षणमुच्यते ।
 दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥ १४ ॥
 लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
 मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १५ ॥

जरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरं १
 तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःस्थिताः ॥ १६ ॥
 पाष्णिग्याहः स्मृतः पञ्चादाव्रन्दस्तदनन्तरं १
 आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलं ॥ १७ ॥
 अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः १
 अनुग्रहे संहतयोः समर्थो बस्तयोर्वधे ॥ १८ ॥
 मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः १
 अनुग्रहे संहतानां बस्तानाञ्च वधे प्रभुः ॥ १९ ॥
 मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः १
 गाहैव मन्त्रकुशलघतुष्पां मण्डलं मयः ॥ २० ॥
 विजिगीपुररिमित्रं पाष्णिग्याहोऽथ मध्यमः १
 उदासीनः पुलामेन्द्रो षट्कं मण्डलमूचतुः ॥ २१ ॥
 उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलं १
 उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजवं ॥ २२ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रे पृथक् पृथक् १
 षड्विंशत्कामिदं प्राहुस्ते च ते च पुनर्भयः ॥ २३ ॥
 द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् १
 अमात्याद्याश्च प्रकृतीरामनक्षीह मानवाः ॥ २४ ॥
 मौला द्वादश यास्त्वेता लमात्याद्यास्तथा च याः १
 सप्ततिचाधिका ह्येताः सर्वे प्रकृतिमण्डलं ॥ २५ ॥
 संयुक्तास्त्वरिमित्राभ्यामुभयारिस्तथा सुहृत् १

मौला द्वादश राजान इत्यष्टादशकं गुरुः ॥ २६ ॥
 अष्टादशानामित्येषाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
 अष्टोत्तरशतं त्वेतन्मण्डलं कंवयो विदुः ॥ २७ ॥
 अष्टादशानामेतेषां मित्रं शत्रुः पृथक् पृथक् ।
 चतुःपञ्चाशत्कामिति विशालाक्षः प्रभाषते ॥ २८ ॥
 चतुःपञ्चाशतां राज्ञाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
 चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतं ॥ २९ ॥
 सप्तप्रकृतिकं युक्तं विजिगीषोररेभ्यं यत् ।
 चतुर्दशकमेवैतन्मण्डलं परिचक्षते ॥ ३० ॥
 मण्डलत्रिकमित्याहुर्विजिगीषरिमध्यमाः ।
 मित्रयुक्ताः पृथक् चैतैः षट्कमित्यपरे जगुः ॥ ३१ ॥
 अमात्याद्याः प्रकृतय एकैकस्यैव भूपतेः ।
 मण्डलं मण्डलविदः षट्त्रिंशत्कं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥
 सप्तप्रकृतिकाः सर्वे विजिगीषरिमध्यमाः ।
 एकविंशत्कमित्याहुः परे च नयवादिनः ॥ ३३ ॥
 चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ् मित्रैः सहाष्टकं ।
 अमात्यादिभिरेतैश्च जगत्यक्षरसम्मितं ॥ ३४ ॥
 विजिगीषोः पुरस्ताच्च ये पञ्चाच्च प्रकीर्तिताः ।
 दशकं मण्डलमिदं मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
 दशानां भूमिपालानाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।
 मण्डलं मण्डलविदः षष्टिसञ्ज्ञं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥

अरिमित्रे पुरो नेतुः पश्चिमे वेति पञ्चकं ।
 अमात्याद्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते ॥ ३७ ॥
 अरेरप्येवमेवेति दृष्टं दृष्टिमतां वरैः ॥
 पञ्चकं मण्डलं योज्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः ॥ ३८ ॥
 द्वे एव प्रकृती न्याय्ये इत्युवाच पराशरः ।
 अभियोक्ता प्रधानः स्यात्तथा न्याय्योऽभियुज्यते ॥ ३९ ॥
 परस्पराभियोगेन विजिगीषोररेस्तथा ।
 अरित्वे विजिगीपुत्वे एका प्रकृतिरिष्यते ॥ ४० ॥
 इति प्रकारं बहुधा मण्डलं परिचक्षते ।
 सर्वलोकाप्रतीतं तु स्फुटं द्वादशराजकं ॥ ४१ ॥
 अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये *स्थितं ।
 षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ ४२ ॥
 पाष्णिग्याहस्तथाऽऽसारः शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते ।
 आत्रन्दोऽथ तदासारो विजिगीषोरुदाहृते ॥ ४३ ॥
 पुरो यायाद्विगृह्यैव मित्राभ्यां पश्चिमावरी ।
 पश्चिमाविव पूर्वाभ्यामरिं तन्मित्रमेव च ॥ ४४ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रन्तु कृतकृत्येन भूयसा ।
 संस्तभ्योभयमित्रेण पञ्चाहच्छेन्नरेश्वरः ॥ ४५ ॥
 आत्रन्देनात्मना चैव पाष्णिग्याहं प्रपोडयेत् ।
 आत्रन्देन तदासारमात्रन्दसारभाजिना ॥ ४६ ॥

मित्रेणैवात्मना चैव कुर्वीतोद्धरणं रिपोः ।
 मित्रेण हि समित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः ।
 कुर्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण चैव हि ॥ ४८ ॥
 अनेन क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ।
 पीडयेदहितं शत्रुं मित्राणामन्तरवरां ॥ ४९ ॥
 पीड्यमानो लुभयतः सदोद्युक्तैर्मनीषिभिः ।
 रिपुरूच्छेदमायाति तद्वशे चावतिष्ठते ॥ ५० ॥
 सर्वोपायेन कुर्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ।
 भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखच्छेद्या हि शत्रवः ॥ ५१ ॥
 कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 रिपवो येन जायन्ते कारणं तत्परित्यजेत् ॥ ५२ ॥
 प्राधान्येन हि सर्वत्र सर्वाः संसर्जयेत्प्रजाः ।
 तासां संसर्जनाद्राजा सर्वाङ्गीं त्रियमश्नुते ॥ ५३ ॥
 दूरेचरान्माण्डलिकान् स्थानदुर्गनिवासिनः ।
 मित्रोऽकुर्वीत तत्प्राणाः साधयन्तीह मण्डलं ॥ ५४ ॥
 चलेत्तदोर्ज्जितबलो मध्यमे विजिगीषया ।
 एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिमान्नुमेत् ॥ ५५ ॥
 सहजः कार्य्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरूच्यते ।
 सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्य्यजः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 उच्छेदापचयौ काले पीडनं कर्षणस्तथा ।

इति विद्याविदः प्राहुः शत्रौ वृत्तं चतुर्विधं ॥ ५७ ॥
 रेचनं क्रोपदण्डाभ्यां महामात्रवधस्तथा ।
 एतत्कर्षणमित्याहुरावाय्याः पीउनं परं ॥ ५८ ॥
 समाश्रयविहोने वा दुर्वलं वा समाश्रितः ।
 शक्योऽरिः सम्पदा युक्त उच्छेत्तुं भूम्यनन्तरः ॥ ५९ ॥
 कर्षणं पीउनं काले कुर्वीताश्रयमानिनः ।
 समाश्रयं दुर्गमाहुर्मित्रं वा साधुसम्मतं ॥ ६० ॥
 विभीषणस्य सोदर्यस्तथा सूर्यसुतस्य च ।
 सर्वतन्त्रापहारित्वात्तथोच्छेद्यो निजो रिपुः ॥ ६१ ॥
 छिद्रं कर्म्म च वित्तञ्च विजानाति निजो रिपुः ।
 दहत्यक्षरगतञ्चैव शुष्कावृक्षमिवानलः ॥ ६२ ॥
 वर्तते पक्षपातेन मित्रं यदुभयात्मकां ।
 वज्रीव हि त्रिशिरसं तदुच्छिन्द्यात्कृतत्वरः ॥ ६३ ॥
 बलिना विगृहीतस्य द्विषतः कृच्छ्रवर्तिनः ।
 कुर्वीतापचयं शत्रोरारम्भोच्छ्रितिविशङ्कया ॥ ६४ ॥
 यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्तते ।
 न तस्योच्छ्रितिमन्विच्छेत्कुर्वीतेनं स्वगोचरं ॥ ६५ ॥
 वंशागतो रिपुर्यस्तु विचलेद्दुरवग्रहः ।
 तस्य संशमनायाश्च तत्कुलीनं समुन्नयेत् ॥ ६६ ॥
 विषं विषेण व्यथते वज्रं वज्रेण भिद्यते ।
 गजेन्द्रो दृष्टसारेण गजेन्द्रेणैव वध्यते ॥ ६७ ॥

मत्स्यो मत्स्यं समादत्ते ज्ञातिज्ञातिमसंशयं ।
 रावणोच्छ्रितये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ६८ ॥
 यस्मिन्मण्डलसङ्क्षोभः कृते भवति कर्मणि ।
 न तत्कुर्व्यान्तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥ ६९ ॥
 साम्ना दानेन मानेन प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ।
 आत्मीया भेददण्डाभ्यां परकीयाश्च दारयेत् ॥ ७० ॥
 आकीर्णं मण्डलं सर्वं मित्रैररिभिरेव च ।
 सर्वैः स्वार्थपरो लोकः कुतो मध्यस्थता क्वचित् ॥ ७१ ॥
 भोगप्राप्तं विकुर्वीणं मित्रमप्युपपीडयेत् ।
 अत्यन्तं विकृतं हन्यात्स पापीयान् रिपुर्मृतः ॥ ७२ ॥
 अमित्राण्यपि कुर्वीत मित्राण्युपचयावहान् ।
 अहिते वर्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ७३ ॥
 स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेऽर्थे वा हितादरः ।
 अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ ७४ ॥
 मित्रं विचार्य्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ।
 त्यजन्नभूतदोषं हि धर्मीधीवुपहन्ति हि ॥ ७५ ॥
 स्वयं दोषगुणान्वेषी भवेत्सर्वत्र सर्वदा ।
 स्वयं ज्ञातेषु दोषेषु शस्यते दण्डपातनं ॥ ७६ ॥
 न लविज्ञाय तत्त्वेन कोपङ्कुर्व्यात् कदाचन ।
 भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषत्रोधानं जनाः ॥ ७७ ॥
 मित्राणामन्तरं विद्यान्मध्यज्यायःकनीयसां ।

मध्यज्यायः कनीयांसि कम्भीणि च पृथक् पृथक् ॥ ७८ ॥
 न हि मिथ्याऽभियुञ्जीत शृणुयाच्चापि तद्विधं ।
 मित्रभेदन्तु ये कुर्युस्तान् सर्वांस्तु परित्यजेत् ॥ ७९ ॥
 *प्रायोगिकां मात्सरिकां माध्यस्थ्यं पाक्षपातिकां ।
 सोपन्यासञ्च जानीयाद्भवः संशयितं तथा ॥ ८० ॥
 प्रकाशपक्षग्रहणं न कुर्यात्सुहृदां स्वयं ।
 अन्योन्यमत्सरञ्चैषां स्वयमेवाशु धारयेत् ॥ ८१ ॥
 कार्यस्य हि गरीयस्त्वानीचानामपि कालवित् ।
 सतोऽपि दोषान्प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ८२ ॥
 प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थानि भूपतिः ।
 बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥ ८३ ॥
 न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः ।
 पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ ८४ ॥
 अमित्राण्यवलो मित्रैर्न गृह्णीयाद्दृढव्रतैः ।
 इति मण्डलवृत्तं हि मण्डलज्ञाः प्रवक्षते ॥ ८५ ॥
 मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं हि मण्डलं ।
 सम्यक् शोधनमेतेषामिति मण्डलशोधनं ॥ ८६ ॥
 इति स्म राजा नयवर्त्मना व्रजन् ।
 समुद्यमी मण्डलशुद्धिमाचरन् ॥
 विराजते साधु विशुद्धमण्डलः ।

शरच्छशिव प्रतिनन्दयन्प्रजाः ॥ ६७ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे मण्डलयोनिमण्डलव-
रितश्चाष्टमः सर्गः ॥ ६ ॥

नवमसर्गप्रारम्भः ॥

बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिव्रियः ॥
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनां ॥ १ ॥
कपाल उपहारश्च सन्नानः सङ्गतस्तथा ॥
उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ २ ॥
अदृष्टनर आदिष्ट आत्माभिष उपग्रहः ॥
परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परिभूषणः ॥ ३ ॥
स्वन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्तितः ॥
इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥ ४ ॥
कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ॥
सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ५ ॥
सन्नानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥
सद्भिः सङ्गतसन्धिस्तु मैत्रीपूर्वं उदाहृतः ॥ ६ ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ॥
सम्पन्नो च विपन्नो च कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ७ ॥
सङ्गतः सन्धिरेवैष प्रहृष्टत्वात्सुवर्णिवत् ॥
सोऽपरेः सन्धिकुशलैः काञ्चनः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

*भव्यामेकार्थसंसिद्धिं समुद्दिश्य त्रियेत यः ।
 स उपन्यासकुशलैरूपन्यास उदाहृतः ॥ ९१ ॥
 मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
 इति यः त्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ९० ॥
 उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
 अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ९१ ॥
 एकार्था सम्यगुद्दिश्य त्रियां यत्राभिगच्छतः ।
 स संहितप्रयाणस्तु सन्धिः संयोग उच्यते ॥ ९२ ॥
 आवयोर्यौधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्य इत्यपि ।
 यस्मिन्पणः प्रत्रियते स सन्धिः पुरुषान्नरः ॥ ९३ ॥
 त्वयैकेन मदोयार्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।
 यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ ९४ ॥
 यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ।
 सन्धीयते सन्धिविद्भिरादिष्टः सन्धिरूच्यते ॥ ९५ ॥
 स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मानिष इति स्मृतः ।
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ ९६ ॥
 कोषांशेनाथक्वप्येन सर्वक्रोषेण वा पुनः ।
 शेषप्रकृतिरक्षार्थं परिव्राज्य उदाहृतः ॥ ९७ ॥
 भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।
 सर्वभूम्युत्थितफलादानेन परिभूषणः ॥ ९८ ॥

परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धः स्कन्धेन दीयते ।
 स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः ॥ १९ ॥
 परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धजस्तथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारस्ते च सन्धयः ॥ २० ॥
 एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ।
 उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २१ ॥
 अभियोक्ता बलो यस्मादलब्धा न निवर्तते ।
 उपहारादृते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २२ ॥
 बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ २३ ॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकाः ॥ २४ ॥
 दैवोपहतकश्चैव दैवचित्तक एव च ।
 दुर्भिक्षवसनोपेतो बलवसनसङ्कुलः ॥ २५ ॥
 अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्म्मवपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमो ॥ २६ ॥
 एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलं ।
 एते विगृह्यमाना हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशं ॥ २७ ॥
 बालस्य लप्रभावत्वान्न लोको योद्भुमिच्छति ।
 योद्भुं स्वयमशक्तस्य परार्थे को हि युज्यते* ॥ २८ ॥

* युद्धायुद्धफलं यथादातुं शक्तो न बालिश्च इति दितोपदेशः ।

उत्साहशक्तिहीनत्वादृष्टो दीर्घामयस्तथा ।
 स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशय ॥ २९ ॥
 सुखोच्छेद्यस्तु भवति सर्वज्ञातिवहिष्कृतः ।
 त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयः *स्वार्थसत्कृताः ॥ ३० ॥
 भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवावसीदति ।
 †धीरोऽप्यवीरपुरुषैः सङ्ग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ ३१ ॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्नेऽनुजीविनः ।
 लुब्धानुजीवितैरेव दानभिर्नैर्निह्न्यते ॥ ३२ ॥
 सन्त्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतियुधि ।
 सुखाभियोज्यो भवति विषयेऽप्यतिसक्तिमान् ॥ ३३ ॥
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेषो भवति मन्त्रिणां ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्कार्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकाः ।
 विशीर्यन्ते स्वयन्नेव दैवोपहतकास्तथा ॥ ३५ ॥
 सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणं ।
 इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते ॥ ३६ ॥
 दुर्भिक्षथसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।
 बलव्यसनसक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ३७ ॥
 अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पवक्रोनापि हन्यते ‡ ।

* ज्ञातयस्ताम्रघातुं हता इति चिं । † वीर इति पाठान्तरः ॥ चिं ।

‡ मध्यतइत्यन्यः पाठः ॥ चिं ।

याहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपकर्षति ॥ ३८ ॥
 बहुमित्रस्तु सन्त्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् १
 येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति* ॥ ३९ ॥
 अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना १
 कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥ ४० ॥
 सत्यधर्मवपेतेन न सन्दध्यात् कथञ्चन १
 स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियां ॥ ४१ ॥
 सत्यार्यधार्मिकानार्यभ्रातृसङ्घातवान्बली १
 अनेकविजयी* वेति सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ ४२ ॥
 सत्यञ्च पालयन् सत्यसन्धितो नैति विक्रियां १
 प्राणबाधेष्वपि यत्तमार्यो नो यात्यनार्यतां ॥ ४३ ॥
 धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते १
 प्रजानुरागधर्माच्च दुःखच्छेदो हि धार्मिकः ॥ ४४ ॥
 सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण सम्प्राप्योत्सादयेद्धि सः* १
 रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति ॥ ४५ ॥
 सङ्घातवान्यथा वेणुर्निविडः कण्टकैर्वृतः १
 न शक्यते समुच्छेतुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ ४६ ॥
 समात्राजस्य बलिना सर्वयत्नवतोऽपि हि १
 हरिणस्येव सिंहेन शरणं नेह विद्यते ॥ ४७ ॥

* विपद्यत इति चिं । * अनेकयुद्धविजयीतिचिं ।

* विनाशे समुपस्थित इति चिं ।

ईषदायच्छमानो हि सिंहो मत्तमिव द्विपं ।
 हिनस्ति बलवांस्तस्मात्सन्धेयः शिवमिच्छतां ॥ ४६ ॥
 बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं ।
 प्रतिवातन् हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४६ ॥
 बलीयसि प्रणमतां काले विक्रमतामपि ।
 सम्पदो नापसर्पन्ति प्रतोपमिव निम्नगाः ॥ ५० ॥
 जमदग्नेः सुतस्येव सर्वैः सर्वत्र सर्वदा ।
 अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ५१ ॥
 अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
 तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति शत्रवः ॥ ५२ ॥
 न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान् ।
 अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽवधीत् ॥ ५३ ॥
 विकारं याति पुत्रो हि राज्यान्नीचः पिता तथा ।
 तत्क्षोकवृत्तान्नृपतेरन्यद्भूतं प्रवक्षते ॥ ५४ ॥
 अभियुक्तो बलवता तिष्ठन्दुर्गे प्रयत्नवान् ।
 तद्वलीयस्तराद्धानं कुर्वीतात्मविमुक्तये ॥ ५५ ॥
 स्वेत्साहशक्तिमुद्गीक्ष्य विगृह्णीयान्महत्तरं ।
 केशरोव द्विपमिति भारद्वाजः प्रभाषते ॥ ५६ ॥
 एकोऽपि सिंहः साहस्रं यूथं मथ्नाति दन्तिनः ।
 तस्मात्सिंह इवोदग्रमात्मानं वीक्ष्य सम्पतेत् ॥ ५७ ॥
 ज्यायांसं हि ससैन्यस्य बलाद्विद्राम्य निघ्नतः ।

प्रतापसिद्धौ सर्वत्र भवन्ति रिपवोऽपरे ॥ ५८ ॥
 सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।
 न हि संशयितं कुर्यादित्युवाच वृहस्पतिः ॥ ५९ ॥
 तत्सम्प्रवृद्धेरतिवृद्धिकामः
 समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
 अपक्वयोर्घ्नो घटयोरवश्य-
 मन्योन्यभेदो समसन्निपातः ॥ ६० ॥
 नाशो भवति युद्धेन कदाचिदुभयोरपि ।
 सुन्दोपसुन्दावन्योऽन्यं समवोर्यो हतौ न किं ॥ ६१ ॥
 विहीनोऽपि सुसन्धोऽपि बसने रिपुरागतः ।
 पतन्दुनेति हिमवन्तोयविन्दुरिव क्षितौ ॥ ६२ ॥
 न सन्धिमिच्छेद्दीनैश्च तत्र हेतुरसंशयः ।
 तस्य विश्रम्भमालभ्य प्रहरेत्तं गतस्पृहः ॥ ६३ ॥
 बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रतापवान् ।
 तथा साध्वनुगन्तव्यो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥
 विश्रम्भो नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
 प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्यं कार्यमेव तत् ॥ ६५ ॥
 विश्रम्भात् प्रियतामेति विश्रम्भात्कार्यमृच्छति ।
 विश्रम्भेण हि देवेन्द्रो दितेर्गर्भमघातयत् ॥ ६६ ॥
 युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण धा ।
 ततः प्रकोपं जनयेदभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ६७ ॥

अथोत्सर्गेण महता लेखेऽप्यात्मसंहितैः ।
 प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतात्मदूषणं ॥ ६६ ॥
 दूषिते हि महामात्रे रिपुरूयोऽपि धीमता ।
 स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यं भूतञ्च निष्क्रियः ॥ ६७ ॥
 अरेरमात्यान्सन्धाय तदवस्थं समुन्नयेत् ।
 भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् ॥ ७० ॥
 अरेः सर्वप्रयत्नेन पञ्चात्कोपं प्रकल्पयेत् ।
 पञ्चात्कोपमथातिष्ठन्ननुस्मृत्य प्रसाधयेत् ॥ ७१ ॥
 उद्देशकृतसंवासेऽरेर्नेमितिर्कररेः ।
 उपोढयसनादेशं कारयेत्साधुलक्षणैः ॥ ७२ ॥
 क्षयव्यायासबधादिदोषं व्यपेक्षयावेक्षितसाधुकृत्यः ।
 कामान्तुपीडामपिकाञ्चिदिच्छे-
 न्नवियहं तत्प्रभवा हि दोषाः ॥ ७३ ॥
 आत्मा बलं वा मुहूदो धनानि
 वृथा भवन्तीह निमेषमात्रात् ।
 मुहुर्मुहुश्चाकुलितानि तानि
 तस्मान्न विद्वान्प्रतिवियही स्यात् ॥ ७४ ॥
 मुहूद्धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्त्तिमेव च ।
 युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादवालिशः ॥ ७५ ॥
 साम्ना प्रदानेन विभेदनेन
 सत्तापयेत्साध्वभियुज्यमानः ।

सन्धित्सुरेवास्य च सैन्यचक्रं
 सीमान्तमायान्तमपेतसन्धिं ॥ ७६ ॥
 सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन
 बलेन धीरो विचरन्नरातिं ।
 सत्त्वापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
 स्तप्तेन सत्त्वापमुपैति तप्तः ॥ ७७ ॥
 इति स्म सन्धिं खलु सन्धिविक्तमा
 बभाषिरे पूर्वतरा महर्षयः ।
 तदेतदेवं विजयन्नरेश्वरः
 समीक्ष्य कार्य्यं गुरु चेति तद्विधाः ॥ ७८ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सन्धिविकल्पोनाम
 नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमसर्गप्रारम्भः ॥

अमर्षोपगृहीतानां मन्युंसन्नप्तचेतसां ।
 परस्परापकारेण पुंसां भवति वियहः ॥ १ ॥
 आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
 देशकालबलोपेतः प्रारभेत हि वियहं ॥ २ ॥
 राज्यत्वीस्थानदेशानां यानस्य च धनस्य च ।
 अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिको तथा ॥ ३ ॥
 ज्ञानार्थधर्म्मशक्तीनां विघातो दैवमेव च ।

मित्रार्थिश्चापमानञ्च तथा बन्धुविनाशनं ॥ ४ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणं ।
 एकार्थीभिनिवेशित्वमिति वियहयोनयः ॥ ५ ॥
 राज्यस्त्रीस्थानदेशानां दानेन च भेदेन च ।
 वियहस्य तु युक्तिज्ञैरिति प्रशमनं स्मृतं ॥ ६ ॥
 एतदेव तु विज्ञेयं स्वार्थधर्मविघातजे ।
 विषयध्वंसजे शत्रोर्विषयप्रतिपीडनं ॥ ७ ॥
 यानापहारसम्भूते ज्ञानशक्तिविघातजे ।
 समस्तदर्थश्चाङ्गेन क्षान्त्या चोपेक्षणेन च ॥ ८ ॥
 अधर्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजात उपेक्षणं ।
 आत्मवान्मित्रवर्गे तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ९ ॥
 अपमानात्तु सम्भूतं मानेन प्रशमं नयेत् ।
 सामपूर्व उपायो वा प्रणामो वाभिमानजे ॥ १० ॥
 वियहं नाशयेद्दीरो बन्धुनाशसमुद्भवं ।
 येन पीडा न जायेत तादृशं सुविचक्षणः ॥ ११ ॥
 कुर्यादर्थपरित्यागमेकार्थीभिनिवेशजे ।
 धनापचारजाते तन्निरोधं न समाचरेत् ॥ १२ ॥
 कदाचिद्वियहे पुंसां सर्वनाशस्तु जायते ।
 महाजनसमुत्पन्नं भेदेन प्रशमंनयेत् ॥ १३ ॥
 भूतानुग्रहविच्छेदजाते तत्र * वदेत्प्रियं ।

दैवमेव तु दैवोत्थे शमनं साधुसम्मतं ॥ १४ ॥
 मण्डलक्षोभसम्भूतमुपायेः प्रशमं नयेत् ।
 सापत्नं वास्तुजं त्वीजं वाज्ञातमपराधजं ॥ १५ ॥
 वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतं ।
 जातं भूम्युपरोधेन तथा शक्तिविघातजं ॥ १६ ॥
 भूम्यनन्तरजातं तु मण्डलक्षोभजन्यथा ।
 चतुर्विधं वैरजातं बहुदलीसुतोद्भवीत् ॥ १७ ॥
 कुलापराधजे वैरे मन्यन्ते द्वे च मानवाः ।
 किञ्चित्फलं निष्फलञ्च सन्दिग्धफलमेव च ॥ १८ ॥
 तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलं ।
 अपरिज्ञातवीर्येण दुष्टेन स्तम्भितोऽपि वा ॥ १९ ॥
 परार्थं त्वीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजोत्तमैः ।
 अकाले दैवयुक्तेन बलोद्भूतसखेन च ॥ २० ॥
 तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितं ।
 आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ॥ २१ ॥
 इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहं ।
 तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः ॥ २२ ॥
 तदात्वायतिशुद्धानि सर्वकर्माणि विलयेत् ।
 तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नेव वाचतां ॥ २३ ॥
 साधु लोकद्वयमाहि विद्वान्कर्म समाचरेत् ।
 रित्यजेदमुं लोकं नार्थलेशोपलोभितः ॥ २४ ॥

परलोकविरुद्धानि कुर्वीणं दूरतस्त्यजेत् १
 इत्यागमप्रमाणत्वात्साधुकल्याणमाचरेत् ॥ २५ ॥
 यदामन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकां बलं १
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २६ ॥
 स्फीतं चाप्यनुरक्ताञ्च यदा प्रकृतिमण्डलं १
 परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २७ ॥
 भूमिमित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलं त्रयं १
 यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८ ॥
 गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्माद्भूमिगीरोयसी १
 भूमेर्विभूतयः सर्वैस्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ॥ २९ ॥
 सर्वसम्पत्समे शत्रावुपायान्निक्षिपेद्बुधः १
 उपायेरप्यतिव्यूढैः समे दण्डोऽपि शस्यते ॥ ३० ॥
 आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमन्त्येत् १
 विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्भसेन न सम्पतेत् ॥ ३१ ॥
 समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्भ्रंशिनीं श्रियं १
 आश्रयेद्दैतसीं वृत्तिं न भोजङ्गीं कथञ्चन ॥ ३२ ॥
 क्रमाद्देतसवृत्तिः सन्प्राप्नोति विपुलां श्रियं १
 भुजङ्गवृत्तिराप्नोति बधमेव तु केवलं ॥ ३३ ॥
 मत्प्रमत्तवत्स्थित्वा यसेदुत्प्लुत्य परिहृतः १
 अपरिभ्रश्यमानं हि क्रमप्राप्ते मृगेन्द्रवत् ॥ ३४ ॥
 कौर्म्मसङ्गेवमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् १

काले प्राप्ते तु मतिमानुनिष्ठेत् क्रूरसर्पवत् ॥ ३५ ॥
 काले सहिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च वह्निवत् ।
 स्कन्धेनापि वहेच्छत्रून् प्रियाणि समुदाहरन् ॥ ३६ ॥
 प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया
 प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरं ।
 नयायहस्तेन हि काल उच्छ्रितः
 प्रसन्न कुर्वीत कवयहं श्रियः ॥ ३७ ॥
 कुलोद्गतं सत्यमुदारविव्रमं
 स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्मूर्जितं ।
 अतीवदातारमुपेतवत्सलं
 सुदुःप्रसाध्यं प्रवदन्ति विद्विषं ॥ ३८ ॥
 असत्यता निष्ठुरता कृतज्ञता
 भयं प्रमादोऽनसता विषादिता ।
 वृथाभिमानो लतिदोर्घिसूत्रता
 तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं श्रियः ॥ ३९ ॥
 इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं
 त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया व्रजेत् ।
 अतोऽन्यथा साधुजनस्य सम्मतं
 करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥ ४० ॥
 समन्वितो राज्य पदोऽन्निनीषया
 चरेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः ।

इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः

स्थिरोद्यमः सम्प्रयतेत सिद्धये ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे विग्रहकल्पो नाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशसर्गप्रारम्भः ॥

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जीयेषिणः १

गुणानुरक्तप्रकृतेर्यीत्रायानमिति स्मृतं ॥ १ ॥

विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः १

उपेक्षा चेति निपुणैर्यीनं पञ्चविधं स्मृतं ॥ २ ॥

विगृह्य याति हि यदा सर्वीञ्छत्रेर्गीणान् बलात् १

विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रवक्षते ॥ ३ ॥

अरेर्मित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् १

विगृह्य चाभिगमनं विगृह्यगमनं स्मृतं ॥ ४ ॥

सन्धायान्यत्र यात्रायां पाष्णिग्राहेण शत्रुणा १

सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ ५ ॥

एकीभूय यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः १

शक्तिशोचयुतैर्यीनं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ६ ॥

उभयोरपि यद्दानं द्वयोः प्रकृतिनाशने १

सम्भूययानं तत्प्रोक्तं हनूमत्सूर्ययोरिव ॥ ७ ॥

अल्पसारानुपादाय प्रतिज्ञाय फलोदयं १

गम्यते यत्परञ्चेतुं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ८ ॥
 अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव च गच्छति ।
 प्रसङ्गान्नानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनं ॥ ९ ॥
 रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्याविष्कृतं फलं ।
 उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ १० ॥
 निवातकवचान् हित्वा हिरण्यपुरवासिनः ।
 उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनञ्जयः ॥ ११ ॥
 स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाऽक्षा
 दैवोपघातञ्च बहुप्रकारः ।
 इति प्रदिष्टं बसनं क्षणेन
 समन्वितो यो बसनी स गम्यः ॥ १२ ॥
 परस्परस्य सामर्थ्याविघातादासनं स्मृतं ।
 अरेञ्च विजिगीषोश्च तत् पञ्चविधमुच्यते ॥ १३ ॥
 अन्योन्यात्रान्तिकरणं विगृह्णासनमुच्यते ।
 अरिं विगृह्णावस्थानं विगृह्णासनमुच्यते ॥ १४ ॥
 यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्यहीतुं नैव शक्यते ।
 विगृह्णनं तदासीत् च्छित्त्वास्थासारवीवधान् ॥ १५ ॥
 विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसेन्धवं ।
 विगृह्णमानः प्रकृतिं कालेनैव वशन्नयेत् ॥ १६ ॥
 अरेञ्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
 सन्धाय यदवस्थानं सन्धायसनमुच्यते ॥ १७ ॥

निवातकवचैः सार्द्धं रावणः शत्रुरावणः ।
 ब्रह्माणमन्तरा कृत्वा सन्धायासनमास्थितः ॥ १८ ॥
 उदासीने मध्यमे च समानप्रतिशङ्कया ।
 एकोभूय समुत्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ १९ ॥
 उभयारिर्हि वाञ्छेत विनाशमुभयोरपि ।
 सम्भूयेन प्रतिव्यूहेदधिकं तत्त्वधर्म्मिणा ॥ २० ॥
 यियासोरन्यमन्यत्र प्रसङ्गेनेह केनचित् ।
 आसनं यत्तदर्धज्ञैः प्रसङ्गासनमुच्यते ॥ २१ ॥
 आस्ते प्रेक्षारिमधिकमुपेक्षासनमुच्यते ।
 उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातग्रहं प्रति ॥ २२ ॥
 उपेक्षितस्य चान्येस्तुं कारणेनेह केनचित् ।
 आसनं रुक्मिण इव तदुपेक्षासनं स्मृतं ॥ २३ ॥
 बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
 द्वैधीभावेन वर्तेत वाकाशिवदलक्षितः ॥ २४ ॥
 यापयेद्यत्प्रमास्थाय सन्निकृष्टमरिन्तयोः ।
 उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरं ॥ २५ ॥
 यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदैः ।
 तदोपगच्छेत्तच्छत्रुमधिकं वापि संश्रयेत् ॥ २६ ॥
 द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्ताः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ।
 स्वतन्त्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्यादुभयचेतनः ॥ २७ ॥
 उच्छिद्यमानो बलिना निरूपायप्रतिव्रियः ।

कुलोद्धृतं सत्यमाय्यमाश्रयेत् बलोत्कटं ॥ २८ ॥
 तद्दर्शिनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता ।
 तत्कारित्वा प्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतं ॥ २९ ॥
 आशिक्षितनयः सिंहे हन्तीमं केवलं बलात् ।
 तञ्च धीरो नरस्तेषां शतानि मतिमाञ्जयेत् ॥ ३० ॥
 पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान्मूपायप्रतिपत्तिभिः ।
 भवन्ति हि फलायेव विद्भिर्द्विचिन्विताः क्रियाः ॥ ३१ ॥
 उपायपूर्वं लिप्सेत् कालं वीक्ष्य समुत्पतेत् ।
 पञ्चात्तापायं निर्दिष्टा विव्रामेकरसज्ञता ॥ ३२ ॥
 शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्याद्बुद्ध्या प्रसन्नया ।
 केवलं दत्तभङ्गाय दन्तिनः शैलतांडनं ॥ ३३ ॥
 अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलं ।
 *भवन्ति परितापिन्यो यत्नां कर्मविपत्तयः ॥ ३४ ॥
 बुद्ध्या बोधानुगतया परीयात् सम्पदः पदं ।
 सुविशुद्धपदन्यासः पर्वतायमिवोदितं ॥ ३५ ॥
 दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतं ।
 अल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दूष्यति ॥ ३६ ॥
 प्रारब्धानि यथा शास्त्रं कार्य्याण्यासनबुद्धिभिः ।
 वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात्फलं ॥ ३७ ॥
 सम्यगारभ्युमानं हि कार्य्यं यद्यपि निष्फलं ।

न तत्रथा तापयन्ति यथा मोहसंमोहितं ॥ ३८ ॥
 यन्तु सम्यगुपव्रातं कार्यमेतत् विपर्ययं ।
 पुमांस्तन्नानुपालभ्यो देवान्नरितपौरुषः ॥ ३९ ॥
 प्रयत्नस्तावदास्थेयः फलायामलबुद्धिना ।
 अपर्वभङ्गनिपुणं शेषं देवसमाश्रितं ॥ ४० ॥
 आत्मानञ्च पराञ्चैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पन्तेत् ।
 एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनं ॥ ४१ ॥
 निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च ।
 न कर्म कुर्यान्मतिमान्महावैरानुबन्धि च ॥ ४२ ॥
 तदात्वायतिसंशुद्धं शुचि शुद्धव्रामागतं ।
 हितानुबन्धि च सदा कर्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
 हितानुबन्धि यत्कार्यं गच्छेद्येन न वाच्यतां ।
 तस्मिन् कर्मणि सज्जेत तदात्वकटुवोऽपि हि ॥ ४४ ॥
 बुद्धेवोपव्रमः श्रेयान्फलनिष्पत्तये सदा ।
 क्वचित्कल्याणमित्रस्यं शस्यते सिंहवृत्तिता ॥ ४५ ॥
 सहसोत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो दुष्करं सम्पदज्जिनं ।
 उपायेन पदं मूर्द्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥
 न किञ्चित्क्वचिदस्तीह वस्त्वसाध्यं विपश्चितां ।
 अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥
 बालमानमयःखण्डं स्वन्धनेवापि कृत्नति ।
 तदल्पमपि धारावद्भवतीप्सितसिद्धये ॥ ४८ ॥

लोकप्रसिद्धमेवेतद्वारि चङ्गेर्नियामकां ।
 उपायोपगृहीतेन तेनैव परिशोथते ॥ ४६ ॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
 अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनं ॥ ५० ॥
 विदुषां शासने तिष्ठन्नावमन्येत कश्चन ।
 सर्वस्य चेत्कं शृणुयात्सुभाषितजिघृक्षया ॥ ५१ ॥
 मदोद्धतः त्रियामूढो योऽतिव्रामति मन्त्रिणं ।
 अचिरात्तं वृथामन्त्रमतिव्रामन्ति विद्विषः ॥ ५२ ॥
 संरक्षेन् मन्त्रबीजं हि तद्बीजं हि महीभुजां ।
 यस्मिन् भिन्ने ध्रुवं भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ५३ ॥
 सिंहवच्चेष्टमानस्य काले कर्म विपश्चितः ।
 क्रियमाणं स्वकुल्यास्तु विदुरस्य परे कृतं ॥ ५४ ॥
 अपञ्चात्तापकृत्साम्यगनुरक्तिफलप्रदः ।
 अदीर्घकालोऽभीष्टञ्च प्रशस्यो मन्त्र इत्यते ॥ ५५ ॥
 सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
 विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते ॥ ५६ ॥
 अनुतिष्ठेत्समारब्धमनारब्धं प्रयोजयेत् ।
 अनुष्ठितञ्च सद्गत्या विशेषेणोपपादयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रचारयेन्मन्त्रविदः कार्य्यद्वारेष्वनेकधा ।
 तत्र यच्चेतसां साम्यं तेन शीघ्रं समुत्पतेत् ॥ ५८ ॥
 यत्र मन्त्रिमनःसाम्यं यत्र चेतो न शङ्कते ।

यच्च सन्नो न निन्दन्ति तत्परीयाञ्चिकीर्षितं ॥ ५९ ॥
 धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयम्भूयो विचारयेत् १
 तथा वर्तेत तत्त्वज्ञो यथा स्वार्थिन् पीडयेत् ॥ ६० ॥
 मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद्दोषमिच्छन्ति वियहं १
 मन्त्रिणां भोग्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ॥ ६१ ॥
 मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा कारणपाटवं १
 सत्त्वायोत्थानसम्पच्च कर्मणां सिद्धिलक्षणं ॥ ६२ ॥
 लघूत्यानान्यविघ्नानि सम्भवत्साधनानि च १
 कथयन्ति पुरः सिद्धिं कारणान्येव कर्मणां ॥ ६३ ॥
 नावर्तयेन्मुहुर्म्मन्त्रं संरक्षेतत्परिस्तुवन् १
 अरक्षमाणं मन्त्रं हि भिनत्यात्मपरम्परां ॥ ६४ ॥
 मदः प्रमादः कामश्च * सुप्तप्रलपितानि च १
 भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यश्च मतास्तथा ॥ ६५ ॥
 निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भेद्येऽक्षरसंश्रये १
 प्रासादोपर्यरण्ये वा मन्त्रयेताविभावितः ॥ ६६ ॥
 द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति बृहस्पतिः १
 उशना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रमण्डलं ॥ ६७ ॥
 यथा सम्भवमित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि १
 मन्त्रयेताहितमनाः कार्यसिद्धिविवृद्धये ॥ ६८ ॥
 अकथ्यानि तु कार्याणि सम्प्रधार्य पुनः पुनः १

* प्रविशेत्स्वहितान्वेषी मन्तमेषां पृथक् पृथक् ॥ ६९ ॥
 महापक्षो यथा शास्त्रं दृष्टकर्मि हितः सुधीः ।
 यद्भूयाच्च मत्तारूढस्तत्साधु समाचरेत् ॥ ७० ॥
 नातीयात्कार्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयं ।
 अतिव्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ ७१ ॥
 न कार्यकालं मतिमानतिव्रामेत्कदाचन ।
 कथञ्चिदेव भवति कार्ये योगः सुदुस्त्रिभः ॥ ७२ ॥
 सतां मार्गेण मतिमान्काले कर्म समाचरेत् ।
 काले समाचरन्साधु रसवत्फलमश्नुते ॥ ७३ ॥
 इति चेति च सम्पश्यन्कालदेशसहायवान् ।
 विशुद्धपाष्णिः सइस्तु समाक्रामेन्न चापलात् ॥ ७४ ॥
 अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणां ।
 † चपलः सहसैव सम्पत-
 न्चिरं वै व्यसनी प्रबुध्यते ॥ ७५ ॥
 इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
 विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो
 रिपून् ॥ ७६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे मन्त्रविकल्पो
 नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

* प्रविशेत् इति वा पाठः । † चपलः क्षमते हि सम्पतत्रिपतत्यस्यसना न बुध्यते इति वा ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं ।
 यातथाय प्रहिणुयाद्भूतं दूत्याभिमानिनं ॥ १ ॥
 प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः ।
 अभ्यस्तकर्म्मी नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥
 निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहकः* ।
 सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥
 स भर्तुः शासनाद्दृष्टेः हन्तव्यमुत्तरोत्तरं ।
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च विनयन् ॥ ४ ॥
 अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा ।
 जलस्थलानि मार्गांश्च विद्यात्स्ववलसिद्धये ॥ ५ ॥
 नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि ।
 कालभीक्ष्णं कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ६ ॥
 सारवन्नाञ्च राष्ट्रस्य दुर्गन्तद्दुष्प्रिमेव च ।
 छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रवलानि च ॥ ७ ॥
 उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ।
 रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनाञ्च भर्तुरि ॥ ८ ॥
 कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनतिलक्षितः ।
 * * * * * ॥ ९ ॥
 पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिं ।

* चारक इति वा । † दृष्टिवत्त्वविचेष्टितैरिति पाठाकारम् ।

ब्रूयात् प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ १० ॥
 फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मीणा च महीयसा ॥
 कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ ११ ॥
 विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ॥
 कृत्यपक्षश्च जानीयात्तद्गर्तुश्च विचेष्टितं ॥ १२ ॥
 तीर्थीश्रमाश्रयस्थाने * शास्त्रविज्ञानहेतुना ॥
 तपस्विबन्धुनेपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ १३ ॥
 सन्नापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्टवं ॥
 अक्षुद्रतां भद्रताञ्च भर्तृभेदेषु दर्शयेत् ॥ १४ ॥
 सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधश्च वर्जयेत् ॥
 नान्यैः शयीत भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च ॥ १५ ॥
 काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये ॥
 क्षिप्यमाणश्च बुध्येत कालं नानार्थिलोभनैः ॥ १६ ॥
 एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः ॥
 पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति + ॥ १७ ॥
 स्वान्नप्रकोपमथवा विनेतुं नीतिवित्तमः ॥
 सस्यादेः सङ्ग्रहं कर्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्त्रियां ॥ १८ ॥
 स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ॥
 तत्र यात्री स्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते ॥ १९ ॥
 यात्राकालक्षयार्थो वा तत्र चायं विलम्बते ॥

काले विशिष्यमाणे तु तर्कयेदिति परिहृतः ॥ २० ॥
 कार्यकालविपत्तिञ्च यत्नां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् १
 तिष्ठन् वार्त्ताविशेषार्थान् भर्तुः सर्वान्निवेदयेत् ॥ २१ ॥
 रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनं १
 दुर्गकोषबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥
 राष्ट्राव्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा १
 युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्म्मैति कथ्यते ॥ २३ ॥
 दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणं १
 स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविचेष्टितं ॥ २४ ॥
 तर्कीङ्गितज्ञः स्मृतिमान्मृदुर्लघुपरिव्रमः १
 क्लेशायाससहो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ २५ ॥
 तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः १
 चराश्चरेयुः परितः पिवन्तो जगतां मतं ॥ २६ ॥
 निर्गच्छेयुर्विशेषयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहं १
 चराः सकाशानृपतेश्चक्षुर्दूरतरं हि ते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मं सूत्रप्रचारेण पश्येद्दे विधिवेष्टितं १
 स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २८ ॥
 विवस्वानिव तेजोभिर्निभस्वानिव चेष्टितैः १
 राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं व्यापुयात्त्रासम्मतैः ॥ २९ ॥
 चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पतेतेन भूयसा १
 अनेनासम्पतन्मोद्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि ॥ ३० ॥

सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविवेचितं ।
 चरेण द्विषतां विद्यातद्देशप्रार्थनानि च ॥ ३१ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 अप्रकाशोऽथमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥ ३२ ॥
 चरेण प्रचरेद्राजा सूत्रेणत्विगिवाध्वरे ।
 दूते सन्धानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३३ ॥
 तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री * विषद एव च ।
 एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ ३४ ॥
 संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये ।
 तिष्ठेयुपीश्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः ॥ ३५ ॥
 बालः कृषीवलो लिङ्गो भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा ।
 संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः ॥ ३६ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद्भवस्थितः ।
 सर्वस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः ॥ ३७ ॥
 स्वपक्षे परपक्षे च यो न वेद विकीर्षितं ।
 जायन्नपि सुषुप्तेऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते ॥ ३८ ॥
 कारणाकारणवृद्धान् बुध्येत स्वपरियहे ।
 पापानकारणवृद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत् ॥ ३९ ॥
 ये तु कारणतः वृद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् ।
 शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत् ॥ ४० ॥

अणुनापि प्रविश्यारिं छिद्रेण बलवत्तरं ।
 निःशेषं मज्जयेद्राष्ट्रं पानपात्रमिवोदकं ॥ ४१ ॥
 जडमूकान्धवधिरछद्मानः पण्डकास्तथा ।
 किराता वामनाः कुजास्तद्विधाये च कारकाः ॥ ४२ ॥
 भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः ।
 अन्तःपुरगतां वाक्त्रीमाहरेयुरलक्षिताः ॥ ४३ ॥
 छत्रयजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः ।
 महामात्रवहिर्वीतीं विदुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४४ ॥
 सूदयञ्जुनकर्त्तारस्तल्पका वयकास्तथा ।
 प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥ ४५ ॥
 जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः ।
 कर्त्तव्याश्च सदा लेते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः ॥ ४६ ॥
 सञ्ज्ञाभिर्भूर्च्छित्ते*लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि ।
 सुसञ्चरेयुरवयाश्चराश्चर्यां परस्परं ॥ ४७ ॥
 समापिवन्तो जगतां मतानि
 जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः ।
 अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणा-
 श्वराश्चरेयुर्वहुलिङ्गिरूपाः ॥ ४८ ॥
 येन प्रकारेण परानुपेयात्
 परापरज्ञश्च समृद्धिहेतोः ।

तमात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञै-
र्वियुज्यमानं हि परेण विद्यात् ॥ ४६ ॥
इति कामन्दकीये नीतिसारे दूतप्रचारञ्चरविकल्पो
नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ॥

अन्वहञ्चरचर्याभिर्विमलं दूतवेष्टितं ।
यायाद्यथोक्तलाभस्तु सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः ॥ १ ॥
सूक्ष्मा सत्त्वप्रयत्नाभ्यां दृढा बुद्धिरधिष्ठिता ।
प्रसूते हि फलं श्रीमदरणीव हुताशनं ॥ २ ॥
धातोन्नामीकरमिव सर्पिर्निर्मथनादिव ।
बुद्धिप्रयत्नोपगताध्यवसायाद्भुवं फलं ॥ ३ ॥
धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।
श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥ ४ ॥
नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।
उत्थानव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ ५ ॥
लक्ष्मीरुत्साहसम्पन्नान् बुद्धिशुद्धं प्रसर्पितः ।
नापेति कायाच्छायेव विस्तारं चोपगच्छति ॥ ६ ॥
वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पत्तिमिवापगाः ॥ ७ ॥
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि व्यसनयस्तमानसः ।

स्त्रीभिः षण्ठ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥ ८ ॥
 उत्थानेनैधयेत् सर्वमिन्धनेनेव पावकं ।
 श्रियं हि सततोत्थायी दुर्बलोऽपि समश्नुते ॥ ९ ॥
 भोक्तुं पुरुषकारेण दुष्टस्त्रियमिव श्रियं ।
 यवसायं सदैवेच्छेन्न हि क्लीबवदाचरेत् ॥ १० ॥
 वशे श्रियं सदोत्साही सैर्हो वृत्तिमुपाश्रितः ।
 कवग्रहेण कुर्वीत दुर्विनीतामिव स्त्रियं ॥ ११ ॥
 किरीटमणिचित्रेषु मूर्धसु त्राणसारिषु* ।
 नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १२ ॥
 प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
 रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वैव कुतः सुखं ॥ १३ ॥
 हेलाकृष्टस्फुरत्कान्तिखङ्गांशुपरिपिञ्जुरैः ।
 श्रीमत्कारिकराकारैरात्रीयन्ते भुजैः श्रियः ॥ १४ ॥
 उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते महान् ।
 नीचैर्नीचैस्तरां याति निपातभयशङ्कया ॥ १५ ॥
 प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्व + मधिष्ठितः ।
 पदं स धत्ते शिरसि करिणः केशरी यथा ॥ १६ ॥
 गतभीर्भीतिजननं भोगं भोगीव दर्शयेत् ।
 यथाबलञ्च कुर्वीत रिपोर्दीर्घनिपातनं ॥ १७ ॥
 प्रकृतिचसनं यस्मात्प्रशाम्य समुत्पतेत् ।

* रघाचं गिरजाएवाग्नेषु सख्यप्रचारैर्भंतलपानितेभ्यिति टी। † महासत्त्वमिति वा।

अनयापनयाभ्याञ्च जायते दैवतोऽपि वा ॥ १८ ॥
 यस्माद्धि बसति श्रेयस्तस्माद्बसनमुच्यते ।
 बसन्यधोऽधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
 हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
 इति पञ्चविधं दैवं बसनं मानुषं परं ॥ २० ॥
 दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमन्नुयेत् ।
 उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥ २१ ॥
 स्वाम्यादि मित्रपर्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि तत् ।
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि बसनञ्च यथाक्रमं ॥ २२ ॥
 मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः ।
 आयवयो दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनं ॥ २३ ॥
 बसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिषेचन* ।
 इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति स बसनान्वितः ॥ २४ ॥
 †अमात्यैर्बसनोपेतैर्होयमाणो महीपतिः ।
 असक्त एवोत्पतति छिन्नपक्ष इवाण्डजः ॥ २५ ॥
 हिरण्यधान्यवस्त्राणि वाहनानि तथैव च ।
 तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 वार्तां प्रजा साधयति वार्ता वै लोकसंश्रयः ।
 प्रजायां बसनस्थायां न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २७ ॥
 प्रजानामापदि स्थानं रक्षणं कोषदण्डयोः ।

* रचयति वा । † अमात्ये बसनोपेते शक्तिपन्नो महीपतिरित्यपि ।

पौराणैवोपकुर्वन्ति संश्रयायेह दुर्गिणां ॥ २६ ॥
 तूष्णीं युद्धं जनत्राणं मित्रामित्रपरिग्रहः ।
 सामन्ताटविकाबाधानिरोधो दुर्गमुच्यते ॥ २६ ॥
 स्वपक्षैः परपक्षैश्च दुर्गस्थः पूज्यते नृपः ।
 एतद्धि दुर्गवसनात्सर्वमेव न विद्यते ॥ ३० ॥
 भृत्यानां भरणं दानं भूषणं वाहनत्रयः ।
 स्थैर्यं परोपजापञ्च दुर्गसंस्कार एव च ॥ ३१ ॥
 सेतुबन्धवणिक्कर्मप्रजामित्रपरिग्रहः ।
 धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोषादेतत्प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 कोषमूलो हि राजेति प्रवादः साखीलौकिकः ।
 एतत्सर्वं जहातीह कोषवसनवानृपः ॥ ३३ ॥
 क्षीणं बलं वर्द्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
 कोषवान् पृथिवीपालः परैरप्युपजीवते ॥ ३४ ॥
 मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणं ।
 दूरकार्य्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनं ॥ ३५ ॥
 परचक्राभिघातश्च स्वदण्डस्य परिग्रहः ।
 दण्डादेतत्प्रभवति याति तद्वसने क्षयं ॥ ३६ ॥
 अरयोऽपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवं ।
 दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुनक्त्याक्रम्य मेदिनीं ॥ ३७ ॥
 संस्तम्भयति मित्राणि लमित्रं नाशयत्यपि ।
 भूकोषदण्डैर्व्रजति प्राणैश्चाप्युपकारितां ॥ ३८ ॥

ततः करोति सुबहु मित्रं ग्रेहनिबन्धनं ।
 तस्मिन् बसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते ॥ ३९ ॥
 उपकारादते क्षाशु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति ।
 मित्रवान् साधयत्यधीन्दुःसाध्यानप्यनादरात् ॥ ४० ॥
 अन्वीक्षणञ्च विद्यानां स्ववर्णाश्रम*रक्षणं ।
 ग्रहणं शुद्धशस्त्राणां युद्धमार्गेषु शिक्षणं ॥ ४१ ॥
 व्यायामः शस्त्रविज्ञानं कर्मणां लक्षणानि च ।
 गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्सम्प्रवर्तनं ॥ ४२ ॥
 नियुद्धकुशलं मायापरचितप्रवेशनं ।
 धूर्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्गतदर्शनं ॥ ४३ ॥
 मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च ।
 उपेक्षा सामदानस्य भेदो दण्डस्य साधनं ॥ ४४ ॥
 प्रशास्त्रध्यक्षसेनानां मन्त्र्यमात्यपुरोधसां ।
 सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावरोधनं ॥ ४५ ॥
 गतागतपरिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च ।
 प्रकृतिबसनापोहबुद्धप्रशमनानि च ॥ ४६ ॥
 गुरुणामनुवृत्तिञ्च पूज्यानाञ्चाभिपूजनं ।
 धर्मीसनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनं ॥ ४७ ॥
 भूताभूतपरिज्ञानं कृताकृतपरोक्षणं ।
 तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीवनं ॥ ४८ ॥

मध्योदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनं* १
 परियहस्तु मित्राणाममित्राणाञ्च नियहः ॥ ४९ ॥
 पुत्रदारादिभिर्गुप्तिर्वन्धुवर्गपरियहः १
 स्ववृद्धिपवनादीनां † स्ववृत्तीनां प्रवर्तनं ॥ ५० ॥
 असताञ्च परिक्लेशः सताञ्च परिगूहनं १
 अहिंसा सर्वभूतानां ‡ मधुर्मीणाञ्च वर्जनं ॥ ५१ ॥
 अकार्यप्रतिषेधञ्च कार्याणाञ्च प्रवर्तनं १
 प्रदानञ्च प्रदेयानामदेयानाञ्च सङ्ग्रहः ॥ ५२ ॥
 अदण्डनमदण्डानां दण्डानाञ्चापि दण्डनं १
 अयाध्यायहणञ्चैव याध्याणां ग्रहणं तथा ॥ ५३ ॥
 अर्थयुक्तस्य करणमनर्थस्य च वर्जनं १
 न्यायतश्च करादानं स्वयं वा प्रतिभोक्षणं ॥ ५४ ॥
 संवर्द्धनं प्रधानानां निरस्यानाञ्च निर्हृतिः १
 वैषम्यानां प्रशमनं भृत्यानाञ्चाविरोधनं ॥ ५५ ॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः १
 आरम्भः कर्मणां शत्रुदारब्धस्यान्तदर्शनं ॥ ५६ ॥
 अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य परिवर्द्धनं १
 परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रे सम्प्रतिपादनं ॥ ५७ ॥
 अधर्मप्रतिषेधञ्च न्यायमागीनुवर्तनं १

* तत्सिद्धिपालनमिति । † एतन्निदोपवनादीनामिति । ‡ यभूतानाश्च शास्त्रनिषिद्धानां
 द्विषामामिति च ।

उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥ ५८ ॥
 एतत्सर्वममात्यादि राज्यं नयपुरःसरः ।
 नयत्युन्नतिमुद्युतो यस्यो क्षयमेव तु ॥ ५९ ॥
 तस्मिन्धर्मीर्धयोर्धये तथा चास्वस्थवेतसि ।
 सर्वमेतदशेषेण मन्त्री सन्धातुमर्हति ॥ ६० ॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुथम्यदूषणमेव च ।
 पानं स्त्री मृगया द्यूतं यस्यनानि महीपतेः ॥ ६१ ॥
 आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो वैरकारिता ।
 इति पूर्वोपदिष्टं हि सचिवयसनं स्मृतं ॥ ६२ ॥
 अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः भूषकाः शुकाः ।
 असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥ ६३ ॥
 राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकत्याधिपीडनं ।
 पशूनां मरणं रोगो राष्ट्रयसनमुच्यते ॥ ६४ ॥
 विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखात्वमशस्त्रता ।
 क्षीणवासेन्धनान्नुत्वं दुर्गयसनमुच्यते ॥ ६५ ॥
 ययिकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसञ्चितस्तथा ।
 मुषितो दूरसंस्थश्च कोषयसनमुच्यते ॥ ६६ ॥
 उपरूढं परिक्षिप्तं विमानितममानितं ।
 अमतं व्याधितं श्रावं दूरायातं नवागतं ॥ ६७ ॥
 परिक्षीणायरहितं प्रहतायजवं तथा ।
 आशानिर्वेदभूयिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भं विक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।
 भिन्नगर्भं लपसृतमवियुक्तं तथैव च ॥ ६६ ॥
 क्रुद्धमौलाविमिश्रञ्च विशिष्टञ्चापि विद्विषा ।
 दूषयुक्तं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तमेव च ॥ ७० ॥
 विच्छिन्नविविधासारं * शून्यमूलं तथैव च ।
 अस्वामिसङ्गतञ्चापि भिन्नकूटं तथैव च ॥ ७१ ॥
 दुष्पाष्णियहमन्धञ्च † बलव्यसनमुच्यते ।
 अत्र किञ्चिदसाध्यञ्च किञ्चित्साध्यत्तदुच्यते ॥ ७२ ॥
 अपरुद्धं हि युध्येत निर्गत्यात्यन्तमूर्जितं ।
 परिक्षिप्तं तु निर्मर्गं सर्वतः परिवेष्टितम् ॥ ७३ ॥
 अमानितं हि युध्येत कृतमानार्थसङ्ग्रहं ।
 न विमानितमत्यर्थं प्रदीपक्रोधपावकं ॥ ७४ ॥
 युध्येताभृतमत्यर्थं तदात्वे कृतवेतन ।
 न व्याधितमकर्मण्यं व्याधितं परिभूयते ॥ ७५ ॥
 परिश्रान्तं हि युध्येत विश्रान्तं सुविधानतः ।
 दूरायातं हतप्राणं न शस्त्रग्रहणक्षमं ॥ ७६ ॥
 नवागतं हि तद्देश्यैर्मिश्रं युध्येत तन्नयात् ।
 हतमुख्यमवीरं तु परिक्षीणं न युध्यते ॥ ७७ ॥
 युध्येतेह प्रतिहतं प्रवीरैः सह सङ्गतं ।

हतायजमनासक्तं प्रमाथितपुरःसरं ॥ ७८ ॥
 आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाशनात्र युध्यते ।
 नाभूयिष्ठप्रसारे तु निरुद्धेऽल्पतया भुवः ॥ ७९ ॥
 युध्येतावृतसम्प्राप्तमपूर्वीयुधवाहनं ।
 कलत्रगर्भादुन्नीतकलत्रं सङ्गरक्षमं ॥ ८० ॥
 अनेकराज्यान्तरितमति क्षिप्तन्नयुध्यते ।
 अक्षर्गतामित्रशल्यमन्तःशल्यं हि न क्षमं ॥ ८१ ॥
 अन्योन्यमेव निर्भिन्नं भिन्नगर्भं न युध्यते ।
 तथा चापसृतञ्चैव तथा राज्यान्तरोक्तं ॥ ८२ ॥
 अवियुक्तं ह्यपक्वान्नं * योजुक्तन्न क्षमं युधि ।
 पितृपैतामहं मौलं तत्क्रुद्धं सान्त्वितं क्षमं ॥ ८३ ॥
 मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्वाक्ततयाऽक्षमं ।
 दूषयुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकण्टकं ॥ ८४ ॥
 * * * * * ।
 प्रधानयोधसंयुक्तं † दूषयुक्तं समुन्नेत् ‡ ॥ ८५ ॥
 स्वविक्षिप्तं सुविषयाक्षिप्तमापद्युदाहृतं ।
 प्रकृष्टदेशकालत्वान्मित्रक्षिप्तमयोगिकं ॥ ८६ ॥
 धान्यादेर्वीवधाप्राप्तिरासारस्तु सुहृद्वलं ।
 विच्छिन्नवीवधासारं सैन्यं युद्धाय नेथते ॥ ८७ ॥
 कृतजानपदारक्ष्यं शून्यमूलं युधि क्षमं ।

* परिषदं ह्यपक्वान्नमित्यन्यः । † घट्टमिति वा । ‡ समुन्नेत इति ह्यपवादः ।

अस्वामिसंहतञ्चैव स्वामिना यद्विना कृतं ॥ ८८ ॥

न युध्येत भिन्नकूटं भिन्नकूटमनायकं ।

पञ्चात्कोपाभितप्तं तु दुःपाष्णिग्याहमक्षमं ॥ ८९ ॥

आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वान्न क्रियाक्षमं ।

बलं बसनमित्यादि तत्समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥ ९० ॥

दैवोपपीडितं मित्रं यस्तं शत्रुबलेन च ।

कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः सम्परिकीर्तितैः ॥ ९१ ॥

नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः शप्ल याः परिकीर्तिताः ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं तासां बसनमुच्यते ॥ ९२ ॥

इत्यादि सर्वं प्रकृतं यथावद्

बुध्येत राजा बसनं प्रयत्नात् ।

बुध्या च शक्त्या बसनस्य कुर्या-

दकालहीनं अपरोपणं हि ॥ ९३ ॥

प्रकृतिबसनानि भूतिकामः

समुपेक्षेत न हि प्रमाददर्पात् ।

प्रकृतिबसनान्युपेक्षते यो

न चिरात्रं रिपवः पराभवन्ति ॥ ९४ ॥

इदमिदमिति सम्यक् कर्मणा योजनीयं

नियतमिति विचिन्त्य प्रापयेदोहमानः ।

मुनयपिहितरन्ध्रः प्राकृतो यस्य वर्गः

क्षितिपतिरूपभुङ्क्ते स त्रिवर्गं चिराय ॥ ९५ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उत्सारप्रशंसाप्रकृति-
 बसनानि त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ॥

अमात्याद्याः प्रकृतयो मित्रान्ता राज्यमुच्यते ।
 अशेषराज्यबसनात् पार्थिवबसनं गुरु ॥ १ ॥
 राजा त्वबसनी राज्यबसनापोहनक्षमः ।
 न राज्यबसनापोहसमर्थं राज्यमूर्जितं ॥ २ ॥
 अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते ।
 वरमन्धो न चक्षुष्मान्मदादाक्षिप्सत्पथः ॥ ३ ॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः सन्नाय्यते नृपः ।
 चक्षुष्मांश्च मदान्धः सन्नात्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ४ ॥
 शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्यमते स्थितः ।
 धर्मार्थप्रतिघातीनि बसनानि परित्यजेत् ॥ ५ ॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुथमर्थदूषणमेव च ।
 स्मृतं बसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं बसनत्रयं ॥ ६ ॥
 कामजं भृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च ।
 बसनं बसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतं ॥ ७ ॥
 वाक्पारुथपरं लोक उद्वेजनमनर्थकं ।
 न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याद्जगदात्मतां ॥ ८ ॥
 अकस्मादेव यः कोपादभीष्टां बहु भाषते ।

तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गदिवानलात् ॥ ९१ ॥
 हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्मच्छिद्धि पतन्मुहुः ।
 तेन च्छिन्ने नरपतिः स दोषो याति वैरितां ॥ ९० ॥
 नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् ।
 प्रायेण प्रियकम्भी यो कृपणोऽपि हि सेवते ॥ ९१ ॥
 असिद्धसाधनं षड्भिः शासनं दण्डमुच्यते ।
 तद्युक्तेऽपनये दण्डो युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ९२ ॥
 उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवानृपः ।
 भूतान्युद्वेजमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयं ॥ ९३ ॥
 आश्रिताश्चैव लोकस्य विवृद्धिं यान्ति विद्विषः ।
 विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नेद्वेजयेत्प्रजाः ॥ ९४ ॥
 लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते महीभुजः ।
 लोकवृद्ध्या नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्सदृक्षये क्षयः ॥ ९५ ॥
 महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
 ऋते राज्यापहारात्तु युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ९६ ॥
 दूथस्यादूषणार्थञ्च परित्यागो महोयसः ।
 अर्थस्य नीतितन्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ ९७ ॥
 तदकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिवलीयसा ।
 नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणं ॥ ९८ ॥
 यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं तथा ।
 क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥ ९९ ॥

अभियानस्य सम्पत्त्या यानवसनजं महत् १
 दुःखं प्रतप्तसिकताकुशकण्टकभूमयः ॥ २० ॥
 वृक्षसङ्घटजा दोषा लताकण्टकपाटनं १
 शैलपादलताजालस्थाणुवल्मीकपीडनं ॥ २१ ॥
 प्रच्छन्नोपगतैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु १
 बधबन्धपरिक्लेशैः सामन्ताटविकादिभिः ॥ २२ ॥
 स्वसैन्यैश्च स्वकल्पैश्च परंभिन्नैश्च मारणं १
 ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ २३ ॥
 दवाग्निधूमसंरोधो दिङ्मोहो भ्रमणानि च १
 इत्यादि पृथ्वीन्द्राणां मृगयावसनं स्मृतं ॥ २४ ॥
 जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदकफक्षयः १
 चरस्थिरेषु लक्षेषु वाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २५ ॥
 मृगयायां गुणानेतानाहुरन्ये न तत्क्षमं १
 दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्तद्वसनं महत् ॥ २६ ॥
 आमादयो हि जीर्यन्ते योग्ययैव दिवांनिशं १
 चरेषु* यत्र लक्ष्येषु वाणसिद्धिश्च जायते ॥ २७ ॥
 अथ चेन्मृगयात्रीडां वाञ्छेत नगरान्तिके १
 कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥ २८ ॥
 परिक्षिप्तं परिखया मृगाणामप्यगम्यया १
 आयामपरिणाहाभ्यामर्ज्योजनसम्भितं ॥ २९ ॥

गिरेरुपात्ते नद्या वा पथ्यापूजलशाङ्गुर्न १
 अकण्ठकलतागुल्मं विषपादपवर्जितं ॥ ३० ॥
 पादपैः पुष्पफलदैः चिज्ञातैश्चित्रहारिभिः १
 म्लिग्धशीतघनछायैर्विटपैरुपशोभितं ॥ ३१ ॥
 पांशुपूरितनिशिद्धं शुभ्रप्रदरकन्दरं १
 दलितस्थाणुवल्मीकपाषाणं समभूतलं ॥ ३२ ॥
 शोधितयाहसलिलं सम्भूतजलदाशयं १
 नानापुष्पसमाकीर्णं नानाविहगसङ्कुलं ॥ ३३ ॥
 मृगसङ्घातसम्पूर्णं हस्तिनीकलभान्वितं १
 भग्नदलनखयाघ्रं छिन्नशृङ्गविषाणि च ॥ ३४ ॥
 सुखसंसेव्यलतया पुष्पवल्मीपिनद्धया १
 वनराज्या परिक्षिप्तं परिखातटजातया ॥ ३५ ॥
 वहिर्दूरात्तराभोगनिर्वृक्षसमभूतलं १
 अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥ ३६ ॥
 तद्वने चरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृढैः १
 रक्षितं रक्षिभिः स्वापैर्भूभुजां भूरिभूतये ॥ ३७ ॥
 तत्कम्भीप्लो नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः १
 क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 अन्यकार्याविरोधेन प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः १
 क्रीडनायाविशेद्राजा तदापैः सहितो मतैः ॥ ३९ ॥
 यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा वहिः १

सन्नद्धं यत्तत्स्तिष्ठेत्सैन्यं दूराक्षगोचरं ॥ ४० ॥
 सन्निर्ये मृगयायाने गुणाः साधु प्रकीर्तिताः ।
 क्रीडाप्रीतो नरपतिस्तांस्तत्र समवाप्नुयान् ॥ ४१ ॥
 विधिरेष समुद्दिष्टे मृगयाक्रीडने वरः ।
 न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां मृगा यथा ॥ ४२ ॥
 महता रक्षणेनापि धनस्य द्राग्विमुक्ता ।
 निःसत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक्शस्त्रखण्डनं ॥ ४३ ॥
 लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनं ।
 सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्त्तनं ॥ ४४ ॥
 अर्थनाशक्रियावश्यं नित्यं वैरानुबन्धिता ।
 सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यपि च रागिता ॥ ४५ ॥
 प्रतिक्षणं क्रोधहर्षो सत्तापञ्च प्रतिक्षणं ।
 प्रतिक्षणञ्च सङ्कोशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥ ४६ ॥
 श्रानादिगात्रसंस्कारपरिभोगेष्वनादरः ।
 अब्यायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं ॥ ४७ ॥
 गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ।
 इत्यादींस्तत्र निपुणा द्यूतदोषान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
 पाण्डवो धर्म्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।
 * द्यूतेन वसता विद्वान् क्लत्राण्यपि हारितः ॥ ४९ ॥

नलञ्च राजा द्यूतेन हते राज्यमहोदये १
 धर्म्मदारान् वने त्यक्त्वा परकम्भीकरोत्प्रभुः ॥ ५० ॥
 तुल्यो भुवीन्द्रतुल्यस्य यस्य नास्ति धनुर्धरः १
 स रुक्मी रुक्मतुल्याभो द्यूतदोषाद्गतः क्षयं ॥ ५१ ॥
 राजा कौशिकरूपाणां दत्तवक्त्रोऽपि मन्दधीः १
 तीव्रद्यूतकृताद्दोषाद्दत्तभङ्गमवाप्तवान् ॥ ५२ ॥
 द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतात्स्नेहक्षयो महान् १
 पक्षाणां सहितानाञ्च द्यूताद्भेदः प्रवर्तते ॥ ५३ ॥
 इति केवलदोषं हि द्यूतं राजा परित्यजेत् १
 समाद्भयं हि मेधावी दर्पिणां विनिवारयेत् ॥ ५४ ॥
 कालातिपातः कार्य्याणां धर्म्भीर्षपरिपीडनं १
 नित्याभ्यन्तरवर्तित्वात् साधु प्रकृतिकोपनं ॥ ५५ ॥
 रहस्यभेदस्तत् पक्षादकार्य्येषु प्रवर्तनं १
 इथीमर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ॥ ५६ ॥
 इत्यादि च स्त्रीवसनं पूर्वं यच्च प्रकीर्तितं १
 तस्मात् स्त्रीवसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥ ५७ ॥
 स्त्रीमुखालोकनतया व्ययाणामल्पचेतसां १
 ईहितानि हि गच्छन्ति योवनेन सह क्षयं ॥ ५८ ॥
 गमनं विह्वलत्वञ्च सञ्ज्ञानाशो विवस्त्रता १
 असम्बन्धप्रलापित्वमकस्माद्भसनं मुहुः ॥ ५९ ॥
 प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः १

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च सङ्गोऽनर्थेन सङ्गमः ॥ ६० ॥
 स्वल्पनं वेपथुस्तन्द्रा नितान्तस्त्रीनिषेवणं ।
 इत्यादिपानव्यसनमत्यक्तं सद्भिर्गर्हितं ॥ ६१ ॥
 श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा ।
 क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृष्णयः ॥ ६२ ॥
 योगीश्वरश्च भगवान् भार्गवो भृगुतुल्यधीः ।
 शुक्रः पानमदात्तीव्राद्भुजे शिष्यमौरसं ॥ ६३ ॥
 पानक्षिप्तो हि पुरुषो यत्र तत्र प्रवर्तते ।
 यात्यसंभवहार्यत्वं यत्र तत्र प्रवर्तनात् ॥ ६४ ॥
 कामं स्त्रियं निषेवेत पानं वा साधुमात्रया ।
 न द्यूतमृगये विद्वान्नात्यन्तव्यसने हि ते ॥ ६५ ॥
 तदपनयविधिज्ञैः श्रेयसां विघ्नकारि
 व्यसनमिदमुदारं सप्लवैवोपदिष्टं ।
 जनयति हि निसर्गादेकमप्याशु नाशं
 किमु न भवति हन्तायोगपद्योदयेन ॥ ६६ ॥
 घटयति परिभोगग्राहितामिन्द्रियाणां
 श्रुतमपि विनिहन्ति श्रेष्ठतां प्रेष्ठताञ्च ।
 चलयति च विभूतिं भूयसीमप्यनीचै-
 रपि विबुधमतीनां सप्लवैवोऽयं दुरक्तः ॥ ६७ ॥
 अरिगणा नियतं व्यसने स्थितं
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिणः ।

अपगतव्यसनाश्च बुधा रिपून्
 परिभवन्ति भवन्ति च दुःखिणः ॥ ६६ ॥
 इति कामन्दकीये नीतिसारे सप्तव्यसनवर्गा
 नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ॥

नानाप्रकारैर्व्यसनेर्विमुक्ताः
 शक्तित्रयेणाप्रतिभेन युक्ताः १
 परं दुरक्षव्यसनोपपन्नं
 यायानुरेन्द्रे विजयाभिकाङ्क्षी ॥ १ ॥
 प्रायेण सक्तो व्यसने रिपूणां
 यातव्यमित्येव समादिशन्ति १
 तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यं
 क्षमस्तु सन्नभ्युदितोऽभियायात् ॥ २ ॥
 यदा क्षमस्तु प्रशमं निहन्तुं
 पराव्रामादूर्जितमप्यमित्रं १
 तदा हि यायादहितानि कुर्वन्
 परस्य वा कर्षणपीडनानि ॥ ३ ॥
 सम्पन्नसस्यं विषयं परस्य
 यायात्प्रमृग्यं विजयाय राजा १
 सस्योपघातेन परस्य वृत्तिः-

च्छेदः स्वसेन्योपचयञ्च साधु ॥ ४ ॥
 विशुद्धपृष्ठः पुरतो विचिन्वन्
 भयप्रदेशान् परकम्भवेदी ।
 सुवीवधासारविशुद्धमार्गीं
 विशेषरित्रीं द्विषतोऽप्रमत्तः ॥ ५ ॥
 समे प्रदेशे विषमे च भूमे-
 निम्ने स्थले वा सुमुखेन यायात् ।
 अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान्
 सन्नद्धगुल्मो विहितान्नपानः ॥ ६ ॥
 यीष्मे प्रभूताम्बुवनेन याया-
 त्त्रिवासनार्थं करिणां यथा तु ।
 ऋतेऽभसो यीष्मकृतात् प्रतापाद्
 भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानां ॥ ७ ॥
 स्वस्थत्रियाणामपि कुञ्जराणां-
 मुष्मा शरीरेष्वभिजाज्वलीति ।
 आयासयोगेन हि सम्प्रवृद्धः
 प्रसल हन्ति द्विरदान् प्रतापः ॥ ८ ॥
 सर्वाणि सन्वानि खलूष्मकाले
 विनाम्बुना यान्ति परामवस्थां ।
 अन्धत्वमुष्णाप्रवित्तपूकायाः
 प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपि वक्तः ॥ ९ ॥

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
 दत्ताभिघातस्फुरितोपलेषु ।
 गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
 राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
 सुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः ।
 स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसा ।
 तुरङ्गमानां परिकल्पिताना-
 भेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
 जले स्थले च द्रुमसङ्घटे च
 साधारणे वा विषमे समेऽपि ।
 प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
 ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
 तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था
 यातोऽन्नपानोपचितो विशङ्कः ।
 तेनाभियायाञ्जनयन् प्रतापं
 शनैः शनैरश्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥
 अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
 पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
 तञ्चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
 न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
 पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च

पञ्चात्प्रकोपञ्च तयोर्गरीयान् १
 रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
 नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य थायात् ॥ १५ ॥
 पुरञ्च पञ्चाञ्च यदा समर्थ-
 स्तदाभियायान्महते फलाय १
 पुनः प्रसर्पन्नुविशुद्धपृष्ठः
 प्राप्नोति तीव्रं खलु पाष्णिभेदं ॥ १६ ॥
 यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
 मनेकमुख्यञ्च बलं निदध्यात् १
 अनेकमुख्यस्य हि चैकमत्य-
 मनेकमत्यं द्विषतामभेद्यं ॥ १७ ॥
 अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्
 पञ्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का १
 सेनापतिञ्चाप्यथ वा कुमारं
 बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
 अभ्यन्तराङ्गालकृताञ्च दोषा-
 दाभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् १
 आदाय गच्छेदबहिःप्रचारान्
 वाद्याञ्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
 पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
 सेनाभिगोप्तार इमे प्रधानाः १

एषां हि मन्त्रोद्यतमप्रकोप-
 मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
 राष्ट्रान्तपालाटविकाभिसीमां
 बालप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
 उत्पद्यमानो निपुणप्रचारै-
 स्तम्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
 सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
 परस्परावयहभेदनैश्च ।
 तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
 यथा भजेरन्न परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
 मनुष्ययुग्यापचयक्षयो हि
 हिरण्यधान्यापचयव्ययस्तु ।
 तस्मादिमान्नेव विदग्धबुद्धिः •
 क्षयव्ययायासकरोमुपेयात् ॥ २३ ॥
 अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाद्या-
 मदोषिसूत्रां परिणामकल्पां ।
 कामं व्ययायासकरोमुपेया-
 न्न त्वेव जातु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥
 वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमञ्चे-
 च्छक्येषु मोहादसमुद्यमञ्च ।
 शक्येषु कालेन समुद्यमञ्च

त्रिधेव कार्यवसनं वदन्ति ॥ २५ ॥
 कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा
 ह्रीः साध्वसं क्रौर्यमनार्यता च ।
 दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्मिकत्वं
 दैन्यं स्वयूथस्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥
 द्रोहो भयं शश्वदुपेक्षणञ्च
 शोतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।
 एतानि काले समुपाहितानि
 कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ २७ ॥
 निजोऽथ मैत्रञ्च समाश्रितञ्च
 सम्बन्धजः कार्यसमुद्भवञ्च ।
 भूतो गृहीतो विविधोपचारैः
 पक्षं बुधाः सप्तविधं व्रदन्ति ॥ २८ ॥
 सदानुवृत्त्या* गुणकीर्तनेन
 निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।
 तदर्थशौच्यैद्यमसङ्ख्याभिः
 पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥
 कुलीनमार्यं श्रुतवद्विनीतं
 मानोन्नतं सभ्यमहार्यबुद्धिं ।
 कृतज्ञतो जी†मत्तिसन्वयुक्तं

सद्वृत्तपक्षं खलु तच्च विद्यात् ॥ ३० ॥
 उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
 त्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
 जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
 प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
 मनुस्य शक्तिं सुनयोपचारं
 सुकोषदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः ।
 उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
 त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जेता ॥ ३२ ॥
 शैघ्रं सुदाक्ष्यं बसनेष्वदेन्य-
 मुत्साहसम्पत्स्वतिधीरता च ।
 आत्यन्तिकी शास्त्रसमुद्भवा च
 सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
 उत्साहसन्वाध्यवसायचेष्टा-
 दार्ढ्यं च कर्मस्वतिपौरुषञ्च ।
 अरोगता कर्मफलोपपत्ति-
 र्देवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
 पक्षादिदानेन गृहीतकोषः
 पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
 इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
 प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
 यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां ।
 नात्युष्णवर्षोष्णतुषारयुक्तः
 संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
 रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
 काकोऽप्युलूकं रजनीथपाये ।
 इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
 काले भवन्तीह समोहितानि ॥ ३७ ॥
 शू नत्रामाकर्षति कूलसंस्थं
 शूानश्च नत्राः सलिलाभ्युपेतं ।
 थायच्छ्रमानो ध्रुवमभ्युपैति
 देशस्थितः कर्म्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
 समं तुरङ्गैर्विषमं च नागे-
 स्तथा जलाढ्यं समहीधरं च ।
 नागावृतं पक्षबलानुपेतै-
 र्यथाबलश्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
 मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
 योष्मेऽप्यनूपोदककक्षदुर्गं ।
 मिश्रश्च संवीक्ष्य यथासुखश्च
 गच्छेन्नरेन्द्रो विजयाय देशं ॥ ४० ॥

न चात्तितोयं न च तोयहीनं
 युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।
 उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
 सुखप्रयाणेरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥
 सुवोवधासारमुपेततोयं
 विश्वासिभिः व्रान्तजलं* विशुद्धं ।
 तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
 द्यस्मान्न कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥
 ये दूरयात्रां† सहसा विशान्ति
 मूढा रिपूणामविचार्य भूमिं ।
 ते यान्ति तेषामचिरेण खड्ग-
 धारापरिघड्गमयत्प्रसाध्याः ॥ ४३ ॥
 मार्गं च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
 सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
 सेवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥
 भ्रमन्तुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
 घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ।
 यदन्तरा च प्रतियोधवृत्तां
 के जायन्तीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

ततः प्रवुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्भिभूपोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
 सेवेत मन्त्रिप्रवरेर्यथावत्
 पुरोहितामात्यसुहृद्गणेषु ॥ ४६ ॥
 कर्तव्यतां तेः सह संविचार्य
 यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
 कुलोद्गतेः शस्त्रिभिरिष्टतुल्ये-
 वीहिर्निरीयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
 पश्येन्नुपो हस्तिरथाशुचर्यां
 सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
 विवक्षितांश्च द्विरदेन्द्रमुख्यां-
 स्तुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
 सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
 प्रियं वदेद्भृत्यधिकं च दद्यात् ।
 प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
 स्त्यजन्ति भर्तार्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
 रथाश्वनोक्नुञ्चुरहानयोग्यो
 नित्यत्रियः स्याद्गनुषि प्रगल्भः ।
 सुमेधसां कर्म्मणि दुष्करेऽपि
 नित्यक्रियाकौशलमादधाति ॥ ५० ॥

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
 सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् ।
 सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
 प्रवीरयोधान्तरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
 आलोकायेद्बुद्धिगुणोपपन्नै-
 श्चरैश्च दानैश्च परापचारम् ।
 एतैर्विमुक्तो भवति क्षितोन्द्रेऽ
 जनैरनेत्रैश्च समानधर्मी ॥ ५२ ॥
 विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
 कुर्वीत मित्रं द्विषतो न पानम् ।
 राष्ट्रादभीक्षणं द्विषतः प्रपण्यं
 पण्यैर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
 उपव्रामं वाञ्छितमाशु कुर्यात्
 दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ।
 स वेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
 कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
 दौगीन् पथिघाटविकान्तपालान्
 संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना ।
 विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
 ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
 अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
 निजम् विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
 आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
 आरिप्सुना मनुबलान्वितेन
 प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।
 दोषां बलान्मनुबलं गरीयः
 शत्रोऽसुरान् मनुबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
 मनीषया निर्मलया विलोकितं
 फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
 अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
 फलं सकाले नियतं बुदस्यति ॥ ५८ ॥
 प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां
 यथावदालोकितमार्गचारिणाम् ।
 निकामदेवी द्युतिरनुतात्मनां
 भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
 समुदितनरसम्पद्भिरिसम्पन्नसस्ये
 विगतशलिलपङ्के काल उद्युक्तवृत्तिः* ।
 कुमुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा
 नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
 इति नरपतिराहितादरः सन्

परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् १

इति हृतविषयोपसेवमानो

नियतमरातिरुपैति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः ॥ १ ॥

यायाद्वैरिपुराभ्यासं भूभागे साधुसम्भते १

स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् १

महाप्रतोलीप्राकारं महापरिखया वृत्तं ॥ २ ॥

शृङ्गाटमर्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च १

भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥

विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतैः १

गुप्तकक्षं पटाकारैर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये मनो ह्लादि महामौलबलावृतम् १

अन्तःकोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥

मौलभुक्तं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकां बलम् १

राजहर्म्यं समादृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥

अन्ते चागणितान् कूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मिणः १

पर्याप्तवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः ।
 गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वांपूरक्षिताः ॥ ८ ॥
 यामवृत्त्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् ।
 अर्धशिकंसेन्यञ्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ९ ॥
 युद्धयोग्यो महादन्ती सन्नद्धः साधुधिष्ठितः ।
 तिष्ठेन्नरपतेर्दीरि वेगवाञ्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
 सेन्येकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः ।
 प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ११ ॥
 परसेन्यप्रचारञ्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः ।
 वाताश्रुका विजानीयुर्दूरसीमान्नपातिनः ॥ १२ ॥
 तोरणावद्धमाल्येषु यन्नवत्सु पताकिषु ।
 द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १३ ॥
 निर्गच्छेच्च विशेषापि सर्वे एवोपलक्षितः ।
 तिष्ठेयुः परदूताञ्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥
 वृथाकोलाहलाद्वास्याद् शूतात् पानाञ्च वारितः ।
 सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वकार्येभ्यो मुखो जनः ॥ १५ ॥
 वहिःखातात् स्वसिंहाणां भुक्त्वा सञ्चारमायतम् ।
 परसेन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
 क्वचित् कण्ठकशाखाभिः क्वचित् क्लीलेरयोमुखैः ।
 भ्रूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरैरपि ॥ १७ ॥
 निर्वृक्षसुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः ।

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्यव्यायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
 यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।
 परस्य विपरीतञ्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
 आत्मनञ्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ।
 सुमध्यमः स उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
 अरातिसैन्यव्यायाममुपय्याप्तमहीतलः ।
 आत्मनो विपरीतञ्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
 नित्यमुत्तममाकांक्षेत्तदभावे तु मध्यमम् ।
 अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत् सिद्धये ॥ २२ ॥
 आक्रान्त इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ।
 अकस्मादुद्भवद्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
 विधूतपरुषैर्वीतैरकस्माच्च पतद्रजाः ।
 परस्परभवद्रोहो न तथा तूर्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
 उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातेल्काविभूषितः ।
 उद्भ्रमः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवास्तः ॥ २५ ॥
 मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रक्षवासिभिः ।
 मुदुरत्युयतादीपः संसित्तो रत्नवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
 परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरोत्पातिकैर्महैः ।
 सूर्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
 अकस्मान्मत्तमातङ्गप्रशुषद्दानशीकारः ।
 इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः १
 गम्भीरहेषितहयः शस्त्रवृंहितकुञ्जरः * ॥ २६ ॥
 पुण्याहब्रह्मघोषाढो नृत्यगीतसमस्वनः १
 निर्भीतिको महोत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
 निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितयहः १
 दिव्यान्तरीक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
 नीचैः प्रवृत्तानुलोममारुतस्तुतमङ्गलः १
 हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
 अमद्यमाद्यन्मातङ्गः आसाराभ्युदयान्वितः १
 इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गे ज्ञेयोऽशस्ते विपर्ययः १
 निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् १
 प्रशस्तेन निमित्तेन विंशुद्धेनात्तरात्मना ॥ ३५ ॥
 यत्तमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समोहितं १
 सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
 उद्योगो व्यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः १
 तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ३७ ॥
 आवारोऽभ्यात्यदण्डादिवृत्तिरावार उच्यते १
 भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्तंतः स्मृतः* १
 समवस्कन्दवासांबुवीवधासारनियहाः १
 एते प्रयत्नतो रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३६ ॥
 इति प्रयत्नेन निवेशयेद्वलं
 शुभाशुभं वास्य तदोपलक्षयेत् १
 परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
 समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो
 निमित्तज्ञानञ्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

संप्रदशसर्गप्रारम्भः १

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्त्वदैवोपवृंहितः १
 उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायांन्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
 चतुरङ्गबलं मुक्त्वा कोषो मनुश्च युध्यते १
 तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरोन् ॥ २ ॥
 साम दानञ्च दण्डञ्च भेदञ्चेति चतुष्टयम् १
 मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तेपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
 परस्परोपकाराणां कीर्तिनं गुणकर्मसु † १
 सन्ध्यास्तस्य सप्तारण्यत्वात्प्रायस्तथाः सप्तप्रकाशनाम् ॥ ४ ॥
 वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् १

* अतो याचरितः स्वयः स्वन्धावार इति स्मृत इति द्वितीयः पाठः ।

† दर्शनं गुणकीर्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ।
 प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥
 द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् ।
 देयस्य प्रतिभोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥
 म्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ।
 सन्नर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
 बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ।
 इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वो † द्विविध इत्यते ।
 प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकाद्विष्टांस्तथा रिपून् ॥ १० ॥
 यैरुद्विजेतेह लोको ये चैव नृपबलभाः ॥
 बाधन्ते बधिकं ये च तेषूपांशु प्रवर्तते ‡ ॥ ११ ॥
 विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्धर्तनेन § वा ।
 तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धाम्भिके चान्त्यजेऽपि हि ।
 धर्म्मोन्निनीषया ॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥
 उपेक्षया वा हलव्या येषूपांशु प्रशस्यते ।
 उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

* अमुषमिति वा । † दण्ड इति धान्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः ।
 § उदकमर्षणेनेत्यर्थः ॥ धर्मोन्नतिपर इति चापरः ॥

प्रविशन्निव वेतांसि दृष्ट्वा साधु पिवन्निव ।
 स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
 वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्यते ।
 सामाख्यं सुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
 आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।
 जलवत् पर्वताञ्छत्रून् भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
 क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
 निजघ्निरे धार्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ १८ ॥
 दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
 इन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
 अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।
 वृषपर्वाप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
 उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
 समूल एव गान्धाच्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१ ॥
 किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलेभयन् ।
 भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनैः ॥ २२ ॥
 अलब्धस्वपणो * लुब्धो मानी चाथावमानितः ।
 क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥ २३ ॥
 यथाभिलषितैः कामेर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
 परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमात्यपुरोधसाम् ॥ २३ ॥
 तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोजिते ॥ २४ ॥
 अमात्यो युवराजश्च भुजावेतो महीपतेः ॥ २५ ॥
 मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ॥ २७ ॥
 विवृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं यसतेऽग्निवत् ॥ २७ ॥
 तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यक्षरोषितः ॥ २८ ॥
 तस्मादेतौ परं भिन्द्याच्छमं वात्मनि सन्धयेत् ॥ २९ ॥
 तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ॥ ३० ॥
 स कल्याणः शठो वेत्ति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ ३१ ॥
 कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ॥ ३२ ॥
 शठः पक्षो चलयति द्वावथार्थोपलिप्सया ॥ ३० ॥
 पूर्वसेनापतिर्नाचः कालयापनमाश्रितः ॥ ३१ ॥
 मिथ्याभिषक्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३१ ॥
 राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा ॥ ३२ ॥
 आहितव्यवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३२ ॥
 रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ॥ ३३ ॥
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३३ ॥
 भीतः स्वदोषाभिन्नस्तः कृतवैरोऽभिषान्त्वतः ॥ ३४ ॥
 अतुल्येन सहाशक्तस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ३४ ॥
 अकारणान्निरुद्धश्च कारणाच्च विशेषितः ॥ ३५ ॥

अकारणात् परित्रस्तः पूजाहीऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
 हतद्रव्यकलत्रञ्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ।
 परिक्षीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
 इति भेद्याः समाख्याता भिन्द्यादेतान् परंस्थितान् ।
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजाञ्च परिसाधयेत् ॥ ३७ ॥
 समतृष्णानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ।
 प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।
 षण्डामर्कौ सुरैर्भित्वा बलवन्तो पराजितौ ॥ ३९ ॥
 दण्डेन हि समाहन्याद्वित्वाऽरेः संहतं बलं ।
 भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणद्वयं विशीर्यते ॥ ४० ॥
 उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तः सुसहायवान् ।
 युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तन्रयेदरीन् ॥ ४१ ॥
 आत्मनः शक्तिमुद्दीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ।
 एकाकी सत्त्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽवधीत् ॥ ४२ ॥
 अलसं विव्रामे शान्तं विहितोपायचेष्टितम् ।
 क्षयव्ययप्रसारैस्तु सन्नपुं परिविदुतम् ॥ ४३ ॥
 भीतं मूर्खं त्रियं बालं धाम्भिकं दुर्जनं पशुम् ।
 मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
 लुब्धं क्षीणञ्च दानेन सत्कृत्ये वशमानयेत् ।
 अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान् दुष्टान् दण्डस्य कारणात् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृञ्च वन्धूञ्च सामर्थ्येन च साधयेत् १
 एतेः कः सदृशो लोको दूरं रिपुकृतेरपि ॥ ४६ ॥
 सामैतेषु प्रयुञ्जीत देवात् प्रस्त्रलितेषुपि १
 दुष्करं यान्ति विकृतिस्पर्धाशीलनिबन्धनात् ॥ ४७ ॥
 वुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता १
 अद्रोह इति येषेतदाचार्यांस्तान् प्रवक्षते ॥ ४८ ॥
 पौरजानपदांश्चैव दण्डमुख्यञ्च दण्डवित् १
 साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
 अपराज्ञांस्तु सुस्निग्धान् स्नेहोत्तमा मानदानतः १
 साधयेद्भेददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
 देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरान्तर्गतेर्नरेः १
 पुमान् स्त्रीवत्त्वसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
 वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरूपता १
 इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरन् ॥ ५२ ॥
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्रमांश्च वधिणम् १
 तमोनिर्लीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
 जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां १
 चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्द्वियया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
 अन्याये बसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् १
 इत्युपेक्षार्थकुशलेरुपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
 अकार्ये सज्जमानस्तु विषयान्धीकृतेक्षणः १

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
 ससज्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभीतया ।
 हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५७ ॥
 मेघान्धकारवृष्ट्याग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
 दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ।
 इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
 इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ।
 सामैतेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
 सामभेदौ च कर्तव्यौ साधु दानपुरःसरो ।
 दानेन हि समायुक्तावेतावर्धस्थ सिद्धये ॥ ६१ ॥
 दानरित्नेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भृशेन वा ।
 निर्दानं साम नायाति क्लत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ ६२ ॥
 इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
 विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ।
 निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
 विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ ६३ ॥
 अवश्यमायाति वशं विपश्चिता-
 मुपायसन्दर्शवलेन सम्पदः ।
 भवन्त्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते
 फलं हि राज्ञां वृत्तिदर्थसिद्धये ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ॥

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ॥ १ ॥
विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्डेषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तयंहतारकां ॥ २ ॥
षड्विधं तु बलं ब्रह्म द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सहं सङ्कटनाशनात् ॥ ३ ॥
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलाद्गुरु ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकां बलम् ॥ ४ ॥
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां वसनक्षथा ॥ ४ ॥
वृत्तेश्च स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलाद्गुरु ॥ ५ ॥
तुल्यसंहर्षणामर्षात् सिद्धलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्ज्ञानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुरु ॥ ६ ॥
सञ्ज्ञातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ॥ ७ ॥
प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु ॥ ८ ॥
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षाद्यवस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपवसने चैव तत्रास्थं विजयो ध्रुवः ॥ ९ ॥

उपजापकृतातंस्योद्भयादन्यां विशेषतः ॥ ९० ॥
 परस्य वाप्युपजपेदुपजापाद्भुवो जयः ।
 स्फीतसारानुरत्नेन मौलेनोपचितः परः ॥ ९० ॥
 तन्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्यसहिष्णुना ॥ ९१ ॥
 प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलेः समावृत्तैः ।
 मोलास्तु दीर्घकालत्वात् क्षयव्यसहिष्णवः ॥ ९२ ॥
 एषु वस्तुषु मेधावी भूतादीनि विवर्जयेत् ।
 दीर्घकालाध्वस्त्रिणेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ ९३ ॥
 बहुत्वात् परसैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ।
 नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ ९४ ॥
 प्रभूतं मे भूतवलं मौलमल्पमसारवत् ।
 अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ ९५ ॥
 प्रायो मन्त्रेण योद्भवमल्पायासेन वै जयः ।
 अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षयव्ययो ॥ ९६ ॥
 शक्तेपजापाद्भिस्तं यस्मात् सैन्यं परस्य च ।
 अल्पप्रसारो हन्तव्य इत्युपेक्ष्या भूतैर्विलेः ॥ ९७ ॥
 स्फीतं त्रीणि वलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ।
 ह्रस्वप्रवासबायामादिति सैन्यं समुत्पतेत् ॥ ९८ ॥
 स्वप्रभूतं सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ।
 अल्पमेवाल्पयुद्धं मन्त्रेणेति सुहृद्विलेः ॥ ९९ ॥
 मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ने फलोदये ।

अनुयाये च पाण्डित्ये मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
 प्रभूतेनारिसैन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ।
 शूकरबधापेक्षी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
 अविचित्तं कोपभयाद्भ्यासेन रिपोर्विलं ।
 वासयेत् कर्षयेच्चैनं दुर्गकण्टकशोधनेः ॥ २२ ॥
 नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनेः ।
 परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
 एतन्मौलादिषड्दुर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ।
 षडङ्गमनुकोषाभ्यां पदात्यशूरथद्विपैः ॥ २४ ॥
 इति षड्विधमेतद्धि यथा यागबलं बली ।
 मुनिच्छिद्रं प्रतिबूय यायाञ्जयायो बलं प्रति ॥ २५ ॥
 योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्नादिना नृपः ।
 कृताकृतप्रचारश्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
 कुलोद्गतं जानपदं मनुज्ञं मनुसम्मितं ।
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारश्च यत्नतः ॥ २७ ॥
 सत्त्वशौर्यक्षमास्थैर्यमाधुत्यीर्थिगुणान्वितम् ।
 प्रभावेत्साहसम्पन्नमाजीयमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
 मित्रवत्तमुदारास्यं बहुस्वजनवान्धवम् ।
 बावहारिकमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
 नित्याकारणवैराणामकर्तारमनाविलम् ।
 श्रुतानुबन्धिकर्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं वायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
 कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भाव्यपराक्रमं ॥ ३१ ॥
 गजाशूरथचर्याशु शिक्षितं सुजितश्रमं ।
 खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रञ्चङ्गभणक्षमं ॥ ३२ ॥
 युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्भूढविक्रमं ।
 अदीर्घसूत्रं निस्तन्त्रममर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
 हस्त्यशूरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
 चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
 धर्मकर्मसमायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
 सर्वयुद्धत्रियोपेतं शक्तं तत् परिकर्मणि ॥ ३५ ॥
 स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमशूनृदक्षिणां ।
 तन्नाम्नाश्चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
 देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढस्मृतिं ।
 निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
 उदयास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निपेवितं ॥ ३८ ॥
 क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
 अनाहितभयग्लानिं* सत्पुंसांमभयप्रदं ॥ ३९ ॥
 भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्या हितनिश्चयं ।
 भयानाञ्च स्वसैन्यानां सम्यग्विष्टम्भलक्षणं ॥ ४० ॥

अवस्कन्दाभिगोप्लारं भेतारं सैन्यकर्मणां ।
 चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भपालोपगं ॥ ४१ ॥
 शशुन् संसिद्धिकर्मीणां सिद्धिकर्मीनिपेवितं ।
 परापरेषु निर्विणं श्रीमद्राज्यार्थतत्परं ॥ ४२ ॥
 इत्यादिलक्षणापेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ।
 ध्वजिनोश्च सदोद्युक्तः सङ्गापयेद्दिवानिशां ॥ ४३ ॥
 नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्गृहीकृतैर्वलेः ॥ ४४ ॥
 नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः ।
 मध्ये क्लत्रं स्वामी च कोषः फल्गु महद्वनं ॥ ४५ ॥
 पार्श्वेयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वेयो रथाः ।
 रथानां पार्श्वेयोनीगा नागानां चाटवी बलं ॥ ४६ ॥
 पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं ।
 यायात्सम्बद्धसेन्यौघः खिन्नानाशासयञ्छनेः ॥ ४७ ॥
 यायाद्गृहेन महता मकरेण पुरो भये ।
 श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्राया ॥ ४८ ॥
 पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वेयोर्वज्रसञ्ज्ञितं ।
 सर्वितः सर्वितो भद्रं भयबूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 कन्दराशेलगहननिम्नगावनसङ्घटे ।
 दीर्घेऽध्वनि परिश्रान्तं श्रुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

बाधिदुर्भिक्षमरकैः पीउनं दस्युविदुतं ।
 पङ्कपांशुजलक्लिन्नं यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
 प्रसुप्तं भोजनवयमभूमिष्टमसंस्थितं ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
 एवमादिषु जातेषु यसनेषु समाकुलं ।
 स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
 विशिष्टे देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्वली ।
 कुर्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥
 तेघवस्कन्दकालेषु पर हन्यात् समाकुलं ।
 अभूमिष्टं सभूमिष्टे स्वभूमौ चोपजायते ॥ ५५ ॥
 प्रकृतिप्रग्रहाहृष्टं स्पर्शैर्विनचरादिभिः ।
 हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गदानापकर्षणैः ॥ ५६ ॥
 पुरस्तु दर्शनं दत्त्वा तल्लक्ष्यकृतनिश्चयात् ।
 हन्यात्पश्चात् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
 पश्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् सारेण पूर्वतः ।
 आभ्यां पार्श्वीभिघातो तु बाख्यातो कूटयोधने ॥ ५८ ॥
 पुरस्ताद्विषमे देशे * पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ।
 जितमित्येव विशूस्तं हन्याच्छत्रुं यपाश्रयः ॥ ५९ ॥
 स्कन्धावारपुरग्राममास्थमानं व्रजादिषु ।

* पुरस्तादमंगं दत्तेति वा ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
 फाल्गुसेन्यप्रतिच्छन्नं वृत्वा वासारवद्भलं ।
 मदीयत्नं तद्विलोपे यसेदुत्पत्त्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
 मृगयासम्प्रयुक्तां वा हन्याच्छत्रुं त्र्यपाश्रयः ।
 अथवा गेयहावृष्ट्या तत्क्षयं मार्गवन्धनात् ॥ ६२ ॥
 जवस्कन्दभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
 अहसन्नाहतश्रातमपराह्णे विनाशयेत् ।
 निशि विश्रम्भसंसुप्तं तत्सोप्लिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
 सपादकोषावरणेर्भागेः कुर्यात्तु सोप्लिकां ।
 कोपादुयजवोपेतैर्नरेषु खड्गपाणिभिः ॥ ६५ ॥
 प्रति सूर्यं महावातं हन्यात् सम्मोलितेक्षणं ।
 इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघूत्थितः ॥ ६६ ॥
 नोहारस्तिमिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ।
 वदन्ति शत्रुमित्यादि छत्रं सप्त प्रकीर्तितं ॥ ६७ ॥
 साधुप्रवृत्तो बवसायवर्ती
 यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ।
 चरैः समावेदिततत्प्रचारः
 शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
 नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
 न हि निरयति धर्मच्छत्रना शत्रुनाशः ।
 अचकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकां

निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ ६६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलावलं सेना-
पतिप्रचारः प्रयाणवसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अ-
ष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

उनविंशसर्गप्रारम्भः ।

प्रयाणे पूर्वजापित्वं वनदुर्गप्रवेशनं ।

अकृतानाञ्च मार्गीणां तीर्थीनाञ्च प्रवर्तनं ॥ १ ॥

तोयावतारसन्नारावेकाङ्गविजयस्तथा ।

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥

विभीषिकाविघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनं ।

कोषनीतिभयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वनदिङ्मार्गप्रचयो वीवधासाररक्षणं ।

अनुयानापसरणे शीघ्रं कार्योपपादनं ॥ ४ ॥

दीनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनस्य च ।

इत्यशुकर्म पत्नेश्च सर्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥

शोधनं कूपतीर्थीनां मार्गीणां शिविरस्य च ।

यवसादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विशुकर्मवत् ॥ ६ ॥

जातिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्मवेगिता ।

तेजःशिल्पं शीघ्रगत्वं स्थैर्यं साधु विधेयिता ॥ ७ ॥

स्वयञ्जुनाचारवतां पन्थशूरथवाजिनां ।

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
 सस्थूणछिन्नवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ।
 सापसारा पदातीनां भूर्नेव विपमा मता ॥ ९ ॥
 अल्पवृक्षोपलाछिद्रालतिकाविदरा स्थिरा ।
 निःशकीरा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥ १० ॥
 निःस्थाणुसिकतापङ्का निर्वल्मीकोपलासना ।
 केदारव्रततिशुभ्रवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
 निरुद्याना निर्दरणा खुरचङ्गमणक्षमा ।
 सर्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्वत्र हस्तिनां ।
 न ह्यस्थानभूरेषा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
 मर्दनीयतरुक्छेद्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ।
 उर्वरा गम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
 जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतियहः ।
 युध्येतावश्यक्त्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
 गजेध्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ।
 यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥ १६ ॥
 प्रत्यये कर्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ।
 यो धेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दातुर्न युध्यते ॥ १७ ॥
 दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं वर्णानां राजघातिने ।

तदङ्घ्रित्सुतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ १६ ॥
 प्रवीराणां तुं मुख्यस्य शतं शतगुणं बधे ॥ १६ ॥
 तदर्धं कुञ्जरबधे प्रदानं स्यन्दनस्य च ।
 सहस्रञ्च चापिबधे पतिमुख्यबधे स्मृतं ॥ २० ॥
 गवां विंशतित्रं सर्वं भोगद्वैगुण्यमेव च ।
 गुण्यं हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
 दद्याद्दस्त्वनुरूपं हि हृष्टो योधान्नराधिपः ।
 पश्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्दलिनं युधि ॥ २२ ॥
 त्रिगुणाश्चै रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ।
 समानरश्च पुरुषस्तुरङ्गत्रिसमानरः ॥ २३ ॥
 कुञ्जरः स्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चसमानरौ ।
 सर्वनीतिविदामेतत्सम्मतं परिकीर्तितं ॥ २४ ॥
 तथा च खलु युध्येरन् पत्न्यश्वरथदलिनः ।
 यथा भवेदसम्बाधो व्यायामो विनिवर्तने ॥ २५ ॥
 सङ्क्षरेण च युध्येरन् सङ्क्षरः सङ्कुलावहः ।
 महासङ्कुलयुद्धे तु संश्रयेरन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
 अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ।
 इति कल्पास्तु पञ्चाश्चा विधेयाः कुञ्जरस्य च ॥ २७ ॥
 पादशो भावयेदश्वपुरुषा दश पञ्च च ।
 विधानमिति नागस्य कथितं स्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
 तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चवापं प्रचक्षते ।

सर्वबूहंविधानज्ञा युद्धकर्मसुकर्मिणः ॥ २९ ॥
 उरः कक्षे च पक्षी च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
 कोठी च बूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गैः बूह द्रश्यते ॥ ३० ॥
 उरश्च कक्षपक्षौ च बूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
 गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥
 अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।
 सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥
 प्रवीरपुरुषेरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ।
 अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परं ॥ ३३ ॥
 फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये बूहस्य तद्भवेत् ।
 युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३४ ॥
 युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
 युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३५ ॥
 बूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्न्यश्वरथदन्तिभिः ।
 तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्तश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥
 मध्ये देशे ह्यानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
 पक्षयोश्च गजानीकं बूहोन्नभिदयं स्मृतः ॥ ३७ ॥
 रथस्थाने ह्यान्दद्यात् पदातींश्च हयाश्रये ।
 रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्न्यश्वरथकुञ्जरान् ।
 मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पत्न्यश्वरथवारितान् ॥ ३९ ॥

धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
 इत्यादयो, महाब्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
 यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
 मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
 कथिताः प्रकृतियूहा भेदांस्तेषां प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं ब्रूय मतिमान्, काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
 तिर्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगत्वादृत्तिरेव च ।
 प्रदरो दृढकोऽसल्यश्चापो वै तद्विपर्ययः ॥ ४३ ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयो ।

अधिकबलानामावपनात्पक्षेपणात्साकारयूहानां तद्भेदानासौद्देश-
 मभिधातुमाह, मण्डल इति । मण्डलासंहतो वक्ष्यमाणलक्षणौ भोगो
 दण्डश्चेतावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एते चत्वारो मनीषिभिः प्रकृति-
 यूहा विकृतिरहिताः प्रकीर्तिताः । दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातु-
 माह । तिर्यग्वृत्तिरिति ॥ तिर्यग्वर्त्तनं यस्यासौ दण्डः, दण्डस्य वंशादि-
 मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य आन्तस्य तिर्यग्वृत्तिर्भवति तादृशस्यै-
 तद्दण्डयूहस्य भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षो नरस्य” “कक्षपक्षे भोग-
 त्वादृत्तिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकारत्वात् सा च वृत्तिता दण्डस्य
 यूहस्य सर्पभोगस्यैवेत्यर्थः । तिर्यग्वृत्तिवर्त्तितोऽपि उर्द्धदृष्टिर्भोगो
 यूहः ॥ मण्डलः सर्वतोवृत्तिरिति मण्डलाकारे सर्वतोमुखत्वात् सर्व-
 तोमुख इति । तद्यथा । क. उ. क. संहताकारे यूहे पृथग्वृत्तिरसंहत
 इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्वृत्तिरथ्यवहित इत्यर्थः । ४१, ४२, ४३ ।

दण्डप्रकृतिभेदानां यूहानभिधातुमाह । प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य
 प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति व्यतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकारेण । स
 एव दण्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य व्यतिक्रम्य गतः प्रदरो भवति । तस्या-
 कारः उभयकक्षस्य परां नीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्यां प्रति-
 क्रमणं पश्चाद्गमनं दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क. ॥

विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥
 सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ॥ ४६ ॥
 द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामित्यसहोऽप्युक्तः । तद्यथा
 असह्यायं ।

प. प.

क. उ. क.

त्रयोऽन्यस्तु इति ब्रूहचितयस्य विपर्ययस्यायः । कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वा-
 चापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात् । तद्यथा

प. उ. प. । दण्डकविपर्ययोऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥

क. क.

प्र.

असह्यविपर्ययः प्रथितः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्थाप्रति-
 क्रान्त्या ॥ श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः । स्थूणापक्षः पक्षयोः स्थाने स्थूणा-
 ब्रूहो यस्याऽसौ स्थूणापक्षः । तद्यथा विजयाख्योऽयं । धनुःपक्ष इति
 चापब्रूहः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सङ्गयाख्योऽयं ॥ द्विस्थूण
 इति द्विगुणितस्थूणो विशालविजयाख्योऽयं ब्रूहः ॥ दण्ड ऊर्द्धग इति
 ऊर्द्धगो दण्डः सूची भवति । तद्यथा ॥

प

क

उ

क

प

उ

कसुंधोः स्थाने स्थूणाब्रूहो यस्याऽसौ स्थूणाकर्णः अतिक्रान्तपक्ष इति
 अयं चमूमुखो ब्रूहः ॥ अन्योऽस्य विपर्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रामात् ॥ ४७ ॥
 गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥ ४८ ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥
 मण्डलयूहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्जयौ ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।

यूहस्य विपर्यय उत्तरस्यपतन्ताभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो यूहो
 भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो बलयो भवति । चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो
 भवति । तद्यथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्र

भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद्दे-
 खाकारो विद्यतेऽस्याः । अहोः सरणस्थानत्वाऽहिसारीत्यभिधीयते । घनयोः
 प्रयोगः । तद्यथा

क

उ

क

प

उ

४८ ॥

दण्डेति । दण्डयूहः पक्षस्थाने यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति
 उत्तरस्य द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकेविधेयः ।
 तद्विपर्ययो मकर इति सर्वशकटसंख्यविपर्ययमुखो मकरः । तथा
 व्यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं यूहो
 मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर एवेति ॥ ४९ ॥

मण्डलयूहभेदाविति । मण्डलयूहभेदौ सर्वतोभद्रदुर्जयौ । तत्र
 प्रथमः सर्वतोमुखः अष्टानीकोऽयं दुर्जयः ।

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्रा-
 क्ततिः । तद्यथा

क	क
---	---

उ

। उद्धारश्चतुःसैन्यः । तद्यथा पक्षसैन्यन्तथा

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चसेन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ॥ ५२ ॥
 इति ब्रूहाः समाख्याता ब्रूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥
 एते सप्तदशः प्रोक्ता दण्डब्रूहाश्च पञ्चधा ॥ ५३ ॥
 तथा ब्रूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
 असंहतास्तु षड्ब्रूहा भोगब्रूहाश्च पञ्चधाः ॥ ५४ ॥
 ब्रूहज्ञेस्तु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिंक्षिपेत् ॥ ५५ ॥
 तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतियहः ॥ ५६ ॥
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रूहप्रयत्नेन यत्रवानवनीपतिः ॥ ५७ ॥
 विदारयेद्ब्रूहजातं बलैश्च द्विषताम्बलम् ॥ ५७ ॥
 यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
 ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥
 जरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ॥ ५९ ॥
 संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यस्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो ब्रूहास्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्गाद्याकारसदृशरचिततत्त्वैर्न्यब्रूहानां कर्कट-
 शृङ्गादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१-५२-५३

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासितैर्महागजैः ।
 आहन्यात् करिणां वाथ समूहैः साध्वधिष्ठितैः ॥ ६० ॥
 संलोहजालेदृढवद्धदन्तैः
 सुकल्पितैरुजितपादरक्षैः ।
 प्रवीरयोधेभ्योदुर्निवारै-
 हिन्याद्गजेन्द्रैर्द्विषतामनीकम् ॥ ६१ ॥
 एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
 यत्तन्निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः ।
 नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
 स्तस्माद्गजाधिकबले नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे गजाश्वपत्तिकर्म्मणि
 पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना
 प्रकाशयुद्धञ्च उनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

समाप्तञ्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

कामन्दकीयनीतिसारटीका* ।

प्रथमः सर्गः ।

‘प्रभावात्’ प्रभुशक्तेः । कोशदण्डफलं हि प्रभुशक्तिः । ‘शाश्वते पथि’ सर्गमोक्षगामिनि नित्ये मार्गे । दीयतीति दिवु क्रोडाविजिगीषा-
व्यवहारद्युतिक्रुतिकान्तिगतिव्यति धातूक्तसमस्तगुणसम्पन्नत्वात् ‘देवः’
महोपतिरेव । ‘जयति’ बाह्याभ्यन्तरानरीन् जयतीत्यर्थः । ‘श्रीमान्’
शास्त्रप्रज्ञाद्यात्मसम्पत्तिसम्पन्नः । बधः क्लेशोऽर्थयद्गणश्च दण्डत्वं दण्डेषु
धारयतीति ‘दण्डधारः’ ॥ १ ॥

कामन्दकिरुद्धिक्तदेवतास्तुत्यनन्तरं श्लोकपञ्चकेन खगुरोरपि नम-
स्कारं विदधाति । वंशे इति । विशालवंशे भवा विशालवंश्यास्तेषां
‘विशालवंश्यानां’ । विशालता हि वंशस्य प्रजाप्राचुर्यात् गुणातिशय-
योगाच्च । गुणातिशयस्तु उदितोदितत्वं, तद्विपरीतोऽस्तमितास्तमितत्वं ।
यत्र वंशे ऊर्द्धतनानामधस्तनानाश्च पुरुषाणां वेदविद्यातदनुष्ठानसम्प-
न्नता स उदितोदितः, यश्च तद्विहीनः सोऽस्तमितास्तमितः । ‘भूयसां’
गुणैर्महतां । ‘ऋषीणांमिवाप्रतिग्राहकाणां’, यथा ऋषयोऽप्रतिग्रा-
हका निहन्दत्वात् तथैते वंश्या गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन्तोऽप्यप्रति-
ग्राहकाः, कुटलत्वात् । कुटो घटत्वं धान्यपूर्णं जान्ति संगृह्णन्ति इति
कुटलाः कुम्भीधान्या इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां कुटलानामपत्यं
कौटल्यो विष्णुगुप्तो नाम तद्वंशे यः प्रसिद्धो बभूवेति ॥ २ ॥

* उपाध्यायनिरपेक्षायाः प्राचीनटीकाया उपयोगिभागमात्रमत्र गृहीतम् ।

जातवेदा इव इति । 'जातवेदा इवाचिंशान्' अग्निरिव ब्रह्मतेजः-
पुङ्गवशात्, 'सुचतुरः' प्रज्ञातिशयाच्चारुचातुर्यसम्पन्नः । 'वेदविदा'
वेदपरमार्थविदा मध्ये 'वरः' श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवल वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुष्ठाता फलभोक्ता चैतद्दर्शयि-
तुमाह । यस्येति । 'अभिचारवक्षेण' आभिमुर्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारो गमनं अभिचारः स एव वक्ष-
स्तेन । 'यस्य' गुरोः, 'वक्षज्वलनतेजसः' वैद्युताग्नितेजसः सम्बन्धिनः ।
वक्षाभिर्यथा प्रतिपक्षभूतैर्जलैर्नापशाम्यति तद्वत् कौटल्यकौपाग्निरपि
नन्दादिभिः । *'पपातामूलतः' इति मूलं बन्धादिमूलबलं तदारभ्य ।
'नन्दः' इति नवनवतिकोटीश्वरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
'श्रीमान्', स एव पर्वतः । 'सुपर्वा' इति पर्वशब्देन ख्यातिरुपलक्षिता ।
'आमूलतः' इति अपुनरुत्यानाय ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । 'एकाकी' शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । 'मन्त्रशक्त्या' प्रज्ञातिशयचातुर्येण । 'शक्त्या' उत्साह-
शक्त्या । 'शक्तिधरोपमः' कार्तिकेयतुल्यः । 'आजहार' आहृतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय 'वृचन्द्राय चन्द्रगुमाय' इति चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ५ ॥

शुक्रवृहस्पत्यास्तृतीयमात्मगुरुं प्रख्यापयितुं तस्य च दण्डनीतिविषये
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । 'नीतिशास्त्रामृतं' इति । प्रत्यक्षंपरो-
क्षानुमानलक्षणप्रमाणत्रयनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थं शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेवामृतं । सुतरां तदभ्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
'श्रीमान्'† ब्राह्म्या श्रिया युक्तः । अर्थ्यन्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
रुच्यतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा चोक्तं कामसूत्रे-
ऽस्मद्गुरो, 'प्रजापतिर्हि प्रजाः सृष्ट्वा तासां स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य
शासनमध्यायानां शतसहस्रेषामे प्रोवाच, तस्यैकदेशं स्थायम्भुवो मनु-

* पपात मूलत इति मु० । † धीमानिति मु० ।

धर्मोधिकारिकं एयक् चकार, वृहस्पतिर्यथाधिकारिकमिति ।
तत्र ब्रह्माध्यायतृतीयांशेन कोटिग्रन्थविकृतं सम्भाष्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव गाम्भीर्यात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्ध्ये'
य उद्भूतवान् 'तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कारानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनीतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनात्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः
विष्णुगुप्तस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेक्ष्याम
इति व्यभिधेयसङ्गतिः, महासम्बन्धस्यायं गुरुरर्थक्रमागतः। तथा चोक्तं-

“ ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रे खबुद्धिजं ।
तन्नारदेन शक्रेण गुरुरथा भार्गवेण च ॥
भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा ।
संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥
प्रजानामायुषो ऋसं विज्ञाय च महात्मना ।
संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये” ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंयहत्वादस्मत्प्रगीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः ।
'सुदृशः' सुदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । 'विद्यानां चान्वीक्षिकीत्रयोवार्त्तादण्ड-
नीतीनां, 'पारदृश्वनः' पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वना तस्य । 'राजवि-
द्याप्रियतया', प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु
प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमेश्वरं व्युत्पाद्य रक्षादिभि-
र्जंगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । 'संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत्'
संक्षिप्तः उपसंहृत 'एव ग्रन्थो यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थं, अर्थतस्तु ता-
वानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अतएव सामर्थ्यान्नोतिसारमिदमेव ॥

'उपाजने' इति । उपाजने लाभः, स च त्रिविधः मानयो भूतसंधि
मित्रश्चेति । 'पालनं' रक्षणं, तत् द्विविधं स्नेहः परेभ्यश्च । 'प्रति' उद्दिश्य ।
'कश्चित्' स्वल्पं । 'राजविद्याविदाम्' बार्हस्पत्यौसनसादीनां, 'मतं'

अभिमतं विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्षामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
तादभिन्नं विष्णुगुप्तदर्शनं कौटिल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । 'राजा' विजिगीषुः ।
'अस्य' चातुर्वर्ण्यमलक्षणस्य जगतः । 'हेतुः' कारणं । 'वृद्धेः' अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामपि । इति 'वृद्धाभिसम्मतः' स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्वयेन जगतो हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । 'यदि
न स्यात्' इति । यदि गरुपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विस्रवेतेति सम्बन्धः ।
'सम्यक्' शास्त्रस्थित्या । 'नेता' नायकः प्रजायाः, न्यायेन मार्गेण प्रजां
नयति कार्यधारो नायमिव । 'ततः प्रजा' इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्ण्यमलक्षणो लोकः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परपुरस्त्रयं राजानं सम्यक्
अभिमन्येत ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । 'एथिवोपतिः' 'प्रजां' चातुर्वर्ण्यं 'संरक्षति' सम्यक्
पालयति दृश्यदृष्टनात् । 'सा' प्रजा, एथिवोश्चरं 'वर्धयति' वृद्धिं नयति
धान्यहिरणादिभिः । वर्द्धनादुक्तलक्षणात् रक्षणं कण्टकेभ्यः पालनं
'श्रेयः' श्रेयस्कारं,* 'तन्नाशे' रक्षणाभावे, 'अन्यत्' वर्द्धनं 'सदपि'
विद्यमानमपि 'असत्' अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्त्रद्वयलक्षमस्तदर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः 'न्याय-
प्रवृत्तः' महीपतिरात्मानं 'त्रिवर्गेण' धर्मार्थकामलक्षणेन 'उपसन्वत्त'
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसन्वत्ते इति समुच्चयः ।
'अन्यथा' तदप्रवृत्तो 'ध्रुवं' निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
'न्यायेन प्रजाश्च । तस्मात्त्रायवृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

* तदभावे सदप्यसदिति मु० ।

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्नाह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तात् हेतुभूतात् *वैजवनः 'चिराय' चिरकालं
'मर्हो बुभुजे' इति । अत्र कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेना नाम राजा
रजस्रलया स्वदेया संगत इति राक्षसेन अत्तुमारब्ध उक्तश्चैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्षयामि इत्युक्तः प्राण-
भयात् तथैवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राक्षसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्सन्ततावेव वैजवनो बभूव, तेन राक्षसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजवनो राजा चिरकालं पृथिवीं बुभुजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्चैव नङ्घाख्य
रेन्द्रपदस्योऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽगस्थेन प्राप्तः सर्पभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अन्येष्वप्यत्र दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्मं' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगीषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मयोग्यादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
तस्य 'खादु' मित्यं फलं 'अ्रियो' विभूतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । स्वाम्यमात्यश्चेति । 'स्वामी'
श्रेयाङ्गानाममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्याः' मन्त्रादयः । 'रायू'
जनपदः । 'दुर्गं' दुःखेन गम्यत इति पर्वतादि । 'क्रोधः' कुप्यतेऽर्थिभिरा-
द्रियते इति । 'बलं' हस्त्यश्वरथपत्तिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सहत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गे राज्यमभिधीयते । शत्रूषाद्यष्टगुणा प्रज्ञा
'बुद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वहणारथं । सत्त्वश्च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धी, ते
यथाश्रयो बलाधायकोऽवष्टम्भो यस्य राज्यस्य तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

धर्मं परस्क्रुय्य धर्मोऽथ यत्तेत्वेत्युक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
 आलम्ब्येति । 'आलम्ब्य' अथएवम् । 'सलयत्' अदुर्वलं । 'सत्त्वं' उक्तलक्ष-
 णं । 'बुद्ध्या' उक्तलक्षणया प्रज्ञया । आलोकितो निर्णीतो निर्गमो नि-
 र्वाहो येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
 ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यत्तेत' यत्नं कुर्यात् । 'सततोत्थितः' सर्वदोष-
 मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमित्येतद्दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
 शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अलब्धलाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षणं' पा-
 लनं । 'वर्द्धनं' लब्धस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्पात्रप्रति-
 पत्तिश्च' पात्राण्यत्र त्रिविधानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
 त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं; यदुद्दिश्य प्रतिपद्यते विनियुज्यते इति ।
 तत्र सदनुष्ठाना ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता-
 दयः । कामपात्राणि कमनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
 ट्ठं विजिगीष्वनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
 नयविक्रमेति । नयो नीतिशास्त्रपरिष्ठानं, विक्रमः शैष्य, ताभ्यां
 सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयहीनोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
 हीनः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति ।
 'सुख्यानः' शोभनसुख्यानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान-
 प्रारम्भोपायः । पुरुषद्रव्यसम्पदापत्त्यतीकारानुक्षणदेशकालकार्यादि-
 निरर्थकं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' अर्थमिति ।
 श्रीहिं श्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
 'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिष्ठानस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूर्ध'
 कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजयरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते विष-
 याच्छिप्रचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिरर्थकः ॥ १९ ॥
 विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । 'शास्त्रं'
इदमेव नीतिप्रवर्तकं । 'प्रज्ञा' अष्टगुणा वृद्धः । 'धृतिः' सन्तुष्ट-
चित्तता । 'दास्यं' कुशलता । 'प्रागल्भ्यं' अभीरुता । 'धारयिष्णुता'
अवधारणशीलता । 'उत्साहः' शौर्यामर्षशीघ्रकारितेति गुणत्रययुक्तः ।
'वाग्मिता' वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो 'दास्यं' यत् प्रतिगृह्यते
तस्यापरित्यागः । 'आपत्कौशलसहिष्णुता' दैवात् समुत्पन्नानामापदां
शीतोष्णदृष्ट्यादीनां क्लेशानाञ्च संघनशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । 'प्रभाव' गुणविशेषः, येनाकोशदण्डोऽपि तद्वानिव
दृश्यते द्विषद्भिर्नाभिभूयते चेति । 'शुचिता', परदारद्रव्यहिंसारहित-
ता । 'मैत्री' सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । 'त्यागः', अर्थानां सत्पात्रप्रति-
पादनं । 'सत्त्वं' अमृतावादः । 'कृतज्ञता' कृतमुपकारं प्रत्युपचिकीर्यया
जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । 'कुल' शुद्धोभयपक्षता । 'शीलं' विशुद्ध-
भावः । 'दमस्त्र' इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सद्गुणानां समुच्च-
यार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । 'राजा'
महोपतिः, 'प्रथमं' सर्वादौ, 'आत्मानं' 'विनयेनोपपादयेत्' इन्द्रिय-
जयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । "राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति"
इति कौटल्यः । ततो मन्त्रादीन्, ततो भृत्यान्, ततः पुत्रान् । अतः
प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । 'सदा' पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः
प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्येति । शब्दस्पर्शादयो
विषयास्तेषां प्रकीर्यता बद्धव्यापित्वं । प्रकीर्यविषया एव मनोरमत्वा-
दरुणं तत्र 'धावन्तं' 'विप्रमाथिनं' रिरंसया विशेषेण प्रमत्तातीत्येवं-
शीले, 'इन्द्रियदन्तिनं' 'ज्ञानाद्गुणेन वश्यं कुर्वीति' इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । 'आत्मा' यन्नेवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । अर्थेभ्यो विषयेभ्यः । 'मनः' बह्यमाणलक्षणमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः 'आत्ममनसोः' 'संयोगात्' हेतोः 'प्रवृत्तिः' गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । 'विषयामियलोभेन' इति । विषय
एवामियमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, 'मनः' कर्तुं
'इन्द्रियं' विषयामियं प्रति 'प्रेरयति' । अतः 'प्रयत्नेन तद्विरुद्ध्यात्'
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आमनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थन्तस्य हृत्पथोयांश्च दर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो 'विज्ञानं' उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् 'हृदयं' ।
चेतनाधारत्वात् 'चित्तं' । मननात् 'मनः' । बोधाधारत्वात् 'बुद्धिः' ।
तदेतत् संज्ञापञ्चकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । 'अनेन' मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । 'करोति' विदधाति । 'इह' शरीरे । 'प्रवर्त्तननिवर्त्तने'
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणकरणे ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । 'धर्मः' प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवर्गफलः । 'अधर्मः' तद्विप-
रीतः । 'सुखं' शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुष्टानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं 'दुःखं' । 'इच्छा' कामः । तद्विपरीतो 'द्वेषः' । 'तथैव'
तेनैव प्रकारेण । 'प्रयत्नः' येन घृतं शरीरमवतिष्ठते । 'ज्ञानं' पदार्थ-
स्वरूपावबोधः । 'संस्कारः' जन्मान्तरोगकर्माभ्यासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्टं । धूमेनाभिवदे-
भिरात्मास्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । 'ज्ञानव्यायुगपद्भावः'
पञ्चानामपि आत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां, शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं घटं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां
ज्ञानातिक्रमात् अनुभूयते, तदभावे युगपत् ज्ञानोत्पत्तिर्न च दृश्यते,
तस्मादस्ति मन इति। 'नानार्थेषु च सङ्कल्पः' नानाभूतेषु पृथग्भूतेषु
सुखदुःखोत्पादकपदार्थेषु सङ्कल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' व्याचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । श्रोत्रमिति । शब्द इति च । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अर्थाभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या, सा विद्यते येषां ते
तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः तैः 'तद्विद्यैः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आभ्यां' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहिताभ्यां 'सङ्कल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रयत्नं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तलक्षणः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थः' शब्दादयः ।
कर्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्कल्पः' सम्यग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
ताभ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवलक्षणा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्नाह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अन्तरोक्ते, 'हि' स्फुटं, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रेरणादि-
त्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्यैव संरोधं कृत्वा, 'निर्मनस्कृतां भावयेत्' निर्मनस्कृतां भावं अभ्यस्येत् ।
यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात्
प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरय-
भावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विययैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति
भावः ॥ ३५ ॥

एवमिति । 'एवं' उक्तन्यायेन, करणयोरुभयोरपि सन्निरोधात्
निरुद्धचेष्टं 'आत्मानं', 'आत्मना', एव च नान्येन ह्यत्वा 'संयम्य', नयो
नीतिशास्त्रं व्यपनयस्तद्विपर्येतः तौ जानातीति 'नयापनयवित्', 'राजा'
महोपतिः, 'आत्मनः', 'हितं' नयानुष्ठानमेव, 'कुर्वीत' ॥ ३६ ॥

करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येत-
दर्थयितुमाह । * यत् पृथिव्या इति । स्पष्टं ॥ ३६ क्रोडः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतदर्थयितुमाह । † एकस्यापि न यः शक्त
इति । 'एकस्यापि' असहायस्य, 'मनसः', 'सन्निवर्हणे' जयकरणे, 'यः'
'न शक्तः' समर्थो न भवति, 'स कश्च', बद्धजेतव्यां 'मर्हो', ससागरां
'जिष्यति', न कथमपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनिष्टहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । 'अपहारि-
भिः' व्यापातरम्यः, 'अवसानविरसः' परिणामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः
'विषयैः', 'आक्षिप्तहृदयः', 'करीव' हस्तीव, 'ग्रहं' बन्धं, 'गच्छति' ॥ ३८ ॥

स एवोत्तमभयदानापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति ।
'सज्जमानः' आसक्तिं गच्छन् । 'अकार्येषु' परस्त्रीगमनादिषु । 'विष-
यान्धीकृतेक्षणः' विषयैः स्पर्शादिभिरन्धीकृते ईक्षणे शास्त्रमये धर्म-
मये च यस्य स तथोक्तः । 'आवहति' सम्पादयति । 'उत्तमभयदा'
भीषणभयदायिनी । 'स्वयं' आत्मनैव । 'आपदं' विपदं ॥ ३९ ॥

* यत्पृथिव्या व्रीद्धिपथं चिरणं पश्यः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मादतिष्ठयं त्यजेत् ॥ ३६ क्रोडः ॥

एष श्लोको मु० पु० नास्ति ।

† एकस्यैव हि योःशक्त इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधर्म्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पष्टं ॥ ४० ॥
 अतिविषयलोभदोषमाह । शुचीति । विदूरं व्यवधानं तत्कर्मणं
 लङ्घनं तत्क्षमः 'विदूरक्रमणक्षमः' । 'मृगयते' ध्वन्येधयति । ध्वन्यत्
 स्पष्टं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीन्द्रेति । महाकायो महाबलो हस्ती 'करिणी
 स्पर्शसंनोहात्', 'ध्याजानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्त्रिग्धेति । 'पतन्' ध्या
 त्मानं निक्षिपन् । ध्वन्यत् स्पष्टं ॥ ४३ ॥

रसेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्नाह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने
 वर्तमानो दुरवगाहजलदुर्गं 'चरन्', मत्स्यः समांसं वडिशं 'ध्याखा-
 दयति', विनाशयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारं'
 ध्यातिस्त्रेण सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकर्णभ्रूलङ्गनां' अनुकरणशब्द-
 विशेषां । दन्तिनः कर्णागतिर्भ्रूलङ्गनेत्युच्यते । ध्वन्यत् स्पष्टं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्नाह । एकैकश इति । 'एकैकश' प्रत्येकमपि ।
 'विनिघ्नन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शादयः । 'विषसन्निभाः'
 विषतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' पृथिवीपतिः । 'समं' समासेन
 ध्यायच्छेद्य । 'पञ्च' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिधेधे प्राप्ते चार्थं नियम इति दर्शयन्नाह ।
 सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुङ्गीत । 'काले' तत्सेवावसरे । धर्मार्थावि-
 रोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तेः । ध्वन्यत् स्पष्टं ॥
 ४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्नाह । निकाममिति । 'निकामं'
 ध्यात्यर्थं । 'सक्तमनसां' संश्लिष्टचित्तानां । 'गलन्ति' ध्वनन्ते । 'गलिता-
 श्रूणां' धृतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'अियः'
 विभूतयः । एतदुक्तं भवति, यावत् क्षान्तामुखविलोकनासक्तमना

भवति तावद्दुःखोपाभावात् अटिभिरपद्यते राज्ये कान्तया सर्वकान्त-
स्थितस्याशुभिः सह श्रीभिर्युतं यौवनं गन्तव्यार्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसक्तौ दोषाभावं विवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तलक्षणात् विधिनिषेधरूपात् कारण-
भूतात्, 'अर्थः' भूमिद्विरष्ट्यादिरूपकार्यभूतः भवति । 'अर्थात् कामः',
लभ्यते । 'कामात्', 'सुखफलौदयः' । 'यः' कामः, 'युक्ता' शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, 'न *निषेद्यते' नानुष्ठीयते, स 'तौ' इतरे धर्मार्थौ,
'हत्वा' 'आत्मन' अपि 'हन्ति' । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
ग्धनं, धर्मं चिकोपुः शरीरं क्षीयं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्मोऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामश्च ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः शरीरादिभिरपक्रियते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानयुपरमात् तौ विनाश्य युक्तक्षयात् क्षय-
व्याधिना शरीरमपि विनाशयति ॥ ४९ ॥

विषयाणामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । 'विषासोल्लसितभ्रुवः' विषासेन विषमेष उल्लासिते भ्रुवौ
यया तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतदद्यापकं वाक्यं वीतरागाणामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रङ्गप्रचा-
रेति । रङ्गप्रचारः उपगृह्णन्चुम्बनाद्यष्टकादिपरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा 'रङ्गप्रचारकुशला' । मृदु अकठोरं गद्गदं मन्यरं
भाषितुं शीलं यस्याः सा । 'कं' नाम शरीरियं । 'न रमयति' न
रमणकोडासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रङ्गान्तत्वं
लोचनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् नृपयितुमाह । मुनेरपीति । 'मुनेरपि' मुमुक्षोरपि महर्षेः,

* निषेधत इति मु० ।

† तावित्यस्य म्प्राने तानिति मु० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरामं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीभूतं कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरामं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव ‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कं नारी न रमयतीति स्थितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं, ‘प्रकादयन्तीभिः’, ध्यानन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीणां च । *मन्दयन्तीभिः गाम्भीर्यादपां, क्लृप्तजघनभारवत्त्वात् स्त्रीणामपि, ‘अलं’ अत्यर्थं, ‘महान्तोऽपि’ गुणैरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्गिः’ ‘भिद्यन्ते’ अन्तः प्रविश्य भूमिसात्क्रियन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तिस्त्याज्या सा च विनाशाय भवति तज्जन्यं नृगयादिव्यसनत्रयमपीति दर्शयन्नाह । नृगयेति । स्त्रीसेवाया बल-
हानिकरत्वात् मांसाभिलाषे नृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोऽर्थां पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति का-
मजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादरिः, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरि-
षड्वर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्त्रोक्तलक्षणः, ‘स्पर्शवि-
शेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः’ इति ।
‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिद्रोहबुद्धिः । ‘लोभः’ विषेयतिलो-
पता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिहिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’
माननीयेष्ववमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावलेपजनित उत्सर्ग इत्यर्थं षड्वर्गः ।
उत्तरार्द्धे स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषड्वर्गपरिपालनदोषं श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह । †दाण्डक इति ।
दण्डकविषयाधिपतिः ‘दाण्डकः’ लृहदश्वनामा भूपतिः । स च नृगया-
गतो भृगोः कन्यामकामां धर्षयन् भृगोः शपात् पांसुदृष्टिभिः स-
बन्धुर्विननाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिक्षणक्षीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति मु० ।

† दण्डक इति म० ।

पत्नीं दृष्ट्वा, षट्त्वग्भिरेवं कृतमिति तेषु विक्रान्तः, तैः प्रापेनाभिहतः ।
 'लोभात्' चातुर्वर्ण्यं सर्वस्वापहरणैरतिपीडयन् प्रजाभिरेकैकलोष्ट-
 निक्षेपविधिना 'रेलः' इलागर्भे बुधजातः पुरुरवाः व्यभिहतः । 'वा-
 तापिर्हयतोऽसुरः' इति, वातापीन्यलसंघको कामरूपिणौ महाऽसुरौ
 कृतकृतकवेशौ महर्षीन् ध्यामन्त्र, च्यात्मनोरेकं कृतपशुरूपं घातयित्वा
 तन्नासैर्महर्षींस्तर्पयति, भुक्तोरत्यितेषु च तेषु एष्टेहीन्यजेति ब्रूते,
 मृतसंज्ञीवनविद्यया च जीवित इत्यलो विदार्य महर्षीणामुदरं तस्मा-
 द्भिः हृत्य भ्रातुर्गले लगति, ततस्तौ हृष्टौ भवतः, एवमुपद्रवकारिणौ
 तावागतेनागस्थेन निहन्तौ, इति ॥ ५६ ॥

पौलस्त्य इति । शत्रुघ्नवृर्गमिति । 'पौलस्त्यः' रावणः, 'राक्षसः' 'मा-
 नात्', रामचन्द्राय सीतामसनर्पयन् विनयात् । 'मदात्', 'दम्भोद्भवः'
 नाम सार्धकनामा महासुरः, धनेकसुरजित् त्रिभुवने नास्ति मे प्रति-
 महो मत्सम इति मदेन नारदमभ्यर्षितवान् दर्शय मे प्रतिमहमिति,
 नारदेन तु ईयिकास्त्रेण स विनयः । 'एते' दाण्डक्यादयः, 'शत्रुघ्नवृर्ग-
 माश्रिताः', 'निधनं', गताः ॥ ५७ ॥

अरिघ्नवृर्गपरित्यागे प्रकृतफलमाह । शत्रुघ्नवृर्गमिति । 'जामद-
 ग्न्याम्बरीषौ', 'शत्रुघ्नवृर्गमुत्सृज्य', 'धिरं महो बुभुजाते', इति स्पष्टं ।
 तस्माच्छ्रेयोऽर्धिना अरिघ्नवृर्गत्यागेन इन्द्रियविनयः कर्तव्य इति ॥ ५८ ॥

इन्द्रियजयप्रकरणे इन्द्रियजयकारणं विद्याद्वयसंयोगमभिधातुमाह ।
 *वर्द्धयन्निवेति । पुरुषेण पुमर्थद्वयोपार्जनाय चतितयं । तौ च
 'धर्मार्थौ', उपादेयत्वात् साधुभिः 'आदरात् सेवितौ', अतस्तौ 'वर्द्धयन्',
 'गुरुसेवनं' विद्याद्वयाराधनं, 'कुर्वीत' । कथमिति 'निगृहीतेन्द्रिय-
 यामः', सन् इति स्पष्टं ॥ ५८ कोऽङ्गः ॥

* वर्धयन्निन धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् ।

निगृहीतेन्द्रिययामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥ ५८ कोऽङ्गः ॥

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
 प्यान्वोत्तिष्ठादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंयोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
 किमर्थं? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धयर्थं । स एव विनयः शास्त्रेयो-
 पयंछितःकृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनीतः' इति विद्योपयंछि-
 तेन्द्रियजयकृतविनयसम्पन्नः, 'वृपतिः', न 'वृच्छ्रेषु' विपञ्जनितक्लेशेषु,
 'अवसोदति' विषस्रो भवति ॥ ५६ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
 सेवाधीनः 'वृपतिः', साधुसेव्यो भवति । तथा 'धैर्यमायोऽपि', दास-
 क्तित्वादिभिः, 'अकार्येषु' परदारदूषणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ६० ॥

विद्याग्रहणोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा याच्या एवेति दर्श-
 यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णा भवतीत्यर्थः । इति
 इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६१ ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमार्गानुसा-
 रिणः' नयसम्पन्नस्य, 'ज्वलिता.' भास्वराः, 'लक्ष्म्यः' विभूतयः, 'कोर्त्त-
 यच्च' यशांसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्यः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'नयान्वितः'
 वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्यन्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयं'*
 इन्द्रियजयं, 'निधेवमाणः' अनुतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' घोडशमहाराजा-
 ध्यासितं, 'त्रियः' 'पदं' महाचक्रवर्त्तिस्थानं, 'समाक्रामति' अध्यास्ते ।
 'भास्वरं' दीप्ततरं, 'शिरः' 'महारत्नगिरेः' सुमेरोः शिखरम् 'इव',
 इन्द्रत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपुण्यैरप्राप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं हीति ।
 'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी' लोकोऽन्यथा वर्त्तते-
 ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'खभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
 व्यप्रतिष्ठता । 'बलात्' ध्याक्रम्य गुरुः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

‘नयस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलाद्बधनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परां’ उत्कृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । महीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवाङ्कारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनयेन शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

किमर्थं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुरुस्त्विति । ‘गुरुः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘श्रुतिः’ बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ शुश्रूषातत्परः । ‘नृपतिपदाय’ चक्रवर्त्तिस्थानाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरननुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्मविनयः तद्रतं व्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अपि ‘विद्विषः’ रिपवः, ‘वशं नयन्ति’ । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ क्षत्रोऽपि, ‘कश्चित् पराभवं’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेत्त्वानुसारिण्यां प्रथमः सर्गः ॥ ❀ ॥

पूर्वसर्गास्त्रिखितविद्यानामुद्देशमभिधातुमाह । ध्यान्वीक्षिकीमिति ।
ध्यान्वीक्षिकाद्या विद्याश्चतस्रोऽपि ब्रह्ममाण्डलक्षणाः । 'तद्विद्यैः' ता एव
विद्या निर्मला येषां तैः । 'तत्क्रियोपेतैः' तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
१ ॥

आदरात् विद्याश्चतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । ध्यान्वीक्षिकीति ।
'शाश्वती' प्रत्येकमदिनाशिनी । 'एता एव' इत्येवकारेण नान्ये केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्ख्याविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । प्रयोति । तिखो विद्या
मनुश्रित्या मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वीक्षिकी
सा प्रया विशेष एवेति मता ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यास्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
'वार्त्ता च दण्डनीतिश्च' ब्रह्ममाण्डलक्षणे 'द्वे' एव 'विद्ये' 'इत्यवस्थिते'
छतनिश्चये । कुत इत्याह, 'लोकस्थार्थप्रधानत्वात्' इति चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूत्यादिलक्षणः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्थो वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति 'सुरपूरीधसः' उह-
स्पतेः 'श्रित्याः' अन्तेवासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

शुक्राचार्यस्यासुरगुरोः श्रित्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिष्ठिताः । दण्डनीतेरभावात् मात्स्यन्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । विद्याश्चतस्र इति ।
नोऽस्माकं गुरोः कौटल्यस्य दर्शनं विद्याश्चतस्र एव न धूनाधिका वा ।
यस्मात् पृथक् पृथक् प्रकृतसिद्धार्थं आसु विद्यासु लोका व्यवस्थितः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपमेदं दर्शयन्नाह । ध्यान्वीक्षिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् इन्द्रियं ध्यान्वीक्षा सा प्रयोजनं

यस्याः सा 'ध्यान्वीक्षिकी' अणुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका,
सा च 'आत्मविद्या' आत्माऽनया विभ्रवेण ज्ञायत इत्यात्मविद्या ।
तादृशविद्यानाञ्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्मार्थौ त्रयीस्थितौ' इति तत्त्व-
तो ज्ञायते । 'अर्थार्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयो' वक्ष्यमाण-
णत्वयो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

. दण्डनीतेर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । ध्यान्वीक्षिकीति । ध्यान्वीक्षिकाद्याः
तिस्रो विद्याः सत्यः सद्दिद्याः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः
नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति ताः सत्यो विद्या असत्यो मात्स्यन्यायेन
भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्यदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं
नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा सद्-
दण्डनीतिरनुष्ठीयत इत्यर्थः । 'तदा शेषाः' ध्यान्वीक्षिकादिविद्याः
तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

. विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः ।
'आश्रमाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'आसु' ध्यान्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्ड-
नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठिताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा,
त्रय्यं ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च ।
ध्यान्वीक्षिकां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवेक्षणात् रक्षणाच्च
राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, यस्यांशभागी त्रयो
भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

. विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । ध्यान्वीक्षिकात्मवि-
द्येति । 'ध्यान्वीक्षिकी' उल्लेखलक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-
विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'इच्छणात्' निरूपणात् भवति ।
'तथा' ध्यान्वीक्षिका, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'इच्छमाणः', 'दृश्योक्तौ' 'बुद्ध-
स्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं,
एतदुभयमपि उपभोगात् क्षयं याति नान्यथा इत्येवमणुमानादि-

प्रमाणैस्तत्त्वदर्शी विजिगीषुर्हर्षशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-
नन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्यजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ध्यान्वीच्छिकोजमितोपकारो दर्शितः साम्मतं त्रय्याः स्वरूपं तज्जनि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋग्यजुः सामेति । ऋगादयस्त्रयो
वेदाः 'त्रयो' इत्युच्यते । 'त्रयां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ लोकौ'
इहलोकपरलोकौ, 'अवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्नाह ।
अङ्गानीति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्दो ज्योतिषमिति
षडपि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यथर्ववेदेन सह चत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायविस्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्रं' मन्वादि । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविधास्यानरूपा 'त्रयो' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्मति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारश्च
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । पशून् हस्यश्व्यादीन् पालयन्तीति
पशुपालाः हस्तिशिक्षाशालिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानश्च
'पाशुपाल्य' । 'कृषिः' कर्मणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानश्च । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिलक्षणं वाणिज्यं एतत्तितयं, 'वार्त्ता'
जगदृत्तिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्यग्नेो विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आवृत्तेः' आवर्त्तनात् 'भयम्बुच्छति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतेः स्वरूपं उपकारश्च दर्शयितुमाह । दमो दण्ड इतीति ।
'दमः' बधपरिक्लेशार्थदण्डादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अग्निधीयते ।
तात्प्रात् प्रयोक्तारि तिष्ठतीति उपचारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्ड्यं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

दण्डनीत्या स्वात्मनो विद्यानाश्च पालनमाह । तयेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्याद्यदाभिरिति । 'धाभिः' धान्वीच्छिकीत्रयोवार्त्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, यथासम्भवं 'यदा' महोपतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा धान्वीच्छिक्या 'विद्यात्वं' । विद् विचारणे इति धा-
तोऽरिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रया वि-
द्यात्वं, विद् ज्ञाने इति धातोऽरिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वार्त्ताया विद्यात्वं । विद् लभे इति धातोऽरिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मश्रुतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इज्येति । याजनेति । शस्त्रेणेति । शूद्रस्येति । कारवः
शिल्पिनः । चारणाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिदयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुगृहे 'वासः', 'अभिसुश्रूषा' इति वैश्वानराराधनं,
'खाध्यायः' स्वशाखाध्ययनं । 'व्रतचारणं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'विक्रान्तखायिता' सन्ध्यात्रयेऽपि खानं । 'भैक्ष्यं' भिक्षासमूहः एक-
भिक्षाया निषिद्धत्वात्, 'गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः' इति प्राणान्तं
धावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वासनियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
खेच्छया, 'अन्याश्रमत्वं' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाण एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखलीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखली' मौञ्जी मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पालाशदण्ड-
धारणात् । 'जटो मुण्डो वा' तथैव गुरुसंज्ञयः । आविद्यायदृशात्
व्रतादिकं विद्यायदृशश्च यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् गृहस्था स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गृहस्यधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । गृहस्योऽत्र चतुर्विधः ।
 अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिरग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
 ब्राह्मणत्रयवैश्यानामेव द्रष्टव्यं । 'जीवनञ्च स्वकर्मभिः' इति ब्राह्मणस्य
 प्रतियहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
 शूद्रस्य कार्वादिभिः । 'अथञ्च धर्मः' नियमात्, धर्मदारेषु 'पर्ववर्जं'
 पौर्णमास्यादिमुख्यतिथिवर्जं, 'रतिक्रिया' ॥ २५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्चेत्याह । देवेति । देवमित्रतिथिभृत्यपूजेति
 प्रतीतं । 'दीनानुकम्पनं' बालवृद्धयाधितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । 'श्रुतिः'
 वेदः, 'स्मृतिः' मन्वादिशास्त्रं, तेषां 'अर्थः' तत्र 'व्यवस्थितिः' तदुक्ता-
 नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि 'गृहमेधिनः'
 गृहे व्यवस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । 'जटित्वं' नि-
 यमाब्जटाधारणं 'अग्निहे ढलं' अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
 शय्या, घृष्णाजिनधारणश्च । वने निर्जने वा वासः 'वनवासः' अन्यत्
 रूप्यं ॥ २७ ॥

वनवासिधर्ममाह । प्रतियहेति । प्रतियहस्य दीयमानस्य हिर-
 ण्यादेः यद्व्यनिवृत्तिः 'प्रतियहनियुक्तिः' 'त्रिः खान' सन्ध्यात्रये खानं,
 'प्रतचारिता' ब्रह्मचारिता सन्निहितदारेणापि ब्रह्मचर्यमेव कर्त्तव्यं ।
 उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राह्मधर्ममभिधातुमाह । सर्वात्मनेति । 'निष्परिग्रहता' पुस्त-
 कादेवंस्त्रावरणादेरपि परिग्रहो नास्तीति । 'अत्रोद्दः' भूतहिंसाभा-
 वः । 'रुमता सर्वजन्तुषु' उभकार्यंपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रियश्चाप्रियश्च तयोरेपरिष्वङ्गः अनांसक्तिः
 'प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः†' सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो नास्तीति

* कटित्वमिति मु० ।

† प्रियाप्रियपरिष्वङ्गः इति मु० ।

‘सुखदुःखाविकारत्वात्’ सर्वाङ्गाभ्यन्तरशौचमिति ‘वाङ्म’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सकलसत्त्वानुग्रहयुद्धां । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ व्रह्मचारिता* ॥ ३० ॥

‘किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथच योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तल्लक्षणमाह तत्रैव । ‘प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि संयुतं ।
स्वधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च दि-
विधं काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थञ्चेति । तत्र मोक्षफलार्थं गित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिषु चन्द्रोद्भवुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राह्मणं उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाखामसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिरात्यभिभिश्च परकीयाणां मानदारद्रथादीनां
‘अहिंसा’ कर्त्तव्येति शेषः । ‘सुन्दतं’ प्रियं पथ्यश्च सुन्दतं इत्येवंभूता
वाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ अमृषावादः । ‘शौचं’ वाङ्मा-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्यमन्यत् ॥ ३२ ॥

स्वधर्मानुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गेति । ‘स्वर्गानन्त्याय’ स्वर्गश्च
ध्यानन्तं मोक्षश्च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवतीति । ‘धर्मेऽयं’ अन्तरात्तः ।
‘सर्वेषां वर्णिलिङ्गानां’ भवतीति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं लोकः’ ‘शङ्करात्’ सङ्कीर्णतया ‘नाशं’ आप्नुयात् ॥
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्त्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ स्मार्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्प्रवर्त्तकः’ सम्प्रवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगच्छ्रुतिः’ जगतो विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाचारेति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचारतत्परः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमाणां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । शकल्लोकभाग् इति टीकासम्मतः पाठः । शकल्लोकः
स्वर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहाव्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । *'आत्मवान्'
अभिहितात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'ऋषः' न केवलं
प्यात्मनः प्रजागच्छ 'उभौ लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्ण' चान्या-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्देजयति' । ऋदुना नृनेन 'परिभूयते' न
भवत्यस्य दण्डे पीड्येति दण्डाद्भयं नास्तीति परिभूयते । 'दण्डेन' चान्यु-
नाधिकेन द्वेषः परिभवे वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव दृश्यति । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्गं' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'आशु' सत्वरं 'दाज्ञो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'आ-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावो सामञ्जस्यं माध्यस्थ्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावा
आसामञ्जस्यं तस्मात् प्यासामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्यानपि' लोकशुभकारवाह्यानपि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकेति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमादिजनपदः, शास्त्रं
श्रुतिस्मृत्यादि । 'तदनुगतः' तदनुरूपो दण्डः नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सुतरां अतुद्देजनो भवति । विजिगीषेः श्रिये च
भवति । उत्तरार्द्धे स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महोपतेजंगतस्य ध्वंसकारणमभिधातुमाह । परस्पररेति । 'पर-

स्वराभिपतया' भस्त्रभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'एय-
चार्गस्य दण्डस्येत्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तत'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

: एतदेव द्रढयितुमाह । जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्या' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयोक्तं, आहारनिद्रा-
भयमैद्युनादीनां शरीरेष्वेव सहेतुप्रयमानत्वात् । अतएव 'परस्पर'
'परस्परस्त्रीधनलोभुपं' तत्तल्लम्पटं 'जगत्' केवलं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सनातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगामिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रढयन्नाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्यापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायशो नियत-
विषयवर्त्ती भवति । यथा कुण्डली विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रयत्नेऽपि विजिगीषोः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीताः 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्त्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यतात्मा' जिते-
न्द्रियः । प्राप्तो मार्गेषु प्रचारे वाभिक्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरितः
समुद्रं' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्पदः' लक्ष्म्यः 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ ० ॥

येत्' । 'मन्युना' पीडाजनितक्रोशशोकवदितेन । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरञ्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जनः, 'कुते' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'सुखलेशेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखासादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'पीडयेत्', 'अविचारयन्' दोषविचारमछलैव । यस्तु पीडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । आधीति । 'आधयः' मनःपीडाः, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अथ श्रैवा विनाशिनो' निःसंशयं विनश्वराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुखसम्पादनार्थं, 'धर्मापेतं' अधर्मिकं, 'समाचरेत्' अविवेकत्वादाचरेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्यैरिति । 'आहार्यैः' असहजैः सुगन्धानुलेपनवस्त्राण्ड्वारादिभिः, स्वभावादृष्टं पूतिगन्धसुखखेदाद्युपेतं, 'क्षयं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'हायामात्रकमेव' हायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं' शरीरं * 'पश्येदुदकविम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यातीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महाश्वादि मेघमाणावत् 'अतिपेलवैः' कोमलैः, 'विषयारिभिः' विषयाः स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवस्तैः, 'महात्मानः' विवेकिनोऽपि, 'कथं नाम', 'ङ्गयन्ते' वशीक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तखन्नेति । जलमध्यगतचन्द्रप्रतिविम्बवत् प्राणिनां चक्षुषं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अनघरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत् ॥ १२ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगन्मृगेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगवद्व्यातुल्यं' मृगवदधिकोपमानं, "वीर्यं दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षयभङ्गुरं' आस

विनापि, "सृजनैः" सत्पुरुषैः, विद्यावृद्धैरित्यर्थः । 'सङ्गतं' साहित्यं, 'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थञ्च ॥ १३ ॥

सृजनसङ्गतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुधातल इवेति । सौक्यद्वयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सृजनसङ्गतस्य फलं प्रदर्श्य दुर्जनसङ्गतं निन्दन्नाह । योषे इति । योषे स्वर्गाश्रयोऽतितीक्ष्णा भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्देजनं 'अनाश्रयं', 'वीरहृताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसङ्गतेष्वनाश्रयो नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदयं' उच्चं, मरुपक्षे तदतीवोष्णमाह भवतीति दुर्जनैः सम्वन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनार्द्यजनसंसर्गं त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । †श्रुतशीलोपसम्पन्नानिति । श्रुतं व्याप्तौक्षिप्यादिविद्या, शीलं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतशीलोपसम्पन्नान्', 'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुष्कवृक्षमिवानलः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आशीविषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्वासेऽदोर्णति । निश्वासेन उदोर्णा यो विषज्जतभुक् विषानलस्तस्य धूमेन धूमोक्तानि आननानि येषां तैः 'आशीविषैः' सर्पैः सह, 'सङ्गं वरं कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कश्चिदुपकाररहिता न अभिघ्नन्ति, दुर्जनास्तु अभिघ्नन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति । 'स्रष्टृहृदयैः' अकलुषितचित्तैः सृजनैः, 'पिण्डः' शुभाहारमयः, 'येनैव पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्दत्तः', 'तमेव' पाणिं, 'विशुम्पति', दौष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरश्च । असाध्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पञ्चाङ्गानां, 'असाध्यं'

* सृजनैरिति मु० ।

‡ अतः शीलेत्यादीति मु० ।

† 'सङ्गतः' इति मु० ।

§ शुष्कवृक्षमिति मु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विषयं', वाक्स्वरूपं विषयं, 'उत्सृजन्'
उद्धिरन्, 'दुष्टो दुर्जनपन्नगो द्विजिह्वं वदनं धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेवं-
विधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियते इति । 'अभ्यर्हणीयाय'
पूज्याय सुजनाय, 'यथाऽञ्जलिः क्रियते' प्रश्रयप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मा-
दपि, 'साधुतरः' स प्रश्रयविशेषः 'दुर्जनाय कार्यो हितार्थिना', प्रती-
तमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारबुद्धिरप्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्य-
वहारविशेषमभिधातुमाह । ऋदिनीमिति । 'सम्यक्' सूक्तात्वेन,
'जनजिह्वीर्यया' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रीं भावयन्',
अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्वानां ऋदिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं
गिरं' लोकव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । नित्यमिति । हृदि विद्धमिति । स्पष्टं
॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःस-
हानि, 'उद्देगकारोणि' उद्देजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विद्वेषानि' दु-
र्नीतिशालिभिरुदीरितानि, 'वचांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणिव' देहि-
नां मर्म्मं हन्तति', स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिसुखमेव,
'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सद्यत्सु, 'नित्यं द्विषत्सु च' सततं
द्वेषु च । 'किकामधुरः शिखीव' कलनादरमण्योयो मयूर इव, 'प्रिय-
त्राक्' मित्प्रभायो जनः, 'कस्य न प्रियः', अपितु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अलङ्घियन्ते इति । 'मदरक्तया' कलस्यनजनितमदरक्त-
या, 'विपश्चितः' पण्डितां विवेकिनः, 'अत्यर्थं' निरतिशयं, 'माधुर्यगुण-
युक्तया' मधुरया, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽ-
लङ्घयामिति भावः ॥ २७ ॥

‘अपरश्च । मदरक्तस्येति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । शुचिरिति । ‘शुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं गृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या ।
वेदोक्तं समयमपि मन्यते यः स आस्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन पूत
आत्मा यस्य सः ‘आस्तिक्यपूतात्मा’ । अथश्रियं सुगमं ॥ ३१ ॥

‘उक्तपूजनक्रममभिधातुमाह । प्रश्रियतेनेति । ‘गुरुन्’ आचार्यादीन्,
‘प्रश्रियतेन’ प्रश्रियत्य, ‘अभिमुखान् कुर्वीत’ इत्यनुवर्त्तते । ‘सतः’
सत्पुरुषान्, ‘अनूचानचेष्टितैः’ विनीतभावैः । ‘देवान्’, ‘सुहृत्कर्मणा’
पुण्येनानुष्ठानेन, ‘भूत्यै’ सम्पदर्थं । देवाः सुहृत्तेनाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३२ ॥

‘अपरश्च । स्वभावेनेति । ‘स्वभावेन’ परमात्मीयभावेन, ‘मित्रं’ मि-
त्रतामुपगतं, ‘सद्भावेन’ साधुभावेन, ‘बान्धवान्’ आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
‘स्त्रीमृत्वं’ भार्यानुजीविवर्गं, ‘प्रेमदानाभ्यां’ दानरहितेन स्त्रियेन प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, ‘दाक्षिण्येन’ खिग्धभावेन, ‘इतरं’ उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, ‘हरेत्’ आराधयेत् ॥ ३३ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । ‘गुणानुरागी’ पात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणवद्भ्य एव धनं विष्टजेन्नान्यथेति, ‘स्थि-
तिमान्’ यस्य यावत् प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण निर्वहणं स्थिति-
स्तद्युक्तः । ‘अर्द्धदानः’ दानात् नूनं पुण्यमक्तोति अर्द्धान्वितः, ‘दया-
न्वितः’ दीनानाथेष्वपि कारुण्यात् प्रष्टत्तदानः, अथश्रियं स्पष्टं ॥
॥ ३३ कोडः ॥

प्रियवाक्सहितमेव दानं कर्त्तव्यमित्यसौवार्थस्य प्रशंसामभिधातु-

* गुणानुरागी स्थितिमान् अर्द्धदानो दयान्वितः ।

धनं धर्माय विष्टजेत् प्रियां वाचमुदीरयन् ॥ ३३ कोडः ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियश्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च'
'सत्कृति' सत्कारं, 'ते बन्धुचरिताः', 'नरविपद्वाः' मुख्यशरीराः,
'देवाः', एवेति ॥ ३३ श्लोडः ॥

एतदेव ऋषयितुमाह । अग्निन्देति । 'परश्रुत्येषु' परानुष्ठानेषु, वि-
भिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शा-
स्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'कृपणेषु' दयाशुल्वं' अनायादिषु अनुकम्पा-
परत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति
शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राणैरपीति । 'व्यथभिचारिणे' अकृपटाय, 'गृह्यागते परि-
व्यङ्गः' गृह्यागतेऽरावपि चाशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं,
'सद्दियुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरश्च । बन्धुभिरिति । सजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं'
चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये
मार्गे 'साधु', 'तिलतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पश्याः', सम्मतः ।
'नियतम्', 'अनेन' यथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपदानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् प्रायत्ते भ-
वेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरश्च । क्वचेति । मधुरवचनान्येव पाशास्त्रैरायतः 'लालितः' आदा-
वायतः यथादाखालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितः' न्यायमार्गाव-
स्थितेः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्यायदण्डः सामसहा-
यः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यं
द्वितीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिः ।

श्रीमन्तो बन्धुचरिता देवास्ते नरविपद्वाः ॥ ३३ श्लोडः ॥

श्रीकामन्देयैः सु० पु० न० साः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां सप्तानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । स्वाम्यमात्यश्चेति । 'स्वाम्यमात्यौ' उक्तलक्षणौ, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं, 'मित्रं' मित्रं, 'परस्परौपकारोद्' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिनो बुद्ध्या-दिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेऽपि संस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो वच्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेऽपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेऽपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेऽपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्परौपकारि सप्ताङ्गं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्गेनापीति । 'एकेनाप्यङ्गेन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', *'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समया अथसमया वा इति परीक्षामपि कुर्वति इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आपः संस्कृते आधारे इव 'राक्षां श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* उपरीक्षणमिति मु० ।

† अथं श्लोकः मु० पु० पञ्चमस्थानीयः ।

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियश्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृतिं' सत्कारं, 'ते वन्द्यचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । अग्निन्देति । 'परलब्धेषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'क्षपणेषु दयालुत्वं' अनायादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाच्या इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राप्नोतीति । 'अथभिचारिणे' अकपटाय, 'गृहगतते परिष्वङ्गः' गृहगततेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सद्द्विष्णुता' सद्द्वन्द्वशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरश्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्त्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पश्याः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अनेन' यथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् प्रायत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरश्च । कश्चेति । मधुरवचनान्येव पाशाक्षैरायतः 'लालितः' आदाबायतः पसादालालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितेः' न्यायमार्गावस्थितेः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसहायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां वृत्तीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।

श्रीमन्नो वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३३ क्रोडः ॥

श्रीकामन्देयैः मु० पु० न सः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां समानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । स्वाम्यमात्यस्येति । 'स्वाम्यमात्यौ', उक्तलक्षणे, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं; 'सहत्' मित्रं, । 'परस्परोपकारोद्' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिनो बुद्ध्या-दिसाहाय्येन । तौ-राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेषुपि संस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो ह्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्जनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेषुपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेषुपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अन्तरोक्तानां, तेषुपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्परोपकारि समाङ्गं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्केनापीति । 'एकेनाप्यङ्केन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णांतां, 'अन्विच्छन्', *'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समया असमया वा इति परीक्षामपि कुर्वीत इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आयः संस्कृते आधारे इव 'राज्ञां श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' अक्षयमाद्यगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* उपरीचणमिति मु० ।
† अयं श्लोकः मु० पु० पद्यमख्यानोपः ।

लब्धात्मलाभः । 'ततः' च्यनन्तरं, 'श्रेयपरीक्षणं' व्यवश्रियप्रकृतीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेवत्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्वं' परमैश्वर्यादिकां कार्यं, किन्तु 'अकृतात्मभिर्दुष्करं', श्रेयार्जं स्पष्टं ॥ ५ ॥

श्लोकत्रयेण चाभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं' उभयकुलविरुद्धिराभिजातं, 'सत्त्वं' यसनेऽभ्युदये चाविकारता, 'वयः' यौवनं, 'शीलं' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्पत्वं, 'क्षिप्रकारिता' अदीर्घसूत्रत्वं, '*अविसंवादिता' वाक्क्षमेन विरुद्धसंवादरहितत्वं, 'सत्यं' अमृधावादः, 'दृढसेवा' विद्याद्वाराघनतत्परता, 'कृतज्ञता' कृतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्पद्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्रपरिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्ता' शक्या वशे कर्तुं सामन्ताः संसक्तमण्डलमर्यादा भूयन्तरां अरयो यस्य तद्भावः, 'दृढभक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्व्यूढिरित्यर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घदेशेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाघट्टेषा द्रष्टुं शीलं यस्य तद्भावः, 'उत्साहः' श्रौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'सुचिता' परदारानिरीक्षा, स्थूललक्ष्यता, स्थूललक्ष्यादिस्यः स्थूलमेव लक्ष्यं सद्भ्यादिभिः करोति न कृशं खल्वं इत्यर्थः, 'विनीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता, एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, चनायासेन बद्धभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', 'एतैः' च्यनन्तरोक्तैः, 'सुयुक्तं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः । एवम्भूतैः परिजनैरभिगते राजा नान्यथा । श्रेयार्जं सुगमं ॥ ६ ॥

* अविसंवादिता इति मु० ।

† अक्षुद्रपरिचारिता इति मु० ।

स्वामिप्रकृतिसन्धिनानां च्याभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैरुत्कृष्ट-
तामभिगच्छताश्च कर्मसधिवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रस्तु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्मीति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रशस्तः' सुरसदृशस्यापि विगृह्य वक्तव्यर्थः । 'स्मृतिमान्' वर्धशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकाः, 'उदयः' उद्गतायः, प्रांशुरित्यर्थः । 'बलवान्' कामबल-
सम्पन्नो उकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रणेतारः, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपादिकस्य, अतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'शत-
शिष्यः' † शताखल्पकलः, 'स्वयमहः' ‡ सुखेनैवानोतिप्रवृत्तोऽवगृह्यते
निधिध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुहृतवियह-
सहिष्णुः, † 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापायेषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परिच्छिद्रान्ववेत्ती' § शत्रुदोषान्वेधणशीलः, 'सन्धिवियह-
त्त्ववित्' माङ्गुलप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरश्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽतिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्येवंलक्षणो यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽन्वैरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धाध्व-
संस्थानादिदेशः, कालश्चायमस्माकं धनुकूलः शत्रोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सम्पत्तानां', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तन्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'पात्रवित्', अर्घ्यविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । पात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणक्षत्रपखिन्नपणकादयः, अर्घ्याभिसन्धिना मन्त्रिपुरोहितार्थ-
र्यात्पादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
पात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति म० ।

† सुविपश्नः इति म० ।

‡ दृष्टव्यं प्रतिक्रियः म० पु० ।

§ परिच्छिद्रामुपेक्षति म० ।

अपरश्च, क्रोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । उद्बोधपदेशेति । 'उद्बोधपदेशसम्पन्नः' उद्बोधपदेशानुष्ठानजनितसम्पत्तिबुद्धः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः' रमणीयाकृतिः । 'गुणानुरागी' गुणवत्सुखतानुरागः, 'स्मितवाक्' ईदृङ्गसितोपलक्षितवाक्, एवम्पर्यायविंशतिगुणपरिकल्पिता विजिगीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादिगुणसम्पन्ने', 'लोकयात्राविदि' लौकिकश्रवणद्वारेण, 'स्थिरे' अचपले, 'निर्वृत्तः', निर्वाणसकलोपतापविच्छेपात् 'मितरोव' जनके इव, 'आस्ते' स्थितिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स पार्थिवः', नान्य इति ॥ २० ॥

अमुमेवार्थं द्रढयन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया बुद्धेरुत्साहस्य च गुणान्तरमभिधातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतुमिच्छा । ततः 'श्रवणं' । 'गृहणं' श्रुतक्रमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धारणं' अवधारणं, 'ऊहः' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः । 'अपोहः' विचार्य असञ्चुतस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु विविधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनिवेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दाह्यमिति । 'दाह्यं' कौशलं, 'शैश्रवं'* क्षिप्रकारिता, 'अमर्षः' अपकारिणां कथमप्यविसरणं, 'शैर्यं' अमोहत्वं एतत् 'उत्साहलक्षणं' अनेन उत्साहे लक्ष्यत इति । 'गुणैः' आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अन्तरोक्तबुद्ध्युत्साहगुणैः, 'उपेतः' अन्वितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः' वदान्यतालक्षणः, 'सत्यं च' 'शैर्यञ्च' यथोक्तलक्षणं । 'एते त्रयः',

* शैश्रमिति मु० पु० ।

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्त्तव्यं
सदेतत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वामिगुणसम्पादनमभिधायामात्यगुणसम्पादनमभिधातुममात्यपु-
रोहितादीनां यथासम्भवं गुणानाह । कुलीना इति । ‘कुलीनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘शुचयः’ स्वभावतः श्रेष्ठपराः, ‘शूराः’
अभीरवः, ‘श्रुतवन्तः’ धान्वोच्छिक्वादिश्रुतशालिनः, ‘अनुरागिनः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्डनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहाय्यान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्युः, ‘महीपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाश्लोघनं सूचयन्नाह । †उपधाश्लो-
घिता इति । उपधास्वतस्तः, धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्ययमकर्मणो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्वा
आत्मीयवर्गायाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थोपधा । राजमहिषो कामयमानामुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्य तेषामेकैकं
भयप्रदर्शनेन राजबधार्थमुपनयेदिति तत्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः श्लोघिताः ‘उपधाश्लोघिताः’ । ‘सम्यग् गाहमाना-
फलोदयं’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं किं
वा न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परोक्षेण’ निरूपयेयुः ।
॥ २६ ॥

उपधाशब्दनिर्वचनमभिधातुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्य’,
‘धीयते’ व्याधीयते ङीक्यते, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’,
‘उपायाः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् परीक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

* दण्डनीतिप्रयोक्तार इति मु० पु० ।

† उपधाः श्लोघिताः इति मु० ।

अमात्यानां गुणसम्पदमभिधाय मन्त्रिसम्पदमभिधातुमाह । स्व-
यह इति । अमार्गप्रवृत्तममात्यमवगृह्णन्ति प्रभविष्णुतया विष्टत्य
निवारयन्ति ये बन्धुप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः शोभनतया अवग्रहा यस्या-
सौ 'स्वग्रहाः', 'जानपदः' जनपदभवेो विजिगोषुः स्वजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति । 'कुलशौकबलान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायबलसम्पन्नः, 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्, सारभाषीत्यर्थः । 'प्र-
गल्भः' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुशान्' शास्त्रमेव प्रशस्तं चक्षुस्तद्दान्,
'उत्साही' उक्तत्रिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तथा युक्तः ॥ २८ ॥

अपरश्च । क्षमेति । 'क्षमः' क्षम्यता, 'चापलं' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'हीनः' । 'मैत्रः' मित्रावहितः । द्युत्पिपासादिक्लेशं सहते इति
'क्लेशसहः', 'शुचिः' पूर्वोक्तचतुरूपधाशुद्धः । 'सत्वं' अन्वधावादः, 'सत्त्वं'
व्यसनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'दृतिः' अविघ्नता, 'स्त्रैर्यं' स्थितेरविच-
लत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'धारोग्यं' नीरोगता, एतैर्युक्तः ॥ २९ ॥

क्षिप्र । क्षतशिल्पश्चेति । 'क्षतशिल्पः' अभ्यस्तकलाकलापः, 'दक्षः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताद्यगुणबुद्धियुक्तः, 'धारणान्वितः' अवि-
स्मरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अचलानुरागः, 'अकर्त्ता प्र वैराग्यां' स्वामि-
क्षतवैराग्यामप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सचिवो' भवेत् ॥ ३० ॥

अन्यानपि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारणान्वित इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनार्थं । 'तत्परतार्थेषु' अर्थेषु रत्ना-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' बुद्धिगुणमध्ये पठितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुप्तिः' यद्वाङ्मन्त्रगोपनं, अन्यत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुणं पुरोहितमभिधातुमाह । त्रय्याश्चेति । 'शा-
न्तिकपौष्टिकं' स्वस्वयनादिकं । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गणकगुणमभिधातुमाह । तादृगिति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभृतीनां गुणानां व्यक्तिविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

ज्ञानमाह श्लोकघटकेन । साधुतेति । खजनेभ्य इति । गुणद्वयमिति ।
उत्साहश्चेति । भक्तिमिति । अस्तव्यतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परीक्षामुक्त्वाऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मानुमेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अथप्रत्यक्षा गुणस्य रामणीयकादिकस्य वृत्तयः निष्पत्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्', 'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निष्पत्तिलक्षणैः, 'कर्म' अनिष्पन्नलक्षणं, 'विभाव्यते' *उपलक्ष्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रिणां स्वामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' शास्त्रनिषिद्धत्वात् यसनादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं, 'निरन्धुः' प्रतिषेधयेयुः आक्रम्य, 'मन्त्रियो नृपं' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-श्लोकपरश्लोकदायिजनकाचार्यादीनामिव, 'एतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं' हितवचनं, 'शृणुयात्', श्रवणमन्त्रानुष्ठानपर्यन्तं ग्राह्यं 'नृपः' स्वामी ॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेश्वरविनाशाभ्युदयौ भवत इति दर्शयन्नाह । नरेश्वर इति । 'नरेश्वरे' विजगीषौ, 'निमीलति' विनश्यति सति, 'जगत्सर्वं' मात्स्यन्यायात् निमीलति । 'सूर्योदयेऽम्भोजं यथा' सूर्योदये पद्ममिव, 'तत्रबोधे' नरेश्वरस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' जागर्ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणः श्रितस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्बोधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्, 'जगन्नाथं' भुवनेश्वरं, 'बोधयेत्' व्युत्पादयेत्, अमात्यादिः । 'सः' स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि, 'धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैः‡ श्रितैः' सेवकैः पुरुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥

जगन्नाथबोधकमन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य,

* विभावयेदिति मु० । † तं इति मु० ।

‡ श्लोकमंथु समाहितैः इति मु० ।

स्वामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' यस्मात्, 'सुहृदा' बान्धवाः । 'त एव
गुरुवः' अभ्यर्हिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः ।
उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ८८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्थेषु' निषिद्धाचर-
णादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं शृपं, 'ये सुहृदः' येऽनुरक्तहृदयाः
'वारयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरुवः' महान्तः, 'गुरुवः' आ-
चार्याः, 'हि' क्लिप्त, भवन्ति ॥ ८५ ॥

कथमकार्थेषु सक्तो भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि'
जनः, 'बलिना' अतिबलवता, 'रागेण' विषयानुरागेण, 'अक्तं'
स्पष्टतरं, 'रन्वते' तन्मयो भवति । 'रागानुरक्तचित्तस्तु' रागोपरक्त-
चित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाम्प्रतं' अयुक्तं कर्म, 'न कुर्यात्'
अपि तु सर्वमेव ॥ ८६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकय-
न्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याणामदर्शनात् 'सुहृद्द्वैद्याः'
सुहृद एव द्वैद्याः, 'निर्मन्त्रैर्विनयाङ्गनैः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनय-
रूपाङ्गनैर्नैवरोगौघैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्धस्येति । 'रागमानमदैरन्धस्य',
'अधुसङ्घटे' अधुक्कतायामापदि, 'खल्लतः' पततः, सुहृदादिचेष्टितं
'हस्तावलम्बे भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बेन धार्यते तद्वत्
स्वामी खलन् मन्त्रिचेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

ये तु स्वामिनः खलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदीदृशत-
स्येति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्यायप्रवृत्तस्य'
शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'शृपतेः' विजिगीषोः, 'सङ्कीर्णस्य' दण्डिन इव'
उच्छृङ्खलस्य हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'वाच्यतां' निन्द्यतां,
'खलु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ८९ ॥

स्वामिप्रकृतेरमात्यप्रकृतेश्च गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणेष्वभिधेयेषु

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
दुत्थसम्पन्नायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । भूगुणैरिति । 'भूगुणैः' वक्ष्यमाण-
लक्षणैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोश्वृद्धिः, कोश्वृद्ध्या दण्डवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तरयच्छयात् सुतरां
नृपस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवर्ती भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानेवाभिधातुमाह, शस्याकरवतीति । 'शस्यानि' प्रायस्-
क्षयानि, 'आकराः' सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुङ्कुमागुरुजोरकादीनि, 'खनयः' वक्ष्यन्मिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगिसारलक्ष्यनानि, तैः 'अन्विता', 'गोचिता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिला' प्रचुरजला, 'पुण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदैः' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

क्षिप्र, रम्येति । 'रम्या' रमणीया, 'सकुञ्जरवना' हस्तिवनोपेता ।
'वारिस्यलपथान्विता', स्पष्टं । 'अदेवमाढका' पर्जन्य एव माढका यस्याः
सा देवमाढका पर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सस्ति-
त्वरःसहस्रसङ्कुलत्वेन अपर्जन्यसंस्थेत्यर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदोषानभिधातुमाह । *शक्नोति । 'शक्नोति' प्रस्तरशकलानि,
'उधरः' क्षारभक्तिका, 'पाषाण्याः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साटवी'
तात्पर्यादाटविकैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रुक्षा' अस्त्रिधा । अन्यत् स्पष्टं ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, स्वाजीय इति । 'स्वाजीयः' सुखमाजी-
व्यते, 'भूगुणैर्युक्तः' अन्तरोक्तैर्भूगुणैर्युक्तः । 'सानूपः' सजलभू-
मियुक्तः, नानाशस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दृशकाद्यादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'शूद्रकारुवशिकप्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ५४ ॥

‘क्षिप्र, सानुराग इति । ‘सानुरागः’ स्वामिन्यनुरक्तः, ‘रिपुदेषी’ स्वामिशत्रौ द्वेषवान्, ‘पीडाकरसहः’ कोशाल्पत्वदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सहते यः, ‘पृथुः’ वित्तीर्णः, ‘नानादेश्यैः समाकीर्णः’ नानादेश्यीयवाख्यज्यक्रारिभिर्व्याप्तः । ‘धार्मिकः’ पुण्यप्राचुर्यकरः, धर्मघटांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । ‘पशुमान्’ क्षीरघृतादिभिरुपकरोतीति, ‘धनी’ दण्डकरादिभिरपोषः ॥ ५५ ॥

अपरश्च, इदमिति । ‘मूर्खव्यसनिनायकः’ मूर्खा बुद्धिरहिता व्यसनिनो विषयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुश्च न शक्यते, ‘तं’ तादृशं जनपदं, ‘वर्द्धयेत्’, ‘तस्मात्’ जनपदात्, ‘सर्वं’ सर्वाङ्गमपि राज्यं, ‘वर्द्धते’ वर्द्धं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदनभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । पृथुसीमेति । ‘पृथुसीम’ वित्तीर्णमुखभूमि, ‘महाखातं’ महापरिखं, ‘उच्चप्राकारगोपुरं’ उच्चप्राचीरवत् पुरदारं यस्य तं, ‘शैलसरिन्मखवनाश्रयं*’ पार्वतीदक्षमारववानदुर्गाणामन्यतमदुर्गाश्रयं, ‘पुरं’, ‘समावशेत्’, स्पष्टं ॥ ५७ ॥

क्षिप्र, जलवदिति । ‘जलवत्’ प्रचुरजलं, ‘धान्यधनवत्’ धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, ‘दुर्गं’, ‘कालसहं’, निश्चयसम्पन्नत्वात् । ‘महत्’ वित्तीर्णं । ‘दुर्गंहीनो नरपतिर्वाताभावयवैः समः’, एतादृशो नरपतिरलम्बावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शैलसरिन्मखवनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । ‘औदकं’ प्रसृगोदकसम्पन्नं, ‘पार्वतं’ इति प्रास्तरं गुहा वा इति द्विधैवोक्तं ‘वार्त्तं’ वृत्तवज्जलत्वात् अतिगहनं । एतदपि बह्वदकसम्पन्नं, ‘शेरिणं’ शेरिणे निर्जले देशे भवं, ‘धान्यनं’ निस्तृणजलो देशो धन्वा तत्र भव, धान्यनं, ‘दुर्गं’, ‘दुर्गोपचिन्तकैः’ दुर्गव्यवस्थापकैः, ‘शास्त्रमतिभिः’ शास्त्राभिज्ञैः, ‘धाचार्यैः’, ‘प्रशस्तं’ अशुभ्रियं ॥ ५९ ॥

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जलेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि'
धनुरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आण्यं' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राण्यं', 'धीरयोधैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोद्धृष्टपुरुषैः कृतं रत्नं,
'गुप्तिप्रधानं' रक्षावज्जलं, 'आचार्याः' युक्तसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनिरे' एतादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराण्येति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
त्रादिः यत्रापसार्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूपजाङ्गला भुवः'
जलस्यजप्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोषप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । वदिति । 'वङ्गादानः' वङ्ग-
सम्पदः, 'अल्पनिखावः' अल्पव्ययः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
रार्हः, 'पूजितदैवतः' पूजितानि अधिपदादीनि दैवतानि यस्मिन्
सः, 'ईप्सितत्रयसम्पूर्णः' सुवर्णादीप्सितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
महाहंलङ्कारसम्पन्नत्वात् । 'आतैरधिष्ठितः' आत्माः विश्वज्ञात्तैरधि-
ष्ठितो रक्षितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशघानां सम्मत इति दर्शयन्नाह । मुक्तेति ।
'पितृपैतामहोचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उचितः', च विजिगीषोर्धर्माजितत्वात् । 'व्ययसहः' व्ययं सहते यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

श्लोकत्रयेण दण्डगुणमभिधातुमाह । पितृपैतामह इति । 'पितृ-
पैतामहः' पित्रादिक्रमायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' अविभिन्नः,
'दत्तवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जस्तः'† प्रख्यातपुरुषवत्-
वृत्तवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्वतः'
आतैः निपुणैः अधिष्ठातृभिः परिवृतः अनुगतः ॥ ६५ ॥

* वश्य इति मु० ।

† विख्यातपौरुषैर्जित्य इति मु० ।

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुराद्यायुधयुक्तः। सुगम-
मन्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं। 'अद्वैधक्षत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः क्षत्रियप्रायः इति
क्षत्रियाः स्वभाषत एव महासत्त्वा भवन्तीत्यर्थः। 'दण्डः' चतुरङ्गबलं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' व्याचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह। त्यागेति। 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्यं' लब्धत्वसर्वशास्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्पन्नं। 'महापक्षं'
बहुबन्धादिवर्गं। 'प्रियंवदं' प्रियहितवदनशीलं। 'आयतिक्षमं'
आगामिकालेऽप्यभिचारि। 'अद्वैधं'† नेतरि शत्रौ च द्विधाभाव-
रहितं। 'सत्कुलं' सति उभयपक्षेऽपि व्यभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः। 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कुलस्य गुणान् दर्शयन्नाह। हृच्छेत्त्विति। 'हृच्छेपु' दारुणेषु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छहृदयः' सुहृत्, 'कुलीनः' सत्कुलजातः, 'चतुर-
सतां' ऐकहृष्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह। पित्रिति। 'पित्रमैतामहं' पित्रादिक्रमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आड-
म्बरशून्यं, 'मित्रं इष्यते', विजिगीषुण्येति शेषः ॥ ७० ॥

मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह। दूरादेवेति। 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्पष्टार्थहृ-
दयानुगा वाक्' एतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्पष्टो हृदया-
नुगतश्च भवति। 'सत्कृत्यप्रदानं' देयवस्तूनां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति। 'त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः' इत्यनेनानन्तरोक्तेन उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह। धर्मेति। स्पष्टं ॥ ७२ ॥

* अद्वैधक्षत्रियप्राय इति मु०। † अद्वैधमिति मु०।

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । 'सतां' साधूनां, 'मैयः' मित्रताः, 'सरित्समाः' नदीसमानाः । कथमित्याह, 'आदौ तन्मयः', जलप्रदेशस्यादावल्पत्वात्, 'रुहन्मथाः', मध्यप्रदेशे बज्जलत्वात्, 'विस्तारिण्यः पदे पदे' स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, 'यायिन्यो न निवर्त्तन्ते' निवर्त्तनशीला अपि न निवर्त्तिन्यः, प्रतिपन्ननिर्वहणशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । औरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, 'औरसं' सोदर्यकृतं स्त्रिगंधं प्रथमं । 'कृतसम्बन्धं' सम्बन्धजनितं द्वितीयं । 'वंशक्रमागतं' पिष्टपैतामहमिति तृतीयं । 'व्यसनेभ्यः' आपद्भ्यः, 'रक्षितं', चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । शुचितेति । 'शुचिता', अर्थव्यये । 'त्यागिता' व्यवहारविषयेऽपुन्यत्वं । 'शौर्यं' विजिगीषोः सहायतादानेऽभोरत्वं । 'समानसुखदुःखता' विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । 'अनुरागः', विजिगीषौ । 'दाक्ष्यं' विजिगीषुकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्धेऽहानुरागचेति । 'तदर्धो' विजिगीषुनिमित्ता । 'रूढा', यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमेवेत्यर्थः । 'अनुरागश्च' विजिगीषुहितसाधने । 'संक्षिप्तं' एतत् गुणद्वयरूपं, 'मित्रलक्षणं', मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'राज्यं सकलं' सप्ताङ्गं, 'समोरितं' व्याख्यातं । 'अस्य' राज्यस्य, 'परा' उत्कृष्टा, 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः, 'धनं' कोशः, 'ससाधनं' साधनं चतुरङ्गोदण्डः तेन सह वर्त्तमानं । 'गृहीतं' प्रतिगृहीतं, 'एतत्' राज्यं, 'नि-

पुणेन भन्विणा', 'त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शास्त्रतो' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं परा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुणेन
मन्विणा प्रतिगृहीतं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतस्वा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समद्युते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रकृ-
तिः' स्वभावः, पक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्धिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्चितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राष्ट्रं 'आदरवान्' आदरो,
'पालयेत्' वर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं श्रियः पदं', 'चिरं' बद्धकालं 'स्पृशति' 'शकच्छत्रं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलश्रीलादिभिरन्वितः ।
'सुधीः' सुविद्वाः, 'दृपः', 'स्पृहणीयतां' आश्रयणीयतां, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अनन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रणेषु' समरेषु, 'विद्धिषां' शत्रूणां,
'प्रबल इव' प्रचण्ड इव, 'श्वसनः' महावातः, 'पयोमुचां' मेधानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ❀ ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाश्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्यमिति । 'वृत्तस्यं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं पृथिवीपालनादिकं, तस्मिन् तिष्ठति सत् । 'वृत्तिसम्पन्नं' वृत्तिहेतुत्वात् कोशो वृत्तिसत्सम्पन्नं । 'कल्पवृक्षोपमं' ईक्षितफलप्रदं, 'वृषं' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलश्रीलादिभिः पूर्वोक्ताभिर्गामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्विप्रभृतयः 'सेवेरन्' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । द्रव्यप्रकृतीति । 'द्रव्यप्रकृतिज्ञोऽपि' कोश-प्रकृतिविहीनोऽपि । †'सेथः' स्वामी, 'सेथगुणान्वितः' आभिगामिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'कालान्तरादपि', 'श्लाघं' स्पृहणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेथस्वामिनमभिधातुमाह । अपीति । 'पण्डितः' विवेकी, 'क्षुधा', 'परिगतः' शुष्यन्नपि, 'स्यायुरिव' द्विन्नशाखद्रुम इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अन्तरोक्तादात्मसम्पदुत्तरहितत्वात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेत', ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं हेतुं शीलं यस्य सः 'नयद्देधी' । 'वर्द्धयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तथैवारीणां सम्पदो वर्द्धयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालीयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन विपद्यते' तेनैवैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेथ इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । लब्धावकाश इति । 'लब्धावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्यात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सधिवादिपदे, 'स्त्रीयं' स्थिरत्वं,

* ईत्यर्थवृत्तिसम्पन्ना इति मु० ।

† सेवते सद्रुणान्वितः इति मु० ।

‡ वर्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, बुद्धिसाध्येषु अणुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ द्यतनिश्चयः । इति संक्षिप्तमिदमणुजीविवृत्तं ॥ ५ ॥

अणुजीविना नोभयलोकविरुद्धं आजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयत्यामिति । ‘आयत्याम्’ आगामिनि काले, ‘तदात्वे च’ वृत्त-
मानकाले च, ‘यदास्त्रादपेशलं’ यत् आस्त्रादरमणीयं, ‘तत्’, क्लिश्यन्नपि
क्षुधयेति शेषः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इहलोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

कोशवान् कल्पवृक्षोऽपि अशुभात्मको स्त्रेष्वादिर्न सेव्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाश्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंश्लेषात्’
तिलमथ्यन्यस्तनागचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्गन्धित्वं, ‘प्रा-
प्नुवन्ति’, । ततश्च पीडितेषु तिलेषु चम्पकतैलं भवतीति संसर्गजोऽयं
गुणः । ‘रसो न भक्ष्यः’, मुखैरिति शेषः । ‘तद्गन्धः’, रसो न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गुणाः’ समस्ताः
मुख्यधर्माः, ‘साङ्गामिकाः’ सङ्गमणशीलाः । तस्मादविरुद्धः सङ्गः
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः
धोघः, *‘गांग्योऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तद्रसः’ क्षाटः, ‘भवति’, ‘अवश्यं’ †निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘अशुभात्मकं’ अकुलीनं स्त्रेष्वादिकं, ‘नाश्र-
येत्’ न सेवेत्, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव द्रढयितुमाह । क्लिश्यन्नपीति । ‘क्लिश्यन्नपि’ दौर्गन्धेन बुभू-
क्षादिभिः क्लेशं गच्छन्नपि, ‘शुद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
यातिष्ठेत् । जीवनस्य शुद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘स्वाध्यतां’ स्पृहणीयतां, ‘एति’, ‘लोकेभ्यश्च’ इह
परलोकवन्तुलोकेभ्यश्च, ‘न हीयते’ न अचरते ॥ ९ ॥

सेयस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलष्यमिति । 'अभिलष्यं', विन्ध्यपक्षे उन्नतिमत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभि-
संबन्धनीर्त्तित्वात् । 'स्थिरं', विन्ध्यपक्षे स्वस्थानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-
मर्थादाया अविचलत्वात् । 'पुण्यं', उभयतः पुण्ययोगात् महाकुलोत्प-
न्नत्वाच्च । 'ख्यातं', उभयतो महत्त्वात् महामहिमत्वाच्च । 'साधुनि-
येवितं' *साधुभिः सिद्धिमिच्छुभिः समर्धिष्ठितं । 'विन्ध्यमिवेश्वरं
सेवेत', स्पष्टमन्वत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्काह । दुरापमिति । 'दु-
रापमपि' दुष्प्रापमपि, 'अस्मिन्' जगति, 'यद्यद्गुरु' धर्मार्थकाममोक्षा-
दिकं, 'अभिवाञ्छति' अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । 'मेधावी'
प्राज्ञः, 'तत्तदाप्नोति', शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकगुणोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह ।
आरिराधयिपुरिति । 'अनुजीवी' सेवकः, 'महीपति', 'सम्यक्'
निरुपचरितत्वेन, 'आरिराधयिषुः' आराधयितुमिच्छुः सन्, 'विद्या-
विनयशिल्पाद्यैः' आन्वीक्षिकादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकलाज्ञान-
प्रभृतिभिर्गुणैः, 'आत्मानं' 'उपमादयेत्' सम्पन्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टयन्नाह । कुलविद्येति । पूर्वाङ्गं स्पष्टं । 'वपुः'
शरीरं, यथोक्तप्रमाणं, 'सत्त्वं' उक्तलक्षणं, 'बलं' महाप्राणता, 'आ-
रोग्यं' रोगाभावः, 'स्त्रीयं' प्रतिष्ठितत्वं, 'शौचं' उपधाभुद्धिः, 'दया'
कारुण्यं, एभिर्गुणैः 'अन्वितः' ॥ १३ ॥

किञ्च, 'पैशुन्यं' खलता, 'त्रोहः' विश्वासघातित्वं, 'सम्भेदः' संहत-
भेदनशीलता, 'शाश्वं' नैष्ठ्यं, 'शौच्यं' आचारादिलोलुपत्वं, 'अदतं'
असत्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । 'स्तम्भः' स्तब्धता, प्रत्यय-
राहित्यमित्यर्थः, 'चापलं' अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां हीनः । 'चकारादुक्त-
गुणैर्युक्तः सेवकदौर्घैर्विहीनश्च यः स 'सेवनं कर्तुमर्हति', स्पष्टं ॥ १४ ॥

अलङ्कारभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दत्ततेति । 'दत्तता' कौशलं चाशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दार्यं' स्थिरखेदता, 'दान्तिः' क्षमा, 'क्लेशसहिष्णुता' क्षुद्याधादिबाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्सुभावाः, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदास्य-
लक्षणाः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थार्थी जीवलोको-
ऽयमित्यर्थशौचं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शौचपरः', इति, 'दृष्टं', 'विश्वासयेत्' स्वस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वत्ता सेवा सम्पद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजीवित्तं सेवाधर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितद्वारेण राजसभां । 'सन्मगुचिते' प्रतीहारनिर्दिष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणन्यायेन 'सुवेधवान्' निर्मलानुद्धतनेपथवान् । 'वि-
नयान्वितः' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कौर्यं' क्रूरभावं, 'बौद्धत्वं'
असामान्येशत्वं, 'मत्सरं' विद्याशौर्याद्यसहनत्वं, 'न्यायसा' अधि-
क्षेन सह, 'विद्वद्भ्य कथनञ्च' विरोधपूर्विकां कथां, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवीत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, विप्रलम्भश्चेति । पूर्वाद्धं स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'बह्वभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वचरेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', । ते हि प्रश्रयेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरञ्च, न नर्मेति । 'नर्मसचिवाः' विदूषकामात्याः, यैः सह
स्वामो नर्माणापं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरञ्च, भर्तुरिति । 'अन्वासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', । 'किं', 'अयं'

स्वामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विलोकयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । स्वामिना 'कोऽन्न' इत्यादिष्टः 'अहं', अत्र तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् व्याघ्रापयेति घ', ब्रूयात् । 'व्याघ्रां', दत्तां 'यथाशक्ति'* प्रक्षयनतिव्रमेण, 'अविलम्बितं सत्वरं', 'अवितथीकुर्यात्', एवं करो-
नीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणायसरे यदभिलषितयं तदुपदेष्टुमाह । प्रविश्य सानुराग-
स्येति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, स्वामिनः 'चित्तज्ञसम्मतः' अपरे-
घामपि चित्तज्ञानां सम्मतः, 'समर्थयञ्च तत्तत्तं' स्वामिपक्षं संस्थाप-
यन्, 'भाषितः' एष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्नियोगेनेति । 'तन्नियोगेन' स्वामि-
नियोगेन, 'अर्थं', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रवृद्ध-
गोष्ठोपु' सुखार्थं प्रवृद्धा या गोष्ठः परिघदः तासु, 'विवादे', शा-
स्त्रोक्तलक्षणे, 'वादिनां', मनोपिणामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥

॥ २५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विज्ञानन्नपीति । 'भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः'
येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अ-
भिमानितां' स्वामिविषयिणीं । अभिमानात् न स्वामी निरुत्तरः कार्यं
इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यत्र ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति ।
'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नीचैः', 'कीर्त्तयेत्' किञ्चिदत्र
जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा
तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रत्यययुक्तः सन्, 'ज्ञानमर्वा न युक्त इति भावः
॥ २७ ॥

अपृष्टस्यापि कारणाविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । व्यापदीति ।

‘द्यापदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्रारब्धायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः
शास्त्रविरुद्धाचरणे, ‘कार्यकालात्ययेषु’ स्वामिनः कार्याणामनुगुणका-
लातिक्रमेण, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

क्विस्र, प्रियमिति । ‘प्रियं’ अभीष्टं, ‘पथ्यं’ हितं, ‘तथ्यं’ सत्यं, यत्
भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अश्रद्धेयं’ अज्ञातुमयोग्यं, ‘*असभ्यं’
असौलादि, ‘परोक्षं’, यदश्रद्धेयमिति सम्बन्धः । ‘कटुं’ श्रुतिकटुं, ‘उत्-
खजेत्’, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

क्विस्र, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तञ्चसम्मत इत्या-
पद्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’
यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिंश्च काले तौ जानाति
इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३० ॥

अपरश्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये द्या-
मिचारादिकं, ‘मन्त्रश्च’, भर्तृसम्बन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-
द्विष्टिं’ राज्यभ्रंशादिकं, ‘विनाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

क्विस्र, स्त्रीभिरिति । कामः श्रद्धो न भवतीति शद्धानिरुच्यर्थं
‘स्त्रीभिः’, तत्सद्भागतपातकशद्धानिरुच्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-
हितमत्यागमशद्धानिरुच्यर्थं ‘वैरिदूतैः’, ‘निरालतैः’ दोषात् स्वामि-
ना दूरीकृतैः सह, ‘एकार्यचर्या’ एकमर्थमुदिश्य सहचर्या, ‘सा-
हित्य’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलित्वाऽवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’
॥ ३२ ॥

क्विस्र, वेशेति । ‘पृथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना
श्रुतादिता, एतद्द्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तद्गुणैः’ राजगुणैः,
‘सम्पन्नोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञोऽनुजीवी, ‘न च स्पृष्टेत्’, तद्गुणैर्विज्ञो
राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च, रागेति । 'भक्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपररागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्मकृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापररागौ छातुं शक्येते । काभ्यां जानीयादित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते धायते हृदयस्योऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथावृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रसन्नादिकाया आकृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चिङ्गे ताभ्यां । 'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणम् ॥ ३४ ॥

उक्तलिङ्गरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृः प्रसन्नो भवति', इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्तेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने च, 'रहस्ये' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थी' अनुजीविविषयिणी, 'तत्कृतां' अनुजीविकृतां, 'सङ्ग्रहामुच्चैराकण्ययति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्लाघते इति । अन्येषु 'स्लाघनीयेषु' कीर्त्तमानेषु, स्वामी 'स्लाघते' । 'स्लाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्तमानमनुजीविनं, 'नन्दति' अभिनन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः क्रियमाणेषु इदृश एवासौ इति 'स्मरति' । यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'प्रहृष्टः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयेत्', इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहत इति । '*अपथ्यं' अहितं, 'उक्तोऽपि' अनुजीविना 'सहते' 'समर्थयति', 'निन्दा', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते', 'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रोक्तं', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'बद्धमन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो अक्षयमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

कारेय्विति । 'उपकारेषु अद्भुतेष्वपि', अनुजीविना छलेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थं', एव 'दर्शयति', स्पष्टं शेषार्थं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभूतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति'
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्ये', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संबर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तौ सत्यां दा-
रिद्र्यमोक्षं ते करिष्यामीत्याशां संबर्द्धयति । 'फले च', साधिते,
'कुरुतेऽन्यथा' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ४० ॥

अपरञ्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निरुद्धं' यथा भद्रं त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो ममैव समयं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थंस्तु विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'परीवाद' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ४१ ॥

किञ्च, अकोपोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवी पार्थयतु इति 'अ-
कोपोऽपि', 'सकोपाभ.' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्न.', कौतुकेन 'नि-
ष्कलः', '*भवति', 'अकस्मात् व्रजति', कल्पादयं महृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

अपरञ्च, आघट्टयतीति । † 'मन्त्राणि' दुश्चरितानि, 'आ' सम-
•न्तात्, 'घट्टयति' स्पृष्टमेव वक्ति, '‡ गुणान् न वज्जमन्यते' ह्यासख्यानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतोत्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविद्यमानेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ४३ ॥

किञ्च, साधुक्तमिति । '§ यद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधुक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असाध्विति योजयति । 'अपर्वणि' अयथास्थान

* वदतीति मु० । † मन्त्राणि इति मु० ।

‡ भूषन् वाक्यं प्रपद्यत इति मु० । § यद्वाक्यमिति मु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' तृष्णीभावमापद्यते । 'विरसीभवन्' अस्-
न्तोषमभिगच्छन्प्रित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, उपास्यमान इति । 'सुमत्रच विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्कलां कर्तुमित्यर्थः । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरश्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ दृष्ट्वा अन्यदपि
अनुरक्तविरक्तवत्त्वं विद्यते, तदपि लोकात्तो याद्यं । ततश्च 'रक्तात्',
स्वामिनः, 'वृत्तिं समीहेत', अनुजीवी, '*विरक्तश्च परित्यजेत्', नि-
ष्कलत्वात् अन्वर्थहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अस्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । श्लोकार्थः सुगमः । त-
तश्च हतद्वतयाऽन्य बद्धमकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपत्सूत्रप्रकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । †स्वस्थवृत्तेष्विति । 'स्वस्थ-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यतां',
नैव यान्ति' न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'सेवां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति श्रेयानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
शौर्येणातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्थयद्वाह । श्लाघ्येति । 'महतां' स्वाम्यादीनां, 'उपका-
रिता' आपत्सु परित्राणादिका, 'स्वल्पाणि', 'काले' कालप्रभावे, 'सुम-
होदयं' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीविवृत्तमभिधाय बन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्ये इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिघड्याचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्मार्थफले, 'अनुधत्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संक्षेपात्'
समासतः, 'बन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सूदृत्तं' एतत् शोभनं चरितं,
॥ ५० ॥

प्रसङ्गतो बन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविनां वृत्तमभिधातु-

* विरक्तश्चेति मु० । † उपसृक्तोऽवति मु० । ‡ विपक्षिति मु० ।

माह, पानेति । 'पानस्त्रीधूतगोष्ठीषु', मद्यकामं योगपानैः, परस्त्रीकामं
 अनायाङ्गनाभिः अमेध्याभिः, धूतकामं कापटिकपुरुषैः नोद्देजयेयुरिति
 बुद्ध्या 'अभितः' चतुर्द्विच्यु, स्थिताः 'चराः' अणुजीविनः, 'बोधयेयुः'
 आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः 'प्रमाद्यन्त' राजप्रणिधौ निरुद्देगं,
 * 'नाडिकादिभिः' सामादिभिः, 'उपायैः', ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । 'विवर्त्मसु' विरुद्धाचरणेषु, 'सज्जमानं'
 आसक्तिं गच्छन्तं, 'राजानं', 'ये हि' अणुजीवनः, 'उपेक्षन्ते' न
 निवारयन्ति, 'अकृतात्मानः' असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं शिष्टं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । 'जयजीव', इत्यादिवचनं
 स्वामिसमाङ्गानप्रभृतिकार्यावसरे वक्तव्यमेव । शिष्टं सुगमं ॥ ५३ ॥

अणुजीविनां संक्षिप्तगुणानभिधातुमाह, भर्तुरिति । पूर्वाङ्गं स्पष्टं ।
 'हि' यस्मात्, 'रत्नांस्यपि' क्रूरकर्मकारीण्यपि, 'गृह्यन्ते' वशीक्रियन्ते,
 'नित्यं', 'छन्दानुवर्त्तभिः', सेवकैः मनुष्यास्तु गृह्यन्त एवेत्यर्थः ।
 छन्दानुवर्त्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्ग्राह्या भवन्तीत्याशङ्क्याह । धीसत्त्वेति । 'धीः'
 अष्टगुणा प्रज्ञा, 'सत्त्वं' व्यसनेभ्युदये चाविकारित्वं, 'उद्योगः' उद्यमः,
 एतद्गुणत्रय' युक्तानां', 'महात्मना' आत्मसम्पदुपेतानां, 'किं', नाम
 'दुरापं' दुष्प्रापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । शेषाङ्गं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
 अक्षसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

एवमणुजीविवृत्तमभिधाय स्वामिवृत्तमभिधातुमाह । आजीव्य
 इति । 'आजीव्य' अणुजीवनीयः, 'सर्वभूतानां' सर्वप्राणिनां दाना-
 अयरत्नखादिभिः, 'राजा' प्रजापतिः, 'पर्जन्य इव' जोमूत इव,
 'ऽभवेत्' 'निराजीव्यं' वृत्त्यभावात्, 'एनं' राजानं, 'त्यजन्ति',

* नाडिकादिभिरिति सु० । † येऽतीति सु० ।

‡ 'ये शूराः' अप्रियापि इति श्लोकावेतौ से० का० सटीकपु० न स्तः ।

§ भवति इति पु० ।

‘शुक्लं’ निर्जलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अण्डजाः’ पक्षिणो हमा-
दयः । तस्मात् रात्रा दानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेय्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृत्तं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनुष्ठानं, ‘शुभ्रं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शौचं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ आश्रयणीयत्वनेख्ये
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः । श्रेयार्थं
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रशंसां श्लोकद्वयेनाह, लक्ष्मोरेवेति । उल्लिखता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीवलोकः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
पार्थिवं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजनोऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्ककः, ‘क्षीणक्षीरां’ दुग्धहीनां ‘मातरं’, ‘त्यजति’
॥ ६३ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अहापयन्निति । ‘कालमहापयन्’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘नृपः’, ‘भृत्यानां’ भरणाहंसायां, ‘अनुवर्तिना’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूप्येण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां,
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६४ ॥

वृत्तिविलोपे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननिषेधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्यात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्भिर्गर्हितं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्कलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात्’ कोशक्षयादृते, केवलं कोशक्षय एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुष्कवृत्तमिति नु० ।

† शुभ्रमिति नु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजीविनामिति नु० ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सङ्ग्रहार्थमाह । कुलमिति । 'कुलं'
युद्धोभयपक्षतां, 'विद्याभ्युत्तं'* ध्यान्वीक्षिष्यादिश्रवणं, 'शौचं' चभी-
शत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिढ्यैतानहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'समेत्य' निरूप्य, 'खान्द्रियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिगीषुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत,' 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'च्यवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुना', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'घ्नन्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयान्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधमानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदारैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अणुजोविनः, 'प्रोद्गयेत्' प्रकर्षेण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवश्यमुन्नतियोग्या न भवन्ति । कुत
इत्याह, 'महत्त्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वरं' खा-
मिनं, 'वर्द्धयन्ति' वर्द्धिं नयन्ति, कृतञ्जतयाऽर्थसामर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तमाभि-
जनापेतान्' महाकुलीनान्, 'नीचैः सह न', संवर्द्धयेत्' नियोगेना-
भियोजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'कृणोऽपि' क्षीणोऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' बद्धाश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके ह्येति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'पण्डिता नासते' विवेकिना नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मण्डेः' मणि-
विशेषस्य । श्लिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्यादिनियोग इय्यते, तथा सत्पात्रेषूपप-
त्तिश्चेति दर्शयन्नाह । विश्राम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्रो-

* विद्याभ्युत्तमिति मु० ।

मति स्वामिनि, 'महात्मानः' सकलगुणशालिनः समोहितसम्पा-
दकाथानुजीविनः, 'विश्राम्यन्ति' अवस्थितिं कुर्वन्ति, 'स श्रीमान्'
स्वामी, 'श्लाघ्यं' स्पृहणीयं यथा भवति तथा, 'जीवति', यतः * सत्त्व-
भोगफलाः त्रयः, † त्रयां फलमेतदेव यत् सद्भिः सम्मुच्यन्त इति ।
तथाच कौटल्योक्तिः 'अलक्षणाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविव-
र्द्धनी वर्द्धिततीर्थथयप्रतिपादनी प्रतिपत्तिः' इति ॥ ७२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । रुद्ध्या इति । 'लक्ष्मीवतां' श्रीमतां राधां,
'विकाशिन्या' वित्तारिण्या, 'तया लक्ष्म्या' निष्कनया विभूत्या, 'किं'
फलं, 'या' विभूतिः, 'बन्धुभिः सुहृद्भिश्च', 'विश्रम्यं' यथेयं यथा
तथा, 'न मुच्यते', स्पष्टं ॥ ७३ ॥

अथक्षप्रचारं अभिधातुमाह । चायद्वारेषु इति । † चायद्वारेषु
द्यागममार्गेषु, 'सर्वेषु' वक्ष्यमाणेष्वपि, 'आप्तान्' अथक्षान्, 'परो-
क्षितान्' उपधाशोधितान्, 'कुर्यात्', '† तैस्तु' यातैः पुनः, करणभूतैः,
'भास्वान्' आदित्य, 'असै' किरणैः, 'उदकमिव', 'धनमाददीत', ॥ ७४ ॥

किञ्च, अभ्यस्तेति । 'अभ्यस्तकसंज्ञः' शिक्षितकर्मनिचयान्, 'तज्ज्ञान्'
कर्मविदः, 'शुधीन्' उपधाशुद्धान्, § 'सञ्ज्ञानसङ्गतान्' निबन्धलेख-
काद्युपयुक्तपुरुषसहितान्, 'उद्योगसम्पन्नान्' कप्रमादिनः, सर्वकर्मा-
थक्षान् 'कुर्यात्', स्वामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अपरश्च, य इति । 'यः' अथक्षः, 'यद्गस्तु' यत् कर्मादिकं, ॥ 'जाना-
ति', 'तं', 'अश्लेषविषयप्राप्तौ' शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राप्तये, 'इन्द्रियार्थे'
इन्द्रियविषये, 'इन्द्रियमिव', 'तत्रैव ¶ नियोजयेत्' स्पष्टं ॥ ७६ ॥

किञ्च, कोष्ठेति । 'कोष्ठागार' उदरपूरं गार्धकधान्यादिधनागारे,
'अभियुक्त' तत्परः, 'स्यात्', विजिगीषुरित्यर्थः । 'हि' यस्मात्,
'जीवितं तदायत्तं', कोष्ठागारेण विना क्षणमपि न जीयते । 'नात्ययं'

* सत्त्वभोगेत्यादि सु० । † चापद्वारेष्विति सु० ।
‡ तेभ्य इति सु० । § सुज्ञानसम्पन्नानिति सु० । ॥ विजानातीति सु० ।
¶ तत्र विनीत्यादि सु० ।

नाधिकं, 'ययं कुर्यात्', 'प्रथवेत्तेत चान्वह', स्वयं विजिगीषुः नाध्यक्ष-
दारेण ॥ ७७ ॥

अनन्तरोद्दिष्टानि ध्यायद्वाराण्यभिधातुमाह । कृषिरिति । 'कृषिः'
कुसीदेन कृता राजकुटुम्बिकता च । 'बखिक्पथः', द्विविधः स्पल-
पथो जलपथश्च । 'दुर्म' राजधान्यां परिखावेष्टितं सेनादिसन्नि-
वेशनस्थानं । 'सेतुः' ध्यालिः, 'कुङ्करबन्धनं' हन्तिधारणस्थानं, 'खनिः',
रत्नादिखननात्, 'आकरः', सुवर्णादीनां ध्यासमन्तात् करणात् ।
* 'वनादानं', सारदावादीनां वृक्षाद्यामादानात्, 'शून्यानां च निवे-
शनं', एतदष्टममायद्वारमिति ॥ ७८ ॥

क्वच्च, अष्टवर्गमिति । 'विवर्द्धयेत्' विशेषेण वृद्धिं नयेत् । किमर्थं
कैरित्याह । 'जीवनार्थं' वृत्त्यर्थं, 'आजीव्यैः', † 'करणाधिपैः' अध्यक्षैः,
स्पष्टमन्यत् ॥ ७९ ॥

अपरश्च, तथेति । 'यथा वृत्त्या' पाशुपाल्येन वाणिज्यया वा, 'प्रव-
र्त्तत', 'तस्यां' वृत्तौ, 'न संरोधं कुर्यात्', प्रवर्त्तयेदेव । विशेषेण तु
'पण्योपजीविनां' न संरोधं कुर्यादिति ॥ ८० ॥

जगतो भोगोपदेशं दातुमाह, यथेति । 'यथा', कश्चित्, 'सस्यं'
'करटकृशाखाया', सर्वतः परिवार्यं कृतया 'निपुणं', यथा तथा 'रक्ष-
ति' पश्याद्युपद्रवात् पालयति । 'फलाय लगुडः कार्यः', फलार्थो च
'लगुडं करोति चौरादिनिषेधार्थं । 'तद्वत्' तेनैव प्रकारेण, 'भोग्यम्',
'इदं जगत्' प्रजास्वरूपं जगत् । करटकृशाखासमानं दण्डप्रणयनं ।
* तेन पश्यादिसमानेभ्यः आयुक्तकविपक्षाटविकृतस्करेभ्यो रक्षितं सम्भो-
ग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । आयुक्तकेभ्य इति । 'आयुक्तकेभ्यः' अध्यक्षा-
दिभ्यः, 'चौरेभ्यः' स्वपरमण्डलस्येभ्यः, 'परेभ्यः' शत्रुभ्यः, 'राजबल्लभात्'
देवीकुमारादेः, 'पृथिवीपतिलोभात्', 'प्रजानां पञ्चधा भयं' ॥ ८२ ॥

* धनादानमिति मु० ।

† करणाधिकेरिति मु० ।

पक्षप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पक्षप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अगन्तरोक्तं, ‘पक्षप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भीतिमयनीय, ‡‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘त्रिवर्गपरिवृद्धये’ धर्मार्थकामवृद्धयर्थं । §‘फलं धान्यधिरग्रादिकं’ ‘आददोत’ ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । यथा गौरिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकट्यजलादिना ‘काले दुह्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यपशुधिरग्रादिकेन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दोहः सम्पद्यते । अत्र द्वितीयो दृष्टान्तः, ‘॥ यथा मुष्यप्रदा लता’, मुष्यमालार्थिना मालाकारेण ‘सिच्यते’, ‘मुष्यते’ उपचीयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचीयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकृत्तप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उपचितान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, आखावयेत्’ दण्डप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टव्रणानिव’, यथा दुष्टव्रणाः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । ¶‘आसक्तास्ते च वर्त्तेरन्’, इत्यादि । यथा वृद्धिः किं करिष्यत्ययमिति विलम्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा नहोपतिरपि । सद्युक्त्या सेवितः फलदो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । स्वल्पमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आप्तैरिति । ‘आप्तैः’ विश्वासैः, ‘अधिष्ठितं’ परिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ कालविशेषे, ‘अयं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*-मप्येतदिति सु० । † अपोह्यमिति सु० । ‡ नृपतेरिति सु० ।

§ धनमिति म० । ॥ सिच्यते चीयते चैव लता मुष्यफलार्थिनेति सु० ।

¶ आसक्तास्ते चेत्यादि सु० । **आप्तैः संवर्द्धयेत् कोषं सदा तत्रैरधिष्ठितमिति टीका समतकमस्य विनिमय मुद्रितमूले “संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैः” इत्यादि ।

धर्मार्थयप्रशंसामाह । *धर्मेणेति । 'धर्मेण' धर्मार्थं, 'क्षीय-
कोषस्य' निर्धनस्य राज्ञः, 'क्षुण्णत्वमपि शोभते', श्रेष्ठाङ्गं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । दृष्टस्पतेरिति । 'दृष्ट-
स्पतेः', †'शास्त्रस्य निर्णयः' क इत्याह । 'अविश्वात्तः', इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
मनुष्याणां सर्वथा संशयवहाराभावः प्राप्नोति ‡'यथाऽसंशयवहारवान्',
भवति अविश्वासश्च तथा कर्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दण्डोपनयनात् भीतान् 'अविश्वात्तान्',
अध्यक्षान् 'विश्वासयेत्', स्वयं च 'विश्वात्तान्', अपि 'नातिविश्वसेत्',
'यस्मिन्' अध्यक्षे, स्वामी 'विश्वासमायाति', 'विभूतेः पात्रमेव सः',
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । 'यस्मात् चित्तानि', 'अनुक्षणं' प्रतिमुहूर्त्तं,
'अर्थसमं' समर्थैः कार्यैः सह, 'प्रादुर्भवन्ति' अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दित्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवमवर्त्तयन्नाह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९१ ॥ §

उपसंहरन्नाह । अनुगतेति 'अनुगतपरितोषितानुजीवी' अनुगता-
विधेयतराः परितोषिता दानमाणादिभिरनुजीविना येन सः । 'मधु-
रवचश्चरितानुरक्तलोकः' मधुरवचश्चरितैरनुरक्तो लोको यस्य सः ।
'सुनिपुणपरमाप्तसक्तवन्तः' सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्तवन्तो राज्यभारो येन सः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ९२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरुपेक्षानुसारिण्यां
स्वानुजीविष्टं पञ्चमः सर्गः ॥ ॥ ॥

* धर्मार्थमिति मु० । † शास्त्रार्थनिश्चय इति मु० ।

‡ यथाश्च व्यवहारवानिति मु० । § उद्योगादनिष्ठास्य सुसहायस्य धीमतः ।
आयेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः, सहचारिणी ॥ ९१ ॥ श्लोडः।

प्रकृतिसम्पत्कारणे स्वामिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा कथं, अमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, एवं सप्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्पावनस्यावश्यं वक्त-
व्यत्वात् तदिहाभिधातुमाह ।

लोके इति । 'लोके' लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारश्च देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा छतयुगेऽन्यः, त्रेतादिगुणेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, 'वेदे', शास्त्रे 'च', 'कुशलेः', लोकव्यवहारं वेदोक्तञ्च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
'कुशलैः' निपुणैः, अणुजीविभिः, 'परिवारितः' सहमितितः, 'व्यादतः'
व्यादरपरः, 'वृषः', विजिगीषुः * 'सबाह्याभ्यन्तरं' बाह्याभ्यन्तरवि-
भागेनावस्थितं, 'राज्यं चिन्तयेत्', स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य बाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । 'आ-
भ्यन्तरं', राज्यं विजिगीषोः 'खं शरीरं, एव 'बाह्यं' राज्यं 'राष्ट्रं',
एव 'उदाहृतं', स्पष्टं । 'अन्योन्याधारसम्बन्धात्', राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तते इत्यर्थः । यस्मात् 'एकमेवेदं', 'इयते'
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्येति । 'राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां' अमात्या-
दीनां, 'राष्ट्राद्भवति सम्भवः', राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गो दण्डः,
राष्ट्रस्य भूयैकान्तरं मित्रं राज्ञ एव स्थानीयं दुर्गं राष्ट्रदेव जानप-
दादयोऽमात्याः । 'प्रसाधयेत्' लाभं पावनञ्च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपावनमपि धर्माय भवतीति दर्शयन्नाह । लोका-
गुणहमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । 'राज्ञः', † 'संरक्षणे' प्रजासंर-

* सबाह्याभ्यन्तरं वृष इत्यस्य परिवर्धे च बाह्याभ्यन्तरं तथेति मु० ।

† राज्ञः संरक्षणमिति मु० ।

क्षणेव, *‘धर्मः’ नान्यः। ‘शरीरं धर्मसाधनं’, धर्मार्थिना विजिगी-
पुणा स्वशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । ‘धर्म्या-
मिति । ‘धर्म्यां’ धर्मादनपेतां, ‘हिंसा’, ‘चारेभिरै’ चारद्वयन्तः,
‘ऋषिकल्प्याः’ ऋषितुल्याः, ‘महीभुजः’ राजानः । यथा महर्षयो
यज्ञेषु पञ्चालम्भनरूपं धर्मं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोगुमि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्म्यां हिंसां कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्या इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । ‘परिपन्थिनः’ प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । राज्योपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

दुष्टेषु कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । ‘उपांशुदखेन’ गुप्त-
विषदानयोगकृतेन प्रच्छन्नबधरूपेण, । ‡‘प्रदुष्य च प्रकारं हि’
प्रकृत्योपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । शिष्टं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरञ्च, राजेति । ‘रहसि’ एकान्तमध्यमकक्षायां, §‘दुष्टं’ उक्त-
लक्षणं, ‘उपमन्त्रयेत्’ समाह्वयेत् । ‘गूढशस्त्राः’ प्रच्छादितशस्त्रकाः,
‘तत्पश्चात्’ तेषां पश्चात्, ‘आसञ्जताः’ प्रागेव राज्ञा ते संज्ञितिं
नीताः प्रतीपत्वेन ख्यापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । ‘दाःस्थाः’ प्रतीहाररक्षिणः, ‘शस्त्रयाहकाः’,
‘कक्षान्तरं गतान्’, स ‘विशतस्तान्’, ‘विचिन्वीयुः’ शोधयेयुः । ‘ते’
च शस्त्रयाहकाः, एष्टाः सन्तः, ‘प्रयुक्ताः स्तः’, स्वामिबधाय दुष्टैः
‘इति स्फुटं ब्रूयुः’ ॥ १२ ॥

* धामेति मु० । †दुष्टानिति मु० । ‡ अदृश्यं वा प्रकारं वेति मु० ।

§ दुष्टमिति मु० । ॥ विशतानिति मु० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रुष्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्लेदयेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः कलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥

दुष्टदमनात् प्रजारक्षणं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्णैर्न' अन्यायादधिकेन दण्डेन, 'उद्देज-
यति', प्रजा इति श्रेयः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमाणाहोनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यद्दण्डयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपातो सन्, 'दण्डं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
काण्डकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

कण्टकशोधनश्लेषमेवात्मजरक्षणमभिधातुं, अरक्षिताः पुत्राः क-
ण्टकीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
'प्रजात्मश्रेयसे' प्रजानां आत्मनश्च मङ्गलाय, 'राजा' विजिगीषुः, 'आ-
त्मजरक्षणं कुर्वीत', । कुतस्तद्रक्षणमिति 'लोलुभ्यमानाः', 'ते' पुत्राः,
स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । 'अभिमानिनः' अहमेव राव्याहं इत्यभि-
मानसम्भावनाया युक्ताः, 'भ्रातरं', राज्ययोग्यं, 'पितरं', राजानं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैरिति । 'मदोन्मत्तैः' अभिहितमदात् जातोन्मादैः,
'प्रार्थ्यमानं' अभिषेच्यमाणं, 'इतस्ततः' सर्वतः अभियोगात्, श्लेषः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरञ्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥

राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्पष्टमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । 'विनयोपग्रहान्' विनयो द्विविधः कृतकः सहजश्च । विद्या-
वृद्धसंयोगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सहजः स्वा-
भाविकः । द्विविधविनये उपग्रहो बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
'उद्वृत्त' दुःशीलं, 'दुष्टं गजमिव', 'सुखबन्धनं', ग्राम्यसुखोपरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, 'कुर्वीत' । श्लेषः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
व्यसन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षणमभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' शिविकादौ, 'शय्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 'याने' यानीयादौ, 'भोव्ये' 'व्याहारादौ' 'वस्त्रे' वसनोत्तरोयादौ,
 'विभूषणे' अलङ्कारादौ, 'सर्वत्रैव' आर्यास्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, '*उज्ज्वलं विद्युत्प्रियं', तं
 घात्वा परिहरेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विघ्नप्रतीकारार्थमाह, 'विघ्नैरिति । 'विघ्नैरुदकैः' श्वेतपुष्कर-
 पुष्पाहन्तादिभौ रक्षितैर्जलैः, 'घातः', एवंविधजलैः घातस्य स्थाने गुप्ता-
 नि सर्वविघ्नाणि न प्रसरन्तीति कौटल्योपदेशात् । 'विघ्नमणिभूषितः'
 गरुडोद्गारमणिनाऽलङ्कितः । तथापेक्षं 'रक्षितो गरुडोद्गारमणि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विघ्नं निर्विघ्नतां व्रजेत्' इति ।
 'परोक्षितं', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समग्रीयात्', राजा 'जाङ्गलाविद्धिष-
 गृह्यतः' महानुभाववृद्धसिद्धान्ताद्युक्तविघ्नविद्याविशारदविघ्नवैद्यमण्यैः
 परिहृतो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विघ्नदूषितान्नपरोक्षामभिधातुमाह, भङ्गराज इति । 'भङ्गराजः'
 दण्डपक्षी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ११ ॥

किञ्च, चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहितान्नपक्षिविशेषस्य, 'विर-
 ल्येते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'कौश्वः' लोहितमस्तकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुख्यस्तं', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कौकिलः', मत्तो
 भूत्वा 'म्रियते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सममः ॥ १२ ॥

अपरश्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यच्च, मयूरेति । 'मयूरपृथतोत्सर्गं', मयूरः प्रसिद्धः, पृथतः चित्र-
 मृगविशेषः, भवने तयोत्सर्गः सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रतीतं ॥ १४ ॥

अपरश्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥

विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाश्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह,
धूमेति ।। 'वङ्गेः', 'धूमाश्चिर्नीलता' धूमस्यार्चियां च नीलता, 'शब्द-
स्कोटश्च', 'स्फुटं' 'जायते', शेषार्द्धं सुगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अस्त्रिन्नतेति । 'अस्त्रिन्नता' तोत्रेण वङ्गि-
नापि स्त्रिन्नता न भवतीति, 'मादकत्वं' मदजनकता, *'आयु शैत्यं'
सत्वरमुष्णतापशमः, 'विवर्णता' श्यामता, 'अन्नस्य' शाल्यादेः, 'विष-
दिग्धस्य', 'उष्णा' वाप्यः, 'स्त्रिग्धमेचकः' नीलोच्चलः ॥ १७ ॥

विषद्रूपितथङ्गनस्य स्वरूपमाह, यन्ननस्येति । 'कथने', अग्निं विना,
श्रेयः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषद्रूपितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, छायेति । 'रसे' क्षीर-
जलादौ, 'छाया' दीप्तिः, †अधिका 'हीना वा' ‡'राजदूर्द्धं' दीप्तिम-
च्छिरस्कं, 'मेनमण्डलमेव, च', दृश्यते ॥ १९ ॥

विषद्रूपितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-
धातुमाह, रसस्येति । 'रसस्य' इत्यादिरसस्य, शिष्टं प्रतीतं ॥ २० ॥

आर्द्रस्येति । 'आर्द्रस्य' हरितस्य अन्नफलादेः, 'प्रस्नानभावः',
वृन्तप्रदेशे । 'पाकं विना §काथविनीतभावः' अयकशुष्कता, श्रेयः
सुगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । 'विषोपदेहात्' विषसम्पर्कात्, 'शुष्कस्य' 'स-
र्वस्य' कटकादेः, 'विशीर्णता' स्नानता, 'अशुचिवर्णता च', भवति ।
स्पष्टमुत्तरार्द्धं ॥ २२ ॥

अपरश्च, प्रावादेति । 'प्रावासाक्षरगानां' प्रावरणानि कम्बलादीनि
आक्षरगानि सरोमकार्पासतुलकादीनि तेषां, 'श्यामैः' मक्षिनैः,

* आशु शब्दमिति मु० ।

† अतिरिक्तेति मु० ।

‡ राजिदूर्द्धंति मु० ।

§ काथविनीतभाव इति मु० ।

‘मगडलैः’ ‘द्याकीर्णता’ व्याप्तता, *‘तरुणां’ तरुत्वग्रचितानां, ‘पक्षिणां’ विशिष्टपक्षिलोमनिर्मितानां, ‘लोम्नां’ अविशोमविरचितानां † भ्रंशः’ शातनं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लोहानाञ्चेति । ‘लोहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मण्डोनां’ प्रवालादीनां, विषोपदेहात् ‘मलपञ्चोपदिग्धता’ कलङ्ककीटलिप्तता । ‘प्रभावः’ वीर्ये, ‘स्नेहः’ खिग्धभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्णः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘बधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्कृतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लोहमण्डोनां प्रभावा विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेन विषदायिनामपि लिङ्गान्यभिधातुमाह, संशुष्केति ‡ । ‘संशुष्कंम्यामं वक्तव्यं’ स्रदोषदण्डभावनया मुखस्य शुष्कत्वं विवर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘§ वाग्भङ्गः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘ष्टम्भणं मुञ्जः’, समोत्थितस्यैव भवति । ‘खलनं’ समेऽपि मार्गं गतिभङ्गः, ‘वेपथुः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘स्नेदः’, प्रवातेऽपि ‘धावेगा’ उद्विगता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्विलोकनं’, दण्डप्रणेत्यपुरुषागमनश्रद्धया । अपिच, स्वकर्मणीति । ‘स्वकर्मणि’ स्वपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘स्वभूमौ’ स्वीयगृहादौ, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थित इति सङ्कल्पेन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतियेधार्थमाह, त्रैषधानि चेति । ‘त्रैषधानि’, ‘तत्त्वल्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्त्वल्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिध्वाद्याखादं याहयित्वा, ‘भोजनानि प्राश्रीयात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रसाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* तन्नूनायिति मु० ।

† भ्रंश इति मु० ।

‡ मुखस्य ग्यामवर्णत्वं इति मु० ।

§ वाग्भेद इति मु० ।

विशेषनमात्यादि । 'यत्किञ्चित्' अन्यदपि यत्, 'तत्तद्भिः', 'सपरोक्षित-
तमुत्तमं', मन्त्यादिभिः 'परिचारकाः' शेषकाः, 'उपनिन्दुर्नरेन्द्राय',
नान्यथा । १८ ।

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्तीः, स्पष्टमन्यत्
। १९ ।

किञ्च, यागमिति । पूर्वोक्तं सुगमं । 'अविश्रातेन', मयमनुषरं वं
'सदृष्टेन' अविश्रंतीर्षेण, 'मार्गेण', 'न प्रजेत्', परकृताभिसन्धान-
प्रतिषेधार्थं । २० ।

परप्रयुक्तोऽर्हत्सदादिप्रतिषेधमाह, बोद्धितादृष्टेति । 'बोद्धिता-
दृष्टकर्मणां' सागिना बोद्धितमप्यदृष्टं दुष्कर्मं यस्य तं, 'आत्ते' विश्वा-
सयोग्यं, 'वंशक्रमगतं' पिष्टवैतामर्षं, 'संविभक्तं' क्षतमोपिक्तासंवि-
भक्तं, 'जनं', 'आसन्नवर्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्वति', । २१ ।

ये आसन्नवर्तिनो न कर्षाव्याप्तानभिधातुमाह, अधार्मिकाश्चेति ।
'अधार्मिकाः' पापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षोक्तशस्त्रा
विशङ्कापाराः, 'निराहताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परिभ्योऽभ्यागताः'
शत्रुशमीपतः समागताः, ये तान् 'यतान्', सर्वान् 'दूरादेव विव-
र्जयेत्', । २२ ।

अलपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्भूता'
'महावातेरस्थिरतरां', 'अपरोक्षितनाविका' अगुप्तनाविका, '*अन्य-
नोप्रतिबद्धान्ता' अन्यनोसक्तान्तां, 'आतुरां' दुर्घटितत्वादनवस्थितां,
'नोपेयात्' नारोषेत् । २३ ।

अलक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परित्तापिभिति । 'परित्ता-
पिपु' परित्तापवत्तु योद्धवञ्जेषु, 'पश्यन्', शयमित्यर्थं स्पष्टमन्यत्
। २४ ।

वनविहारमभिधातुमाह, गहनानीति । 'गहनानि' लतास्तम्बस-
ङ्गटानि वनानि, 'विशुद्धं, शस्त्रिभिर्बहिरन्तश्च कृतशोधनं, 'उद्यान-
वनं', 'मधुरं वयोऽनुरूपञ्च', यथा भवति तथा 'विहरन्' विलसन्,
'न माचेत्', मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगयायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । * 'सुविनीतसुवेशष्टयानः'
सुशिक्षितशोभनवेशबद्धहस्त्यश्वपृथयायी, 'सुखगम्यां' सुप्रवेशां, 'उचि-
तां' उमयुक्तां, 'जल्पसिद्धौ' लक्ष्यसिद्धये, 'सुपरोक्षितरक्षितान्तसीमां'
सुविज्ञातप्रान्तभागां, 'मृगाटवी' शरव्यजीवबद्धलामरण्यानीं, 'लघु-
कोष्ठः' क्षिप्रहस्तः, मृगयू राजा 'उपेयात्', ॥ ३६ ॥

परगृहप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । 'आदौ'
प्रथमे, 'भवनशोधनं कारयेत्', तीक्ष्णादिनिरासार्थं । † 'मातुरन्ति-
कमप्युपविविद्युः' जननीसन्निधिसुपवेष्टुमिच्छुः, 'आप्तशस्यनुगतः' विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, यांश्रुत्करोति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । 'सम्यगाविष्कृ-
त्तोन्नतिः', शरीरसौख्यवप्रदर्शनार्थं, 'समन्ततः' सर्वतः, 'प्रात्सारित-
जनं' अपसारितलोकं, 'राजमार्गं गच्छेत्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननिषेध-
मभिधातुमाह, यात्रेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निशीथप्रखिधीनमभिधातुमाह, निषेधित इति । ‡ 'वर्षवरैः' यणैः,
'कञ्चुकोष्णीषधारिभिः' वारवाणशिरोवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरामात्यै राजनर्माभिधातुमाह, नीचैरिति । 'नीचैः', औद्ध-
त्यमपहाय 'अन्तःपुरामात्याः' अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, 'शुचयः'

* सुविनीतसुवेशष्टयानः इति सु० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविद्युरिति सु० ।
‡ वर्षवरैरिति सु० ।

कामोपधाविशुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राग्निर्विधवर्ज', यथा भवति तथा, अथायहेतुत्वात् ते वर्जनोया इत्यर्थः, । 'नर्म्मयेयुः' क्रीडयेयः, 'मधीपति', ॥ ४२ ॥

अन्तर्वंशिकसैन्यस्य राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'सन्नद्धं' गृहीतशस्त्रसन्नाहं, 'साधुसम्मतं', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननिपुणं, 'न्यपं रक्षेत्', अन्येषां तत्रानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधशौचज्ञानाधिकारमाह, आशीतिकाश्चेति । 'आशीतिकाः, पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्यपञ्चाशद्वर्षाः, 'योषितः', उपशान्तरागत्वादिप्रबो न भवतीति 'बुध्येरन्', 'अवरोधानां' अन्तःपुराणां, 'शौचं' शुचिभाक्त्वं, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

यथ्यस्त्रीणां राजसेवामभिधातुमाह, रूपेति । रूपमेवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पथ्यस्त्रियः, 'स्नाताः' राजखानावसरे क्षतमञ्जनाः, 'परिवर्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विशुद्धखग्विभूषणाः', रसधूपाङ्गप्रलेपशङ्खानिष्टत्पथं ॥ ४५ ॥

कुहकादिभो राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्रजालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शैवादिभिः, 'मुखैः' मुण्डितमुखैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासोजनैः' वेश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न क्वचिद्गच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विधप्रवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारो' द्वारस्यैर्विज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारणेनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

* अन्तर्वंशिक इति मु० । † चेति मु० । ‡ आयुक्तकुशलमिति मु० ।

साङ्क्रामिकव्याधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । 'अनुजीविनं' मृत्यं
'अकल्पं' व्याधितं, 'एषिवीपतिः', व्याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं 'न पश्येत्',
'अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात्', यदि मुख्याऽनुजीवो अत्ययकारिणा रोगेणा-
भिभूयते तदा पश्येत् व्यात्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं शिष्टं
॥ ४० ॥

कस्मादित्याह, खात इति । राजा 'खातः' युद्धकायः, 'अनुलिप्तस-
रभिः' कुङ्कुमस्रगमदादिभिः सौरभवान्, 'खग्वी' मालत्यादिसरभि-
पुष्पमालाधारी, 'रुचिरभूषणः' भास्वराभरणशाली, सर्व्व्या देवीनां
मनाहरो भूत्वा तच्चित्ताराधनार्थं 'देवीं' *पश्येत्, खानुरागद्वयार्थं ।
अन्यत् स्पष्टं ॥ ४१ ॥

पराभिषन्धाननिवारणार्थमिदमाह, नहीति । 'नहि' नैव, 'आ-
त्मीयात् सन्निवेशात्' स्वीयवासभवनात्, 'देवीगृहं' स्त्रियसंस्था गच्छेत्,
अन्यत् सुबोधं ॥ ५० ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीहृतविनाशमाह, देवीगृहेति । 'देवीगृहगतं'
'भद्रसेनाख्यं', 'भ्राता', कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनाऽनुरक्तया
देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा 'मातुः शय्यान्तरे लीन सौरसा-
सतः', कुपितया जनन्या प्रेरितः पुत्रान्तरदत्तराव्यं 'कारुषं' करुषदे-
शाधिपं, अमारयदित्यनुवर्त्तते ॥ ५१ ॥

अपरश्च, लाजानिति । देवीदत्तविषदिग्धलाजभक्षणेन रक्षोगतः
काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यच्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरश्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तः फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । श्लोकार्थः स्पष्ट एव । लोक-
द्वयमित्यादिना परलोकोऽपि कुलकलङ्काभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्म्मार्थं दाररक्षार्थञ्च अभिधातुमाह, धर्म्ममिति । 'अनुक्रमात्'

शास्त्रोक्तक्रमेण, 'वाजीकरणवृंहितः' वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः वृंहितः क्षतशुक्रवृद्धिः, श्रेयः सुगमः ॥ ५६ ॥

श्रयणविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णय, 'कार्या-
वयवान्' अहोरात्रं योऽहश्रया विभक्त्याहोरात्रावयवेषु ये कार्यावयवा-
स्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाहृतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषाणामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । '†अशस्त्रबन्धेन' अ-
स्त्रबन्धविरहितेन, 'पाणिना' स्वकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'खपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्त',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्तव्येत्यर्थः । 'परमाप्तरक्षितः,
विश्वस्तान्तर्वंशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नोत्यनुष्ठानेन, 'जा-
यति' अग्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेश्वरे', सति 'निराधया'
निःश्रेयितचित्तपोडाः, उपद्रवकारिणां निग्रहादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'सुखं', यथा भवति तथा, 'खपन्ति' निद्रां याप्ति, 'प्रमत्तचित्ते'
विषयासक्तमानसे, '‡खपितरि' तस्मिन् सति, '§असद्भयात्' दस्यु-
प्रभृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजागरेण,' 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजारूपं
'प्रमुच्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
सथमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ऋषराज्ययोः साधुलक्षणे पूर्वाचार्यसम्भतिमाह, इति स्त पूर्वं-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां
राजपुत्रात्मरक्षणं नाम सप्तमः सर्गः ॥ * ॥

* विदधेति मु० ।

† आश्लेति मु० ।

‡ खपितोचेति मु० ।

§ सभयादिति मु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । 'उपेतः कौषदखाभ्यां' पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अथश्लिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । 'रथी' विजिगीषुः, 'विशुद्धे' मित्रभावापन्ने, 'मण्डले' अरिमित्रादिके, 'चरन्', 'विराजते' । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्वथा मण्डलशुद्धिर्विधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचत इति । 'रोचते' प्रियो भवति, 'सर्वभूतेभ्यः' वर्णचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यादिरूपप्रजाभ्यः, *'सम्पूर्णमण्डलः', सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, तास्य सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशब्देनोच्यते । विजिगीषुणा सर्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाष्यमिति भावः । श्लिष्टं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अमात्येति । 'एताः' पञ्च, 'प्रकृतयः' 'विजिगीषोः', भोग्यत्वेन 'उदाहृताः', इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । मित्रराजभ्यां सह अनन्तरौक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

क्षिप्त, कौलीनमिति । 'स्थूलक्षिता' दानावसरे स्थूलं बद्ध एव लक्ष्मीकरोति स्वल्पं दातुं न जानातीत्यर्थः । 'प्रागल्भ्यं' अपरिघञ्जी-रत्वं श्रेयः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । 'अदीर्घसूत्रता' दीर्घकालं सूत्र्यते पर्यालोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घसूत्रता शोभकारिता, 'अक्षौद्रं' परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविहीनत्वं, 'प्रश्रयः' विनीतभावः, अलुब्धता च, 'स्वप्रधानता' स्वयं प्रधानत्वं, 'देशकालक्षता' कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, 'दास्यं' दृढता,

* अक्षयमप्यल इति मु० ।

परिमृष्टीतापरिव्याग इत्यर्थः । 'सर्वस्नेहसहिष्णुता' क्षुत्तृष्णादिसर्व-
सहत्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दाह्यं'
ध्यायुकारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संहतमन्त्रता', इङ्गिताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्यानशीलत्वं,
'शैथिल्यं' अमोक्षत्वं, 'भक्तिज्ञत्वं' अनुजीत्यादिकृतभक्तिज्ञता, 'दतज्ञता'
कृतोपकरणमाज्ञित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागतेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'स्वकर्मदृष्ट-
†शास्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं स्वकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रस्य यो
जानाति, तस्य भावः । 'कृतित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रचक्षुषा
सुदूरदेशकालदर्शनशीलत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपरञ्च, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गुणाः विजिगोषोर्विजिगीपुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वैरिति । 'सर्वैः' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विद्योनोंऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्सा-
हविशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारङ्गनात् । यतः '‡प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात् मृगा इव', 'मरे' शत्रवः इतरे जना वा,
'श्रस्यन्ति' विभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्तन-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्यां । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्दुयोगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीपुलक्षणमभिधातुमाह, एकेति । 'एकार्थाभिनिवेशित्वं'
एकार्थं भूद्विरण्यादिरूपे अभिनिवेशित्वं ध्यात्मसात्करणायद्वात्
दयोरपि यत्रः, तदेव § 'अस्मिन्नक्षणे', तौ परस्परमरी भवतः । तयोरे-

* घटेति सु० । † शास्त्रत्वमिति सु० ।

‡ प्रतापयुक्ता श्रस्यन्ति परान् सिंहा-मृगानिवेति सु० । § अस्मिन्नक्षणेति सु० ।

को 'दारुणः', अथ परः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दारुणस्तु शत्रुः' विजिगीषुगुणशाली भवति । आत्मनो दुरुच्छेद्यता विजिगीषुणा सम्पादनीयेति भावः ॥ १७ ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लुब्ध इति । 'लुब्धः' अर्थात् दान-शक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरव्यन्ते । 'क्रूरः' अतितोक्ष्णदण्डः, स च उद्देजनीयो भवति । 'अलसः' निरुद्धयोगः, तस्य प्रकृतयोऽपि निरुद्योगा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यशीलः, तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सङ्ग्रामासमर्थो भवति । 'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सव्यते । 'मूढः' निर्विवेकः, स त्वक्लिष्टनकारो भवति । 'योधावमन्ता' युद्धविशारदयूरपुरुषावमानकृत्, स च योधाविमुक्तः सुखेनैवोच्छेद्यते ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरेः, मित्रस्य च लक्षणानि अभिहितानि, इदानीं विजिगीषोः यातयं प्रति यियासोः अयतः पश्चादासन्नव्यवहितभेदे-नारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, * अरिमित्रमिति । 'अरेः' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूम्यनन्तररूपदिग्भागेपु-व्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूम्येकान्तरस्थितं, 'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थैकान्तरं । 'अतः परं' अरिमित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूम्येकान्तररूपमित्रस्यापि भूम्येकान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थारे-भूम्येकान्तररूपारिमित्रस्य भूम्येकान्तरं । एता अपि तिस्रः प्रकृतयः 'विजिगीषोः', 'पुरः' अयतः, 'सूताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पश्चाद्व्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्ष्णिप्राह इति । 'पार्ष्णिप्राहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूम्यनन्तरश्च । 'आक्रन्दस्तदनन्तरं' तत्पश्चादूर्त्तं विजिगीषोर्भूम्येकान्तरः । 'अनयोः' पार्ष्णिप्राहा-क्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्ष्णिप्राहस्य च आ-

सारः स पार्ष्णिप्राहासारः, एवं आक्रन्दासारः, इति पश्चाद्वर्तिनो राजानश्चत्वारः । पुरस्तात् पञ्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति । आसामेव प्रहतीनां
अग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्राग्रवर्तिनोऽरिच्यपदेश एव ।
पश्चाद्वर्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्ष्णिप्राह्यपदेशः । 'एताः प्रहतयो मूलं'
इति [७ । १५६ ।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । 'अन्यथाष्टौ स-
माख्याताः, तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रश्चेति । एवञ्च चतस्रः प्रहतयो भवन्ति, पश्चाच्च पार्ष्णिप्राहः,
आक्रन्दः पार्ष्णिप्राहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ
प्रहतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रहतेरेव * बलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरेश्चेति ।
'अरेः' यातयन्त्यापि, 'भूम्यनन्तरं' भूम्यनन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति । उभयोररिभा-
वादरित्वमिचत्वयुक्तः, स च मध्यमः 'संहतयोः' एकोभूतयोक्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कौषदण्डाभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'युक्तयोः' भिन्नयोः, नियुक्ते
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति । अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेषितं' इति [७ । १०५ ।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्यो भूम्यनन्तरः
संहतयोरनुग्रहे समर्थो नियुक्ते चासंहतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयेत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्बहिर्दृष्टदासीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिति । 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'बहिः' सान्तरो
विजिगीषोर्भूम्यनन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'बलाधिकः' बलापेक्षया
भवति । स च 'संहतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यस्तानां' तेषां, 'बधे' बधदण्डने, 'घ', 'प्रभुः' पूर्ववत् समर्थः । अत्र 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं, 'न तथा अरिविजिगीषुमथ्यमानां यः संहतानामनुग्रहे समर्थो नियुक्ते चासंहतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति' तद्वाख्यानश्च ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमथ्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतयस्त्विति । 'एताः' अथान्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमथ्यमोदासीनरूपाः, 'घतस्रः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अथपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां मूलभूताः प्रकृतयः, कारण्यप्रयोगसन्निहितत्वात्, *'प्रकीर्तिताः' कथिताः, †'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡'मन्तकुण्डलः' नीति-तन्त्रप्रवीणः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । 'एतदुक्तं मनुनापि 'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिण्याहमथ्यमोदासीनानां घस्रां घड्राजक-मण्डलत्वं पुलोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्द्वादशराजकमण्डलस्योदासीनमथ्यमसहितस्य द्वादशराजकमण्डलत्वं उशनःसम्भतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अथान्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसहितस्य द्वादशत्रिकरूपघट्त्रिंशद्वाजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह, द्वादशानामिति । 'घट्त्रिंशत्कं' द्वादशत्रिकं घट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण चतुर्विंशतिरिति 'घट्त्रिंशत्कं', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अथान्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं अमात्याद्याः पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, 'द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां, 'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'अमात्याद्याश्च' अमात्य-

* परिकीर्तिता इति मु० । † आदिषेति मु० । ‡ मन्तकुण्डल इति मु० ।

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः, 'प्रकृतीः', 'धामनन्ति' विगणयन्ति, 'मान-
वाः' मनुश्रियाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसङ्घाकाः, 'याः', स्वामिप्रकृतयः, 'तथा अमात्याद्याः याश्च',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', *'द्विधिका सप्ततिः' द्विसप्ततिसङ्घाका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वे प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ [७ । १५७] इति । मनुवचनधाख्याने
कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं । 'ध्यासां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्येता द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

बृहस्पतिसम्मतमयादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तस्वि-
ति । 'उभयारिः', विजिगीषुयातथयोर्भूयन्तरं, एकार्थाभिनवेश-
मरिचक्षयमिति वचनात् । 'तथा सुहृत्' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानः',
एवमयादशराजकमण्डलं गुरुमन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । धनन्तरौक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः' अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्गुणिताष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापेक्षया सार्थकानि अष्ट-

यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणितास्यतुःपञ्चाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतद्विगुणितं मण्डलं विशालाक्षमत् ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमण्डलं केषाश्चिन्मतमाह, चतुःपञ्चाशतामि-
ति । अनन्तरोक्तानां 'चतुःपञ्चाशतां राष्ट्रां', 'एयक् एयक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशत्तमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिषत्तते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
*'एते' विजिगीष्वरिमथ्यमाः 'एयक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षावाह, अमात्याद्या इति, । 'भूपतेः' अनन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । सप्तानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमथ्यमाः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मैजाः'
विजिगीष्वरिमथ्यमोदासीनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एयङ्मित्रैः सहा-
ष्टकं', एयक् एयक् मित्रसहिताः सन्तः अष्टकं भवति । तदेव 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तैः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्विंशत्तमित्यर्थः । 'जग-
त्यक्षरसम्मितं' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोगताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । व्याख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

षष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्काराभिधं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'नेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरः' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरौ द्वौ,
'*पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरसंज्ञौ द्वौ,
विजिगीषुणा सह पञ्चकं भवति । 'तेषां एयक् अमात्याद्याः', यट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोस्तथा अचोरनन्तरोक्तन्यायेन पञ्चकं त्रिंशत्कञ्चेति
योज्यमित्याह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परसरसम्भते हे प्रकृती न्याये इत्याह, हे एवेति । 'न्याये'
न्यायोपपन्ने, 'अभियोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभियोक्ता, '†तथाऽन्या
याऽभियुज्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतेरित्यत्वमाह, परस्परेति । 'परस्पराभियोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽपि एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुज्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणात् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाचार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बह्वश्रमित्वस्यापनार्थं अयं ग्रन्थवित्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वृत्तत्वेन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्भूजं'
विजिगीष्वरिमध्यमौदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलाणि यस्य

* पश्चिमे चेति मु० ।

† तथा न्यायोऽभियुज्यते इति मु० ।

स तं । 'घट्टशाखं' उक्तानां चतूणां मूलानां प्रत्येकमरिमिचे इत्य-
 यौ राजानोऽयौ शाखा यस्य स तं । 'घट्टिपथं', विजिगोष्यादिद्वा-
 दशष्टपाशां प्रत्येकममात्याशाः पञ्च पञ्च प्रहृतय इति द्वादशानामित्यन-
 न्तरोक्त [२५] श्लोकोक्ता याः यष्टिसंख्याः प्रहृतयः ता एव पत्राणि यस्य
 स तं । 'द्वये स्थित' दैवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
 'घट्टपुष्पं' सन्धिविद्यहसनयानसंश्रयद्वैधीभावाः घट्ट् गुणाः सन्ति ते
 पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तपाङ्गुण्यस्य फलभूता उत्तमा मध्यमा
 चवराः क्षयस्थानदृष्ट्यादयो ये क्षामात्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
 मूलमण्डलद्वयं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गुणप्रयोगमभिधातुमाह, पार्थिग्याह इति । 'विजि-
 गीषोः' यातथ्यं प्रति गच्छतः, 'पार्थिग्याहः' पार्थिग्यहणेन विघ्नविधायी
 पृथतो भूष्यन्तरः, '*तदासारः' पार्थिग्याहस्यैव भूष्येकान्तरः, एतौ
 द्वावपि शत्रुमित्रे प्रकीर्तिते । एते शत्रोःयातथ्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
 क्रन्दः' पार्थिग्याहस्य भूष्यन्तरः, विजिगोषुणा पार्थिग्याहविद्यहणार्थ-
 माक्रन्दते आह्वयते इति । 'तदासारः', आक्रन्दस्य भूष्येकान्तरः,
 चापदि परित्राणार्थमासरतीति । द्वावेतावपि 'विजिगीषोः', या-
 तथ्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्तते ॥ ४३ ॥

अपरञ्च, पुरो यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'यायात्', यातथ्यं प्रति,
 'विगृह्यैव' विग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
 'यश्चिमौ' पृथस्यौ, 'अरी' पार्थिग्याहमित्रे । 'यश्चिमाविव' पृथस्या-
 वरीव, 'पूयाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरिं', यातथ्यं अरिमित्र-
 मपि यातथ्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातथ्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
 तस्य पुरोवर्ति तच्च 'कृतकाल्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
 चितशक्तिना, 'संस्तभ्य' निरुद्धचेष्टं कृत्वा गन्तव्यमित्रं क्षमिमतं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विशेषेण किमित्यसौ स्तम्भयति इति चेत्
विजिगीषुणा हतकृत्यः हतइत्येवं क्त्वा, ‘पश्चाद्ध्येन्नरेश्वरः’, ना-
त्येति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अतन्तरोक्तेन,
‘आत्मना च’, ‘पार्थिग्राहं’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभा-
जिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्थिग्राहासारं, प्रपीडयेदित्यनुव-
र्त्तते ॥ ४६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादव-
स्थितेन, ‘आत्मना’ स्वेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातयस्य, ‘उद्धरणं’
उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखिमित्रेण’ खोयमित्रेण सह वर्त्तमा-
नेनारियातयेन, ‘रिपुमित्रं’ यातयमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ४७ ॥

अपरञ्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातयमित्र-
मित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एधिषीपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वाक्तेन,
‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ४८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अतन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’
सर्वदोषमशाली, ‘अहितं’ सर्वदापकारिणं ‘शत्रु’ भूम्यनन्तरं ‘मि-
त्राणामन्तरन्तरां’ मित्रभूम्यनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’, ॥

॥ ४९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीड्यमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन
एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमोत्क्रमं व्यवस्थितैः,
‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीड्यमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्नो
भवति, ‘तदृशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

सर्वोभयमित्रस्यात्मसात्करणाथमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वो-
पायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण हि समित्रेणेति मु० । † चेति मु० ।

‡ सर्वोपायेनेति मु० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारयं 'कुर्वीत', । 'हि'
यस्मात् * 'सुखोच्छेदाः', निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्',
'उच्छिन्नाः' विप्लेषिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अथरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, † कारणेनैवेति । 'कार-
णैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'श-
त्रवः', 'जायन्ते', । शोषार्थं स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेव जगति मित्रत्वेन स्यापयेत् क्षुद्रकानपीति
दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पत्तन-
ग्रामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च
प्रजाः' समस्ता वर्णाश्रमादिदक्षणाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानु-
रूप्येणानुरक्षयेत् । "अनुरागे हि सार्वभुष्यं" इतिवचनात् 'तासां
संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरक्षणात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी'
सर्वावयवसम्पन्ना 'श्रियं' विभूतिं 'अश्रुते' भुनक्ति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्थयन्नाह, दूरेष्वरानिति । 'दूरेष्व-
रान्' अतिथ्यवहितान्, ‡ 'मण्डलिनः' अनन्तरोक्तद्वादशराजकादीन्,
तथाऽन्यान् बहिर्भूतांश्च, 'दुर्गवासिनः' आटविकान्, तथाऽरिमि-
त्रादीनपि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्राणाः' मित्रप्राणाः, 'इह' जगति,
'मण्डलं' अनन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'उर्जितबलः' शक्तित्रयसम्पन्नः,
'मध्यमः', अनन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजि-
गीषुः 'तदा' तदानो, 'एकीभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातयेन सह
क्षतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् 'ऽसन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्'
कोशादिभिरुपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेदा इति मु० । † कारणेनैवेति मु० ।

‡ माण्डलिकानिति मु० । § सन्धिमानिति म० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, *वि-
जिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति',
सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वध-
र्मेण', वक्ष्यमाणलक्षण्येन, 'सह', 'तिष्ठेयुः', 'अशक्तयः', 'प्रणमेयुः',
आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्धिधर्मं थाख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'हृच्छेषु'
महाश्वसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकीभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये',
'आपन्नतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति
स्मृतः' तत् सर्वदत्तमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ २ ॥

अरिप्रकारकथनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्दत्तमभिधातुमाह, सहज
इति । 'सहजः' स्वकुलोत्पन्नो दायादादिः, 'कार्यजः' एकार्थाभि-
निवेशित्वात् कार्ये जायते इति, 'द्विविधः शत्रुरुच्यते' ॥ ५६ ॥

शत्रौ विजिगीषुदत्तस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचया-
विति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं,
‡'पोडनकर्शने', वक्ष्यमाणलक्षण्ये, 'काले' अनुकूलसमये, 'इति' एतत्,
'विद्याविदः' दण्डनीतिज्ञाः, 'शत्रौ', विषयभूते 'दत्तं' शीलं, 'चतु-
र्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोरित्यर्थः, 'प्राजः' ॥ ५७ ॥

कर्शनपोडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'को-
शदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्शना-
दधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेदलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीन इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्वे मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मेण तिष्ठेयुः प्रणमेयुरशक्तयः ॥ ५५ क्रोडः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु हृच्छेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

‡ आपन्नतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ क्रोडः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं मु० पु० नास्ति ।

‡ पोडनं कर्षणमिति मु० ।

विहीनः' दुर्गमिन्द्रमलरहितः, 'भूयनन्तरः' विजिगीषुभूयनन्तर इति
धरेर्विशेषणं ॥ ५६ ॥

यैर्धर्मैररिः सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *लुब्ध इति । एवम्भूत-
याऽरिसम्पदा युक्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [श्लोडः] ॥

कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षणं' तनू-
करणं, 'पीडनं' कर्षणादप्यधिकदुःखोत्पादनं महामाघवधादिकं,
'काशे', सर्वधानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'व्याश्रयमानिनः'
समाश्रयाभिमानिनः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णवाली सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्तराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदपहरणशीलत्वात् हेतोः, निजो रिपुश्चेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, द्विद्रमिति । 'द्विद्रं' र-
क्षाशैथिल्यादि, 'इममं' यत्राभियुक्तमात्रो भ्रियते । 'इवीयं' बलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । असौ 'अन्तर्गतः' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्त्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वैर्मध्यवर्त्तं भूत्वा, '॥अरिपक्षपातेन', 'वर्त्तते' विश्वस्ते
विजिगीषौ अपकरोमीति ह्यताध्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्धात्',
'वचीव त्रिशिरसं' इन्द्र इव त्रिशिरोनामकदेवविशेषं, 'ह्यतत्वरः'
अह्यतविलम्बः । त्रिशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* लुब्धः क्रूरोऽलमोऽत्यन्तप्रमादी भीवरक्षितः ।

मूढो योगावसन्ना च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ श्लोडः ।

† कर्षणमिति मु० । ‡ कर्म चेति मु० । § विजिमिति मु० ।

॥ पक्षपातेनेति मु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्ध इति वक्षिणा निहृत इति पौराणिकी कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । 'बलिना' बलवता, '*द्वियता' शत्रुणा, 'विगृहीतस्य' विग्रहकारिणः, 'क्षुब्धवर्त्तिनः' सङ्घटापन्नस्य, 'शत्रोः', †'उपचयं कुर्वीत', 'आत्मोच्छिन्निविशङ्कया', भूम्यन्तरादरावुच्छिन्ने बलिर्भूम्यन्तरो भवति बलवन्त्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्त्यात् इति शङ्कया, भूम्यन्तररूपे ऽरावप्युपचयः कार्य एवेति ॥ ६३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' भूम्यन्तररूपे ऽरौ, 'एनं' स्वशत्रुं, 'स्वगोचरं कुर्वीत' भृत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं ॥ ६५ ॥

अपरश्च, वंशागत इति । 'वंशागतः' खकुलप्रभवः, 'यो रिपुः', 'विचक्षेत्' एकार्थाभिनिवेशित्वात् व्यभिचरति, यतः सः 'दुरवग्रहः' कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, 'तस्य संशमनाय' तद्मनार्थं, 'तत्कुलीन' तद्दायादं, 'आशु समुन्नयेत्' सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार इति ॥ ६६ ॥

किञ्च, विघ्नमिति । 'विघ्नं', 'विघ्नेण' स्यावरविघ्नेण, 'व्यथते' निर्वीथ्यं क्रियते नान्येन, 'वक्षं वक्षेण भिद्यते', 'दृष्टसारेण' परिचितबलेन प्रोयितेनेत्यर्थः । श्रेयः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरश्च, मत्स्य इति । विभीषणद्विचितमर्मप्रहारैरावण उच्छिन्न इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन् कर्मणि कृते', 'मण्डलसंज्ञोभः' मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य संज्ञोभोऽमर्षादक्षमा भवति, 'मेधावी', विजिगीषुः, 'तन्न कुर्यात्', 'प्रह्वती' एकादशापि

राजप्रहृतोः, तदीयाश्च धमात्यादिकाः प्रहृतोः, 'अनुरञ्जयेत्', एवं
छते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६६ ॥

स्वपरविभागेन प्रहृतिधूपायप्रयोगमाह, साम्नेति । 'ध्यात्मीयाः'
मित्रादिकाः प्रहृतोः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-
पूजया, 'अनुरञ्जयेत्', *'परकीयान्तु' शत्रुतन्मित्रादिकाः प्रहृतोः,
'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' हन्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं कादाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, ध्यात्मीय-
मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्तिक्षेत्रं, 'सर्वं' निरवशेषं, 'ध्यात्मीयं' ध्यातं,
'मित्रैः', 'अदिभिः', 'एव च', भूम्यन्तरभूम्येकान्तरतया तत्र मण्डले
'सर्वः' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति
पुरुषो लोके यः श्रियं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभद्रमानान्तु नरेन्द्रं
पथुं पासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थाभिनि-
वेशित्वादरित्वमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव ।
'कुतो मध्यस्थता क्वचित्' क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-
कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वाणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्',
'अत्यन्तं विहृतं', चेत् 'हन्यात्', 'पापीयान्' निहृष्टतरः । स्पष्टमन्यत्
॥ ७२ ॥

हितहितवर्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्य-
पीति । 'उपचयावहान्' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं
'मित्राणि', कुर्वीत । श्रेयाजं सुगमं ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, वन्द्युरपीति । 'वन्द्युरपि' सोदर्योऽपि,
'अहिते युक्तः' अहितकारी, स 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं श्रे-
याजं ॥ ७४ ॥

* परकीयायेति सू० ।

† वन्द्युरपिहिते युक्तः शत्रुं परिवर्जयेदिति टीकासम्मतः पाठः ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
 'वङ्गः' वारं वारं, 'ज्ञातदोषं' सुविदितापराधं, 'विचार्य' निचाय्य,
 'परित्यजेत्', नान्यथा । 'हि' यतः, 'अभूतदोषं' अज्ञतापराधं, 'त्यजन्';
 '*सः' विजिगीषुः, 'धर्माथैः', 'उपहन्ति', मित्रसाध्यश्चार्थस्तत्प्राप्ते
 स उपहन्यत एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्वेषित्वमाह, स्वयमिति । सुगमं ॥
 ॥ ७६ ॥

यतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥

मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन व्याधोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
 मित्राणामिति । 'कर्मणि' उपकरणानि, व्यायः कर्म उपकार-
 लक्षणं यत् करोति तत् व्यायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्षणं यत्
 करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्षणं यत् करोति
 तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मिथ्याभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥

विजिगीषुणा मित्रारिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
 यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । 'प्रायोगिकं' भेदाद्युपाय-
 रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः छतहत्ययो-
 र्भेदं कर्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भृश्याद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो क्षैर्मन्यते त्वमिव प्रभुः” ॥ [मु०ए०६७]

इत्यादि । 'मात्सरिकं' मत्सरभवं, यथा तत्रैव नेपथ्ये चाणक्योक्तिः,
 “व्याः कश्च मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । 'माध्यस्थ्यं'
 इच्छाद्वेषराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सृष्ट-
 त्तमः न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” [ए०१४] ।

* 'सः' इत्यस्य स्थाने 'सि' इति म० प० पठितं ।

‘पक्षपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाङ्गितां अङ्कुरीयकमुद्रां अङ्कुर्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मदङ्कुरिप्रणयी संवृत्तः” [ए०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य धार्यस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्यतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य “किं ण जाणादि
अज्जो, अहा अणुचिदो उच्ययारो सहिअथस्य परिहवादो वि
महन्तं दुःखमुपादेदि, ता इहज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उववि-
सामि” इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मदिधैः सह
भवतस्तदुपविश्यातामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उपलक्षित्वदम-
योगं किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [ए०२३] ।
‘सानुश्रयं’, अनुश्रयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्स्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानो—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिद्विष्यतां,
दारेषु द्विरदैः परद्विषघटाभेदक्षमैः स्वीयतां ।
मुक्त्वा मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्वले दुर्वले,
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभोष्टं यशः ॥

विराधः, अमात्याणमावेगेन, वृत्तमिदं वर्णते । राक्षसः सखर्ज
“कथं वृत्तमिदं मया पुनर्जातं स एव काणो वर्तते” इति [ए०४१।४२।]
इतत् सर्वं सानुश्रयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगोषोर्मित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘खयं’, वि-
जिगोषुः, ‘सहृदा’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षग्रहणं’ स्पष्टतः एकपक्ष-
यातं, ‘न कुर्वीत’, परन्तु ‘यथा’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'व्याशु' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥
॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्य्यस्येति । 'कार्य्यस्य' पृथिवी-
पालनादेः, 'गरीयस्वात्' गुह्यतरत्वात्, 'नीचानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'कालवित्' मित्रसाध्यकार्य्यकालज्ञः, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

बहुमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मित्राणि', 'सर्वावस्थानि' उत्तमाधममध्यमानि, स्नेष्ठाटविकपुलि-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्वीत', 'हि' यतः, 'बहु-
मित्रः' मित्रबाहुल्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्थापयितुम्' वशी-
कर्त्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तत्रेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मण्डलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पालयितृन्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', श्रेयः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मण्डलं तच्छेधनश्चाभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

विशुद्धमण्डलस्य राज्ञः प्रजाह्लादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मण्डलयोनिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ • ॥

अथ नवमः मर्गः ।

विशुद्धमण्डले षाड्गुणप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामिव तावदाह, *बलवद्विगृहीत
इति । 'बलवद्विगृहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्चभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमिवादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्घटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते विग्रहावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥

॥ १ ॥

घोडश्वविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेयुमाह, कपाल इति । अट्टलनर
इति, खान्योपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीष्वोः शक्तिसाम्ये
कोशदण्डाद्युपनतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिसम्प्रात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न, च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यशपथादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते स
कपालसन्धिरुच्यते यद्येष्टं, व्यभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्प्रदानात्'
कोशदण्डादीनां सम्प्रदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
दिकादानपूर्वकः' कन्यासम्प्रदानकृते यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

* बलीयसाभियुक्त्विति मु० ।

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन व्यभेदात्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकद्वयेनाह, यावदिति । संगतं इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीष्वोः ध्यायुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्दयोरपि अर्थः समानः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कौशलस्वदीयो मदीय एव, मदीयत्वुदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु धर्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः काचिदस्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रहृष्टत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकीर्ण-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्याद्यर्थस्य यां सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलैः', उपन्यासचातुरीविक्षिप्तः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृहा-
णाहमपि गत्वा तामेव भूमिं ग्रहीष्यामीति उपन्यासपूर्वकं, 'यः'
•सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ९ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थां' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनमित्यर्थः । 'तयात्रां' 'सम्यग्मुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिज्ञत्वात्, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तद्रामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, ध्यावयोरिति । 'यस्मिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'प्रणः' प्रतिष्ठा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुणे-
त्यर्थः, यत् 'ध्यावयोः', 'योधमुख्याभ्यां, प्रधानयोर्दृष्टपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां
'सदर्थः' भूमिजाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

* प्रहृष्टत्वादिति मु० ।

† क्रियामिति मु० ।

‡ सदर्थ इति म० ।

अदृष्टनरसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । 'अदृष्टपुरुषः', विजिगीषोः कश्चन पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

धादियसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । 'यत्र' सन्धौ, 'उर्जितः' प्रबलः, 'रिपुः', 'भूमेकदेशेन पणेन' भूमेकदेशदानप्रतिश्रया, 'सन्धीयते', सः 'सन्धिविद्भिः' सन्धिधर्मविशारदैः, 'धादियः' तन्नामकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ १५ ॥

धात्मानिधसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन त्विति । 'स्वसैन्येन' स्वहितेन सैन्येन, यत् 'सन्धानं', सः 'धात्मानिधः' तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, 'स्मृतः', यतः 'प्राणरक्षार्थं सर्वदाणादुपग्रहः क्रियते', सकल-भूधिरण्यादिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपग्रहीतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्रयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । 'कोषांशेन' कोषस्य तृतीयचतुर्थभागेन, 'कुप्येन' सुवर्णरजतभिन्नेन, उक्तलक्षणेन 'सर्वकोषेण वा' अथवा कोषसाकल्येन, 'शेषप्रकृतिरक्षार्थं' कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः 'परिक्रयः' तन्नामकः, सन्धिः 'उदाहृतः', ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरद्रव्याख्यसन्धिद्वयलक्षणमाह, भुवामिति । सार-भूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । 'सर्वभूषुत्यतफलादानेन', '*पर-द्रव्याः' तत्रैतत्सर्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः हत इति परोऽत्र द्रूयते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्वन्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । 'परिच्छिन्नं' इत्य-त्तया हतसङ्घां, 'फलं' धिरण्यादि, 'यत्र' सन्धौ, 'स्वन्धस्वन्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परद्रव्येषु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्वन्धः स्वन्धेनेति मु० । प्रतिस्वन्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सङ्ख्यकं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'स्नानोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिं', तज्ज्ञा वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सुस्मिष्टसन्धिकक्षणं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुग्रीव-
योरिव यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपघरितेन यो भवति ।
'सम्बन्धजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कोषाद्याङ्गियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकसौवोपहारस्य प्रकृतसन्धित्वमस्मत्सम्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्वेऽन्ये', अयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्ध्यन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'बली' शक्त्यादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलब्ध्वा न निवर्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपक्षकेनाह, वाग्य इति । विरक्तेति ।
द्वैवेति । अदेशस्य इति । *एतैरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहोऽधोद्योगशक्त्यहीनत्वात्, 'वृद्धः', विप्र-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'सैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयेते', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

कोपपराधीनेन परशुरामेण क्षत्रियागभंजातेन एकविंशति वारान्
पृथिवी निःक्षत्रिया हतेति पौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥

आलसंघातवतः सन्धेयत्वमभिधातुमाह, संघातवानिति । स्पष्टं ॥
॥ ४६ ॥

बलिना सन्धिः कर्त्तव्य एवेत्याह, समाक्रान्तस्येति । बलवता समा-
क्रान्तस्य केनाप्युपायेन निक्षारो नास्तीत्यर्थः । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च, ईषदिति । 'ईषदायच्छ्रमानः' किञ्चिन्नात्रमादातुमुद्यतः,
'बलवान्' मत्तद्विपघाती सिंह इव, 'हिनस्ति' निहन्ति, 'तस्मात्',
'शिवं' स्तुक्कुशलं, 'इच्छता', स 'सन्धेयः', एव, इति ॥ ४८ ॥

अपरश्च, बलिनेति । स्पष्टं ॥ ४९ ॥

किञ्च, बलीयसीति । सुगमं ॥ ५० ॥

अनेकयुद्धजयिनः प्रशंसापूर्वकं सन्धेयत्वमाह, अनेकेति । अनेक-
युद्धजयिनः सन्धेयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह, जमदग्नेरिति । सुप्र-
तीतं ॥ ५१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अनेकेति । स्पष्टं ॥ ५२ ॥

सन्धिरपि सर्वथा न विश्वसनीय इत्याह, न जात्विति । *'संहितः'
हृतसन्धानः, 'बुद्धिमान्' सुचतुरः, 'जातु' कदाचित्, 'विश्वासं न
गच्छेत्' न विश्वसेत् । 'हि' यतः, †'अद्रोहे' द्रोहाकरणविषये, 'सम-
यं' प्रतिज्ञां, 'हत्वा', 'इन्द्रः', 'पुरा' पूर्वक्षिन् काले, 'वृत्रं' तन्नाम-
कमसुरं, 'अवधीत्' ॥ ५३ ॥

राज्यं विकारोत्पादीत्याह, विकारमिति । ‡'राज्यालीढः' राज्य-
लक्ष्म्याऽलभृतः, 'पुत्रोऽपि', 'तथा पिता', विकारं' विह्वलितमद्भवं,
'याति' प्राप्नोति । 'तत्' तस्मात्, 'लोकवृत्तात्' लोकचरितात्, 'वृत्पतेः',
'वृत्तं', 'अन्यत्' विह्वल्यं, 'प्रचक्षते', स्मृतिकारा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

* सन्धित इति सु० । † अद्रोहसमयमिति सु० ।

‡ राज्याधीष इति सु० ।

यत्र बलवान् सन्धिं नेच्छेत् तत्र विधेयमाह, चंभियुक्त इति ।
स्फुटं ॥ ५५ ॥

बलीयस्तराभावे विधेयमभिधातुमाह, *सशक्तयोत्साहमिति ।
सशक्तयः प्रभुमन्त्रोत्साहजक्षणा इत्युत्साहः शक्तित्वेन पठितोऽपि पुन-
रुपादीयते शौर्यस्याधिकारप्रदर्शनार्थं । 'तं' उत्साहं, 'उद्दीप्य'
व्यात्मनि दृष्ट्वा, 'महत्तरं' व्यात्मनो व्यायांसं, 'केशरीव द्विपं' केशरी
द्विपापेक्षया महत्तरो न भवति किन्तु सशक्त्या उत्साहयुक्तमेव
निहन्तीत्यर्थः । 'विग्रहणीयात्', 'इति', भारद्वाजसम्मतमित्यर्थः ।
मतान्तरप्रदर्शनं गत्यन्तराभावे व्यायसाऽपि विग्रहो भवति नान्यथे-
त्येवमर्थे ॥ ५६ ॥

एतदेव दर्शयति, एकोऽपीति । सुगमं ॥ ५७ ॥

व्यायसा सह विग्रहगुणमाह, †व्यायांसमल्पसैन्यस्येति । व्यायां-
सं शक्त्यधिकं, 'अल्पसैन्यस्य' उत्साहशक्त्यैवाधिकस्य, 'बलाद्विक्रम्य',
'निघ्नतः' व्यापादयतः, ‡'प्रतापसिद्धाः' विग्रहं विना प्रतापेनैव वशी-
भूताः, 'अपरे रिपवो भवन्ति', स्फुटं ॥ ५८ ॥

विजयसन्देहे समेनापि सन्धिः बृहस्पतिसम्मत इत्याह, सन्धिमि-
च्छेदिति । स्फुटं ॥ ५९ ॥

निःसन्देहप्रवृत्तिर्नोतिविदामभिप्रेतेत्याह, §व्यासम्पृष्टेरिति ।
'व्यासम्पृष्टेः' सम्यक् प्रकृत्यवृद्धिपर्यन्तं, ¶'अभिवृद्धिकामः', विजिगीषुः,
'इह' पृथिव्यां, 'समेन सन्धानमुपगच्छेत्', व्यतिरेकेणैतदृष्टान्तयति
'अपकृतयोः' व्यामयोः, 'घटयोः' 'समसन्निपातः' तुल्याघातः, 'अन्यो-
न्यभेदो' उभयोः परस्परभेदकारी भवति ॥ ६० ॥

* स्रोताहशक्तिमिति मु० ।

† व्यायांसं इह सभैत्यस्येति मु० ।

‡ प्रतापसिद्धौ इति मु० ।

§ तत्सम्पृष्टेरिति मु० ।

¶ व्यतिरेकिकाम इति मु० ।

। एतदेव दर्शयन्नाह, नाना इति । 'सुन्दोपसुन्दौ' तन्नामकदानवौ
तिलोत्तमाभिलाषात् समुपजातविरोधौ सोदर्थ्या, 'समवीर्या' तुल्य-
पराक्रमौ, 'युधि किं हतौ न' अपि तु हतावेवोभावित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६१ ॥

न केवलं समो हीनोऽपि सन्धेय इति दर्शयन्नाह, *अतिहीनो-
ऽपीति । 'अतिहीनोऽपि' दुरवस्थोऽपि, 'रिपुः', 'यसने' सद्गटे,
†'आगते' †'सन्धेयः', 'हि' यतः, तदानो सः, 'पतन्' आक्रामन् 'घते',
'तोयविन्दुरिव', 'मनः', 'दुनोति' दुःखितं करोति ॥ ६२ ॥

सन्धिमनिच्छतो हीनस्य बधोपायमाह, न सन्धिमिति । §'हीनः',
'चेत्' यदि 'सन्धिं', ||'न गच्छेत्', 'तत्र', कश्चित् 'असंशयः', 'हेतुः'
कारणं विद्यत इत्यनुमोयते इति शेषः । तत्र सामादिभिस्तथा वि-
धेयं यथा विश्रम्भो भवति । अन्तरं 'तस्य', 'विश्रम्भं' ¶'बालस्य
स्थिरीकृत्य, **'प्रहरेदतिनिष्ठुरं' यथा स समूलो नश्यतीति भावः ।
शेषः सुगमः ॥ ६३ ॥

संशयवृत्तेर्हीनतरसन्धिमभिधातुमाह, बलीयसेति । 'बलीयसा'
ज्यायसा, सह, दण्डादिभिरुपगतः हीनतरः 'अभिसन्धाय' सन्धिं
कृत्वा, ††'तमनु' तमनुप्रविश्यानुजीविवृत्त्यादिना, †††'प्रतियत्नवान्',

* विहीनोऽपीति मु० ।

† आगतः इति मु० ।

‡ सुश्रम्भोऽपीति मु० । एतस्य तृतीयपादे हिमवदित्यस्य स्थाने हि मनः इति ।
चतुर्थपादे च चिन्तावित्यस्य घते इति पाठः टीकास्तम्भतः ॥

§ हीनैवेति मु० ।

|| भेच्छेदिति मु० ।

¶ बालभ्येति मु० ।

** प्रहरेत्तं गतस्युहः इति मु० ।

†† तं प्रविश्येति मु० ।

††† प्रतापवान् इति मु० ।

अतिसन्धेयो भूत्वैत्यर्थः । *‘तथा’, ‘असौ’, बलीयान्, ‘अनुगन्तव्यः’
सेवनीयः, ‘यथा’, ‘विश्रम्भं’ विश्वासं, ‘आप्नुयात्’, इति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयति, विश्रम्भीति । ‘विश्रम्भी’ कव्यविश्वासः, ‘नित्यः-
मुद्युक्तः’ सदा सावधानः, ‘निगूढाकारचेष्टितः’ समाचरिताकारचे-
ष्टाविपर्य्यासः, ‘प्रियाणि’ जयजीवेत्यादिकानि, ‘एव’ केवलं, ‘अभि-
भाषेत’, किन्तु ‘यत् कार्यं’ विनाशादिकं, ‘तत्’, कार्यं, सम्पादनीयं,
‘एव’ अथर्वणं ॥ ६५ ॥

विश्रम्भफलं दर्शयन्नाह, विश्रम्भादिति । दितिगर्भसमुत्पन्नो दैत्यो
मत्प्रतिबलो भविष्यतीति शङ्कया ‘देवेन्द्रः’ देवराजः, ‘दितेः’ दैवजन-
न्याः, ‘गर्भं’, ‘अपातयत्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

ज्यायस्यभियोक्तुरभिधेयनाह, युवराजेनेति । ‘प्रधानपुरुषेण’
मन्त्रिपुरोहितसेनापत्यादिना, ‘सन्धाय’ दृढतरं सन्धिं कृत्वा, ‘अन्तःप्र-
कोपं’ परस्परविरोधं, ‘जनयेत्’ कुर्यात्, ‘अभियोक्तुः’, ‘स्थिरात्मनः’,
अपि तथा ॥ ६७ ॥

प्रधानपुरुषस्यार्थदूषणोपायमाह, अर्थात्सर्गेणेति । ‘महता’ प्रचु-
रेण, ‘अर्थात्सर्गेण’ हिरण्यादिधनदानेन, ‘अपि च’, †‘अर्थसंहतैः’
मुद्राराक्षसोक्तन्यायेन भेदप्रतिपादकार्थसंहतैः, ‘लेखैः’, ‘प्रधानपुरु-
षस्य’, अन्तरोक्तस्य, ‘आत्मदूषणं’, ‘प्रकुर्वीत’, श्रेयः सुगमः ॥ ६८ ॥

दूषणफलमभिधातुमाह, दूषिते इति । ‘धीमता’ विजिगीषुणा,
‘दूषिते’ सम्पादितदोषे, ‘महामात्रे’ प्रधानमात्रे सेनापत्यादिके,
‘रिपुः’ शत्रुः, ‘उग्रोऽपि’ बलवत्तरेऽपि क्रूरोऽपि, ‡‘सपत्ने’ आत्महि-
तपत्ने, ‘अविश्वासं’, ‘याति’, ‘इत्यभूतः’ एवम्यकारोऽभियोक्ता,
‘निष्क्रयः’ अभियोगक्रियारहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

* तथा साधनगन्तव्य इति मु० ।

† अर्थसंहितैरिति मु० ।

‡ सपत्ने यस्य विश्वास इत्यभूतश्चेति मु० ।

अरिसाधनस्यावश्यकत्वं तदुपायश्चाभिधातुमाह, अरेरिति ।
 'अरेः' अभियोक्तुः, 'अमात्यान् सन्धाय', *'तदारम्भं' तत्कृतप्रतिष्-
 णताचरणोद्योगं, †'शमं' उपशमनं, 'नयेत्' प्रापयेत् । 'भिषग्भेदेन'
 उक्तोच्चादिद्वारा वैद्यभेदं समुत्पाद्य, 'वा' अथवा, 'रसदानेन' विष-
 प्रयोगेन 'शत्रुं', 'साधयेत्' मारयेत् ॥ ७० ॥

किञ्च, अरेः सर्व्वेति । 'सर्व्वंप्रयत्नेन' अत्यादरेण, 'अरेः' 'पश्चात्',
 कोपं' कोपस्थानीयं, विषये वा कोपं कलहं, 'प्रकल्पयेत्' निष्पादयेत्,
 'अथ', 'पश्चात्कोपं', 'ध्यातिष्ठन्', विजिगीषुः, 'अनुसृत्य', ‡'प्रधर्म-
 येत्' हन्यात्, ॥ ७१ ॥

उपायान्तरमाह, §तद्देशेति, 'तद्देशस्तसंवासेः' तद्देशवासिभिः,
 तद्देशवासिनो हि प्रात्ययिका भवन्ति । 'चारैः' गूढपुरयैः, 'नैमि-
 त्तिकैः' ज्योतिषिकव्यङ्गनैः, 'अरेः' अभियोक्तुः, 'उपोढ्यसनादेशं'
 उत्पातसूचितमहाभयङ्करापदादेशं, ¶'सिद्धलक्षणैः', कारणभूतैः,
 'कारयेत्' विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभियोगव्यजनार्थं भूयोऽपि निषेधं दर्शयन्नाह, क्षयेति । 'क्षयः'
 प्रधानपुरुषादिवधरूपः, 'अथः' धान्यहिरण्यादीनामुपक्षयरूपः, 'धा-
 यासः' श्रोतोष्णवर्षदुःखसहनरूपः, 'वधः' युद्धे शस्त्रादिना मरणरूपः,
 'आदि' शब्देनाङ्गवैकल्यादि 'दोषाः', विग्रहे भवन्तीति 'अपेक्षया' स-
 म्भावनाया, 'अवेक्षितसाधुक्षयः' स्थिरोद्धतभद्राभद्रनिश्चयः, विजि-
 गीषुः, 'कामात्', कामतः, निरुपायपक्षे वरं, 'काञ्चित् पीडामपि';
 कोशादिप्रकृतेरित्यर्थः, 'इच्छेत्', 'हि' यतः, 'दोषाः', पूर्व्वोक्ताः,
 'तत्रभावाः' विग्रहोत्पन्नाः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

* तदवस्थामिति मु० ।

† समुन्नयेदिति मु० ।

‡ प्रसाधयेदिति मु० ।

§ उद्देशेति म ।

¶ साधुलक्षणेति मु० ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह, कलत्रमिति । 'कलत्रं' प्रेयसी स्त्री, 'आत्मा' सुसंस्कृतसकायः, 'सुहृदः' बान्धवाः मित्राणि च, 'धनानि' घतुर्विधानि रत्नानि, 'वृथा भवन्ति' निरर्थकानि जायन्ते, शस्त्रप्रहारैः गतजीवितस्य तत्कार्यासम्पादनात् 'निमेयमात्रात्', * 'एव' निश्चितं, 'मुञ्जमुञ्जः' वारंवारं, विग्रहे सति, 'तानि' पूर्वोक्तानि, कलत्रादीनि, 'आकुलितानि' भवन्ति, 'तस्मात्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ७४ ॥

अन्याये असंग्रामे स एव दोष इति दर्शयन्नाह, सुहृदिति । प्रतीतं ॥ ७५ ॥

विजिगीषोरभियुज्यमानस्य सामाद्युपायत्रयेण सन्धौ अभियोक्तृस्यापनमभिधातुमाह, सास्त्रेति । 'सास्त्रा' गुणसम्बन्धोपाख्यानपरस्परोपकारदर्शनायतिप्रदर्शनात्मोपनिधानरूपेण पञ्चविधेन कौटल्योक्तेन उपायविशेषेण, 'प्रदानेन' अपूर्वदानगृहीतप्रतिदानगृहीतानुवर्तनमाहमोक्षरूपेण तदुक्तेन घतुर्विधेनोपायविशेषेण, 'विभेदनेन' शङ्काजननाशाजननरूपेण द्विविधेनोपायविशेषेण च, 'अभियुज्यमानः', विजिगीषुः, 'सन्धित्सुः', यदि भवति, 'अपेतसन्धिं' अशतसन्धिं, 'अस्य' अभियोक्तुः, 'सैन्यचक्रं' सैन्यसमूहं, 'सीमान्तं' सामन्तभूम्यनन्तरं, 'आयान्तं' आगच्छन्तं, 'साधु', यथा भवति तथा, 'संस्थापयेत्' सन्धौ योजयेत् ॥ ७६ ॥

अभियोक्तुरि विधेयमाह, सुगुप्तिमिति । 'सुगुप्तिं' ध्यात्मनः सम्परिच्छदस्य रक्षां, 'आधाय' कृत्वा, 'सुसंहतेन' अभेदेनैव सान्नीभूतेन, 'बलेन' चतुरङ्गेन सारतरेण, 'धीरः' धैर्यवान्, 'विचरन्' विविधं पुरतः पश्चात् सर्वांतः चरन् विविधाचारप्रचारं कुर्वन्, 'अरातिं', सन्धिमनिच्छन्तं, 'सन्तापयेत्' उद्वेजयेत्, 'येन सुसम्पत्तमः', भवतीति शेषः । यथा 'तप्तेन' तप्तलौहेन, 'तप्तः' सन्तप्तलौहपिण्डः,

‘सन्धानं’ सम्मेलनं, ‘उपैति’ प्राप्नोति, ‘नातसं’ लोहं तप्तेन सन्वत्ते’
इति कौटल्योक्तः ॥ ७० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘सन्धिविचाराः’
अतिशयेन सन्धिविदः, ‘सन्धिः’, अन्तरात्, ‘बभाधिरे’ प्रोक्तवन्तः,
†‘पूर्वतमाः’ शुक्रबृहस्पतिप्रभृतयो महर्षयः, ‡‘बलात्’ बलादाक्रम्य,
‘तत्’ तस्मात्कारणात्, ‘एनं’ सन्धिमनिच्छन्तं अरिं, ‘विनयेत्’ विशे-
षेण प्रापयेत् अविकारयेदित्यर्थः । ‘समीक्ष्य’ प्रज्ञया दृष्ट्वा, ‘कार्यं’,
‘गुरु’ गौरवशालि, §‘च’ एवं, ‘इतरत्’ लघु, ‘द्विधा’ द्विप्रकारं इति
॥ ७१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
सन्धिकल्पो नाम नवमः सर्गः ॥ ७ ॥

* सन्नापमिति मु० ।

† पूर्वतरा इति मु० ।

‡ मद्गतदेवं विअपन्नरेचरः इति तृतीयपादः मु० पु० । बलापदेनं विपये-
न्नरेचरमिति टीकासंग्रहतृतीयपादः ।

§ चेति तद्विधाः इति मु० । चेतत्तद्विधेति टीकासंग्रहः पाठः ।

अथ दशमः सर्गः ।

सन्धिविकल्पानन्तरं विग्रहविकल्पमभिधातुं विग्रहकारणान्येव तावदाह 'अमर्षोपगृहीतानाम्' इति । परस्परापकारनिबन्धनोऽमर्षो मन्युश्च विग्रहकारणमिति भावः । श्लोकार्थः सुप्रतीतः ॥ १ ॥

न केवलम् अमर्षादिकं विग्रहकारणम् आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षाद्यपीत्याह, 'आत्मनः' इति । 'आत्मनः' स्वस्य, 'अभ्युदयाकाङ्क्षी', समुन्नयेच्छुः, 'पीड्यमानः परेण वा' शत्रुणा कृतापकारः, 'देशकालबलोपेतः' देशः विपक्षवशीकृतात्, पर्वतादेर्वा युद्धप्रतिबन्धकाङ्क्षिनो देशः ; कालः युद्धोपयोगिशरदादिरूपः ; बलं सैन्यं, तैरुपेतः । यदा देशकालयोर्बलेन उपेतः । * 'प्रारभेत', 'इह', 'विग्रहं' नान्यथा इत्यर्थः । ततश्च स्वस्य उन्नतोच्छ्वा, परकृतापकारस्यैतत् ह्ययमपि युद्धकारणमिति ॥ २ ॥

विग्रहोत्पत्तिकारणान्यभिधातुमाह, 'राज्य' इति । 'राज्यस्त्री-स्थानदेशानां' राज्यं प्रसिद्धं ; स्त्री सीतादिकल्पना, स्थानं जनपदादि, देशः राज्यैकदेशः, तेषाम् । 'यानं' हस्त्यादि वाहनं, 'धनस्य' रत्नादेः, एतेषां प्रत्येकमपहारः, तथा 'मदः' शौर्यादिजनितो दर्पः, 'मानः' अहङ्कारः, अहमपि रावणो भयात् सीतां प्रत्यर्पयामि ! इत्येवंरूपः ; 'तथा', 'वैषयिकी', जनपदरूपविषयसम्बन्धिनी, 'पीडा च', विग्रहयोनिरिति, सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अपराध्यपि विग्रहयोनित्वेन प्रसिद्धानोत्याह, 'ज्ञानार्थं' इति दाभ्याम् । ज्ञानविधातः ज्ञानस्य ज्ञानकारणीभूतोपाध्यायादेर्विधातः । कर्ष्यस्य भूमिहिरण्यमित्ररूपस्य विधातः । धर्मविधातः धर्मस्य सामाजिकनियमस्य विधातः । शक्तिविधातः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनां विधातः, विधातशब्देनात्र सामान्यतोऽसद्भाव एव ग्राह्यः । 'दैवं'

* आरभेत हि इति मु० पु० पा० ।

जन्मान्तरकृतं शुभाशुभकिङ्कम् । 'मित्रार्थं' मित्रसहायतारूपप्रया-
जन्म् । 'अपमानं' मान्यानामवमानना । 'तथा वन्दुर्विनाशनम्' ।
'भूतानुग्रहविच्छेदः' भूतेषु प्राणिषु योऽनुग्रहस्तस्य विच्छेदः, खेन
दत्ताभयं प्राणिनं प्रत्यपरस्याक्रमणम् । 'तथा', 'मण्डलदूषणं' मण्डलस्य
राज्यस्य प्रकृतीनामिति यावत् । दूषणं विरागः विज्ञोद्ग्रहणः ।
'एकार्थीभित्तिवेशित्वम्', एकस्मिन् विषये उभयोरायहः । 'इति'
एवंप्रकाराणि चान्यान्यपि परीवादस्तेयादीनि । 'विग्रहधीनयः'
विग्रहस्य हेतवः भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कारणाभावात् कार्यभावं मन्यमानो विग्रहकारणानामुत्पन्नानाम-
प्युपशमार्थमाह, 'राज्यस्त्री' इति । राज्यादीनाम् उक्तप्रकाराणां प्रा-
धान्यादपहृतानामपि 'दानेन' प्रत्यर्पणेन, 'दमेन' उपशमेन, 'च',
'विग्रहस्य' 'समाकप्रशमनं', 'युक्तिक्षैः' युक्तिविशारदैः, 'भृतम्' ॥ ६ ॥
विषयभेदेन विग्रहस्य व्यवस्थापनमाह, 'एतदेव' इति । 'स्वार्थधर्म-
विघातजे', स्वार्थविघात-धर्मविघाताभ्यां जाते विग्रहे, 'एतदेव', पूर्वोक्तं
प्रशमनम् एव । 'विषयध्वंसजे' शत्रुघ्नतविषयविनाशजनिते पुन-
र्विग्रहे, 'शत्रोः' 'विषयप्रतिषेधनं', प्रशमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मित्रविषयकस्य विग्रहस्य, प्रशमनोपायमाह, 'धनापहार' इति ।
'धनापहारसम्मूले' भूहिरण्याद्यर्थविघातजे, 'ज्ञानशक्तिविघातजे'
उपाध्यायप्रभुशक्त्यादिविघातजनिते, 'च', विग्रहे, †'शमः' प्रशमनं,
‡'तदर्थत्वामेन', 'क्षान्त्या' क्षमया, 'उपेक्षणेन', अन्यदीयादनुष्ठानात्
समुद्भवेन अस्वाभाविकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मित्रनिमित्तविग्रहे प्रशमोपायमाह, 'अधर्म' इति । 'मित्रजाते
मित्रहन्दे अधर्मोद्गोहसंयुक्ते सति मित्रार्थं समुत्पन्ने विग्रहे 'उपेक्ष्य
प्रशमनं भवति । 'आत्मवन्मित्रवर्गार्थम्' कौटिल्योक्तमित्रगुणरूपात्

* मदेन च इति मु० पु० पाठः । † यानापहरेति मु० पु० । ‡ शम इति
मु० पु० । § तदर्थत्वात्नेति मु० पु० ॥ आत्मवन्मित्रवर्गं तु इति मु० पु० ।

विश्लिष्टमित्रवन्दे सति तु 'प्रोक्षानपि परित्यजेत्', का कथा उपेक्षणा-
दिस्वित्त्वर्थः ६ ॥

अवमाननाजनिते अभिमानसम्भूते च वियद्दे प्रश्नमनोपायमाह,
'अप्रमानात्' इति । सुगमम् ॥ १० ॥

बन्धुनाशसमुद्भवे वियद्दे प्रश्नमोपायं तावदाह, *रहस्येन प्रयो-
गेण रहस्यकरणेन वा । 'वियद्दम्' इति । 'रहस्येन' गोपनेन
'प्रयोगेण', सामादोनामिति शेषः । 'रहस्यकरणेन' रहस्यानि
क्रोधीप्रश्नमन-मोहन-मारणादीनि आभिचारिकाणि तेषां करणेन
'वा', । 'बन्धुनाशसमुद्भव', वियद्दं शंसयेदित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एकविषयाभिनिवेशजनिते वियद्दे प्रश्नमनोपायमाह, 'येन' इति ।
'येन', अर्थत्यागेन, 'पीडा' प्रभुशक्तौनां क्षीणत्वं, 'न जायेत', 'वि-
चक्ष्यः', 'एकार्थाभिनिवेशजे' तुल्यविषयवासनाभूलके वियद्दे, 'ता-
दृशम्', 'अर्थपरित्यागं', 'कुर्यात्', न सर्वमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२ श्लो० ॥

॥ ११-१२-मु० ॥

कोशापहारजनिते वियद्दे तदपहारसहनमेव शमनोपाय इत्याह,
'धनापहारजाते तु विरोधम्' इति । †'धनापहारजाते', कोशाप-
हारजनिते वियद्दे सति, 'तु' युनः, 'विरोधं' द्वन्द्वं, 'न समा-
चरेत्' । कस्मादित्याह, 'कदाचित्' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात्, धना-
शापहारः सोढव्य इति ॥ १३ श्लो० ॥ १२-१३-मु० ॥

एभिरेव कारणैः, बल्लभिः सह समुत्पन्ने वियद्दे प्रश्नममाह, 'महा-
जन' इति । 'महाजनसमुत्पन्नं' बल्लजनैः सह समुत्पन्नं 'वियद्दं'
‡'दृष्टोपन्यासयुक्तौ' प्रलोभनसहकृतेन, 'भेदेन', 'सामदानादिकेन

* "रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा" इत्येतद्भेदकपूर्वाहं मु० पु० नास्ति ।
सुतरामेतस्मात् मुद्रितपुस्तकेन सह संख्याङ्कव्यवस्थानवैपरीत्यं जातम् ।

† धनापहारजाते तद्विरोधम् इति मु० पु० ।

‡ दृष्टोपन्यासयुक्तेन सामदानादिकेन चेत्येतदुत्तराहं मु० पु० नास्ति । साम-
दानादिकेन च अथ सम्प्रदानादिकेन च इति कश्चित्पाठः ।

घ' उपायविशेषेण, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १७ श्लो० ॥
॥ १३ मु० ॥

भूतानुग्रहविच्छेदजे दैवजे च विग्रहे प्रशमनमाह, *'भूत'
इति । भूतानुग्रहविच्छेदः अन्तरोक्ताः, तदजातस्य विग्रहस्य
'अन्त' श्रेयं 'वशो' विजितेन्द्रियः 'व्रजेत्', नान्य इत्यर्थः । शिष्टं
प्रतीतम् ॥ १५ श्लो० ॥ १४ मु० ॥

मण्डलद्वयज्जे विग्रहे प्रशमनमाह, 'मण्डलक्षोभ' इति । 'मण्डल-
क्षोभः' प्रकृतीनां विरागः विद्रोहः इति यावत् । 'उपायैः' सामा-
दीनां येन-केनचिदपि उपायेन इत्यर्थः ॥ १६-श्लो० ॥ १५-मु० ॥

इदानीं वैरस्य प्रभेदमाह, 'सापन्नम्' इति । सपन्नः शत्रुसत्त्वं
'सापन्नं' 'वास्तुजं' भूम्यादिहरणविषयकविरोधजनितं, 'स्त्रीजं'
स्त्रियां खेतरप्रणयघटितं, †'चारजं' चारैरुत्पादितं, 'अपराधजं'
स्वापराधजनितम्, एतत् 'पञ्चविधं' 'वैरं', वैरप्रभेदनिपुणैः
वैरापनोदनकुशलैः, 'स्मृतम्' ॥ १६-१७-श्लो० ॥ १५-१६-मु० ॥

प्रकारान्तरेण वैरं चतुर्विधमित्याह, सार्द्धश्लोकेन, 'जातम्' इति ।
द्विविधवास्तुजयोर्वैरयोर्मध्ये 'भूम्यपरोधेन जातं' भूमेराक्रमणेन उद्भूतं
प्रथमम्, अनुपरोधेऽपि 'भूम्यनन्तरजातं' भूमेरनन्तरं अथवाधानं
तेन जातं सीमाविवादजनितं यावत् तत् द्वितीयम् । 'तथा', 'शक्ति-
विघातजं' प्रभुमन्त्रोत्साहादिविघातजनितम् । 'तथा', 'मण्डल-
क्षोभजं' द्वादशराजकरूपमण्डलक्षोभेण जनितम्, एवं 'चतुर्विधं'
'वैरजातं' †'वल्गुदन्तीसुतः' इन्द्रो मन्यते, दुष्प्रतिविधेयमिति शेषः ।
वाग्जातापराधजन्तु सुप्रतिविधेय एव ॥ १७-१८ श्लो० ॥ १६-१७ मु० ॥

सामान्यतो वैरं पुनर्विचिधमित्याह, 'कुलापराधजे' इति । 'कुला-

* "भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं व्रजेद्वशो" इत्ययम् का० पु० पाठः । 'भूता-
नुग्रहविच्छेदे जाते नच वदेत् प्रियम्।' इति मु० पु० पाठः ।
† वाग्जातजमिति मु० पु० । ‡ वल्गुदन्तीसुत इति मु० पु० ।

पराधजं कुलजम् अपराधजश्च, तत्र कुलजं पैट्रकवैरागुबन्धेन जातं
चिरसपत्नजमित्यर्थः, तत्रु निष्कारणकं, अपराधजन्तु सकारणकं
'मानवा मन्यन्ते' ॥ १९-श्लो० ॥ १८-मु० ॥

इदानीं षोडशविधविद्यहान् न कुर्यादिति वक्तुं तानेव षोडश-
विधान् विद्यहान् आह, 'किञ्चित्फलं' इति । 'किञ्चित्फलं' खल्प-
फलकम् । 'निष्फलं' फलरहितम् । 'सन्दिग्धफलं' संशयितफलम् * 'एव
वा' । † 'तदात्वे' विद्यहसमकाले एव, 'दोषजननं' निव्वविरोध-
मण्डलक्षोभादिकरम् । 'आयत्नां' परिश्रामे, 'निष्फलं' फलरहितम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १९-२०-श्लो० ॥ १८-१९-मु० ॥

'अपरिज्ञात' इति । 'अपरिज्ञातवीर्येण' अयनधिगतसामर्थ्येन सह ।
'वा' अथवा, 'दुष्टेन' अपरेण क्षपटिना, ‡ 'सोभितः' विद्यहे
याहितविद्यहप्रवृत्तिः सन्, विद्यहं न कुर्यादिति सम्बन्धः । 'पराधं'
परस्वार्थसम्पत्तये । 'स्त्रीनिमित्तं' एकार्थाभिनिवेशित्वेन स्त्रीलाभाय
च । 'दीर्घकालं' बद्धकालव्यापिनम् । 'दिजोत्तमैः' ब्राह्मणैः, महा-
यातकसम्बन्धात् विद्यहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २०-२१-श्लो० ॥
१९-२०-मु० ॥

किञ्च, 'अकाले' इति । 'अकाले' विद्यहायोग्यकाले वर्धादैः । 'दिव-
सुक्तेन' दैवशक्तिसम्पन्नेन सह । § 'बलोद्धतसखेन' बलगर्बितमित्रादि-
सहितेन वैरिणा च सह । 'तदात्वे' तत्काले फलजनकमपि उत्तर-
काले फलविवर्जितम् । उत्तरकाले फलजनकमपि स्थापाततो वि-
फलम् विद्यहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २१-२२ श्लो० ॥ २०-२१ ॥

मूर्खोक्तं षोडशविधं वैरं नानुष्ठेयम् इत्याह, 'इतोमम्' इति ।
(किञ्चित्फलं, निष्फलं, सन्दिग्धफलं, इति त्रयम् । संश्रामसम-

* एव च इति मु० पु० । † एतस्य श्लोकस्योपरार्द्धे 'आयत्नां च तदात्वे च
दोषमंयमनं, तथा' इति का० पु० पाठः । ‡ सभित इति मु० पु० ।
§ बलोद्धतसखेन इति मु० पु० ।

समयमेव चानियुक्तं चतुर्थम् । आयात्यां निष्कलम् पद्मम् ।
 अवरोधकेनापि चपरिज्ञातवीर्येण सह षष्ठम् । दुष्टेन सह विग्रहं
 सप्तमम् । परार्थम् अष्टमम् । स्त्रीनिमित्तं नवमम् । दीर्घकालव्यापिनं
 च दशमम् । ब्राह्मणेन सह एकादशम् । असमये द्वादशम् ।
 दैवबलसम्पन्नेन भूपतिना सह त्रयोदशम् । बलागर्वितबन्धुमहायेन
 च सह चतुर्दशम् । तत्कालं फलदायकमपि आयात्यां फलविवर्जितं
 पञ्चदशम् । उत्तरकाले फलजनकमपि तत्कालं फलहीनम् षोडशं
 विग्रहम्) 'इतीमं' 'षोडशविधम्' 'एव' 'विग्रहं न कुर्यात्' ॥
 २३-श्लो० ॥ २२-मु० ॥

विग्रहकरणकालमाह, 'तदात्वायति' इति । 'तदात्वायतिसंशुद्धं'
 वर्तमानोत्तरोभयकाले श्रेयस्कारम् । 'विचक्षणः धारमेत, विग्रहमिति
 श्रेयः ॥ -२३ श्लो० ॥ -२२ मु० ॥

येन कर्मणा तस्मिन् काले उत्तरकाले च श्रेयो भवेत् तदालम्बने न
 दोष इत्याह, 'तदात्वायतियुद्धानि' इति । तदात्वे तत्काले कार्यानु-
 छानसमये इत्यर्थः । आयात्याम् उत्तरकाले च फलजनकं कर्म
 'आतिष्ठन्' अतुतिष्ठन् 'नैव' 'वाध्यतां' निन्दनीयतां यातीति वाक्य-
 श्रेयः ॥ २४ श्लो० ॥ २३ मु० ॥

उभयलोकाविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवानुरागभाजनं भवती
 त्याह, 'साधु' इति । 'साधु' शोभनं : लोकद्वयग्राहि, इहलोक
 परलोकसम्पादकं कर्म । अर्थलोभेन परलोको नोपेक्षणीय इत्याह
 'परित्यजेत्' इति । 'अर्थलेशोपलोभितः' यत्किञ्चिदर्थलाभोपहतः ।
 २५ श्लो० ॥ २४ मु० ॥

परलोकविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवाविश्वासभूमिरित्याह
 'परलोकविरुद्धानि' इति । आगुमः शास्त्रं प्रमाणं यस्य तत्, तस्य
 भावस्तस्मात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २६ श्लो० ॥ २५ मु० ॥

विग्रहस्य कालमाह, 'यदा' इति । 'मतिमान्' हितार्थितविवेक

शक्तिमान् राजा 'यदा स्वकं बलं ह्यष्टपुष्टं' 'परस्य च विपरीतम्'
अष्टपुष्टं 'मन्येत' अथवाञ्छेत्, 'तदा' 'विग्रहम् आचरेत्' अनु-
तिष्ठेत् ॥ २७ श्लो० ॥ २६ मु० ॥

अपरं विग्रहकालमाह 'स्कीतम्' इति । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गः ॥
॥ २८ श्लो० ॥ २७ मु० ॥

अपरमपि विग्रहकालमाह 'भूमिः' इति । 'भूमिः मित्रं हिर-
ण्य' एतत् 'त्रयं विग्रहस्य फलम्' । 'यदा एतत्' त्रयं भूहिरण्यादि
नियतम्' असंशयमेव 'भावि' लभ्यं, 'तदा विग्रहम् आचरेत्' ॥
२९ श्लो० ॥ २८ मु० ॥

विग्रहनिदानभूतानां भूहिरण्यादीनां हेयोपादेयतापरिज्ञानाय
तारतम्यमाह 'गुरु वित्तम्' इति । 'विभूतयः' राज्यसम्पदाः, 'बन्धु-
सहदृणाः' पुत्रपौत्रादिरूपसम्बन्धादिवतः सहृदः । अन्यत् सुगमम् ॥
३० श्लो० ॥ २९ मु० ॥

तुल्यबलं प्रतिपक्षं कौशलेनैव जयेदित्याह, 'सर्वसम्पत्समे' इति ।
'बुधः' यत्किञ्चित् 'सर्वसम्पत्समे' सर्वसम्पदा समकक्षे 'शत्रौ' 'उपा-
यान्' निक्षिपेत्' तं कौशलेन जेतुं यतेत इति भावः । 'समे'
तुल्यबले शत्रौ 'अतिथूटैः' अतिदृष्टैरथैरिति यावत् 'उपायैः'
कौशलेः 'दृष्टोऽपि शन्यते' प्रशस्यते ॥ ३१ श्लो० ॥ ३० मु० ॥

अनियतौ हि जयपराजयौ, अतः सत्युपाये न विग्रहं कुर्यात्
इत्याह 'आगतम्' इति । 'विद्वान्' राजनीतिविशारदः, 'आगतम्'
उपस्थितं 'विग्रहम्' 'उपायैः' सामदानादिभिः, 'प्रशमं' शान्तिं
'नयेत्' प्रापयेत् । उपस्थितं सङ्गमानलं सामाद्युपायरूपसज्जि-
लक्षणेन निर्वापयेदिति भावः । 'विजयस्य हि अनित्यत्वात्' अनियत-
तया 'रभसेन' हठात् 'न सम्पतेत्' नाक्रामेत् ॥ ३२ श्लो० ॥ ३१ मु० ॥

बलवता समाक्रान्तो नरपतिर्वैतसीं वृत्तिमेव समाश्रयेदित्याह,
'समाक्रान्तः' इति । 'अश्रयं' राजलक्ष्मीम् 'अभंशिनीं' प्रच्युतिरहितानां

स्थिरां 'काङ्क्षन्' व्यभिलषन् राजा 'बलवता' प्रवृत्तेन शत्रुणा 'समाक्रान्तः' सन् 'वैतसीं' वेत्तलतासम्बन्धिनीं 'वृत्तिम्' व्यवहारम् अवनतिम् इत्यर्थः, 'व्याश्रयेत्' 'न' तु 'भोजक्रीं' भुजङ्गसम्बन्धिनीं वृत्तिम् दौडित्यं 'कथञ्चन' व्याश्रयेत् । "रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो इत्यर्थः, स वैरप्रतियातनाय । अथमर्थयः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति दिजिङ्गा ?" इत्यत्र भुजङ्गखभावः प्रकटितः ॥ ३१ श्लो० ॥ ३२ मु० ॥

वैतसभुजङ्गवृत्त्योः क्रमेण फलमाह 'क्रमात्' इति । स्पष्टमेतत् ॥ ३१ श्लो० ॥ ३३ मु० ॥

अनवधान इव कालं प्रतीक्षमाणोऽवश्यम्भावि फलमवेक्ष्य प्रहरेत् इत्याह 'मत्तप्रमत्तवत्' इति । 'पण्डितः' 'मत्तप्रमत्तवत्' मत्तः मद्योपयोगनिमित्तमवबुद्धिः । प्रमत्तः उन्मादरोगयुक्तः । (अनवधानः) इव 'स्थित्वा' छिद्रमन्विष्यन् कश्चित्कालं गमयित्वा इति तात्पर्यम् । 'क्रमप्राप्ते' क्रमेण उपयुक्तकालकामे 'मृगेन्द्रवत्' सिंह इव 'ऊत्प्लुत्य' सहसा व्याक्रम्य 'अपरिभ्रष्टमानं' यत्फलितसामर्थ्यमपि 'यसेत्' स्थायत्तं कुर्यात् ॥ ३५ श्लो० ॥ ३४ मु० ॥

यदात्मानं हीनबलं पश्येत् तदा बलवतः शत्रोः सकाशात् व्यात्मरक्षामेव कुर्यात् नत्वभिषेद्येयत्, प्राप्ते तु काले छिद्रमासाद्य प्रहरेत् इत्याह, 'कौर्मसङ्गोचम्' इति । कूर्मा हि प्रहारकाले पृष्ठास्थिरूपदुर्गान्तर्गता भवन्ति, अन्यदा निःसरन्ति तद्वत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३६ श्लो० ॥ ३५ मु० ॥

प्राप्तकालस्तु प्रहरेत् इत्याह, 'काले' इति । 'काले' यथासमयं कदाचित् 'गिरिवत्' 'सहिष्णुः', कदाचित् 'वज्रिवत्' 'असहिष्णुश्च' भवेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ श्लो० ॥ ३६ मु० ॥

प्रोतिप्रदर्शनपूर्वकं कियत्कालं स्थित्वा शत्रोरभ्यन्तरं प्रविश्य प्राप्तकालस्तावदुत्पतेदित्याह 'प्रसादवृत्त्या' इति । हितस्य प्रियकारिणो लोकस्य वृत्तमिव वृत्तं चरितं यस्यां तथा 'प्रसादवृत्त्या' क्वचिमप्रीत्या

‘निरन्तरं’ निरवकाशं दुष्प्रवेशमिति यावत् । ‘शत्रोर्हृदयं प्रविश्य प्रभावात्साहस्रत्यादिकं ज्ञात्वेत्यर्थः । ‘काले’ यदा फलमवश्यम्भावि तत्समये ‘उच्छ्रितः’ उत्पतितः सन् ‘नयाग्रहस्तेन’ नीतिरूपेण दक्षिण-करायेण वा ‘प्रसङ्ग’ सहसा ‘श्रियः कचग्रहं कुर्वीत’ राजलक्ष्मीं स्वायत्तां कुर्यादिति भावः ॥ ३० ॥

कीदृशः शत्रुर्दुर्व्यय इत्याह ‘कुलोद्गतम्’ इति । ‘कुलोद्गतम्’ कु-लेन उन्नतम् । ‘सत्यं’ सत्यनिष्ठम् । ‘स्विरम्’ अचञ्चलम् । ‘जर्जितं’ तेजस्विनम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३८ ॥

कीदृशं शत्रुं सुखेनोन्मूलयितुं शक्यते इत्याह, ‘असत्यता’ इति । ‘अद्यतञ्जता’ ह्यतस्य उपकारस्य अस्वीकारः प्रत्युपकाराकरणञ्च । ‘अतिदोषसूत्रता’ अवश्यकर्तव्यकर्मकरणे कालक्षेपः । ‘अक्षः’ द्यूत-कीड़ा । अन्यत् सुगमम् ॥ ३९ ॥

यानकालमाह ‘इति स्म’ इति । ‘विद्वान्’ नीतिशास्त्रज्ञः ‘इति स्म’ पूर्वोक्तप्रकारेण ‘दोषान्वितम्’ असत्यतादिदोषयुक्तं ‘विद्विषं’ शत्रुं ‘प्रिशक्तियुक्तः’ स्वयं प्रभावात्साह-मन्त्ररूप-शक्तित्रययुक्तः सन् ‘आयु’ विजिगीषया’ जेतुमिच्छया ‘व्रजेत्’ अभिगच्छेत् । ‘अतोऽन्यथा’ कुर्वन् इति शेषः । ‘आत्मनः उपघातं करोति’ इति ‘साधुजनस्य’ ‘सम्मतम्’ अभिमतम् ॥ ४० ॥

उपसंहरति, ‘समन्वितः’ इति । ‘राज्यपदोन्निगीषया’ राज्यस्य पदञ्च, तयोद्धिगीषया समुन्नतिकरणेच्छा, तया ‘समन्वितः’ युक्तः । ‘चरेत्क्षैः’ चारुक्षुया ‘वोद्धितमण्डलक्रियः’ वोद्धिता पर्यवेक्षिता मण्डलानां क्रिया चर्या येन सः । ‘स्थिरोद्यमा’ दृढोद्योगः ‘नृपः’ ‘इमं’ ‘विग्रहमार्गं’ संग्रामपद्धतिम् ‘आस्थितः’ आश्रितः सन् ‘सिद्धये’ स्वाभीष्टसाधनाय ‘सम्प्रयतेत’ ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां विग्रहकल्पो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

सप्रपञ्चं विग्रहकल्पमभिधाय तदुपयोगितया मन्त्रविकल्प-नामै-
कादशं सर्गमभिधितुः प्रथमं तावत् सप्रभेदं यानम् आह । 'उत्कृष्ट-
बलवीर्यस्य' इति । 'विजिगीषोः' यथोक्तसङ्ख्यस्य । 'जयैषिणः' इत्यस्य
विजिगीषोरित्यनेनैव प्राप्तेः पुनरुपादानं यानस्य जयैकोद्देश्यताप्रति-
पादनार्थम् इति । 'गुणानुरक्तप्रकृतेः' राजनीति-वशीकृत-मन्त्रिवर्ग-
प्रजस्य । 'यात्रा' गमनविशेषः ॥ १ ॥

यानभेदान् आह, 'विगृह्य सन्धाय' इति । विगृह्य-यानं, स-
न्धाय-यानं, सम्भूय-यानं, प्रसङ्ग-यानम्, उपेक्षा-यानं चेति यानं
पञ्चविधम् ॥ २ ॥

तानि क्रमेण विशिनष्टि । 'विगृह्य याति' इति । युयुत्सूनाम्
आभिगमिकादीनां शत्रूणां अभिभवार्थं यानं प्रथमं विगृह्य-
यानम् इति फलितार्थः ॥ १ ॥

द्वितीयम् आह 'अरेमित्राणि' इति । क्वचित् 'अतिमित्राणि सर्वा-
णि सुमित्रैः सर्वतो बलात्' इति पाठः । शत्रु-मित्राणाम् अभिभ-
वार्थं यानं द्वितीयं, विगृह्य-यानम् इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३ ॥

सन्धाय-यानमाह 'सन्धायान्यत्र' इति । 'अन्यत्र' शत्रुन्तरपरा-
भवार्यायां 'यात्रायां' 'पार्ष्णिपाद्देश्य' (८। १० श्लो) एषुवर्तिना-
'शत्रूणां' सह 'सन्धाय' यत् यानम् इति शेषः । क्वचित्तु 'सन्धाय-
न्यत्र यद् यानम्' इत्येव पाठः । श्व. श्व. पाठः सुसङ्गतः । 'सन्धाय-
गमनं' सन्धाय-यानम् । 'फलार्थिनः' प्रस्तुत-शत्रुन्तरपराभवरूप-
फलमपेक्षमाणस्य । प्रबलशत्रुपराभवार्थं एषुशत्रूणां सह सन्धाय
यत् यानं तत् सन्धाय-यानम् इति फलितोऽर्थः ॥ ५ ॥

सम्भूय-यानम् आह 'एकीभूय' इति । 'एकीभूय' एकमत्येन 'ए-
कत्र' एकस्मिन् यातव्ये, 'सामन्तैः' प्रान्तवर्तिभूपैः । 'सामवायिकैः'*

* साम्प्रदायिकैरिति सु. पु. पाठः । युद्धनिपुणैरिति तस्यार्थः ॥

समवायेन प्रत्यंशयद्देण वयन्ति ये तैः । 'शक्तिशौचहितैः' इति
क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

द्वितीयं सम्भूय—यानम् आह 'उभयोरपि' इति । 'उभयोः' अरि-
विजिगीवोरिति शेषः । अरिरिह उपारिः । प्रकृतिर्हूनमतो मुख-
मण्डलं सूर्यस्य च आदित्यमण्डलं, तन्नाशने उपस्थिते सूर्या हूनमता
सन्धाय राज्ञं जेतुं गत इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ७ ॥

तृतीयं सम्भूय—यानम् आह 'अल्पसारानुपादाय' इति । 'अल्प-
सारान्' अल्पः सारः शक्तीनां वीर्यं विभ्रतः सामन्तान् । 'प्रतिज्ञाय
फलोदये' जाते फले तव इदं भविष्यतीत्युक्ता—* परं यातथम् ।
प्रथमे सर्वेषां जिते राज्ये तुल्यं स्वाम्यम्, अत्र तु यत्किञ्चिदेकस्येति
विशेषः ॥ ८ ॥

* प्रसङ्ग—यानम् आह 'अन्यत्र प्रस्थितः' इति । 'अन्यत्र' अन्यं यात-
थम् उद्दिश्य । 'सङ्गात्' प्रसङ्गात् । 'अन्यत्र' पूर्वमनुद्दिष्टमपरं प्रति ।
'निदर्शनम्' दृष्टान्तः । दुर्योधनं यातथम् उद्दिश्य प्रस्थितस्य दुर्यो-
धनेनोपकारैरामसात्कृतस्य शल्यस्य युधिष्ठिरो यातथः संवत्स इत्याहुः
पौराणिकाः ॥ ९ ॥

उपेक्षा—यानम् आह 'रिपुं यातस्य' इति । 'बलिनः' बलवतो
विजिगीवोरित्यर्थः । 'आविष्कृतं' प्रकटितं 'फलं' विजयरूपम् ।
'सम्प्राप्य' प्रतिलभ्य । 'उपेक्ष्य' विजितं पलायमानम् आसन्नमपि
शत्रुं हित्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपेक्षा—यानस्य दृष्टान्तम् आह 'निवातकवधान्' इति । 'निवात-
कवधान्' तन्नामक—प्रघण्डदानवान् । धनञ्जयेनाक्रम्य पराभूतान्
पातालतर्जं प्रति पलायमानान् आसन्नामपि निवातकवधान् उपेक्ष्य
तन्नित्रायि हिरण्यपुरवासिनो दानवा निपातिता इति पौराणिकी
वार्त्ता ॥ ११ ॥

* फलोदयम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।

अतः परं त्रयोदश श्लोकाः प्राचीन-टीकाकारसम्मतता मुद्रित-
पुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिः समुद्धृत्य क्रमशो व्याख्यायन्त ।
यथा—

“इतीमं घोडशविधं न कुर्यादेव वियहम् ।

तदा त्वायतिसंशुद्धम् धारभेत विषन्नयः ॥”

इति । विजिगीषोर्वागनस्याष्टविधतया तन्निष्ठस्य वियहस्य अष्ट-
विधता, ततश्चतुर्निष्ठस्य वियहस्यापि तावत्परिमितता सिध्यति ।
ततश्च वियहः घोडशविधः । अन्यत् सुगमम् । प्राचीनटीकाङ्गमता-
नुसारण्य द्वादशः श्लोक एवः ॥

“तदा त्वायतिसुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ।

तदा त्वायति सन्तिष्ठेत् नेति नेतीति वाच्यताम्” ॥

‘सर्वकर्मणि’ संप्रामादीनि लाभपालनादीनि च । प्रतीतमन्यत् ॥
टीकाङ्गमते त्रयोदशः श्लोक एवः ।

“साधु लोकद्वययाहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ।

परीत्य परलोकार्थे पीडनं नैव चाचरेत् ॥”

इति । ‘परलोकार्थे’—स्वर्गशाभार्थम् । ‘परीत्य’ परिगम्य उभयलोक-
शुभसम्पार्दकं कर्म इति शेषः ॥ प्राचीनटीकाङ्गमते चतुर्दशः श्लोक
एवः ॥

“परलोकविरुद्धानि कर्मणि दूरतस्थजेत् ।

इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥”

इति । इत्यागमप्रमाणं ‘साधु कल्याणम् आचरेत्’ अन्यमपि पुरुषं
परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्थजेदिति प्रतीत इत्युक्तेन क्रमेण
कल्याणम् आचरेत् । परलोकाभिगमे ध्यागमसंज्ञं प्रमाणमस्तीति
“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्” इति प्रमाणवशात् सर्वदोभय-
लोकाविरुद्धमातिष्ठेदिति ॥ प्रा. टी. पञ्चदशः श्लोकोऽयम् ॥

वियहस्यानुकूलं काण्डम् आह—

“यदा मन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥ इति ।

‘हृष्टपुष्टम्’ हृष्टं सम्मानादिभिः, पुष्टं भक्तवेतनादिभिः । ‘स्वकं बलम्’
 च्यात्मीयं सैन्यं ‘परस्य’ प्रतियोगिनः शत्रोः ‘विपरीतम्’ अहृष्टपुष्टं
 च ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ जयस्य व्यवश्यम्भावित्वात् । प्राचीनटी-
 काह्वत्सम्मतः घोड़शः श्लोकोऽयम् ॥

“नोपतापि यदा दैवं सुयुक्तमुपलक्षितम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘यदा दैवं न उपतापि’ न प्रतिकूलम् इत्यर्थः ॥ प्रा० टी०
 सप्तदशः श्लोकोऽयम् ॥

“मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्फुट्टभक्तयः ।

परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘मित्रं’ भूम्येकान्तरवर्ती भूपाशः । ‘विषयानन्तरो’ राजा
 शत्रुमित्रमतः परम्’ अमरः । ‘आक्रन्दः’ पार्थिव्राह्—विषयानन्तर-
 वर्ती राजा । ‘आसारः’ आक्रन्दस्य पश्चादेव भूम्येकान्तरं मित्रम्
 (८ स. १७ श्लो०) एते त्रयोऽपि यदा विजिगीषौ ‘स्फुट्टभक्तयः’
 अविषलानुरागा भवन्ति । ‘परस्य’ यातव्यस्य ‘विपरीताः’ मित्रा-
 क्रन्दासाराश्च वीरभक्तयः । ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ ॥ प्रा० टी०
 अष्टादशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहफलम् आह—

“भूमिमित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदेतत् नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

प्रतीतमेतत् ॥ टी० ऊनविंशः श्लोकोऽयम् ॥

फलत्रये गुरुलाघवम् आह—

“गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्मात् भूमिर्गरीयसी ।

भूमेर्विभूतयः सर्वा—स्ताभ्यो बन्धुसदुर्जनाः” ॥ इति ।

‘वित्तं’ सुवर्णादि, तद् गुरु, तन्मूलत्वाद् व्यवहारानाम् । ततोऽपि गुरु ‘मित्रं’ मित्रसाध्यत्वाद् वित्तस्य । ‘तस्मात्’ मित्रादपि ‘भूमिर्गरी-यसी’ । ‘भूमेर्विभूतयः सर्वाः’ वित्तादिकाः । ‘ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः’ विभूतिसाध्यत्वात् तेषाम् इति । टी. विंशः श्लोकोऽयम् ॥

समेनापि न विग्रहे विधेय इत्येतदेव समर्थयन् आह—

“सर्वसम्पत्समे शत्रौ उपायान् निक्षिपेद् बुधः ।

उपायैरप्रतिशूद्रैः समे दण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ।

‘सर्वसम्पत्समे’ सर्वाभिः सम्पद्भिः प्रभुमन्त्रोत्साहादिभिः समे समकक्षे ‘शत्रौ’ ‘उपायान्’ सामदानादीन् ‘निक्षिपेत्’ प्रयु-
ञ्जीत । ‘बुधः’ नीतिपरिष्ठितः । ‘उपायः’ सामादिभिः ‘अप्रतिशूद्रैः’
अनिष्टादितकार्थैः सामादियु उपायेषु विफलतामुपतेषु इति
भावः । दण्डोऽपि प्रशस्यते, गत्यन्तराभावादित्यर्थः । टी० एकविंशः
श्लोकोऽयम् ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“आगतं विग्रहं विद्वान् उपायैः प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न सम्पतेत्” ॥ इति ।

परतोऽपि ‘आगतं विग्रहम्’ ‘उपायैः’ अतन्तरोक्तैः ‘प्रशमं नयेत्’ ।
कुत इत्याह ‘विजयस्य हि अनित्यत्वात्’ विग्रहे विजयो नित्यं न
भवति, हीनैरपि ध्यायांसो विजिता दृश्यन्ते, तस्मात् ‘रभसेन न
सम्पतेत्’ सहसाक्रमणपरो न भवेदित्यर्थः ॥ टी० २२ श्लो० ॥

उपायैः परिहर्तुं न शक्ये विग्रहे समाश्रयणीयां वृत्तिं प्रदर्शयन् आह—

“समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षत्रभ्रंशिनीं श्रियम् ।

अयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजकीं कदाचन” ॥ इति ।

‘समाक्रान्तः’ सर्वतो निरङ्गचेष्टः ‘अभ्रंशिनीम्’ अविनश्वरां ‘वैतसीम्’
अनुप्रवेशस्वरूपां गत्यन्तराभावात् । श्रेष्ठं सुगमम् ॥ टी० २३ श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“क्रमादेतस्यत्तिलां प्राप्नोत्यम्भंशिनो थियम् ।

भुजङ्गयत्तिराप्नोति बधमेव तु फेवलम्” ॥

इति । सुगमम् ॥ टी० २४ श्लो० ॥

संश्रयत्तिं दर्शयन् आह—

“... .. ।

प्रमत्तमत्तवत् स्थित्वा यसेतोत्प्लुत्य पण्डितः” ॥

इति । प्रथमपादद्वयमस्माभिर्नासादितं विष्णुर्भवं वा ॥ तत्तु “अन्तर्बलं समासाद्य शंभोरन्तः प्रविश्य च ।” इत्येवं भवितुमर्हति इति ॥ टी० २५ श्लो० ॥

यानभेदानभिधाय यातय्यलक्ष्यम् अभिधातुं यत्सनिन एव यात-
यतया यत्सनम् आह ‘स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाक्षाः’ इति ।
‘अक्षाः’ द्यूतानि । ‘दैवोपघातः’ दैवी आपत् । ‘बहुप्रकारः’ दुर्भि-
क्षमारकादिः । स्त्रीयसनं, पानयसनम्, अक्षयसनं, दैवोपघातयस-
नश्चेति षतुर्विधं यत्सनमचोक्तम् । एवमन्यदपि यत्सनम् ऊहनीयम् ।
‘अनेन’ यत्सनेन ‘समन्वितः’ सम्यगाक्रान्तः ‘सुगम्यः’ यानेन सुसाध्यः ।
‘स गम्य’ इति मु० पाठः ॥ ११ सर्गस्य २६ श्लो० ॥ १२ ॥

एवं यानमुक्त्वा आसनम् आह ‘परस्परस्य’ इति । ‘सामर्थ्याविधा-
तात्’ बलशक्तिक्रमात् । समारब्ध—विजिगीषस्य परस्य च सामर्थ्या-
विधातात् इतरेतरस्य या अथस्थितिलदासनम् इति फलितार्थः ।
‘सामर्थ्याविधातात्’ इति मु० पाठे तु उभयोरपि सामर्थ्यस्य अवि-
धातात् ऋसाभावात् इत्यर्थः । ‘तत् पञ्चविधम्’ । यथा विग्टक्षासनं,
सन्ध्यायासनं, सम्भूयासनं, प्रसङ्गासनम्, उपेक्षासनम् इति ॥ ११ स०
२७ श्लो० ॥ १३ ॥

पञ्चविधेषु आसनेषु प्रथमं तावत् विग्टक्षासनम् आह ‘अन्योन्या-
क्रान्तिकरकम्’ इति । अरिविजिगीषोः ‘अन्योन्याक्रान्तिकरकम्’ यत्
परस्परं चेष्टाविधातविधानम् तत् ‘विग्टक्षासनम्’ । विद्यद्वान्तःस्थयो-

रेवं सामर्थ्यविघाते सति यदासनं तत् विगृह्यासनम् । एवमेकं शत्रुं
विगृह्यापि कारुणान्तरामेक्षया यदवस्थानं तदपि विगृह्यासनम् इत्य-
र्थः ॥ ११ स० २८ श्लो० ॥ १४ ॥

विगृह्यासनस्य कालम् आह 'यदा दुर्गस्थितः' इति ॥ 'आसार-
वीवधौ' आसारो मित्रवत्, वीवधः साहाय्यदागार्थं जनपदेभ्यः समा-
गच्छतां बलानां पत्न्याः, तौ 'क्षित्वा' । आसारपक्षे ह्येदो विनाशः,
वीवधपक्षे ह्येदोऽवरोधः । 'यदा दुर्गस्थितः' इत्यत्र 'यथा दुर्गगतः' इति
केचित् पाठः । 'आसारवीवधौ' इत्यत्र 'आसारवीवधान्' इति मु०
पाठः । ११ स० २६ श्लो० ॥ १५ ॥

एवं कृते किं भवति? इत्यत आह 'विच्छिन्नवीवधासारम्' इति ।
'प्रक्षीणयवसैन्यध्वं' क्षीनवेगाश्वम् । अत्र सैन्यवपदं बलसामान्यस्य
उपलक्षणम् । 'विभज्यमानप्रकृतिं' पृथग्भूतराज्यसाधनम् । विभज्य-
मानप्रकृतिम् इत्यत्र विगृह्यमानः प्रकृतिम् इति मु० पाठो न सङ्ग-
च्छते ॥ ११ स० ३० श्लो० ॥ १६ ॥

सन्ध्यायासनम् आह 'अरेख' इति । स्पष्टम् । सन्ध्याय यदवस्थानम्
इत्यत्र सन्ध्याय समवस्थानम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३१ श्लो० ॥
१७ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचैः' इति । निवातकवचैः सह-
पाषणस्य विग्रहे सति रावणक्षौराक्रान्तो ब्रह्माणं गोत्रगुरुम् अन्तरे
गतिभुवं कृत्वा शत्रुरावणोऽपि रावणः सन्ध्यायासनमास्थितः, यथा न
निवातकवचैर्विनाशयते इति पौराणिकी वार्त्ता । सार्द्धम् इत्यत्र सा-
कम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३२ श्लो० ॥ १८ ॥

सन्ध्यायासनम् आह 'उदासीने' इति । उदासीन-मध्यमौ पूर्वं
कृतलक्ष्यौ (८ स० १८ । १६ श्लो०) 'उदासीने मध्यमे' इति विषये
सप्तमौ । तैः सहेति मलितोऽर्थः । 'समानप्रतिशङ्कयो' अर्थं मम
तुल्यबलः कदाचिदभियुज्यादिति शङ्कया व्यवस्थानम् अवस्थितिः,

सम्भूयासनम् उच्यते । एकीभूय व्यवस्थानम् इत्यत्र एकीभूय समुत्थानम् इति मु० पु० पाठो न साधुः । ११ स० ३३ श्लो० ॥ १६ ॥

सम्भूयासन-प्रसङ्गेन सम्भूयारिनिग्रहम् आह 'उभयारिर्हि' इति । 'उभयारिः' पूर्वोक्तमध्यमविशेषः (८ स० १८ श्लो०) 'उभयोः' विजिगीव्योः । 'एनम्' उभयारिम् । 'प्रतिव्यूहेत्' प्रतिबलयेत् । 'अधिकं' बलवत्तरम् । 'सङ्घधर्मणा' सङ्घवृत्तिमवलम्बमानेन । बद्धभिर्मिलित्वा एककार्यकरणं सङ्घवृत्तिः । सम्भूयेनम् इत्यत्र सम्भूयेन इति, सङ्घधर्मणा इत्यत्र तत्त्वधर्मणा इति च मु० पु० पाठः ॥ ११ स० ३४ श्लो० ॥ २० ॥

प्रसङ्गासनम् आह 'यियासोः' इति । 'अन्यं' प्रति 'यियासोः' 'अन्यत्र' 'केनचित्' 'प्रसङ्गेन' 'यत्' 'वासनम्' व्यवस्थानं 'तत्' 'अर्थज्ञैः' शास्त्रवेदिभिः 'इह' 'प्रसङ्गासनम् उच्यते' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ३५ श्लो० ॥ २१ ॥

उपेक्षासनम् आह 'आस्ते' इति । 'अस्ति' 'अधिकम्' अधिकबलं 'प्रेक्ष्य' यत् 'आस्ते' उपेक्ष्येति शेषः । तत् 'उपेक्षासनम् उच्यते' इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तम् आह 'उपेक्षाम्' इत्यादिना । एकदा रुक्मिणीसत्यभामासन्निधौ वासुदेवायतो नारदः पारिजातमञ्जरीम् पृथग्प्रमानुश्चित्प । अथ वासुदेवकरस्थितायां तस्यां मञ्जर्यां समकालमेव भार्याद्वयेनाभ्यर्चितम् । पारिजातमञ्जरी तु रुक्मिण्यै दत्तेति सत्यभामयाभिमानपरीतया तया निगदितो गदाधरो यस्त्रेयं मञ्जरी तेन वृक्षेण विना मदन्तिकं नागन्तव्यं भवतेति । अथ सत्यभामाभिमानविनोदनाय पारिजातहरणार्थं वासुदेवेनाधिकबलेनाभियुक्तो देवराजः पश्यन्नपि भव्यमानं प्रियतमं नन्दनवनम् उपेक्षासनमङ्गीघकारेति पौराणिकी वार्ता ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २२ ॥

द्वितीयम् उपेक्षासनम् आह 'उपेक्षितस्य' इति । 'अन्येन' खेदादिरूपेण 'केनचित्' 'कारणेन' 'उपेक्षितस्य' उपेक्षा जाता अथ,

उपेक्षां कुर्वतः इत्यर्थः । वासुदेवेन रुक्मिणीहरणे क्रियमाणे परिभ-
वादिषु अङ्गीकृत्य खेहात् रुक्मिणीभाता रुक्मिणा उपेक्षासनं कृत-
मिति पौराणिकमितिहृतमत्र निदर्शनम् ॥ उपेक्षितस्य चान्येन इत्यत्र
उपेक्षितस्य चान्यैस्तु इति मु० पाठस्तु न समीचीनः ॥ ११ स० ३०
श्लो० ॥ २३ ॥

इत्युपासनम् अभिधाय द्वैधीभावं गुण्यमभिधातुमाह 'बलिनाः'
इति । 'बलिनाः' शक्तिप्रभृतिगुण्यसम्प्रयोगः । 'वाचा' वाङ्मात्रेणैव
न तु कर्मणा । 'आत्मानं समर्पयन्' अहं त्वदीयो, यन्मम किञ्चित् तत्
त्वदीयमेव इति वाक्येनैव प्रत्येकं बलिनं प्रति आत्मसमर्पणकारीति
समुदितार्थः । अतएव सः 'अलक्षितः' नायं कार्यतो मन्मित्रम् इत्युभा-
भ्यामपि बलिभ्याम् अपरिज्ञातः, 'द्वैधीभावेन' आत्मरक्षार्थम् उक्तरूप-
वाङ्मात्रात्मसमर्पणादिरूपभावेन 'वर्तेत' ईदृशात्मसमर्पणे न मिचता,
नापि शत्रुतेति द्वैधीभाव इत्युच्यते । 'काष्ठाक्षिवत् अलक्षितः' कांका-
क्षिगोलकमेकमेव अलक्षिततया उभयोरेव चक्षुषोरधिष्ठाय दर्शना-
नुकूलं भवतीति कविसमयप्रसिद्धम् ॥ ११ स० ६८ श्लो० ॥ २४ ॥

द्वैधीभावमङ्गीकुर्वतः कर्त्तव्यम् आह 'यापयेत्' इति । 'तयोः'
बलिनोर्मध्ये 'सन्निहृष्टतरं' बलिनं 'यापयेत्' एव करोमि, इत्याशा-
प्रदर्शनेन कालमतिवाहयेत् । 'उभयोरपि' विश्वासाभावात् 'स-
म्माते' 'बलवत्तरं' प्राणार्थे 'सेवेत्' इति । सन्निहृष्टतरम् इत्यत्र सन्नि-
हृष्टमस्मिन् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २५ ॥

द्वैधीभावपरिज्ञाने इतिकर्त्तव्यताम् आह 'यदा हावपि' इति ।
'यदा हावपि' अतो 'जातसंविदै' वक्ष्यकोऽयमिति जाताविश्वासौ
'संश्लेषं' सन्धिं 'नेच्छेतां' तदा 'तच्छत्रुं' तयोः उभयोरपि शत्रुम् अपरम्
'उपसर्पेत्' तदभावे आत्मत्राणार्थम् 'अधिकं' बलवत्तरं संश्रयेत् ॥
अधिकं वापि संश्रयेत् इत्यत्र संश्रयेद् बलवत्तरम् इति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४० श्लो० ॥ २६ ॥

द्वैधीभावस्य व्याश्रयभेदाद् भदमाह 'द्वैधीभाव' इति । 'द्वैधीभावो' गुण व्याचार्येण 'द्विधा प्रोक्तः' एकः स्वतन्त्रः, अपरः परतन्त्रः । तयोः 'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' स्वाधीनपराधीनयोर्मध्ये 'स्वतन्त्रः' 'उक्तः' पृथ्व-
श्लोकैः कथितः । स्वतन्त्रं स्ववशं यथा तथा यत्र रक्षा सम्पद्यते तत्रैव यातीति स्वतन्त्र-द्वैधीभावः । 'अन्यत्' परतन्त्रः, यः स्यात् उभयवेतनः, स्वामिद्वयस्य वेतनं गृह्णन् भृश्यादिः । स्वतन्त्रस्य द्वैधीभावः, परतन्त्रस्य च द्वैधीभाव इति द्वैविध्यम् ॥ यः स्यादुभयवेतन इत्यत्र यः स्यादु-
भयचेतन इति मु० पाठः ॥ ११ स० ७१ श्लो० ॥ २७ ॥

संश्रयगुणमभिधातुम् आह 'उच्छिद्यमानः' इति । 'बलिना' उप-
चितशक्तिमता, 'उच्छिद्यमानः' अभियुक्तः । 'निरुपायप्रतिक्रियाः'
उपायेन प्रतीकारेण च रक्षितः । यदा तु उपायप्रतिक्रियाभ्यां
विरहितः स्यात् तदैव संश्रयवृत्तिरिष्यते "महादोषो हि विशिष्ट-
घलसमागमो राज्ञाम्" इति वचनात् उपायान्तरे विद्यमाने संश्रयो
नेष्यते बुधैरिति भावः । 'कुलोद्गतं' कुलीनम् । कुलीनस्य हि मतिः
कदापि नाकार्यं प्रवर्तते । 'सत्यम्' अमृतावादिनम् । 'व्यार्थं' सदा-
शयं 'बलोत्कटम्' अभियोक्तृप्रेक्षया बलाधिकम् 'व्याश्रयेत' रक्षार्थं
शरणं व्रजेत् ॥ कुलोद्गतम् इत्यत्र कुलोद्गतम् इति मु० पाठः ॥ ११ स०
७२ श्लो० ॥ २८ ॥

एवमाश्रये जने व्याश्रितस्य विधेयमाह 'दर्शनोपास्तिकता'
इति । 'दर्शनोपास्तिकता' दर्शने व्याश्रयभूपस्य दर्शने उपास्ति-
कता साष्टाङ्गप्रणिपातपूर्विका आराधनशीलता । 'नित्यं तद्भाव-
भाविता' तथा चोक्तमेतल्लक्षणम्,

“यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरः ।

अन्तः प्रविश्य मेधावो क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति तत्कारिता चैतत् वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम् ॥” इति ।

इत्युक्तरीत्या तदभिप्रायानुसारिकार्यकरणेन व्यात्मवशकारिता । 'तत्-

कारिता' तस्य कार्यकारिता । एतत् एवं 'मंत्रयिणः' 'दृप्तं' विधेयं
'सूतम्' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ४३ श्लो० ॥ २६ ॥

अतःपरम् एकादशसर्गास्य पक्षदश, द्वादशसर्गास्य च सप्त श्लोका
मुद्रितपुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिनन्दित्याख्यायन्ते ।

विनीतवत् तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।

तत्सङ्गात् परिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ इति ।

'तत्र' 'आश्रये' 'गुराविव' संश्रितः 'विनीतवत्' न तु परमार्थतो
विनीतः । कश्चित् 'कालं गमयित्वा' समयमतिवाह्य 'तत्सङ्गात्'
आश्रयसहवासात् 'रिपूर्णं' अभ्युच्छ्रितः सन् 'क्रमेण स्ववशो भवेत्'
तस्मिन्नेवाराध्येत्यर्थः ॥ परिपूर्णं इत्यत्र पूर्णशक्तिरिति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४४ श्लो० ॥

उक्तगुणसम्पन्न-संश्रयाभावे विधेयमाह,

ददद् बलं वा कोषं वा भूमिं वा भूमिसम्भवं ।

आश्रयेताभियोक्तारं विसन्धिमनपाश्रयः ॥ इति ।

गत्यन्तराभावे तु 'अनपाश्रयः' न आश्रयविहीनस्तिष्ठन् । 'बलं वा
कोषं वा भूमिं वा' अथवा 'भूमिसम्भवं' राजस्वं 'ददत्' समर्पयन्
सन् 'विसन्धिं' सन्धिभङ्गकारिणम् 'अभियोक्तारम्' एव 'आश्रयेत'
इत्यन्वयः । विसन्धिरिति कश्चित् पाठः ॥ ११ स० ४५ श्लो० ॥

आत्मजीवनरक्षार्थं सर्व्वस्यमपि दद्यात् इत्याह,

सर्व्वान्नि चैतान्यार्त्तः सन् दद्यात् प्राणार्थमात्मनः ।

युधिष्ठिर इवेत्यन्ते पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ इति ।

'आर्त्तः' प्रपीडितः 'सन्' 'आत्मनस्त्राणार्थम्' आत्मजीवनरक्षार्थं
'सर्व्वान्नि' बलकोषभूसादीनि दद्यात् । 'जीवन्' 'पुनः' 'युधिष्ठिर
इव' 'अन्ते' 'वसुन्धराम्' 'इति' प्राप्नोतीति सम्भावना, न तु निश्चयः ॥
युधिष्ठिरो जिगायारौ पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इति पाठस्तु सङ्ग-
च्छते ॥ युधिष्ठिर इवेत्यादि पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इत्येवं पाठः

प्राचीनटीकाकारसम्मतोऽपि न सद्दयद्दयग्राही ॥ ११ स०
४६ श्लो० ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह,

कल्याणो वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभासते ।

एति जीवन्तमानन्दे। नरं वर्धंशतादपि ॥ इति ।

स्पष्टम् ॥ ११ स० ४७ श्लो० ॥

सर्वथा व्यात्मरक्षा कर्तव्येति प्रकारान्तरेण कथयति,

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्थार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्थार्थं विचार्य्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ इति ।

‘विचार्य्यं’ व्यात्मनाशसम्भावनायां विविच्य उपायान्तराभावे ‘पृथि-
वीम्’ अपि ‘त्यजेत्’ । प्रतीतम् अन्यत् ॥ ११ स० ४८ श्लो० ॥

धनदानादिना अभियोक्तुः परितोषमुत्पाद्य संश्रितस्याभियुक्तस्यान-
न्तरकर्त्तव्यताम् व्याह,

निष्पत्तेदात्मलाभे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।

प्रहरेद् वा बलीयस्या सैह्या वृत्त्या बलं रिपुम् ॥ इति ।

अभियोक्तारि विनीतवत् कश्चित्कालं गमयित्वा ‘व्यात्मलाभे’ व्यात्मो-
त्कर्षं सति ‘निष्पत्तेत्’ तमभियोक्तात्माक्रानेत् । ‘वा’ अथवा ‘रिपोः’
‘व्यसने’ स्त्री-द्यूतादिव्यसने समुपस्थिते सतीति श्लेषः । ‘बलीयस्या
सैह्या वृत्त्या बलं’ ‘श्रितः’ सन् ‘रिपुं’ ‘प्रहरेत्’ इत्यन्वयः ॥ ११ स०
४९ श्लो० ॥

कारणं विना प्रतिबन्धिभूपेन न संगन्तव्यम् इत्याह,

नाकारणात् सङ्गमेधात् ज्ञायसा चेतरेण वा ।

क्षयव्ययकृतात् दोषात् विश्रम्भद्रोहजादपि ॥ इति ।

‘कारणात्’ विना ‘ज्ञायसा’ विशिष्टबलेन ‘इतरेण’ हीनबलेन ‘वा’
सह ‘सङ्गं’ ‘न’ ‘श्यात्’ नागच्छेत् । कस्मादित्याह, ‘क्षयव्ययकृतात्’
‘विश्रम्भद्रोहजादपि’ ‘दोषात्’ । क्षयः पुरुषवाहनादिविनाशः,

ष्यः धान्यहिरण्णादीनामपचयः । तज्जनितात् दीघात् । विश्वम्भ-
द्रोहो विश्वासघातकता । तथाचोक्तं, “विश्वम्भमागतं साधे द्रुह्यन्ते
वा असाधवः” । इति । ११ स० ५० श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् व्याह,

संयोगहेतुना गत्वा विश्वसेधं पितर्यपि ।

विश्वासमागते साधौ प्रायो द्रुह्यन्वसाधवः ॥ इति ।

एतत्सुगमम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

उपसंहरन् व्याह,

इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ॥ इति ।

‘इति षाड्गुण्यम्’ इतिसिद्धान्तः । यानम् आसनञ्च पञ्चविधं ‘विग्र-
हस्य रूपम्’ । ‘परम्’ अवशिष्टं द्वैधीभावादिकम् इत्यर्थः । ‘सन्धेः’
रूपं ‘स्मृतम्’ इत्यर्थः । ‘अन्ये तु द्वैगुण्यम्’ इति चक्षते’ कथयन्ति ।
यानमासनञ्चाशेषं विग्रहस्य रूपम्, द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपम्
अपरम् इति द्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५२ श्लो० ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह,

स हि गच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ।

अतो यानासनं प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ॥ इति ।

‘स हि’ अभियोक्ता ‘गच्छन्’ अभियानगुणमातिष्ठन्, ‘तिष्ठन्’ आ-
सनगुणमातिष्ठन् ‘यतः’ यस्मात् ‘विग्रहं कुरुते’ ‘अतः’ यानासनं
प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः’ इति स्पष्टम् ॥ ११ स० ५३ श्लो० ॥

यानमासनञ्च विग्रहस्य रूपमित्युक्तम्, अधुना द्वैधीभावसंश्रययोः
कथं सन्धेरूपता इत्याह,

असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः संश्रयः ।

ततो द्वावपि तौ प्राज्ञैः रूपं सन्धेरुदाहृतम् ॥ इति ।

‘यतः’ ‘असन्धाय’ सन्धिमहात्वा संश्रयसहितो ‘द्वैधीभावो नास्ति’

‘ततो द्वावपि तौ’ द्वैधीभावः, संश्रयश्च, ‘प्राज्ञैः’ ‘सन्धेः’ ‘रूपम्’
‘उदाहृतं’ कथितम् इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५४ श्लो० ॥

कोषास्त्रिभूते द्वैगुण्यमाह,

सन्ध्यायेति च यत् प्रोक्तं तत् सन्धेरूपमिष्यते ।

विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥ इति ।

‘सन्धाय’ शत्रुणा सह मिलित्वा ‘यत्’ कार्यं ‘प्रोक्तं’ करणीयमिति
कथितं ‘तत् सन्धेः रूपम् इष्यते ।’ ‘विगृह्य’ ‘यत्’ कार्यं कर्तव्यमिति
‘प्रोक्तं’ ‘तत्’ ‘विग्रहस्य’ रूपम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ स० ५५ श्लो० ॥

तदेवाह,

सन्धियश्च विग्रहश्चैव द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

एतौ च संश्रयश्चैव त्रैगुण्यमिति चापरे ॥ इति ।

द्वैगुण्यवादिनः संश्रयं सन्धेरेव रूपं कथयन्ति, त्रैगुण्यवादिनम्
संश्रयं सन्धेः पृथक् कुर्वन्तीति मतद्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५६ ॥

संश्रयस्य सन्धिरूपत्वे वृहस्पतिमतमाह,

“यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो बलीयसा ।

तत् सन्धिः, संश्रयो ज्ञान्य इत्युवाच वृहस्पतिः ॥ इति ।

‘बलीयसा’ बलवता भूपालेन ‘बाध्यमानः’ पीडनात् सन् ‘यस्मात्’
‘अन्यं’ बलवत्तरं संश्रयते ‘तत्’ तस्मात् ‘संश्रयः’ ‘अन्यः’ ‘सन्धिः’
‘वृहस्पतिः’ ‘इति उवाच’ इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५७ श्लो० ॥

गुरुमतप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरन् आह,

न्यायो गुणो विग्रह एव सन्ध-

ऽऽदयस्तदुत्थाः प्रभवात्ततोऽन्ते ।

अवस्थया भेदमुपागतं सत्

याद्गुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ इति ।

‘न्यायः’ न्यायेन विचार्यमाण एको, ‘विग्रह एव’ ‘गु-
दयः’ ‘अन्ये’ गुणाः ‘तदुत्थाः’ वर्तमानाः, ‘विग्रहानन्तर-

इत्यर्थः । 'तत्त.' कारणात् 'प्रभवाः' कथ्यन्ते इति शेषः । 'अवस्थया'
 विगृह्य-यानं विगृह्यासनम्, सन्धाययानं सन्धाययासनम्, सम्भूययानं
 सम्भूयासनम्, प्रसङ्गयानं प्रसङ्गासनम्, उपेक्षायानम् उपेक्षासनम्,
 इति यानासनं पञ्चविधम् । द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपमेकम् इति
 यद्भिन्नवस्थाभिर्विग्रहस्य रूपं 'भेदम् उपागतं सत्' 'घाङ्गुण्यम्'
 उच्यते इति शेषः । 'इत्येव' 'नः' यस्मात् 'गुरोः' विष्णुगणस्य 'मतम्'
 इत्यर्थः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसा-
 रिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण यानासनसंश्रयद्वैधीभावविकल्पो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ० ॥

एकादशः सर्गः ।

समन्वितपुत्रकामुसारेण द्वादशः सर्गः ।

धाङ्गुण्यमानन्तरं मन्त्राधिकारं दर्शयन् आह—

धाङ्गुण्य-निश्चितमति-गुण्यं गूढप्रचारवान् ।

मन्त्रयेदिह मन्त्रज्ञो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ॥

इति। धाङ्गुण्ये पूर्वोक्ते, निश्चिता निःसन्दिग्धा मतिर्यस्य सः 'धाङ्गु-
ण्यनिश्चितमतिः' छतधाङ्गुण्यतत्त्वविनिर्णय इत्यर्थः । गूढं प्रचरन्ति
ये ते गूढप्रचारः, साराष्ट्रे परराष्ट्रे वा व्यलक्षित-सञ्चारभेदाभिप्राः ।
ते विद्यन्ते यस्येति 'गूढप्रचारवान्' । 'मन्त्रज्ञः' घङ्गुणानां मध्ये
कस्मिन् गुणे स्थितस्य मे दृढिरदृढिर्वा भवेत्, केनोपायेन मे धन-
धान्य-हस्त्यन्त्र-बल-खनिज-द्रव्यादीनामुपघयो भवेत्, केनोपायेन वा
परस्यैतानि उपहन्तुं शक्नोमि, केनोपायेन लब्धविषयस्य परिरक्षण-
मलब्धस्य च लाभो भवेत्, केन च प्रकृतिरक्षणं स्यात्, इत्यादि-विषयकं
गुणभाषणं मन्त्रः । तं जानातीति मन्त्रज्ञः । विजिगीषुः 'मन्त्रज्ञो'
'मन्त्रिभिः' 'सह' 'इह' अलब्धलाभ-लब्धपरिरक्षण-विषये 'गुण्यं'
गोपनीयं कार्यं 'मन्त्रयेत्' ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं भूतिं समद्भुते ।

विपरीतस्तु विदद्भिः सतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥

वक्ष्यमाण-पञ्चाङ्गस्य मन्त्रस्य योऽर्थः, दृढिर्लक्ष्यः, तत्सम्पादने कुशलः
'मन्त्रार्थकुशलः राजा' प्रकृतिरक्षणदिना 'सुखम्' अनायासेन 'भूतिं'
श्रियं 'समद्भुते' आकम्प्य भुङ्क्ते । 'विपरीतस्तु' मन्त्रार्थकुशलः 'सतन्त्रो-
ऽपि' स्वाधीनोऽपि 'विदद्भिः' पण्डितैः 'अवभूयते' परिभूयत इत्यर्थः ।
अवधूयते इति पाठे तु 'अवभूयते' राज्यात् प्रवृत्तितो भवति इत्येव-
मर्थः ॥ १२ स० २ श्लो० ॥

दुर्मन्त्रमेवं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।

समन्ततो विष्णुम्यन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ।

इति । 'यातुधानाः' राज्ञसाः दुःप्रयुक्त-वैदिकमन्त्रं 'क्रतुं' यज्ञम् 'इव' 'रिपवः', 'दुर्मन्त्रं' दुष्टो मन्त्रो यस्य तम् । मन्त्रस्य दुष्टत्वन्तु शाः स्त्रविरुद्धत्वम् । 'एनं' नृपतिं 'समन्ततो विष्णुम्यन्ति' । 'तस्मात्' 'मन्त्र-परो भवेत्' यथोक्तमन्त्रपर एव स्यात् इत्यर्थः ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

कीदृश्यानेन मन्त्रिणा मन्त्रणं कर्तव्यम्, इत्याह—

मन्त्रयेतेह कार्याणि सहाप्तेन विपश्चिता ।

घातं मूर्खमनापञ्च पण्डितं वर्जयेदिह ॥

इति । यो हि घट्टगुणैर्निरन्तरं व्याप्यते स तस्य-घात इत्युच्यते । 'इह' मन्त्रविषये 'घाप्तेन' 'विपश्चिता' नीतिशास्त्र-पण्डितेन 'सह' 'कार्याणि' 'मन्त्रयेत' । घातोऽपि भूत्वा यदि विपश्चित् नीतिशास्त्र-पण्डितो भवति, तेन सह मन्त्रयेत् । एतत् गुणद्वयमेकत्र यस्मिन् न विद्यते, तेन सह न मन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १२ स० ४ श्लो० ॥

मन्त्रश्च शास्त्रोक्तक्रमेणैव कार्यं इति दर्शयन् आह—

मार्गं सन्नार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्म्मभिः ।

पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ॥

इति । 'सिद्धये' सिद्धये 'सिद्धकर्म्मभिः' 'सन्नार्गगतिभिः' सन्नार्गे-
णैव गतिर्येषां तः । 'पूर्वैः' राजादिभिर्वेदस्पत्यादिभिश्च 'सद्भिः'
सत्पुरुषैः 'आचरितं' 'शास्त्रीयं' 'मार्गं' 'न परित्यजेत्' मन्त्रविषये
इति शेषः ॥ सिद्धये सिद्धकर्म्मभिः इत्यत्र मन्त्रणे सिद्धकर्म्मभिः इति
केचित्, पश्चात्तं सिद्धकर्म्मभिः इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
५ श्लो० ॥

। शास्त्रोक्तमन्त्रं विष्णुम्यतो दीर्घं दर्शयन् आह—

उच्चास्त्रपदविन्यासः सहसैवाभिसम्पतन् ।

शत्रु-खड्गमुखयासमगत्वा न निवर्त्तते ॥

इति । शास्त्रेषु यः पदविन्यासः शास्त्रपदविन्यासः । उच्चहितः शास्त्र-

पदविन्यासो येन सः । शास्त्रोपदेशं विलङ्घयन् इत्यर्थः । 'सहसैव'
मन्त्रालोचनं विनैव 'अभिसम्पतन्' शत्रूणां अभिमुखं गच्छन् 'शत्रु-
खड्गमुखयासम् अगत्वा न निवर्त्तते' खड्गमुखं धारैव तद्गयासम् ।
खड्गधारायासो मरणम् । तत् अप्राप्य न निवर्त्तते इत्यर्थः । अतो
मन्त्रपूर्वं प्रवर्त्तितयम् इति भावः ॥ अभिसम्पतन् इत्यत्र अभिसम्प-
तेत् इति, शत्रुखड्गमुखयासम् इत्यत्र शत्रुखड्गमुखन्यासम् इति च
पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६ श्लो० ॥

मन्त्रशक्तेः प्राधान्यं दर्शयन् आह—

प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशंस्यते ।

प्रभावेत्साहवान् काथो जितो देवपुरोधसा ॥

इति । कोऽप्यदखलं हि प्रभुशक्तिः । शौर्यममर्षो दाह्यं चेत्साह-
शक्तिः । ताभ्यां 'प्रभावेत्साहशक्तिभ्यां' 'मन्त्रशक्तिः' एव गरीयसी ।
अत्र तावदितिहासं दर्शयति । 'प्रभावेत्साहवान् काथः' शुक्रः 'देव-
पुरोधसा' वृहस्पतिना मन्त्रशक्त्या इति वाक्यशेषः । 'जितः' । पुरा
क्षिण देवासुरसंग्रामे मृतानसुरान् शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विद्यया जीव-
यति, देवा मृता मृता एव । ततश्च शुक्रः असामान्यप्रभावेत्साहसम्पन्नः
समजनि । ततश्च तदभिसन्धानार्थं मन्त्रशक्तिसम्पन्नेन वृहस्पतिना,
स्वसुतः कचः शिष्यत्वेन प्रणिहितः । कचेन च शुक्रस्य प्रियसुता देव-
यानी वशीकृता । तदवेत्य दैत्यैरभिसन्धानभयात् कचो विपन्नः
शुक्राय भक्तितुं प्रदत्तः । अथ शुक्रसुतया देवयान्या प्रार्थितेन तेन का-
थेन उदरस्य एव कचो मृतसञ्जीवन्या पुनः सञ्जीवितः । उदरस्यैव
तस्य उपदिष्टा मृतसञ्जीवनो विद्या । आश्रमस्थासौ गुरुणा शुक्रेण,
विदार्योदरं निर्याय त्वं मामन्यैव विद्यया जीवयेति । कचस्तु तथैवाक-
रोत् । अथ गुरुकुलात् प्रतिनिवृत्ते च कचे समरे मृता देवाः पुनः
सञ्जीवन्ति । तदनया च मन्त्रशक्त्या सुरगुरुणा जितः काथः इति
पौराणिकी वार्त्ता ॥ १२ स० ७ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘अशिक्षितनयः’ इति । अशिक्षितो नयो
 ‘नीतिशास्त्रं येन स तथोक्तो मन्त्रशक्तिरहित इत्यर्थः । ‘सिंहः’ ‘केवलं
 बलात्’ सामर्थ्यात्, ‘केवलोत्साहशक्त्या’ इत्यर्थः । ‘इमं’ ‘हन्ति’ ।
 ‘मतिमान्’ ‘धीरो नरः’ मन्त्रशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘तम्’ इमं ‘तेषां’
 सिंघानां ‘शतानि च’ अनेकानि च ‘जयेत्’ क्लृप्तकपटादिभिः स्वश्रे
 स्थापयेन्मारयेद्वा इत्यर्थः । अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इत्यत्र
 अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इति मु० पाठस्तु न सुसङ्गतः ॥
 १२ स० ८ श्लो० ॥ ३० ॥

मन्त्रशक्तेः सामर्थ्यमभिधातुमाह—‘पश्यद्भिः’ इति । ‘दूरतः’ देश-
 व्यवधानात् कालव्यवधानाद्वा । ‘अपायान्’ विनिपातान् ‘पश्यद्भिः’
 प्रमाद्यबलात् प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । ‘सुपायप्रतिपत्तिभिः’ शोभनसामा-
 द्युपायैः प्रतिपत्तिर्ज्ञानाज्ञानपूर्विका फलप्राप्तिर्येषां ते तैः । ‘विदद्भिः’
 चिन्तितः’ सुपर्यालोचिताः ‘क्रियाः’ मन्त्राधिकारोक्ता इति शेषः ।
 ‘फलार्थैव’ ‘भवन्ति’ निश्चयेन कल्पन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ६ श्लो०
 ॥ ३१ ॥

क्रियाचिन्तनमेव दर्शयन् आह—‘उपायपूर्वम्’ इति । ‘उपायपूर्वम्’
 सामाद्युपायपूर्वम् कल्पम् इच्छेत् । यानमात्रसाध्ये लाभे ‘कालं’ या-
 चानुरूपं समयं ‘धीक्ष्य’ निर्णीय ‘समुत्पतेत्’ यायात् । कस्मादित्याह,
 ‘विक्रमैकरसञ्चता’ ‘पश्चात्तापाय भवति’ विक्रमः परमोत्साहः श्रैथ्या-
 तिशयश्च एको रसः तमेव जानातीति तस्य धर्मः । मन्त्रशक्तिरसा-
 ज्ञानात् देशकालादिनिरपेक्षस्य विपत्तिमूले व्यवसाये विक्रमैकरस-
 च्चता पश्चात्तापाय भवति इत्यर्थः । देशकालबलादिसापेक्षे व्यवसाये
 तु विक्रमोऽपि मन्त्रसहायतया फलतीति भावः ॥ पश्चात्तापाय भवति
 इत्यत्र पश्चात्तापाय निर्दिष्टा इति मु० पाठः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ३२ ॥

मन्त्रसापेक्षतां दर्शयति, ‘शक्याशक्यपरिच्छेदम्’ इति । आदावेव
 ‘प्रसन्नया’ विशुद्धया ह्यतिनिर्मलयेति ग्रावत् । ‘बुद्ध्या’ शक्यमिदम्

अशक्यं वेति परिच्छेदं 'कुर्यात्' । 'दन्तिनो' दन्ताभ्यां 'शैलताडनं'
दन्तभङ्गायैव भवति इत्यर्थः ॥ १२ स० ११ श्लो० ॥ ३३ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह—

अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः श्लोशादृते फलम् ।

आकाशमाखादयतः कुतो हि कबलयद्दः ॥

इति । आरभ्यते योऽसौ आरम्भः कार्यम् । अशक्ये असाध्ये आरम्भे
वृत्तिर्यवसायः प्रवृत्तं वा घेयाम् ते तेयाम् 'अशक्यारम्भ-वृत्तीनाम्' ।
'श्लोशादृते' श्लोशं विना नान्यत् फलं दृश्यते । तद् यथा—'आकाशम्
आखादयतः' आकाशाखादम् अनुभवामीति यः कबलयद्दम् आका-
शस्य करोति, तस्य 'कबलयद्दः' 'कुतः?' आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । एव-
मशक्यारम्भोऽपि कुतः फलमिति भावः । 'आकाशमाखादयतः
कुतो हि कबलयद्दः' इत्यस्य विनिमयेन मु० पुस्तके 'भवन्ति परिता-
पिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः' इत्येवं पाठो दृश्यते । एतच्चरणद्वयन्तु
साङ्गश्लोकानन्तरं लभ्यम् । १२ स० ११ श्लो० ॥ ३४ ॥

अत्र कतिपयश्लोका मुद्रितपुस्तकानुसारेणास्माभिः क्रमविपर्ययमा-
पाद्य व्याख्याताः । श्लोकाङ्गन्तु यथाक्रममेव रक्षितः । इहापि पश्चात्
प्रथमं व्याख्यास्यमानं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥

अशक्यारम्भो न केवलं विफलतामापद्यते अपि तु आत्मविनाशा-
यापि भवतीति दर्शयन्नाह—

नाभिं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशेत् ।

किमन्यत् स्यादृते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥

इति । यो हि पतङ्गो दीपाम्निदर्शनसुखी स्पर्शसुखमप्यनुभवामीति बुद्ध्या
अभिं गच्छेत् स तत्क्षणात् दग्धदेहः पञ्चत्वमापद्यते, तद्वन्न
भवेत् । विजिगीषुपक्षे अग्निशब्देन बलवत्तरो भूपतिर्लक्ष्यते । अवि-
विच्छेवात्मनो बलवत्तरं भूपतिम् आत्मविनाशाय नाभिगच्छेदिति तात्-
पर्यम् । पूर्वमेवापरिच्छिद्य 'अग्निमृच्छतः' गच्छतः 'पतङ्गस्य' 'दाहा-

दृते', 'किमन्यत्' फलं 'स्यात्?' मन्त्ररहितस्यापि तथेति भावः ।
१२ स० २२ श्लो० ॥

एतदेव द्रढयति—

मोहात् प्रकुर्वन्तश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।

भवन्ति परित्वापिन्यो यत्कर्म कर्मविपत्तयः ॥

इति । 'मोहात्' मन्त्राज्ञागात् 'दुःखलभ्येषु' दुर्लभेषु 'वस्तुषु' 'चेष्टाम्'
उद्योगं 'प्रकुर्वन्तः' 'कर्मविपत्तयः' अशुभफलानि 'यत्कर्म' निश्चयमेव
'परित्वापिन्यः' पश्चात्तापविधायिन्यो 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ स०
२२ श्लो० ॥

ससंश्लिष्टमन्त्रफलं दर्शयन्नाह 'बुद्ध्या बोध्यानुगतया' इति । 'बोध्या-
नुगतया बुद्ध्या' ज्ञेयानुयायिना ज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानं साधनं ज्ञेयं सा-
ध्यम् । साधनं साध्यानुरूपं यदा भवति, तदावश्यम्भाविनी सिद्धि-
रिति भावः । तथा चेत्काम् "प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रय-निर्णीतायां फल-
सिद्धौ यथासाध्यं साधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीतिरन्यथा त्वनी-
तिः।" एवं बुद्धिर्यदा बोध्यानुगता भवति तदा, 'सुविशुद्धपदन्यासः'
सुविशुद्धोऽन्तरायरहितः पदन्यासो यस्य सः, 'उन्नतं' 'पर्वताग्रमिव'
'सम्पदो' लक्ष्म्याः 'पदं' परीयात् प्राप्नुयात् ॥ बोध्यानुगतया इत्यत्र
बोध्यानुगतया इति, पर्वताग्रमिवोन्नतम् इत्यत्र पर्वताग्रमिवोदितम्
इति सु० पाठः ॥ १२ स० २४ श्लो० ॥ २५ ॥

कामान्मन्त्रे महान् यत् इत्याह 'दुरारोहम्' इति । दुःखेन महता
श्लेषेण आरुह्यते इति 'दुरारोहं' 'सर्वलोकैर्नमस्कृतं' महेन्द्रसमानम्
अप्राप्यत्वादित्यर्थः । 'राज्ञां पदं' राजत्वं 'सल्पेनापि अपचारेण'
मन्त्रभेदादिकेन ब्रह्मण्यमिव सर्वलोकनमस्कृतमपि सन्ध्यावन्दनवचन-
भाषेणापि 'दृष्यति' सदोषं भवतीत्यर्थः ॥ सल्पेनापीत्यत्र अल्पेनापीति
सु० पाठः ॥ १२ स० २५ श्लो० ॥ २६ ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रफलं दर्शयन् आह, 'प्रारब्धानि' इति । 'यथाशास्त्रं'

भीतिशास्त्रानतिक्रमेण 'प्रारब्धानि' चनुष्ठितानि 'कार्याणि' पृथ्वी-
लाभपालनादीनि । 'आसनबुद्धिभिः' सुपरिज्ञात-पञ्चविधासनैः ।
विस्पष्टमन्यत् । प्रारब्धानीत्यत्र चारब्धानीति केचित् ॥ १२ स०
२६ श्लो० ॥ ३० ॥

यथानीति समारब्धं कार्यं विफलमपि न परितापयति, इत्याह—
'सम्यगारभ्यमाणम्' इति । सुगमम् ॥ १२ स० २० श्लो० ॥ ३० ॥

यथाशास्त्रमनुष्ठितं कार्यं यदि दैवप्रतिबन्धेन विफलतामेति, तदा
नानुष्ठाता दोषभागित्याह—

यत्तु सम्यगुपपन्नान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरित-पौरुषः ॥

इति । सुस्पष्टम् । एतीत्यत्र एतत् इति, पुमांस्तत्र इत्यत्र पुमांस्तत्र
इति मु० पाठः ॥ १२ स० १२ श्लो० ॥ ३१ ॥

यथा कुक्ष्येऽपि क्षेपे दैवानुकूल्यमन्तरेण फलं नोत्पद्यते, तथा दैव-
पुरुषकारयोरानुकूल्यं विना न फलसिद्धिरित्याह 'द्वयम्' इति । एष
श्लोकोऽस्माभिरपि नासादितः । परन्तु ध्ययं "यथा ह्येकेन चक्रेण न
रथस्य गतिर्भवेत् । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥" इति
श्लोकेन समानार्थकः ॥ १२ स० १३ श्लो० ॥

द्वयमिति पूर्वोक्तश्लोकेन यद्यपि दैवपुरुषकारयोरानुकूल्ये फलसि-
द्धिरुक्ता, तथापि पुरुषकार एवावलम्बनीय इति दर्शयन् व्याह 'प्रय-
त्नस्तावदाद्येय' इति । फलसिद्धर्थे प्रयत्नः कर्तव्यः । 'दैवसमाश्रितं'
प्रतिकूलदैवायत्तमित्यर्थः । 'श्रेयं' कार्यम् 'अपर्व्वंभङ्गनिपुणम्'
पर्व्वंभङ्गे यत्किञ्चेदे न निपुणम् न फलोपधायकमिति तात्पर्यम् ।
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति ब्रह्मसाधनता" इति
भावः ॥ अपर्व्वंभङ्गनिपुणम् इत्यत्र अपर्व्वंण्येव निपुणम् इति क्वचित्
पाठः ॥ १२ स० १४ श्लो० ॥ ३० ॥

मन्त्रतत्त्वमभिधातुमाह—'आत्मानश्च परश्चैव वीक्ष्य' इति । 'धीरः'

धैर्यसम्पन्नो विजिगीषुः । 'आत्मानसं परस्यैव वीक्ष्य' आत्मानं शक्तित्रये-
 शोपचितं देशकालबलम् अनुरूल-शकुन-निमित्त-ग्रहादिक-सूचित-
 विजयस्य वीक्ष्य निर्गम्य, परस्य तद्विपरीतं निरूप्य 'उत्पतेत्' यात्रां
 कुर्यात् । 'यत् आत्मपरवेदनम्' मन्ते यत् सपरबलाबलज्ञानम् 'एत-
 देव हि विज्ञानम्' मन्ततत्त्वम् ॥ वीक्ष्य इत्यत्र ज्ञात्येति मु० पाठः ॥
 १२ स० १५ श्लो० ॥ ४१ ॥

निषिद्धानुष्ठानमभिधातुमाह—'निष्फलम्' इति । 'मतिमान्' नी-
 तिज्ञः । 'सन्दिग्धफलम्' अनिश्चितफलकम् । महावैरम् अनुबध्ना-
 ति यत् तत् 'महावैरानुबन्धि' । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० १६ श्लो०
 ॥ ४२ ॥

कीदृक् कर्म कर्तव्यमित्याह 'तदा' इति । 'तदा' तत्कालं 'शुचि'
 विशुद्धम् । 'आयतिसंशुद्धं' विशुद्धोत्तरकालम् । 'शुद्धक्रमागतं' शुद्धेन
 निर्दोषेण क्रमेण मार्गेण आगतम् । 'हितानुबन्धि' उभयलोकहितम्
 अनुबध्नाति यत् तत् 'कर्म' सद्भिः सदा प्रशस्यते ॥ शुद्धक्रमागतम्
 इत्यत्र शुद्धं क्रमागतम् इति केचित् ॥ १२ स० १७ श्लो० ॥ ४३ ॥

एतदेव समर्थयन् आह—'हितानुबन्धि' इति । 'तदा' तत्का-
 लम् 'अकटुकोऽपि' सौख्यरहितोऽपि । श्रेयं स्पष्टम् ॥ १२ स० १८
 श्लो० ॥ ४४ ॥

सर्वत्र नीतिशास्त्रानुसारेण देशकालादेरनुरूलतां विविध कार्या-
 रम्भः प्रशंसनीयः, क्वचित् सिंहरत्तितापि प्रशस्यते, इत्याह 'बुद्धीवोप-
 क्रमः' इति । "फलनिष्पत्तये" फलसिद्धार्थं 'सदा' 'बुद्धीव' श्रेयानुग-
 तेन ज्ञानेनैवेत्यर्थः । 'उपक्रमः' प्रारम्भः 'श्रेयान्' श्रेयस्कारः । कल्याण-
 मित्रस्य' कल्याणं मित्रं यस्य, सर्वतः कुशलिन इति यावत् । 'क्वचित्'
 कदाचित् समयानुसारेणेत्यर्थः । 'सिंहरत्तिता' आयामरत्तिता,
 आयामयुद्धेनोपक्रमोऽपीति यावत् । 'शस्यते' फलोपधायिका भवति ॥
 क्वचित् कल्याणमित्रस्य इत्यत्र क्वचित् कल्याणमित्येतत् इति, सिंहर-

वृत्तित्वा इत्यत्र सिंघवृत्तिना इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
१९ श्लो० ॥ ४५ ॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः” इत्याह ‘सहसोत्प्लुत्य’
इति । ‘सहसा उत्प्लुत्य’ देशकालनिरपेक्षया सहसा व्याक्रम्य
‘दुष्टेभ्यः’ दुरात्मभ्यः सम्पदां धनधान्यादीनां श्रेयसां वा चर्जनम् उपा-
र्जनं ‘दुष्करं’ दुःसाध्यम् । ‘उपायेन’ शास्त्रोक्तोपदेशेन ‘मत्त-
दन्तिनां’ मत्तहस्तिनां ‘मूर्द्धि’ ‘पदं’ ‘न्यस्यते’ न पुनः सहसोत्प्लुत्य मत्त-
दन्तिनो मूर्द्धि पदन्यासं कर्तुं शक्यते । उपायाच्च मन्त्रेण निर्वोयने
इति भावः ॥ मत्तदन्तिनाम् इत्यत्र मत्तहस्तिनाम् इति म० पाठः ।

सहसोत्प्लुत्य दुष्टेभ्यो यातयेभ्यः सहस्रशः ।

तद्वशाद्दुष्करं कर्तुमनशक्यं यदर्जनम् ॥

इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० २० श्लो० ॥ ४६ ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘न किञ्चित्’ इति । ‘इह’ लोके
‘विपश्चितां पण्डितानां’ ‘कचित्’ देशे कालेऽपि वा ‘किञ्चित्’ किमपि
सुदुर्लभमपीति यावत् । ‘वस्तु’ ‘असाध्यं’ ‘न’ ‘अस्ति’ । ‘अयः’
लौहकनकादि ‘अभयम्’ अपि ‘उपायेन’ तामादिकर्मणा यन्त्र-
पाकादिना वा ‘द्रवताम्’ द्रवप्रयत्नम् ‘उपनीयते’ । मन्त्रेणैवेति भावः ॥
१२ स० २० श्लो० ॥ ४७ ॥

तदेव द्रवयति—‘वाह्यमानम्’ इति । स्कन्धेन ‘वाह्यमानम्’ अया-
खण्डम् लोहशकलं ‘नैवामि’ ‘स्कन्धं’ ‘छन्ति’ अण्वपि छिनत्तीत्यर्थः ।
उपायरहितत्वादिति तात्पर्यम् । ‘अल्पमपि’ ‘तत्’ लोहशकलं
‘धारावत्’ छतधारं सत् शस्त्रस्थितं तीक्ष्णमित्यर्थः । ‘इंसितसिद्धये’
शत्रुस्कन्धच्छेदनादिरूपाभीष्टसाधनाय ‘भवेत्’ ॥ भवेत् इत्यत्र भव-
तीति मु० पाठः ॥ १२ स० २६ श्लो० ॥ ४८ ॥

उपायेन असाध्यसाधनमपि भवति, इति दृष्टान्तेन समर्थयन्
आह—‘लोकप्रसिद्धम्’ इति । ‘वारि’ जलं ‘वज्रेः’ व्यप्रेः ‘नियामकम्’

उपशमकारकम् 'एतत्' 'लोकप्रसिद्धमेव' । तद्वारि 'उपायोपशम-
तेन तेनैव' वङ्गिनैव 'परिशोष्यते' परिशोषम् व्यापाद्यते । स्यात्वादि-
संस्थितं वङ्गुपशमकारणं सलिलमधःप्रक्षलितेन तेनैव वङ्गिना परि-
शोष्यते इति मन्वानुमतोपायानाम् असाध्यं किमपि नास्तीति भावः ॥
१२ स० ३० श्लो० ॥ ४६ ॥

अहितमपि मन्त्रबलेन हिताय कल्प्यते इति दृष्टान्तेन समर्थय-
माह—

“विषं सुविषमाहारं केवलं मारयात्मकम् ।

तदेव द्रव्यसंयोगात् औषधाय प्रकल्प्यते ॥”

इति । 'विषं' 'सुविषमाहारं' सुविषम व्याहारो यस्य तत्,
भोक्तुमशक्यं भुङ्क्ते च महानियकरमित्यर्थः । 'केवलं मारयात्मकं'
यत्पाने मृत्युयतिरिक्तमन्यत् फलं नास्तीत्यर्थः । 'तदेव' विषमेव
'द्रव्यसंयोगात्' मन्त्रबलेनेत्यर्थः । 'औषधाय प्रकल्प्यते' योऽपशम-
कारणं हितकरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥
१२ स० ३१ श्लो० ॥

मन्त्रिकर्माभिधातुमाह—'अविज्ञातस्य' इति । 'अविज्ञातस्य'
अपरिज्ञातस्य देशकालव्यवहितस्येति यावत् । 'विज्ञानं' दर्शनम् ।
ज्ञानचक्षुषेति शेषः । 'विज्ञातस्य च निश्चयः' राज्ञां मन्त्रिमतसंवा-
दात् विज्ञातस्य विनिर्णयो भवतीति भावः । 'अर्घ्यद्वैधस्य सन्देहच्छेद-
नम्' एतत् किमेवं? अथवा किमेवं भविष्यति? इति द्वैधस्य संशय-
च्छेद इत्यर्थः । 'शेषदर्शनम्' एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरित्यर्थः । एत-
च्चतुष्टयं मन्त्रिकर्म इति वाक्यशेषः । तथा च कौटिल्यः “अनुपलब्धस्य
ज्ञानम्, उपलब्धस्य निश्चयो वा अवधानम्, अर्घ्यद्वैधस्य संशयच्छेदनम्,
एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतदिति विद्वद्भिस्त्व-
भिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रयेत्” इति ॥ १२ स० ३२ श्लो० ॥ ५० ॥

“ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणदृष्ट्या वचने विपश्चितः ॥” इत्याह

‘विदुषाम्’ इति । ‘विदुषां’ नीतिशास्त्रविशारदानां ‘शासनम्’ शास्त्रा-
नुसारिण्युपदेशे ‘तिष्ठन्’ ‘कश्चन’ चीनकुजोत्पत्तं निर्धनं मूर्खमपि
‘न अवमन्येत’ । ‘सुभाषितजिघृक्षया’ । गुणवदाक्यग्रहणार्थम् । हंसः
क्षीरमिवाम्भस इति भावः । ‘सर्वस्य च उक्तं’ वचनं ‘प्रदुष्यात्’ ।
सर्वस्य चोक्तम् इत्यत्र सर्वस्य चापीति केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
३३ श्लो० ॥ ५१ ॥

द्यतः परं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके प्राचीनटीकायाश्च न दृश्यते ॥

विजिगीषोः कार्यमाह—

“अज्ञानान्तु यो लाभः ज्ञानां परिरक्षणम् ।

इत्यथो विजिगीषूणां वीर्यव्यायामभूमयः ॥”

इति । अज्ञानानां लाभः ज्ञानां परिरक्षणश्च एतद्वयमेव विजिगीषूणां
वीर्यव्यायामयोः स्यान् इति भावः । प्रथमचरणद्वये अज्ञानमानो
‘ज्ञानार्थं यसनक्तस्य वेक्षणम्’ एवमपि पाठो दृश्यते ॥ १२ स० ३४ श्लो० ॥

परान् विजेतुमशक्तस्य चैश्वर्यं विडम्बनामात्रमित्याह ।

“शोभा हि कृतकत्वस्य राज्ञो भोगा विभूतयः ।

अप्राप्तविजिगीषस्य ता एव हि विडम्बनाः ॥”

‘कृतकत्वस्य’ संमाप्त-विजिगीषस्य ‘राज्ञो’ ‘भोगा विभूतयः’ च ‘शोभा’
शोभामात्रम् । ‘अप्राप्तविजिगीषस्य’ विजिगीषाविरहितस्य अस-
माप्तविजिगीषस्य वा ‘ता एव’ भोगा विभूतयश्चैव ‘विडम्बनाः’ वृथै-
वेत्यर्थः । १२ स० ३५ श्लो० ॥

मन्त्रिवचनातिक्रमो दोषावह, इति दर्शयन्नाह—‘मदोद्धतः’ इति ।
‘मदोद्धतः’ अहमेव सर्वं जानामीति ज्ञानमदेन उद्धतः । ‘क्रियामूढः’
‘कृतं च्यतामूढो’ ‘यो’ ‘मन्त्रिणम्’ ‘अतिक्रामति’ तदुपदिष्टस्याकरणात्
‘वृथामन्त्रं’ मन्त्राभासविप्रलब्धं ‘तं’ भूपतिं ‘विहिषः’ शत्रवः ‘अधि-
रात्’ अनतिदीर्घकालेनैव ‘अतिक्रामन्ति’ अतोव्य अतिसन्धाय तद्राज्य
माक्रम्य गृह्णन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ३६ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्रभेदनिवारणार्थमाह—‘संरक्षेत्’ इति । ‘मन्त्रबीजं’ मन्त्रः बीजम् इव तत् संरक्षेत् । यथान्येषामपरिज्ञायमानं फलजनकं भवति, तथा कुर्यादिति भावः । ‘हि’ यतः ‘महोभुजां’ राज्ञां ‘तत्’ मन्त्रबीजमेव ‘बीजम्’ । तस्मात् पुरहितता महोभुजा भवन्तीति भावः । ‘यस्मिन्’ मन्त्रबीजे भिन्ने ‘ध्रुवं’ निश्चयं ‘भेदः’ राज्ञ एव विनाश इत्यर्थः । यस्मिन् ‘गुप्ते’ सुसंरक्षिते ‘अनुत्तमा’ ‘गुप्तिः’ भवेदिति शेषः ॥ यस्मिन् इत्यत्र तस्मिन् इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० ३० श्लो० ॥ ५३ ॥

मन्त्रगुप्तिमेव दर्शयन्नाह—‘सिंहवत्’ इति । सिंहो हि संकुपितः सर्वाययवाद्भ्रमः परैरलक्षितचेष्टो मार्जारवदकस्माद् यस्य ते इत्येवं ‘सिंहवत्’ चेष्टमानस्य ‘विपश्चितः’ नीतिपण्डितस्य विजिगीषोः ‘काले’ चेष्टानुकूले समये ‘कर्म’ अनुष्ठानम् ‘अस्य’ ‘सकुल्याः’ बन्धवः ‘क्रियमाणं’ ‘परे तु’ ‘कृतं’ निष्पन्नं ‘विदुः’ जानीयुः ॥ अनुष्ठानात् पूर्वं न कोऽपि किमपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ १२ स० ३० श्लो० ॥ ५४ ॥

गुणवन्मन्त्रमभिधातुमाह—‘अपश्चात्तापकत्’ इति । ‘अपश्चात्तापकत्’ यो हि मन्त्र उत्तरकालं नानुतापं जनयति । ‘सम्यक्’ अनुबन्धि-फलप्रदः’ अनुबन्धाः फलान्तराणि विद्यन्ते यस्य मुख्यफलस्य तत् अनुबन्धि । अनुबन्धिफलं प्रददातीति । ‘अनुरक्तिफलप्रदः’ इति मु० पाठे तु प्रकृतिरञ्जनरूपफलदायकः इत्यर्थः । ‘अदीर्घकालः’ यो हि न सुदीर्घकालव्यापी । ‘अभोष्टः’ भेदाभावाद् वाञ्छितः । ‘प्रशस्यः’ उभयलोकाविरोधात् प्रशंसनीयः । ‘मन्त्र इष्यते’ सङ्गिरिति शेषः ॥ १२ स० ३१ श्लो० ॥ ५५ ॥

मन्त्राङ्गान्याह—‘सहायाः’ इति । ‘सहायाः’ पुरुषद्वयसम्पदाख्य-समुद्भवं प्रथममङ्गम् । ‘साधनीपायाः’ कर्मणां साधने ये उपायाः, कर्मणामारम्भोपायाख्यं द्वितीयमङ्गम् । ‘विभागो देशकालयोः’ यस्मिन् देशे यस्मिन् काले अनुष्ठितं कर्म सिध्यतीति देशकालावभागस्तृतीय-

मङ्गम् । 'विपत्तेश्च प्रतीकारः' विपत्तेर्विज्ञानां प्रतीकारः, विनिपात-
प्रतीकार इति यावत् । अथ च चतुर्थमङ्गम् । 'सिद्धिः' फलसिद्धिः पद्य-
ममङ्गम् । 'मन्त्रः' एवं 'पञ्चाङ्ग इत्यते' इत्यर्थः ॥ तथाच कौटिल्यः
"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः" इति । सिद्धिः पञ्चाङ्ग
इत्यते इत्यत्र मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते इति मु० पाठः ॥ १२ स०
४० श्लो० ॥ ५६ ॥

मन्त्रिकर्तव्यमाह—'अनुतिष्ठेत्' इति । 'समारब्धं' यदारब्धं दुःसा-
ध्यादिकं कर्म तत् 'अनुतिष्ठेत्' यथा सुसमाप्तिं गच्छति तथा भूयो-
भूयः प्रेरयेत् । 'अनारब्धं' प्रयोजयेत्' यथा प्रारभ्यते तथा कुर्यात् ।
'अनुष्ठितश्च' निष्पन्नश्च कर्म 'सदृच्या' शोभनवृत्तिकरणेन 'विशेषेण'
यथा स्थायि भवति तथा 'उपपादयेत्' निष्पादयेत् । तथाच कौटिल्यः,
"अज्ञतारम्भम्, प्यारब्धानुष्ठानम्, अनुष्ठितविशेषम्, नियोगसम्पदा
च कर्मणां कुर्याः" मन्त्रिण इत्यनुवर्त्तते ॥ अनुष्ठितश्च सदृच्यां
इत्यत्र अनुष्ठितश्च संज्ञक्या इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ४१
श्लो० ॥ ५७ ॥

मन्त्रप्रयोगमाह—'प्रचारयेत्' इति । मन्त्रिदूतगूढपुरुषाश्च भवन्ति
मन्त्रिणः । मन्त्रो मन्त्रिदूतगूढेषु पुरुषेषु यथायथं समर्प्यते इति । तान्
त्रिविधानपि 'मन्त्रविदः' यथासम्भवम् 'अनेकधा' 'कार्यद्वारेषु' पृथ्वी-
पालनादि कार्यम् आयाति यैः द्वारैः तेषु शत्रुमित्रमध्यमोदासीनरूपेषु
इत्यर्थः । 'प्रचारयेत्' प्रणिदध्यात् । 'तत्र' 'चेतसां साम्यं' मन्त्रिदूत-
गूढपुरुषाणाम् एकमन्त्रं 'साधु' सुसंज्ञितं यथा भवति तथा 'तेन
कार्यद्वारेण' यानादिगुणमनुतिष्ठन् 'समुत्पतेत्' आक्रामेत् इत्यर्थः ॥
साधु इत्यत्र शीघ्रमिति मु० पाठः । १२ स० ४२ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदेव द्रढयति 'यत्र मन्त्रिमनःसाम्यम्' इति । यस्मिन् चिकी-
र्षिते 'मन्त्रिमनःसाम्यम्' 'यत्र चेतो न शङ्कते' कर्तुः शरीराख्यपि

निमित्तानि शुभाशुभान्युदयन्ति । मनःशङ्कायां कार्यसिद्धिस्तु संप्र-
यितेति मनसि शङ्कारहिते कार्यं विधेयमिति भावः । 'यच्च' 'विश्वी-
र्षितं' कर्तुमोषितं 'सन्तो न निन्दन्ति' 'तत् प्रयोयात्' गच्छेत्,
कर्तुमिति श्रेयः ॥ १२ स० ४३ श्लो० ॥ ५६ ॥

सचिवादिभिर्निर्णीतेष्वपि मन्त्रेषु व्यभिचारः सम्भवतीति सर्व्वथा
न विश्वसनीयं विजिगीषुणेति दर्शयन् आह—'धृतेऽपि' इति । 'मन्त्र-
ज्ञैः' मन्त्राधिष्ठितैः 'धृतेऽपि' निर्णीय व्यवधारितेऽपि 'मन्त्रे' विजिगीषुः
'स्वयं भूयो विचारयेत्' 'यथा स्वार्थं न पीडयेत्' यथा विजिगीषोः
स्वार्थहानिर्न भवेत् 'मन्त्रज्ञो' विजिगीषुः 'तथा वर्त्तेत' दीर्घकार्यं
याप्य विग्रहादौ स्वार्थपीडा भवतीति तत्र सावधानेन विजयिना
भवितव्यम् इति भावः । मन्त्रज्ञः इत्यत्र तत्त्वज्ञः इति मु० पाठः ।
१२ स० ४४ श्लो० ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—'मन्त्रिण' इति । स्वार्थं एव तात्पर्य्यं कारणं
तस्मात् । स्वार्थसिद्धयर्थं मन्त्रिणो दीर्घकालयापिनं विग्रहमभिलषन्ति
इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० ४५ श्लो० ॥ ६१ ॥

मन्त्रिर्निर्णीतकार्य्यस्य सिद्धिलक्षणान्याह—'मनःप्रसादः' इति ।
'मनःप्रसादः' चित्तस्य प्रसन्नता, कल्पिताराहित्यमिति यावत् ।
'श्रद्धा च' कार्य्यसिद्धावत्याग्रहः । 'तथा करणपाठव' करणानाम्
इन्द्रियाणाम् एकादशानामपि पटुता । 'सहायोत्थानसम्पत् च' सहा-
येन सह उत्थानसम्पत् च । एतत् सर्व्वं 'कर्मणां सिद्धिलक्षणम्'
एभिर्निर्णीतैः सिद्धिरवश्यम्भाविनीति लक्ष्यते इति ॥ सहायोत्थानस-
म्पच्च इत्यत्र सत्त्वायोत्थानसम्पच्च इति मु० पाठः ॥ १२ स० ४६
श्लो० ॥ ६२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—'लघूत्थानानि' इति । 'लघूत्थानानि' लघु व्य-
विलम्बितम् उत्थानं येषां तानि । 'अविघ्नानि' विघ्नरहितानि । 'सम्भ-
वत्साधनानि च' सम्भवन्ति साधनानि सम्पदाम उत्पत्तिनिमित्तानि

च । यतानि 'कारणान्यथ' 'पुरः' व्ययतोभाविनो 'सिद्धिं' 'कथयन्ति
व्यङ्गयन्ति ॥ १२ स० ४० श्लो० ॥ ६३ ॥

मन्त्रज्ञावत् प्रयत्नतो रक्षणीय इत्याह—

“आवर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेथ प्रयत्नवान् ।

अप्रयत्नघृतो मन्त्रः प्रचलन्मिषद्वयेत् ॥”

इति । 'मन्त्रं' 'मुहुः' वारंवारम् 'आवर्त्तयेत्' व्याजोचयेत् । 'प्रयत्नवान्'
यत्नमास्यायेत्यर्थः । 'धारयेथ' संरक्षेत् । 'अप्रयत्नघृतः' प्रयत्ननासंरक्षितः,
'मन्त्रः' 'प्रचलन्' श्रुतिपरम्परया लोकेषु प्रकाशयतामागच्छन् समुद्र-
तरङ्गेषु तैलविन्दुवत् सर्वत्र विसर्पन् इति यावत् । 'मिषवत्' अग्न्या-
धारगृह्यात् गृह्यान्तरमासाद्य क्रमशः समस्तनगरदाहकारी वह्निरिव
'दधेत्' मन्त्राधारं विजिगीषुं मन्त्रिणमखिलं प्रकृतिमखण्डश्च इति
शेषः ॥ तथाच कौटिल्यः “मन्त्रभेदाद्ययोगक्षेमावक्षे राक्षस्तथा
युक्तपुरघात्याश्च” इति ॥

“नावर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेत् तत् परिश्रुवन् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति म० पाठस्तु न सङ्गच्छते ॥ १२ स० ४० श्लो० ॥ ६४ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण कथयति—

“अप्राप्तसन्ततिर्मन्त्रः संरक्ष्येत परस्परम् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्परा ॥”

इति । 'अप्राप्तसन्ततिः' अप्राप्ता सन्ततिर्लोकेषु विस्तारो येन सः । 'मन्त्रः'
'परस्परं' 'संरक्ष्येत' विजिगीषुषा मन्त्रिणा गूढपुरघादिना चेति शेषः ।
'हि' यतः 'आत्मपरम्परा' व्याप्ताः मित्रप्रभृतयः, तेषामप्याप्ता भवन्ति,
तेषामपि, एवमात्मपरम्परा भवति । 'अरक्ष्यमाणं मन्त्रं' भिनत्ति ।
तथाच कौटिल्यः “मन्त्रिणामपि हि मन्त्रियो भवन्ति, सैषा मन्त्रिपर-
म्परा मन्त्रं भिनत्ति” इति ॥ श्लाकोऽयं मुद्रितपुस्तके परित्यक्तः ॥

१२ स० ४६ श्लो० ॥

मन्त्रप्रकाशद्वारमाह 'मदः प्रमादः' इति । 'मदः' मद्योपयोगजः, सत्परवशो विस्मृत्य मन्त्रभेदं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं दर्पणशता—

“सम्मोहानन्दसम्भेदो मदी मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मथो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिस्यापि पर्यं वक्ति रोदिति ॥”

इति । 'प्रमादः' कार्यान्तराशक्तिः । 'कोपः' क्रोधोऽपि प्रवृत्ते मन्त्ररक्षा-
विस्मरणात् भेदक इत्यर्थः । 'सुप्तप्रणपितानि च "प्रच्छन्नकामिन्यः" तिरौ-
हितकामिन्यो वशीकृतमर्चुका इत्यर्थः । अथवा प्रच्छन्नं याः कामयन्ते
ताः 'प्रच्छन्नकामिन्यः' वारनार्थः । तथा 'अवमताः' न किमपि जान-
न्तीति अवज्ञाताः, शुकसारिकाबाल-व्याधिप्रपीडितादयः । तथाच
कौटिल्यः “श्रूयते हि शुकसारिकादिभिर्भिन्नेो मन्त्रः पशुभिरन्यैश्च
तिर्यग्ग्योनिभिरवमतैः” इति । कोपश्च इत्यत्र कामश्च इति, कामि-
न्योऽवमता इत्यत्र कामिन्यश्च मता इति मु० पाठः ॥ १९ स० ५०
श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रप्रदेशमभिधातुमाह—'निस्तम्भे' इति । 'निस्तम्भ' क्षमरहित-
स्थाने 'निर्गवाक्षी' वातायनरहिते । वातायनेन हि शब्दानां वहि-
र्निःसरणात् । 'निर्भिन्नान्तरसंश्रये' निर्भिन्नः अन्तरसंश्रयो यत्र
तस्मिन् । प्रच्छन्नश्रेण्डुणां यत्र संश्रयो नास्ति । 'प्रासादाये' 'अरण्ये'
वा' निर्जने इत्यर्थः । 'अविभावितः' अक्षतितः सन् मन्त्रयेत । तथाच
कौटिल्यः “मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भास्तस्योद्देशः संवृतः कथानामनिखावी
पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्” इति । निर्भिन्नान्तरसंश्रये इत्यत्र निभ-
द्योऽन्तरसंश्रये इति मु० पाठः । निर्भिद्यन्तरसंश्रये इति च क्वचित्
पाठः । प्रासादायेछरण्ये वा इत्यत्र प्रासादोपर्यरण्ये वा इति मु०
पाठः ॥ १२ स० ५१ श्लो० ॥ ६६ ॥

तमेवाह—

द्वये' इत्यत्र 'कार्यासिद्धिविद्वये' इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५४ श्लो० ॥ ६८ ॥

मन्त्रिनियोगरोतिमाह—

“एकत्र पञ्च सप्तापि वैयम्य-क्रियया युताः ।

मन्त्रियो भूभुजा कार्या इति केचिद् वदन्ति वै ॥” इति ।

‘भूभुजा,’ ‘एकत्र’ एकस्मिन् कर्त्तव्ये देशविशेषस्य शासने वा विपक्ष-
विशेषेण सन्धिविग्रहादौ वा खनिजद्रव्यानुसन्धाने वा करसंग्रहे वा
प्रजानां धनधान्यादिरक्षणे वा ‘वैयम्येक्रियया युताः’ कार्याणामवान्तर-
भेदात् एथक् एथक् कार्याचिन्तने नियुक्ता इत्यर्थः । ‘पञ्च सप्तापि’
अपि शब्दात् अधिका अपि ‘मन्त्रिणः कार्याः’ एकैकस्मिन् कार्यं
भिन्नभिन्नविषयेषु एथक् एथक् मन्त्रियो . नियोज्या इति भावः ।
‘इति केचित् वदन्ति’ । श्लोकोऽयमपि मुद्रिते पुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स०
५५ श्लो० ॥

वडकल्पिते मण्डले मन्त्रक्रममाह—‘एकैकेन’ इति । ‘सहितान्वेषी’
चात्महिताकाङ्क्षी राजा ‘एकैकेन’ प्रत्येकेन मन्त्रिणा सह ‘कार्याणि’
कर्त्तव्यानि ‘पुनः पुनः सुविचार्य’ यथाशास्त्रं विविच्य ‘एथक् एथक्’
‘एषा’ मन्त्रिणां ‘मतं’ ‘प्रविशेत्’ प्रणिदध्यात् । तथाच कौटिल्यः “ताने-
कैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च हेतुभिस्त्रैकैकं मतं प्रविशेत् विद्वान्” इति ।
‘एकैकेन हि कार्याणि सुविचार्य पुनः पुनः।’ इत्यत्र अर्थानि
तु कार्याणि सम्प्रधार्य पुनः पुनः ।’ इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५६ श्लो० ॥ ६९ ॥

कीदृशस्य मन्त्रियो वचनं कुर्यादिति दर्शयन् आह—‘महापक्षः’
इति । महाप्रमाणः पक्षः बन्धुवर्गे यस्य सः ‘महापक्षः’ । ईदृशो
हि स्वकार्यार्थं ग्राहितमुपदिशतीत्यर्थः । ‘यथाशास्त्रं’ शास्त्रानवि-
क्रमेण ‘दृष्टकर्मा’ ‘हितः’ प्रागप्यनुष्ठित-घाङ्गुण्याहित-स्वामिहितः ।
‘सधीः’ प्रज्ञासम्पन्नः । मन्त्री ‘मत्तारूढः’ इतरमन्त्रिमत्तारूढः सन्

‘यत् ब्रूयात्’ ‘साधु’ व्यभिचाररहितं ‘तत्’ ‘समाचरेत्’ अनृतिछेत् ॥
१२ स० ५७ श्लो० ॥ ७० ॥

मन्वानन्तरं कालातिक्रमे भेदसम्भावेनेति तन्निवारणार्थमाह—
‘नातोयात्’ इति । मन्वानन्तरम् अतिक्रान्ते काले भूयो मन्वयेदिति
भावः । वाक्यार्थस्तु न दुरवगाहः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥ ७१ ॥

विलम्बे कार्य्यघानिः स्यादित्याह—‘न कार्य्यकालम्’ इति । सुदुर्लभः
कार्य्ययोगः कथञ्चिदेव भवतीति न कार्य्यकालमतिक्रामेदित्याशयः ।
वाक्यार्थस्तु सुगमः । ‘कार्य्ययोगः’ इत्यत्र ‘कार्य्ययोग’ इति पाठान्त-
रम् ॥ १२ स० ५९ श्लो० ॥ ७२ ॥

कार्य्यन्तु यथाकालमेव करणीयम्, इत्याह—‘सताम्’ इति ।
सगमम् ।

“तत्सिद्धये प्रयत्नेन रसवत् फलमश्रुते ।

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ॥

काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्रुते ॥”

इति । पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६० श्लो० ॥ ७३ ॥

आक्रमणकालमाह—‘इति चेति च’ इति । ‘इति च इति च’ इति
‘सम्पश्यन्’ एतत्करणे एतत् फलं भविष्यति, एतदकरणे च इयं घा-
निर्भविष्यति, इत्येवं पर्यालोचयन्, अनुकूलदेशकालसहायसम्पन्नः
‘विशुद्धपार्ष्णिः’ विजिगीषुः ‘सदस्तु’ आत्महितकारं देशभगवादिक्तं
‘समाक्रामेत्’ ‘न’ तु असमये ‘चापलात्’ आक्रामेत् इति शेषः । ‘वि-
शुद्धपार्ष्णिः सदस्तु’ इत्यत्र ‘विशुद्धपार्ष्णशब्दस्तु’ इति, ‘कालदेशसहाय-
वान्’ इत्यत्र ‘काले देशे सहायवान्’ इति च क्वचित् पाठः ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ७४ ॥

अविमृश्यकारिताया दीपं दर्शयन्नाह—

“अविचार्य्यं बलाबलं द्विषाम् अहमित्येव समुद्धतो बलात् ।

चपलः स्वमतेन सम्पतन् निपतत्यल्पमना न बुध्यते ॥”

इति । 'द्विषां' 'वलापलम्' 'अधिचार्यं' 'अहमित्येव' अहमेव
 बलवान् इति 'समुद्रतः' शौडत्यशास्त्री 'अपक्षः' 'समतेन' मन्त्रि-
 मतनिरपेक्षतया 'बलात्' 'सम्पत्तन्' आश्रामन् 'निपतति' सः
 'अल्पमनाः' क्षुद्रमतिः अदृष्टदर्शीत्यर्थः । 'न बुध्यते' पतन्तमात्मानं न
 विजानाति । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह 'अद्विते हितबुद्धिः' इति । वाक्यार्थस्तु न
 दुरवगाहः । 'अचिरं वै व्यसगो प्रबुध्यते' इत्यत्र 'चिरविघ्नान्तरितः
 प्रबुध्यते' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ६३ श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रबलेन भुजङ्गा इव विपक्षभूषा वक्ष्या भवन्तीत्याह 'इति-मन्त्र-
 बलात्' इति । 'इति' एवं यो मन्त्रस्तद्वृत्तान् 'नयमार्गमास्थितः' नीति-
 मार्गानुसारी 'उद्योगसमन्वितः' उद्योगी 'महीपतिः' 'दुष्टभुजङ्ग-
 मान्' इव 'महतो' 'रिपून्' 'वशं' 'विनयेत्' वशीकुर्यात् ॥ १२ स०
 ६४ श्लो० ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
 कृत्यायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
 मन्त्रविकल्पो नाम द्वादशः सर्गः ॥ ८ ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ।

मन्त्रविकल्पानन्तरं द्रुतप्रचारनिकल्पं नाम [चथोदशं] सर्गमारभते ।

द्रुतप्रचारमाह 'क्षतमन्त्र' इति । 'क्षतमन्त्रः' क्षतः मन्त्रो येन सः 'मन्त्रघ्नः' राजा 'मन्त्रिणां' मध्ये 'मन्त्रसम्मतम्' कमपीति श्रेयः । अथवा 'मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं' मन्त्रिणां मन्त्रेण अनुमोदितम् । 'दौत्याभिमानिनम्' अहं द्रुत इत्यभिमानवन्तं सर्वत्रैव निःशङ्कमित्यर्थः । 'द्रुतं' दुनोति खाचारेण यातव्यम् इति द्रुतन्तम् । 'यातव्याय' गन्तव्यजनसमीपे 'प्राहिणुयात्' प्रेरयेत् । 'मन्त्रसम्मतम्' इत्यथ 'मन्त्रिसम्मतम्' इति, 'दौत्याभिमानिनम्' इत्यत्र 'द्वौत्याभिमानिनम्' इति मु० पाठः ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सत्यसामान्यगुणसम्पन्नत्वे द्रुतस्य अथश्यम्भाविनो गुणानाह 'प्रगल्भ' इति । 'प्रगल्भः' शत्रुपरिघटि साध्यसङ्घोमः । 'स्मृतिमान्' स्वामिसन्दिष्टं किमपि न विस्मरति । 'वाग्मो' खवघनेन सभां रञ्जयति । 'शास्त्रे' नीतिशास्त्रादिके, 'अस्त्रे' धनुरादिके च 'निष्ठितः' दक्षः । अथ्यर्क्षं सुशिञ्जितं कर्मं शास्त्रप्रतिपादितकार्यं येन सः । तादृशो नृपतेर्द्वन्तो भवितुमर्हति, योग्यो भवति ॥ १३ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

द्रुतस्यापि त्रैविध्यं दर्शयति, 'निष्ठेष्टार्थः' इति । निष्ठेष्टः नियमरहितः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य । यथा युधिष्ठिरेण वासुदेव एवमुक्त्वा प्रेषितः—“यद् यदस्माद्धितं क्षण्य! तत्तद्वाण्यः सुयोधनः” इति । अत्र सन्धिरेव कर्त्तव्यो विग्रहो भवति न नियमः । 'मितार्थः' मितः नियमितः निर्दिष्टः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य सः । त्वया रिपुसंसदि एवं व्यवहर्त्तव्यं यथा विग्रहो भवति, इत्येवं स्वामिना नियमितो मितार्थः । 'शासनवाचकः' शासनं स्वामिसन्देशं वहति यः सः ।

अथं हि यावद्भाषितमाचष्टे । इत्थं त्रिविधो दूतः सामर्थ्यात् पादतो
हीनः । सामर्थ्यं हि अमात्यानां पञ्चविंशतिगुणरूपम् । निश्चयार्थात्
पादगुणहीनो मितार्थः । ततोऽपि पादगुणहीनः सन्देशहारकः ।
सन्देशवाहक इत्यत्र सन्देशहारक इति पाठान्तरम् ॥ १३ स०
३ श्लो० ॥ ३ ॥

दूतानामितिकर्तव्यतामाह—‘स भर्तुः’ इति । ‘सः’ त्रिविधोदूतः
‘भर्तुः’ विजिगीषोः ‘शासनात्’ ‘स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणाम्’ ‘उत्तरोत्तरम्’
‘इति च इति च इति चिन्तयन्’ ‘गन्तव्यं’ यातव्यं रिपुं गच्छेत् ॥
स्ववाक्यपरवाच्यानामिति चेति च चिन्तयेत् इति पाठे, स्ववाक्यपर-
वाच्यानाम् उत्तरोत्तरम् इति च इति च इति चिन्तयेत् । प्रथमपाठे,
एवं कृते स्वराष्ट्रस्य एवं भविष्यति, एवं कृते परराष्ट्रस्य एवं भविष्य-
तीति उत्तरोत्तरं परिणतिं चिन्तयन्नित्यर्थः । द्वितीयपाठे मया एवं
वक्तव्यं शत्रुभिरेवं कथिते मया एवमुत्तरं दातव्यमिति उत्तरोत्तरं
वचनविन्यासं चिन्तयेदिति भावः । तथाच कौटिल्यः, शासनमेवं
वाच्यः, स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवेति प्रतिसन्धातव्यमित्यधीयानो
गच्छेदिति । १३ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

अन्तपालानिति । स्वमण्डलपरमण्डलानाम् अन्तान् पालयन्तीति
अन्तपालाः, तान् । ‘आटविकान्’ च, सामदानादिभिः यात्रासौकर्यार्थं
मित्राणि कुर्वीत । अन्तःपालान् इति मुद्रितपाठे तु, अन्तः स्वराष्ट्र-
परराष्ट्राणाम् अन्तः अभ्यन्तरं पालयन्ति ये ते तान् । ‘स्वबलसिद्धये’
स्वबलानां यात्रासुकरतासम्पादनाय जलस्थलानि जलमयप्रदेशान्
स्थलमयप्रदेशांश्च मार्गान् स्वसोपयोगिनिरावाधान् पथस्य विद्यात्
जानीयात् आविष्कुर्यादित्यर्थः । विन्द्यात् इति पाठे लभेत इत्यर्थः ।
१३ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

‘नाविज्ञात’ इति । ‘अविज्ञातः’ अविदितवृत्तान्तः, अथवा शत्रु-
भिरपरिज्ञातः सन् शत्रोः पुरं संसदि च न प्रविशेत् । ‘कार्यार्थम्’

अभिप्रेतकार्यसाधनार्थं 'कालम्' अवसरम् 'ईक्षेत' । 'अनुज्ञातश्च'
शत्रुणानुमतश्च 'निष्पतेत्' शत्रोः पुरे सदसि च प्रविश्य स्वकार्यं साध-
येत् । १३ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

'सारवत्ताम्' इति । यतश्च-'शत्रोः' राज्यस्य सारवत्तां दुर्गं तद्गुप्तिं
दुर्गरक्षां दुर्गस्य छिद्रं कोषं मित्राणि बलानि च अनुसन्दध्यात् । १३
स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

'उद्यतेषु' इति । यथोक्तं न भयात् अपणपेत् । श्रेयं सुगमम् ॥
प्रहृतीनां च भर्त्सरि इत्यत्र दृष्टिवह्निविधेयितैः इति पाठान्तरम् ॥
१३ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

न ब्रूयात् प्रच्युतिं शत्रोः प्रहृतीनां स्वभर्त्सरि ।

छत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनुपलक्षितः ॥ ९ ॥

शत्रोः प्रहृतीनां जनपदकोषदण्डादीनां स्वभर्त्सरि प्रच्युतिं हीनतां न
ब्रूयात् न कस्यापि प्रकाशयेत् । शिष्टं सुगमम् । अनुपलक्षित इत्यत्र
अनतिशक्तितः इत्यपि पाठः । १३ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

'पृच्छमानः' इति । स्वस्वामिनः प्रकृत्युतिं प्रहृतीनां विरागं
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् । तत्प्रश्ने किमुत्तरं दद्यादित्याह, ब्रूया-
दिति । स्वस्वामिप्रकृत्युतिम् इत्यत्र ह्यवाक् प्रकृत्युतिमित्यपि
पाठः ॥ १३ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

चित्तरञ्जनार्थं यत् ब्रूयात् तस्यैवार्थमाह । कुलेन इति । विजिगीषु-
पक्ष-विजेतव्य-पक्षयोः चतुर्विध-स्तोत्रं यथा, कुलं विजिगीषोरभ्यर्षितं
सोमान्वर्यायातं, त्वदीयमपि तथैव आदित्यसम्भवम् । नाम्ना विजिगीषुः
स्नाध्यतरः नाम्ना त्वमपि तथैव । द्रव्येण विजिगीषुर्नवतिकोटीश्वरः
त्वमपि तथैव । महीयसा कर्मणा विजिगीषुरुत्खाताशोधप्रतिपक्षा-
धिगतानेकमण्डलस्त्वमपि तथा । इत्येवं चतुर्विधं स्तोत्रं कुर्यात् ।
मध्यस्थताख्यापनार्थमिति तात्पर्यम् । कुलेन इत्यत्र फलेन इति मुद्रित-
पाठे कार्यसाधनेनेत्यर्थः । १३ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

विद्येति । विद्या ध्यान्वोक्षिकीप्रभृतयः । शिल्पम् अस्त्राष्टहृष्ट-
सामयीप्रभृतिनिर्मायादी असाधारणकौशलम् । तदुपदेशेन तत्तद्-
विषयशिक्षादानव्याजेन संज्ञिय्य सम्बन्धं घटयित्वा उभयवेतनैः कृत्य-
पक्षं भेद्यपक्षं जानीयात् । तद्भर्तुर्यातद्यस्य विचेष्टितमपि बुध्येत
इति । विद्याशिल्पोपदेशेन इत्यत्र तथाविधोपदेशेन इति पुस्तकान्तरस्य
पाठः । १३ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तीर्थेति । तीर्थानि वैखीमङ्गमप्रभृतीनि, आश्रमास्तपस्विनां तपो-
वनानि, सुराः सोमेश्वर-भूतेश्वरप्रभृतयः, तेषां स्थानं तत्र शास्त्र-
विद्वानहेतुना तत्कृतेनेत्यर्थः । नियुक्तैस्तपस्वियुञ्जनोपेतैः स्वघरैः सह
संबदेत् संवादं कुर्यात् । संबदेदित्यत्र संबसेत् इति, तीर्थाश्रमसुरस्थाने
इत्यत्र तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने इति च मुद्रितपुस्तकघृतपाठः । १३ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

प्रतापमिति । प्रतापः पौरुषं, कुलं ज्ञाध्यतरान्ययः, ऐश्वर्यं विभूते-
राधिक्यं, त्यागो वदान्यता, उत्थानसौख्यम् उत्साहशक्तिप्रवणत्वम्,
अक्षयता अवक्षयत्वं, भद्रता कल्याणबुद्धित्वं, भर्तुर्विजिगीषाः भेद्येषु
विषये दर्शयेत् । दूरतो भेदानात्मसात् कर्तुमिति भावः । प्रतापमि-
त्यत्र सक्तापमिति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

सहेत इति । असहिष्णुतया कार्यं नाशयेत्, कामादेश्चक्रेको मन्त्रं
भिनक्ति, इति वचनात् । अन्यैः सह एकशय्यायां न शयीत । स्वप्राव-
स्यायां मन्त्रभेदसम्भवादिति भावः । स्वं भावं मन्त्रात्मकमभिप्रायं
रक्षेत । परस्य विद्यात् भावमित्यनुवर्तते । १३ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

काशे इति । दोर्घे काशे अतीतेऽपि भेधावो दूतः व्याक्सिद्धये
स्वकार्यसिद्धये न खिद्येत । तथाच नानार्थलोभनैः विविधविषयक-
प्रलोभनैः क्षिप्यमाणं काशम् अतिवाह्यनानसमयविवरणं बुध्येत
जानीयात् । नानार्थलोभनैरित्यत्र नानाविधलोभनैरिति पाठान्तरम् ।
१३ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

सान्धेव कालक्षेपकारणानि दर्शयन्नाह,—एतेष्विति । एतेषु काल-
क्षेपदिवसेषु गच्छत्सु तत्र पृथिवीपतेः विजेतव्यस्य व्यसनं चेत् न
पश्यति, स्वयञ्च विजेतव्यो भूपतिः वक्ष्यमाणश्लोकोक्तं किञ्चित् च्यन्तः-
प्रकोपप्रशमनादिकं चेत् कर्तुम् इच्छति । न तत्र पृथिवीपतेरित्यत्र
किमस्य पृथिवीपतेरिति पाठान्तरम् । १३ स० १० श्लो० ॥ १७ ॥

स्वयं किं कर्तुम् ईदृशते इत्याह,—स्वान्तप्रकोपमिति । स्वान्तप्रकोपं
विनेतुं, पार्ष्णिप्राहमेत्याहनादिकं कर्तुं प्रकृतिविरागं शमयितुञ्च
इत्यर्थः । 'दुर्गसंस्कारं शस्यादेः संग्रहञ्च कर्तुं यदि ईदृशते इति शेषः ।
१३ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्वपक्षेति । स्वपक्षस्य विजिगीषु-पक्षस्य
अभ्युदयाकाङ्क्षी दूतः, देशकालौ प्रतीक्षते इति च तर्कयत् । यातव्य इति
शेषः । तत्र विजिगीषु-राष्ट्रे स्वयं यात्री, यातव्यो यास्यतीति चित्तम्
प्याश्रास्य समीहते, तदनुकूलं चेष्टते, यातव्य इति शेषः । 'तत्र यात्री
स्वयं चित्तमाश्रास्यैव समीहते' इत्यत्र 'उत यात्रां स्वयं कर्तुमस्मानेव
समीहते इति पाठः समीचीनः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तर्कान्तरमाह,—यात्राकाल इति । यात्राकालस्य व्यस्रत्प्रभोरनुगु-
णस्य क्षयार्थं चतिवाहनाभिजायो वा व्ययं यातव्यो विलम्बते काल-
क्षेपं करोति, काले विच्छिद्यमाणे सति इति तर्कयेत् दूत इत्यर्थः ।
१३ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

तर्कस्य विनिर्णये किं कर्तव्यमित्याह—कार्येति । कार्यकाले विपत्तिं
प्रभोरुपस्थितां विपत्तिं व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् सराष्ट्रे समागच्छेत् ।
अथवा तत्र तिष्ठन् भक्तुः विजिगीषु-समीपे सर्वान् वार्त्ता-
विश्रेयाणाम् अर्थान् निवेदयेत् ज्ञापयेत् । श्रेयार्जे तिष्ठन् वार्त्ता-
विश्रेयार्थी भक्तुः सर्वं निवेदयेत् इति वा पाठः ॥ १३ स० २१ श्लो० ॥
॥ २१ ॥

तथान्यदपि दूतकर्माह,—रिपोरिति । रिपोर्यातव्यस्य ये परमार्थ-

शत्रवः तेषां परिच्छेदः विनिर्ययः । सहृदो मित्राणि, बन्धवो मातु-
लादयः, तेषां विभेदनं विभेदमापाद्य आत्मसात्करणं दुर्गकोष-
बलज्ञानं कीदृशानि दुर्गाणि, कियान् कोषः, कीदृक् बलम् एतेषां
परिज्ञानम् । ह्यत्यपक्षोपसंग्रहः इतिकर्तव्यताज्ञानम् । ११ स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

राष्ट्रेति । राष्ट्रायपेतपालानां राज्यस्थितप्रदेशरक्षकायाम् आत्म-
सात्करणं वशोकरणम् । युद्धापसारभूषणं केन पथा मम प्रभुः
संग्रामात् अपसर्तुं समर्थो भविष्यतीति ज्ञानम्, एतत् सर्व्वं दृढकर्म्म
कथ्यते । १३ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

चरलक्षणमाह—तर्क इति । तर्क ऊहः, येन अणुक्लमपि ऊह्यते ।
इङ्गितम् आकारस्य लक्षणं तद् जानातीति तर्कङ्गितश्च । स्मृतिमान्
अविस्मरत्यशीलः, मृदुः अनियुरवचनः, लघुपरिक्लमः त्वरितगतिः,
क्षेत्रायाससहः क्षुधाद्वयादिदहतक्षेत्रान् बद्धारिथमजनितायासान्
च सहते यः सः । दक्षः कुशलः, शीघ्रकारो च । प्रतिपत्तिमान् प्रत्यु-
त्पन्नमतिः अनालोचितोत्तरदानकुशलः इत्यर्थः । ईदृशः चरः गूढपुरुषः
स्यात् । १३ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

चराणां वेशमाह—तपस्त्रियध्वजा इति । तपस्त्रिनः प्रव्रजिताः ते
इव व्यज्यन्ते । तपस्त्रिलिङ्गिनः इत्यपि पाठः । धूर्ताः चतुराः । पण्यशिल्पो-
पजीविनः पण्यानि विक्रीयवस्तूनि, शिल्पानि कारकर्मादीनि च उप-
जीवन्ति ये ते तादृशाश्चराः परितः समन्तात् द्वादश-राजमण्डलेषु
जगतां जगद्विवासिनां मतमभिप्रायं पिवन्तः हृदयस्य कुर्वाणाः
चरेयुः । १३ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

निर्गच्छेयुरिति । सर्व्ववार्त्ताविदः चराः अन्वहं प्रतिदिनं नृपतेः
सकाशात् निर्गच्छेयुः तत्र विशेयुश्च । हि यतः ते चराः दूरतरं दूर-
वर्त्ति चक्षुः, राश्यामिति शेषः । १३ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मां परैरनुपलक्षितं सूत्रं गूढतरपरवृत्तान्ताणां सूचनं

तस्य प्रचारेण प्रकाशहेतोः अरिचेष्टितं पश्येत् । हि यस्मात् चार-
चक्षुर्महीपतिः स्वपन्नपि निद्रां गच्छन्नपि जागर्ति । चारचक्षुषा
जगद्वृत्तान्तं प्रत्यक्षीकरोति इत्यर्थः । १३ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

विवस्त्रानिति । स्पष्टम् । १३ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

चारचक्षुरिति । नरेन्द्रः चारचक्षुः चारा एव चक्षुर्यस्य तादृशः
स्यात् । भूयसा तेन चक्षुषा सम्पतेत् सञ्चरेत् । तेन चारमयेण
चक्षुषां निर्णयं सर्वं कुर्यादिति भावः । मौष्णात् मूढतया
अनेन चारचक्षुषा असम्पतन् असञ्चरन् राजा समेऽपि समस्यलेऽपि
पतति, यतः स अन्धः चारचक्षुर्विहीनः । १३ स० ३० श्लो० ॥
३० ॥

सर्वसम्पदिति । चरेण प्रेरितगूढपुरुषेण द्विषदां सर्वसम्पत्समु-
दयं कोपदग्जाम्बुदयादिकं, सर्वावस्थासु च विचेष्टितम् उद्यमं,
तद्देशप्रार्थनानि च तुह्येशवासिनाम् अभिप्रेतानि च विद्यात् । १३ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् दूतस्यापि चरत्वं स्यापयन्नाह—प्रकाश इति । प्रकाशः
प्रकटः, अप्रकाशः प्रच्छन्नः, अप्रकाशोऽयम् उद्दिष्टः तपस्वियज्ञना-
दिभिः आच्छादित-राजपुरुषत्वः प्रकाशः दूत उच्यते दूतोऽपि सर्व-
वार्त्तावित् भवति । चरति मण्डलान्तराणीति चरः । १३ स० ३२
श्लो० ॥ ३२ ॥

चरेणेति । चरेण गूढपुरुषेण राजा प्रचरेत्, पृथ्वीलाभ-पालना-
द्यर्थं चवहरेत् । अधरे सूत्रेण वेदोक्तवाक्येन ऋत्विगिव । दूते सन्धान-
मायाते चरेण दूते सन्धानं प्राप्ते इत्यर्थः । चरचर्या चरत्वं प्रतिष्ठिता
दूते इति श्रेयः । १३ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

तीक्ष्ण इति । सञ्चारभेदानाह—तीक्ष्णः कठोरकर्मा मृदुत्तरहितो वा ।
प्रव्रजितः वानप्रस्थाश्रमनिष्प्रधारी, सत्री याज्ञिकवेशवान् । सत्रीत्यत्र
शुद्धी इति क्वचित् पाठः । विशदः निर्मलचरितः । एते सञ्चारा ज्ञेया

एते सर्वे च न अन्योन्यवेदिनः न परस्परं जानन्तीत्यर्थः । १३ स०
३० श्लो० ॥ ३४ ॥

संस्थानवत्य इति । संस्थानम् एकस्मिन् प्रदेशे व्यवस्थितिः तद्वत्यः
संस्थाः कार्यसंसिद्धये कार्याः । तथाच कौटिल्यः । “दुर्गेषु बणिजः
संस्था दुर्गात् च सिद्धतापसाः, इत्येवं संस्था व्यवस्थानार्थम् आश्रया
इत्यर्थः । यत्र सञ्चाराश्चराः तिष्ठेयुः परिचर्याववाहिनः परिचर्यां
लभमानाः । तिष्ठेयुर्यत्र सञ्चाराः परिचर्याववाहिनः इत्यत्र तिष्ठेयुः
पार्श्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः इति मुद्रितपाठः । १३ स० ३४
श्लो० ॥ ३५ ॥

चारसंस्थित्यै के संस्थाः स्युरित्याह, बणिगिति । बणिगिति वैदेशिक-
मात्रव्यञ्जकः । क्षमोवलः क्षयकः । क्षिप्ती इति मठपतित्यञ्जकः । भि-
क्षुकः सिद्धतापसव्यञ्जकः । अध्यापकः स्वाध्यायपरव्यञ्जकः । शुभाशयाः
शुद्धचित्ताः स्वामिभक्ता इत्यर्थः । दत्तदाया, शुक्लवेतनीः एते चार-
संस्थित्यै संस्थाः स्युः । बणिक् इत्यत्र बाणः इति मुद्रितपाठो न समी-
चीनः । १३ स० ३५ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्वपक्षे इति । स्वपक्षे स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च मित्रोदासीन-
मध्यमेषु यावान् कश्चित् व्यवस्थितः यः कश्चित् विद्यते इत्यर्थः । तत्र
प्रधानभूते सर्वस्मिन् चित्तवेदिनः अभिप्रायज्ञानकुशलाः सञ्चाराः
चराः तिष्ठेयुः । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३७ ॥

चराणां संस्थान-प्रयोजनमाह—स्वपक्षे इति । यो राजा स्वपक्षे
स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च चिकीर्षितं कर्तुम् ईक्षितं विरुद्धमित्य-
र्थात् व्यापद्यते, न वेद न जानीयात् स जाग्रदपि सुपुत्रः निरवधानः
विरुद्धचिकीर्षितानभिन्नः इत्यर्थः । स भूयो न प्रतिबुध्यते दीर्घनिद्रां
प्राप्नोतीत्यर्थः । १३ स० ३७ श्लो० ॥ ३८ ॥

गूढपुरवैर्विदितवृत्तान्तस्य विधेयमाह—कारण इति । कारणैः
प्रतिश्रुतविषयस्य अप्रदानादिरूपकारणैः क्रुद्धान् अथवा अकारण-

क्रुद्धान् जन्मान्तरशत्रून् बुध्येत नानीयात् । स्वपरियत्ने स्वकीयभृत्यवर्गं
यापान् दुर्दृष्टीशयान् अकारणक्रुद्धान् जन्मान्तरायातवैरान् तुष्णीं
दण्डेन साधयेत् उपांशुबधेन निपातयेदित्यर्थः । अकारण-क्रोधसम्भ-
वोऽपि श्रूयते,

“मुनेरपि निरीहस्य खानि कर्माणि कुर्वन्तः ।

उच्यन्ते वै त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥”

इति वचनात् । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

ये तु इति । ये तु कारयतो राजदोषात् क्रुद्धाः तान् दानमाणाभ्यां
शमयेत् उपशान्तक्रोधान् कुर्यात् । अनन्तरं पक्षपरियत्नेन तान्
वशीकृत्य तैः सह संवसेत् । छिद्रश्चापि रिपोमुखमित्यत्र छिद्रश्च
परिपूरयेत् इति मु० पाठः । १३ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

वक्षुकां मुखभङ्गेन राज्यस्य प्रशमं नयेत् ।

उद्युक्तः सामदानाभ्यां छिद्रश्च परिपूरयेत् ॥ ४१ ॥ इति ।

वक्षुका इव ते राज्यस्य राजश्च पीडाकराः स्वामित्रो हनुद्धयो
राज्यकण्टकास्तान् मुखभङ्गेन यथा कण्टकः मुखभङ्गे कृते पीडां न
जनयति तथा दण्डेन कण्टकत्वे त्याजिते तेऽपि दण्डभयात् न दोह-
बुद्धयो भवन्ति । उद्युक्तश्च सन् सामदानाभ्यां छिद्रं परिपूरयेत्
तथाच छिद्रमण्वपि परिजनस्य भर्त्सरि क्रोधलोभादि रन्ध्रम् अरेर्मुखं
हारं तेन प्रविष्टारिरपकरोति । १३ स० ४१ श्लो० ॥

छिद्रपरिपूरणे प्रयोजनमाह—अनुनेति । अनुनापि छिद्रेण रक्षा-
शैथिल्यादिना प्रविश्य बलवत्तरं शक्तित्रयेणापि दुर्जंशम् अरिम्
उदकं कर्तुं पानपात्रमिव निःशेषम् अखिलं राष्ट्रं मज्जयेत् आपत्-
सागरे मग्नं कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः । १३ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

जडिति । जडाः मूकत्वबधिरत्वाभ्यां युक्ताः, मूकाः वक्त्रमशक्ताः, अन्धाः
दर्शनशक्तिरहिताः, बधिराः श्रवणशक्तिरहिताः, तत् कृद्ग विद्यते येषां
ते । पण्डका अत्रापि कृद्गशब्दे द्रष्टव्यः । किराताः, वामनाः क्षुद्रावयवाः,

कुला वक्रावयवाः, कारवः सुवर्णकारादयः, एते अलक्षिताः सन्तः
निजस्य शत्रोश्चापि अन्तःपुरगतां वार्त्ताम् आहरेयुः इति परश्लोकेना-
नन्वयः । १३ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

भिक्षुका इति । भिक्षुकाः भिक्षुकव्यञ्जनाः परिव्राजक-परिव्राजि-
कादयः, चारणा नाट्याचार्यादयः । दास्यः नानाकार्य-कलाविदस्य
अन्तःपुरगतां प्रवृत्तिम् आहरेयुः । १३ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

कृत्रेति । कृत्रम् आतपत्रं, यजनं घामरादिकं, मृद्धारो जलपात्रं,
यानं शिविकादि, वाहनं हस्यश्वादि, एतद्धारिणः एते तद्विधाः अन्ये
च महामात्रवर्हिर्वात्तां महती मात्रा गौरवं येयां ते महामात्रा मन्वि-
पुरोहितादयः तेषां वर्हिर्वात्तां वाह्यविवरणं विदुः । १३ स० ४५
श्लो० ॥ ४४ ॥

सूदेति । सूदाः पाचकाः । सुगमम् । १३ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

जलेति । रसशब्देन विषोऽभिधीयते । ये चान्ये समीपवर्तिनः
तेषामपि विषदानं सुकरम् । कर्त्तव्या रसदा ह्येते इत्यत्र कर्त्तव्याश्च
सदा ह्येते इति मुद्रितयुक्तकस्य पाठः । १३ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

चराणां वार्त्तासंग्रहोपायमाह—संज्ञाभिरिति । मुद्रितैः शरीर-
भङ्गीभिः । मुद्रितैरित्यत्र मूर्च्छितैरिति च पाठः । लेख्यैः लिखिता-
क्षरैः, आकारैः शरीरावयवैः, इद्रितैः लक्षणविशेषैः, अथवाः
अनाकुलाक्षराः गूढपुरवाः चर्यां महापात्रादीनाम् आचरन्तानि पर-
स्परं सुसहरेयुः आहरेयुः । १३ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

समापिबन्त इति । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाः बद्धलिङ्गिरूपाः घराः,
सूर्यपादाः भूमेर्जलानीव जगतां जगन्निवासिनां मृतानि समापिबन्तः
आहरन्तः सन्तः चरेयुः । १३ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

विजिगीषौ परप्रयुक्तगूढपुरवादि सन्धान-प्रतीकारार्थमाह—
येनेति । परापरश्च परं शास्त्रम् अपरं लोकवृत्तं, तदुभयं जानातीति
परापरश्च, सञ्चनतिनिर्म्मलचित्तः, विजिगीषुः आत्मसमृद्धिहेतोः

येन प्रकारेण गूढपुण्यनिदोषादिना परान् इन्द्रं उच्यते कश्चि-
सन्दध्यात् परेण शत्रुणा च्यात्मनि दिद्युन्दनानं तं इन्द्रं उच्यते इन्द्र-
पुण्यैः विद्यात् जानीयात् ज्ञात्वा प्रतिविदध्यादिति भावः । इन्द्र-
मानमित्यत्र विद्युज्यमानमिति मु० पाठः । १३ स० १० श्लो० । ११ ।

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनवर्माद्वारा-
हतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
द्वुतप्रचारविकल्पो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ।

अनन्तरोक्तदूतप्रचारचरविकल्पयोः सम्बन्धं दर्शयन् उत्साहप्रशंसा-
प्रकृतिकर्म प्रकृतियसनादि च दर्शयन्नाह—अन्वहमिति । अन्वहम्
प्रतिदिनं चरचर्याभिः गूढपुरुषगत्यागमैः विफले दूतचेष्टिते निर्णीते
इति वाक्यशेषः, दूतचेष्टितवैफल्यञ्च सन्धेरभावात् सूक्ष्मबुद्धिपुरःसरः
सूक्ष्मा द्यतिदुर्लभ्या सर्वत्र अप्रतिहतप्रवेशा बुद्धिः पुरःसरा यस्य सः ।
यथोक्तयानः यथोक्तं यथाकथितं यथाविहितं यानं युद्धयात्रा यस्य
तादृशा विजिगीषुः यायात् विजयार्थं यात्रां कुर्यात् । विफले इत्यत्र
विफलं, दूतचेष्टिते इत्यत्र दूतचेष्टितं, यथोक्तयान इत्यत्र यथोक्तलाभ
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १४ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सूक्ष्माया बुद्धेः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । सूक्ष्मा इति । सत्त्वं ज्ञान गुणः,
येन यसने अभ्युदये च मनो न विहतं भवेति । प्रयत्नः व्यवसायः ।
ताभ्यां अधिष्ठिता व्याप्ता सूक्ष्मा दृष्टा स्थिरा बुद्धिः अरणी शनीप्रभृति-
काणं ऊताशननिव ओमत् रमणीयं फलं प्रसूते । १४ स० २ श्लो० ॥
॥ २ ॥

एतदेव द्रढयति । धातेरिति । धातोः मृत्पाषाणादेः चामीकरं
सुवर्णमिव, निर्मथनात् दधिविलोडनात् घृतमिव, बुद्धिप्रयत्नोपगतात्
अथवसायात् बुद्धिप्रयत्नोपलभितात् व्यवसायात् फलं भ्रुवं निश्चितं
भवति । तस्मात् निश्चितफलार्थिना पुरुषेण मन्त्रशक्त्युपलभितोत्साह-
शक्तिरवशम्बनीयेति भावः । १४ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

धीमानिति । उत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितो धीमान् उत्साह-
शक्त्या प्रभुशक्त्या धीशक्त्या च समन्वितः युक्ते विजिगीषुः, महार्णवः
अपामिव अथो लक्ष्मणः परमं पात्रम् व्यसाधारणः आश्रयः स्यात् ।
१४ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह । नलिनीति । परिपाल्यत रक्षते उच्छेदात् इत्यर्थः । उत्पानाथ्यवसायाभ्यां वातातपसमानाभ्यां सा नलिनीवत् श्रीः विस्तारम् उपनीयते नहि नलिनी वातातपवर्जिते जलसन्निधावपि विस्तारमुपयाति । १४ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

एतदेव पुनरुच्यते । लक्ष्मीरिति । बुद्धिशुद्धं बुद्ध्यनुसारेण प्रसर्पतः वृद्धिं गच्छतः उत्साहसम्पन्नात् लक्ष्मीर्न ध्रुपैति । स्पष्टमन्यत् । उत्साहसम्पन्नात् इत्यत्र उत्साहसम्पन्नानिति पाठो न समीचीनः । १४ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

वीत इति । वीतं विरहितं व्यसनं यस्य तम्, अत्रान्तं सतताद्योगेऽपि यस्य अमो नास्ति तम्, अत एव महोत्साहं, महामतिं महतो मतिः मन्त्रशक्तियस्य तं, तादृशं विजिगीषुम् व्यापगाः सरित्पतिमिव सदा लक्ष्मः प्रविशन्ति । १४ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

उत्साहप्रशंसामभिधाय प्रकृतिकर्म प्रकृतियसनानि च ध्यभिधत्ते । सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेऽपीति । सत्त्वगुणसम्पन्नः बुद्धियुक्तोऽपि यदि व्यसनासक्तमानसः अलसश्च उत्साहशक्तिविहीन इत्यर्थः, स्यात् तदा स्त्रीभिः यद्य इव श्रीभिः परिभूयत । १४ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

उत्साहप्रशंसामाह । उत्पानेनेति । उत्पानयोगेन, सत्त्वं व्यसने ध्यभ्युदये च यत् अविकारि तत्, एधयेत् वृद्धिं नयेत् । इन्धनेन काष्ठादिना पावकम् अग्निमिव । हि यतः सततोत्पायो सदैवोद्युक्तः दुर्बलोऽपि श्रियं समश्नुते प्राप्नोति । १४ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । भोक्तुमिति । दुष्टस्त्रियमिव अविनीतां योषितमिव श्रियं भोक्तुं पुरुषकारेण सदैव व्यवसायम् उद्योगम् इच्छेत्, नहि स्त्रीवत् यद्यवत् आचरेत् ॥ १४ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

वश इति । सदोत्साही सदोद्युक्तः, सैर्ही सिंहसम्बन्धिनीं वृत्तिम् उपाश्रितः सन् श्रियं लक्ष्मीं, दुर्विनीतां दुर्वृत्तां स्त्रियमिव कचयहेय

केशरदृशेन वशे कुर्वीत, स्वायत्तां कुर्यात् ॥ १४ स० ११ श्लो० ॥
॥ ११ ॥

भूयोऽप्युत्साहप्रशंसामेवाह । किरीट इति । किरीटमणिभिः
चित्रेषु रञ्जितेषु चाणसारिषु रत्नार्थं शिरस्ताणत्रातेषु विदिषां
शत्रूणां मूर्द्धसु पादम् अद्यत्वा न निधाय पुरुषः भद्रं कल्याणं न अश्रुते
न प्राप्नोति । १४ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रयत्न इति । प्रयत्नप्रेर्यमाणेन व्यवसाय-
प्रेरितेन महता चित्तवृत्तिना रूढवैरिद्रुमेत्खातं रूढो बद्धमूला यो
वैरिरूपो वृत्तः तस्य उत्खातम् उन्मूलनम् अद्यत्वा सुखं कुतः ?
अनुमूलिते शत्रुद्रुमे जगति सुखं नास्ति इति भावः । १४ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

हेला इति । तथा हेलाया निराकुलत्वेन धाद्यः, अत एव स्फुरन्ती
उज्वला कान्तिर्यस्य तादृशी यः खड्गः तस्य अशुभिः किरणैः परि-
पिञ्जरैः रञ्जितैः श्रीमतां शोभमानानां करिकराणां वृत्तिश्रयणानाम्
ध्याकार इव ध्याकारो येषां तैर्भूजैः श्रियो विभूतयः ध्याकीयन्त
धाक्रियन्ते । १४ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

उच्चैरिति । महान् महामुषयः उच्चैः पदम् इच्छन् उच्चैस्तरां
पदानि ध्यायच्छते निक्षिपति, अत्युच्चतरं पर्वतशिखरमारोढुमिच्छुः
अत्युच्चतरपदविन्यासात् अभिमतस्यानं प्राप्नोति नान्यथा इति भावः ।
निपातभयशङ्कया भीषैः मोक्षैस्तरां याति पदानि ध्यायच्छते इत्यर्थः ।
१४ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रमाण इति । केशरो यथा करिणः शिरसि
पदं धत्ते तथा महत्सत्त्वं महाबलम् अधिष्ठितः ध्यायितो जनः
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि वृहत्परिमाणस्यापि जनस्य शिरसि पदं धत्त ।
शेषार्द्धे पदन्तु धत्ते शिरसि केशरो मत्तदन्तिनः इति मुक्तकान्तरस्य
पाठः । १४ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यद्यप्युक्ताहप्रशंसा परैरेवमभिधीयते तयापि परबलाबलविमर्श-
पूर्वकं विचेष्टितव्यमिति दर्शयन्नाह । गतभीरिति । गतभीर्निर्भयो
भूत्वा भोगीव सर्प इव भीतिजननं भयजनकं भोगं शरीरम् खाटो-
पश्च दर्शयेत् । यथाबलं स्वबलापेक्षया रिपौ दण्डनिपातनं कुर्वीत ।
१४ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां कर्माणि चाभिधातुं प्रकृतिः । प्रकृतियसनम् इति ।
यस्मात् कारणात् स्वाम्यादिप्रकृतीनां व्यसनं भवतीति शेषः । तत्
प्रशाम्य निवार्य समुत्पत्तेत् यात्रोद्योगं कुर्यात् । व्यसनञ्च कृतो भवती-
त्याह, अतयापनयाभ्याम् अयः शुभावहे विधिः, तस्य अभावः अतया,
अपनयः दुर्नीतिः, ताभ्यां दैवतोऽपि अदृष्टवशादपि जायते उत्पद्यते ।
१४ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

व्यसनशब्दं व्याख्यातुमाह । यस्मादिति । यस्माद्धेतोः श्रेयः परमा-
भ्युदयं व्यस्यति निरस्यति दूरं क्षिपति इत्यर्थः, तस्मात् तत् व्यसनम्
उच्यते नीतिविद्धिरिति शेषः । व्यसनी पुरुषः अधोधः श्रेयसः पतित्वा
अधोधो प्रगति, तस्मात् तद्व्यसनं परिवर्ज्येत् यथासाध्यं परिहरे-
दित्यर्थः । व्यस्यतीत्यत्र व्यसति इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १४ स०
१९ श्लो० ॥ १९ ॥

दैवकृतव्यसनभेदानाह । ऊताशन इति । ऊताशनो वक्रिः, स हि
ग्रामनगरादिकं दहति । जलं सलिलं, तद्धि ग्रामादिकं ज्ञावयति ।
तृतीयो व्याधिः, शारीरिकपीडा । चतुर्थो दुर्भित्तः अतिदृष्ट्यादिना
अज्ञाभावः । मरकः सांक्रामिकपीडादिना बह्वप्राणिसंहारहेतुः ।
इत्येवं पञ्चविधं दैवं दैवकृतव्यसनं, परम् अविशेषं प्रत्यासन्नभूपादिस्त
व्यसनं मानुषमित्युच्यते । १४ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

दैवमिति । दैवं पञ्चविधमपि ऊताशनादिनिमित्तं व्यसनं पुरुष-
कारेण ऊताशनादीनां जलादिभिः उपशमनलक्षण-पुरुषकारेण
शान्त्या च व्ययर्वावेदोक्त्या प्रशमं नयेत् । कार्थतत्त्ववित् नीतिकुशला

विजिगीषुः उत्थायित्वेन उत्साहशक्त्या नीत्या च नष्टेन च मानुषं व्यसनं
प्रशमं नयेत्, पूर्वैर्यान्वयः । १४ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

स्नान्यमायादि-प्रकृतिसप्तकस्य अनुष्ठेयानि व्यसनानि च आह ।
स्नान्यादीति । स्पष्टम् । १४ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

वडवक्तव्यत्वात् स्वामिकर्म तद्व्यसनञ्च पश्चात् वक्ष्यति, सूची-
कटाहन्वायेन अमात्यकर्म तद्व्यसनञ्चाह । मन्त्र इति । अंमात्यस्य
मन्त्रः पञ्चाङ्गः । अलव्यलाभादिकस्य सूचनावधि प्रयोगपर्यन्तं कर्म
मन्त्रशब्देन गृह्यते । मन्त्रफलावाप्तिः पृथिवीलाभपालनादिरूपा ।
कार्यानुष्ठानम् एतदेव कार्यं क्रियतामित्येवं प्रेरणम् । आयतिः आ-
गामिनि काले यद् भवियति तस्य शुभाशुभफलनिरूपणम् । आयः
धनागमनिरूपणम् । व्ययः यथायोग्यस्थाने धनवितरणम् । दण्डनीतिः
अपराधिना दण्डार्हस्य यथाशास्त्रमर्षदण्डादिसाधनम् । अमित्रप्रति-
षेधनं नीतिबलेन शत्रुदमनम् । १४ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

व्यसनस्य इति । व्यसनस्य दुःखमूलस्य दुर्भिक्षादेः प्रतीकारः निवा-
रणम् । राजराज्याभिरक्षणं, बुद्धिबलेन राज्ञो राज्यस्य च अभि-
रक्षणं परिपालनं तयोरनिष्टापातनिवारणमिति भावः । इति
अमात्यस्य कर्म । स मन्त्री व्यसनेन वक्ष्यमाणक्षत्रयेन अन्वितः इदं
सर्वं हन्ति । व्यसनिना मन्त्रिणः कर्तव्यं कर्म किमपि न सिध्यतीति,
भावः । राजराज्याभिरक्षणमित्यत्र राजराज्याभिषेचनमिति मु०
पाठः । १४ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

अमात्यव्यसनं स्वामिन एव व्यसनं भवतीति निदर्शयन्नाह । अमात्य
इति । अमात्ये मन्त्रिणि व्यसनोपेते धूर्त्तरिभिः क्रियमाणे परिगृह्य-
माणेऽपि च । महीपतिः छिन्नपक्षः अण्डजः पक्षीव उत्पतितुम्
अभिसन्धानादिप्रतीकारं कर्तुम् अशक्त एव व्यसमर्धं एव । प्रथमार्द्धे
अमात्ये व्यसनोपेते क्रियमाणे इत्यत्र अमात्यैर्यसनोपेतैर्क्रियमाणो
महीपतिरिति मुद्रितपाठः । अत्र च अमात्ये व्यसनोपेते शक्तियुक्तो

महीपतिरिति पाठान्तरम् । अशक्त एवोत्पतितुम् इत्यत्र अशक्त एवो-
त्पतति इति मुद्रितपाठः । १४ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

राष्ट्रकर्म राष्ट्रव्यसनं चाह । धिरण्य इति । सुवर्णधान्यवसन-
वाहनप्रभृतिभ्रयाणि प्रजाभ्यः सम्भवन्ति इत्यर्थः । १४ स० २६ श्लो० ॥
२६ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह । वार्त्ताम् इति । प्रजा वार्त्तां क्षयिबाणिव्य-
पाशुप्राख्यलक्षणां साधयति सम्पादयति । तथाहि वार्त्तां लोकसंश्रयः
लोकनिष्ठा, नानालोकेषु वर्त्तन्ते इत्यर्थः । प्रजायां ब्राह्मणादिवर्णेषु
व्यसनस्थायां विपन्नायां सत्यां क्विच्चिदपि न सिध्यति, सर्वेषां वार्त्ता-
मूलकत्वात् इत्यर्थः । १४ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

दुर्गस्य कार्यं व्यसनञ्चाह । प्रजानामिति । अपदि विपक्षकत-
नगराद्यवरोधकाले प्रजानां स्थानम् आत्मरक्षार्थमाश्रयः । तथैव
कोपदण्डयोः कारणं अधनागाररक्षायाः दण्डरक्षायाश्च साधनम् ।
पौराण्य संश्रयाय अपदि आश्रयनिमित्तं दुर्गिणां दुर्गपतीनां राज्ञाम्
उपकुर्वन्ति धनप्रदानादिनेति शेषः । १४ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तूष्णीमिति । दुर्गे स्थित्वा परैरविज्ञातो यत् सद्दसा परितः
पतित्वा युद्धं तत् तूष्णीयुद्धम् । जनत्रयं जनानामापन्नानां त्रयं
परिरक्षणम् । मित्रामित्रपरियहः मित्रामित्रयोर्थोपन्नयोः परियहः
ग्रहणम् । एतच्च दुर्गबलादेव भवति । सामन्तानां संसक्तानाम्
घाटविकानाश्च या बाधा आक्रमणादिकं तस्याः निरोधः निवारणम् ।
एतत् सर्वं दुर्गेणैव विधीयते । अतः दुर्गम् उच्यते, दुःखेन गम्यत्वादिति
भावः । १४ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

स्वपक्षैरिति । दुर्गस्थो दुर्गाधिकारी नृपो राजा स्वपक्षैः पर-
पक्षेण पूज्यते, दुर्गबलेन नियन्तानुयच्छमत्वादिति भावः । दुर्ग-
व्यसनात् दुर्गसंस्काराद्यभावात् एतत् सर्वमेव न विद्यते, एतेषां
सर्वेषामभावो भवतीति भावः । १४ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

कोषप्रकृतेः कर्मव्यसने व्याह । भत्यानामिति । भत्यानां चतुरङ्ग-
बलादीनां भरणं भृतिः । दानं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च । भूषण-
मलङ्करणम् । वाहनक्रयः वाहनानां हस्त्यन्वादीनां क्रयः मूल्यान
ग्रहणम् । स्त्रैर्यं कोषबलात् दृढत्वम् । परोपजापञ्च परेषां शत्रुबलानाम्
उपजापः भेदनम् । दुर्गसंस्कार एव च । एतत् सर्वमेव कोषव्यय-
साध्यम् । १४ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेतुबन्ध इति । सेतुबन्धः धान्यादीनां शस्यानामत्यक्तये चान्निबन्धनं,
नदीपारे गमनागमनाय च सेतुनिर्माणम् । बणिककर्म बणिव्यं
कोषमूलमेव । प्रजामित्रपरिग्रहः क्षीणाक्षीयप्रजा मित्राणि च
कोषेणैव परिगृह्यन्ते । धर्मार्थकामाणां सिद्धिश्च त्रिवर्गनिष्पत्तिश्च
एवं सर्वं कोषादेव प्रवर्तते । १४ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कोषमूल इति । राजा हि कोषमूलः; कोषाभावे न राजत्व-
निष्पत्तिः इत्यर्थः । इति प्रवादः जनश्रुतिः सर्वलौकिकाः सर्वलोक-
प्रसिद्धाः । कोषव्यसनवान् नृपतिरेतत् सर्वं पूर्वोक्तसमुदायं जहाति ।
कोषाभावे सेतुबन्धबणिककर्मदिकं किमपि न सिध्यति इति भावः ।
१४ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

क्षीयमिति । कोषवान् प्रभूतधनसम्पन्नः पृथिवीपालः क्षीयं संग्रा-
मादिना ध्वपधीयमानं बलं वर्द्धयति । स्वतश्च प्रजाः क्षीणाक्षीणा
गृह्णाति । परैरपि, शत्रुभिरपि उपजीव्यते । धनलोभेन शत्रवोऽपि
तस्य कार्यं साधयतीत्यर्थः । १४ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

दण्डकर्मव्यसने चाभिधातुमाह । मित्रामित्र-इति । मित्राणि
वान्यवाः, अमित्राः शत्रवः, द्विरणानि च तेषां भूमिनाश्च अधिष्ठत-
प्रदेशानाञ्च प्रसारणं परिवर्द्धनम् । दूरकार्येषु व्यवहितकर्मेषु आशु-
कारित्वं शीघ्रकारिता, लब्धस्य राज्यादिकस्य परिपालनम् एतत्सर्वं
दण्डसाध्यमेव इत्यर्थः । १४ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

परेति । परचक्राभिघातश्च परचक्राणां [शत्रुसम्बन्धि-चतुरङ्ग-

बलानाम् अभिघातः विनाशः । दण्डस्य परेण परिपोष्यमानस्येत्यर्थः ।
परियुद्धे रक्षणम् । दण्डात् एतत् सर्वं प्रकर्षेण भवति, तद्व्यसने च
क्षयं याति । १४ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

धरय इति । ध्रुवं निश्चये दण्डवतो नृपतेः धरयः शत्रवोऽपि
मित्रत्वं यान्ति, दण्डभयादिति भावः । शेषार्थं स्पष्टम् । १४ स०
३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

संज्ञम्भयतीति । मित्राणि विकलत्वात् विचलन्ति संज्ञम्भयति ।
अमित्रान् विजिगीषून् नाशयत्यपि । मित्रमिति कर्तृपदम् उच्चम् ।
भूकोषदण्डैः प्राणैश्चापि उपकारितां व्रजति भूमिधनदानादिना
प्राणव्ययेनापि च उपकारं करोतीति भावः । अमित्रान् इत्यत्र
अमित्रम् इति उपकारितामित्यत्र उपकारिये इति च क्वचित्
पाठः । १४ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः श्रेष्ठनिबन्धनं परस्परप्रीतिजनितं सुवङ्ग मित्रं
करोति साधयति । तस्मिन् मित्रे व्यसगम् आपन्ने सति मित्रकर्म्म
मित्रसार्थं कार्यं न विद्यते न सिध्यतीत्यर्थः । ततः करोतीत्यत्र तत्त-
त्करोतीति पाठान्तरम् । १४ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

उपकारादिति । उपकारादृते प्रत्युपकारं विनापि मित्रं श्रेयसि
श्रेयस्करकार्ये तिष्ठति शुभं सम्पादयतीत्यर्थः । मित्रवान् राजा
दुःसाध्यानापि धर्मान् विषयान् अनादरात् अनायासेन साधयति ।
१४ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

स्वामिप्रकृतेः कर्माह । अन्वीक्षणमिति । इतिवृत्तं महीपतेरिति
अष्टपञ्चाशत्तमश्लोकेनान्वयः । विद्यानां त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीतिप्रभृ-
तीनाम् अन्वीक्षणं समालोचनं; स्वर्ग्याश्रमरक्षणं ब्राह्मणादिवर्गानां
ब्रह्मचर्यप्रभृत्याश्रमाणाञ्च रक्षणं, शुद्धशस्त्राणां विषयस्पर्शादिरहित-
शरादीनां गृहणं; युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं धर्मायुद्धस्य कूटयुद्धादेरपि
अभ्यासः । अन्वीक्षणमित्यत्र अन्वीक्षणे इति, स्वर्ग्याश्रमरक्षणमित्यत्र

सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति, सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । १४ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

व्यायाम इति । व्यायामः परिश्रमाभ्यासः; शस्त्रविज्ञानं शस्त्राणां लक्षणादिकज्ञानं; कर्मणां, लोहाकरपरिज्ञानादिकर्मणां कवचावयवादीनाञ्च लक्षणानि; गजाश्वरथप्लेपु यथावत् यथारोति सम्भवर्त्तनम् उपवेशनमित्यर्थः । १४ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

नियुद्धकौशलमिति । नियुद्धं मङ्गयुद्धं तत्र कौशलं कुशलता; नियुद्धकुशलमिति मुद्रितपाठे स एवार्थः । मायया कौशलेन परेषां चित्ते हृदये प्रवेशनं सर्वेषां मनो विज्ञानमित्यर्थः । तथा चेत्तं,

यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

इति । शत्रुयुक्तेषु शठेषु धूर्त्तता । तथा चेत्तं,

शठे शत्रुं समाचरेत् । इति ;

सत्सु साधुषु सद्भ्रतदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा चेत्तं,

सारल्यं सरलं कुर्यात् । इति ;

सद्भ्रतदर्शनमित्यत्र सद्भ्रतदर्शनमिति समीचीनः पाठः । १४ स० ४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

मन्त्रोद्योग इति । मन्त्रोद्योगः । मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य धारणः । अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे पश्चादपि मन्त्रणं, तस्य मन्त्रस्य रक्षा रक्षणं, साक्षात् सस्यचित्तता; सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन् उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् । दण्डस्य साधनं दण्डाणां दण्डकरणमित्यर्थः । १४ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

प्रशासृ इति । प्रशासृ सैन्यप्रसाधकः, अथवा उक्तव्यतिरिक्तसेनानीः, सेनानाथ, मन्त्रो मन्त्रसहायः, अमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्यस्य च सहायः, पुरोधाः पुरोहितः, तेषाञ्च सर्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं तेषां

मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य सम्यक् विज्ञानम् ।
दुष्टानामहितकारिणाम् अथ्यक्षाणाम् अपरोपयं स्तनियोगात् अप-
नयनम् । अपरोपणमित्यत्र अवरोधनमिति मुद्रितपाठे कारागारे
अवरोध इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

गतागतपरिज्ञानमिति । यः कारणात् अकारणात् वा गत आग-
तस्य तस्य परिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च । प्रकृतोनाम् अमात्यादीनां
यत् व्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् व्यसनं तस्य अपोहः निराकरणम् ।
क्रुद्धानां कुपितानां क्रोधप्रशमनानि च । १४ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

गुरुणामिति । गुरुणाम् उपाध्यायादीनाम् अनुवृत्तिः अनुकूलत्व-
प्रवर्त्तनम् । पूज्यानाम् इष्टदेवतादीनाम् अभिपूजनम् । धर्मासनप्रति-
ष्ठानं विवादपदविचारार्थं धर्मासने प्रतिष्ठानं व्याख्यानं उपवेशनम् ।
राज्यस्य ये कण्ठकाः दुष्टात्मानः चौरपारदारिकादयः तेषां शोधनम्
अर्धदण्डेन बधदण्डेन वा दमनम् । पूज्यानां चाभिपूजनमित्यत्र पूज्यानां
चापि पूजनमिति पाठान्तरम् । १४ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

भूताभूतपरिज्ञानमिति । सर्वेषाम् अनुजीवनमित्यत्र सर्वेषा-
मनुजीविनामिति समीचीनः पाठः । अर्थस्तु सुगमः । १४ स० ४८
श्लो० ॥ ४८ ॥

मथोदासीनेति । मथ्यानां मध्यवर्त्तिभूपानाम् उदासीनानां
निरपेक्षभूपानां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् । तत्सिद्धि-
पालनं तेन मथोदासीनचरितज्ञानेन वा सिद्धिः कार्यसिद्धिः तस्याः
पालनं साधनं दृढस्यापनं वा । तत्सिद्धिसाधनमिति पाठे मथोदा-
सीनभूपतिभिः सन्धिरक्षयम् इत्यर्थः । मित्राणां परिग्रहः संग्रहः ।
१४ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

पुत्रदारैति । पुत्रदारादिभिः सह गुप्तिः आत्मरक्षणम् । स्रष्टृ-
रूपः आत्मान्नतिरूपः पवनः आदौ मूले यासां तासां स्रष्टृतीनां निज-
धनागमनां प्रवर्त्तनम् । स्रष्टृपवनादीनाम् इत्यत्र खनिदोपवना-

दीनाम् इति पाठे खनिहीपवनादिषु अर्थागमस्य उपायनिर्द्धारणम्
इति भावः । १४ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

असतामिति । असतां दुर्यत्नानां परिक्षेपः दण्डदानादिना क्रोश-
प्रदानम् । परिक्षेप इत्यत्र परिक्षेप इति पाठे परित्याग इत्यर्थः ।
सतां साधूनां परिग्रहणं परिरक्षणम् । अहिंसा सर्वभूतानाम-
धर्माणाञ्च वर्जनम् इत्यत्र अभूतानाञ्च हिंसानामधर्माणाञ्च वर्जन-
मिति पाठे अभूतानां शास्त्रनिषिद्धानां हिंसानाञ्च अधर्माणाञ्च
परिहार इत्यर्थः । १४ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अकार्येति । अदेयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा । १४ स०
५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

अदण्डनमिति । अदण्डानां निर्दोषाणां देवद्विजादीनाम् अदण्डनं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अयाच्याणां देवद्विजभूम्यादियु करादी-
नाम् अग्रहणम् अनादानम् । १४ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

अर्थयुक्तस्येति । अर्थयुक्तस्य त्रिवर्गोत्थमेतस्य । अर्थस्य फल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रतिभोक्ष्यं प्रस्था-
भावादिदण्डेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करादीनामग्रहणम् । १४ स०
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

संवर्द्धनमिति । प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां संवर्द्धनं पालनम् ।
समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परोक्षमिति वार्थः । निरस्यानां
पदक्षुत्तियाग्यानामपराधिनां च निर्हतिः निर्द्धारणम् । वैधम्याणां
दैवमानुषकृतानां व्याधिदुर्भिक्षमरकावरोधप्रभृतीनां प्रथमं निवा-
रणम् । भृत्यानां परस्परसख्यसंस्थापनं च । १४ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अविज्ञातस्य इति । श्लोकद्वयं स्पष्टम् । १४ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

अधर्माति । एतत् सर्वं महीपतेः राज्ञः कृतम् अथवा मवलम्ब-
नीयम् । उपकार्युपकारित्वं कृतमेतन्महीपतेरित्यत्र उपकार्युपका-
रित्वमिति कृतं महीपतेरिति मुद्रितपाठः । १४ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदिति । नयपुरःसरो नीतिमार्गानुसारी, उद्युक्तः उद्योगशीलः
 षट्पो राजा, एतत् पूर्वोक्तं सर्व्वम् अथमात्यादि राज्यं च उन्नतिं नयति ।
 तु किन्तु असनो अयन्तरेणावाक्पारुष्य-दण्डपारुष्यार्थदूषण-पान-स्त्री-
 मृगया-द्यूतरूप-असनवान् राजा क्षयमेव नयति । १४ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजनि धर्मोपाज्जनार्थोपाज्जनयोरर्थये ।
 तथाच अस्वस्थचेतसि रोगादिना विवृतचित्ते सति मन्त्री एतत्
 सर्व्वम् अशोधेण साकल्येन सन्धातुं सम्पादयितुम् अर्हति । सन्धातुम्
 इत्यत्र सन्नेतुम् इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिसप्तकस्य प्रत्येकं कर्म प्रतिपादितमिदानीं असनं प्रति-
 पाद्यते, वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं वचनैः परदुःखोत्पादनम् । दण्ड-
 पारुष्यं तीक्ष्णदण्डता । अर्थदूषणम् अर्थानाम् अदानमादानं नाश-
 द्यागश्च । तथाच कौटिल्यः, अदानं पूर्व्वभृतस्य पुनरस्य यददानं तेन
 पूर्व्वदत्तोऽप्यर्थो विनश्ये भवति । अदानं दत्तस्य पुनराच्छेदनमपि तथै-
 वानर्थाय भवति । नाशोऽपि चौरादिभिरपहारः । त्यागः उपगत-
 स्तार्थस्य परित्यागः, इत्येव दूषणमुच्यते । पानं सुरासक्तिः, स्त्री रमणी-
 खासक्तिः, मृगया मृगमारणासक्तिः, द्यूतम् अक्षक्रीडादि, असनानि ।
 महीपतेरित्युपलक्षणं सामान्यजनस्यापीति बोध्यम् । असनानि मही-
 पतेरित्यत्र असनं एधिवीपतेरिति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६१
 श्लो० ॥ ६१ ॥

तथा मन्त्रादिकथितान्यपि असनानि अभिधत्ते, आलस्यमिति ।
 आलस्यं दीर्घसूत्रता, निरुद्यमो वा । क्षब्धता गुरुषु प्रथयः, जडता वा ।
 दर्पः शौर्याद्यहङ्कारः । प्रमादः अनवधानता अवशेन्द्रियता वा ।
 वैरकारिता वैरकारणं विनापि बडभिः सह वैरकरणम् । इति
 इत्येतदालस्यादि पूर्व्वोपदिष्टं च वाक्पारुष्यादि सप्तसङ्घां यथा
 महीपतेस्तथा सचिवस्यापि असनम् । पूर्व्वोपदिष्टं च इत्यत्र पूर्व्वोप-
 दिष्टं हि इति पाठान्तरम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

राष्ट्रयसनमाह । अतिवृष्टिरिति । असत्कारः असदुपायेन कर-
संग्रहः । यथा करसंग्राहकेण प्रदेशपतिना प्रथमं करे संगृहीतेऽपि
तत्प्रतारणया अप्राप्तकरेण भूपालेन पुनरपि करसंग्रहायं प्रजानां
शस्यादिनिर्लुण्ठनम् । दण्डः विद्रोहिणश्च यथा प्रजानां धनधान्यादिक-
स्यात्मसात्करणम् । परचक्राणि विपक्षभूपालादिकृताक्रमणावरोध-
विलुण्ठनादिकम् । तस्करा चाटविकादयः । श्रेयः सुगमः । १४ स०
६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

राजानीकेति । राजानीकप्रियोत्सर्गः राजानीकानां राजवल्लभानाञ्च
उत्सर्गः राज्यपरित्यागः । एतत्सर्वं राष्ट्रयसनमुच्यते । १४ स० ६४
श्लो० ॥ ६४ ॥

दुर्गव्यसनमाह, विशीर्णैति । दुर्गस्थितानां यन्ताणां प्राकाराणां
परिखाणाञ्च विशीर्णत्वं, जीर्णता इति भावः । अशस्त्रता धनुःशर-
क्षपाणभङ्गतोमरपरशुगदाप्रभृति-शस्त्रहीनता । वासानां पशूनामा-
हारीयवृक्षविशेषाणाम् इन्धनानाम् अन्नानाञ्च क्षीणता खलपता ।
एतत्सर्वं दुर्गव्यसनम् उच्यते । क्षीणवासेन्धनान्नत्वम् इत्यत्र क्षीणवासेन्ध-
नान्नत्वम् इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

कोषव्यसनमाह, व्ययीकृत इति । व्ययीकृतः भृत्यादिभ्यो दत्तः ।
परिच्छिन्नः बद्धा विच्छिन्नः । भक्षितः रक्षकादिभिरिति श्रेयः । अस-
क्षितः न संगृहीतः । मुषितः चौरादिभिरपहृतः । दूरसंस्थः व्यव-
हितः । एतत्सर्वं कोषव्यसनम् उच्यते । १४ स० ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सम्पत्ति बलव्यसनमाह, उपरुद्धम् इति । उपरुद्धं शत्रुसैन्येन
हृतोपरोधमित्यर्थः । परिच्छिन्नं परि समन्तात् वेष्टितं विशङ्कुलया
नानाप्रदेशे विकीर्णं वा । विमानितं विगतमानम् अपमानितम् इत्यर्थः ।
अमानितम् असम्मानितम् । अमतम् अनिष्टम् अप्रियमित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । अमतम् इत्यत्र अभूतम् इत्यपि पाठः । अभूतम् अप्रदत्तवे-
सनम् । १४ स० ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

परिच्छीणेति । परिच्छीणाग्ररहितं परिच्छीणं हतभूयिष्ठम्, अग्र-
रहितं हतमुख्यप्रवीरम् अधिनायकहीनमित्यर्थः । अग्रे जवः वेगो
यस्य सः अग्रजवः संग्रामे अग्रवर्ती । प्रहतः अग्रजवः अग्रवर्ती वीरो
यस्य तत् । आशानिर्व्वेदभूयिष्ठम् आशया निर्व्वेदेन च भूयिष्ठम् ।
बलवत्या आशया बलवता निर्व्वेदेन च अनायत्तचित्तमित्यर्थः ।
तच्चञ्चानामदीर्घ्यादेर्निर्व्वेदः सावमानना इति दर्पणम् । १४ स० ६८
श्लो० ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भमिति । कलत्रं कुलस्त्री गर्भे विद्यते यस्य तत् । विच्छिन्नम्
अनेकराज्ये विकीर्णं सुदूरं प्रेषितं वा । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्र-
शल्यम् । भिन्नगर्भम् अन्योन्यमेव निर्भ्रंसम् । अपहृतं स्वराज्य एव
मण्डलान्तरव्यवहितम् । अवियुक्तं कदापि न देशान्तरितम् । अवि-
युक्तमित्यत्र अपहृतमिति पाठे युजे अशिक्षितमित्यर्थः । परिमृष्टम्
इति पाठे युद्धशिक्षां-कुर्व्वन्तमित्यर्थः । १४ स० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

क्रुद्धमौलेति । क्रुद्धमौलाविमित्यम्, मौलं पिष्टपैतामर्हं सैन्यम् ।
क्रुद्धं मौलं यत्र तत् । अविमिश्रं विभिन्नमतम् । विविधा विशिष्टं
शत्रुणा एकत्र स्थितम् । द्रव्ययुक्तं द्रव्येण विपक्षेण युक्तं मिलितम् ।
स्वविच्छिन्नं स्वविषये विच्छिन्नं क्षिप्तवत् वर्त्तमानम् । मित्रविच्छिन्नं
मित्रकार्यार्थं क्षिप्तम् । १४ स० ७० श्लो० ॥ ७० ॥

विच्छिन्नविवधासारमिति । वीवधो धान्यादेः प्राप्तिः । आसारः
सहद्रवम् । विच्छिन्नौ ध्वस्तौ वीवधासारौ यत्र तत् । विच्छिन्नविवि-
धासारमिति पाठान्तरम् । शून्यमूलं शून्यं मूलं जनपदे धनकलत्रादि-
रक्षास्थानं यस्य तत् । अस्मामिसङ्गतं स्वामिनोऽनुमतिं विना यत्
सङ्गतम् । भिन्नकूटं भिन्नं पथक् पथक् कूटं ह्यत्र यत्र तत् । १४ स०
७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

दुष्पार्ष्णिग्रहमिति । दुष्पार्ष्णिग्रहं दुरभिसन्धियुक्तपार्ष्णिग्रहस-
मेतम् । अन्यं देशाद्यनभिज्ञम् । अन्यम् इत्यत्र अज्ञमित्यपि पाठः ।

एतत् सर्वं बलव्यसनम् उच्यते । अत्र बलव्यसने किञ्चित् साध्यं प्रयत्ने-
नापनेतुं शक्यं, किञ्चित् असाध्यम् । एतद् द्वयं पश्चादुच्यते । १४ स०
७२ श्लो० । ७२ ॥

बलव्यसनेषु किं साध्यं किमसाध्यमित्याह, उपरुद्धमिति । उपरुद्धं
शत्रुणा हतोवरोधं बलं निर्गत्य यदा अत्यन्तमूर्जितं बलवत् भवति
तदा युध्येत । अपरुद्धमिति मुद्रितपाठः । परिच्छिन्नं परि समन्तात्
वेष्टितम् अतएव निर्माणं न, युध्येत इति शेषः । १४ स० ७३
श्लो० । ७३ ॥

अमानितम् असम्मानितं बलं हतमानार्थसंग्रहं सत्, हतः माना-
र्याभ्यां संग्रहे यस्य तत् युध्येत । साध्यमेतत् । विमानितं विगत-
मानम् अपमानितमित्यर्थः । अत्यर्थं प्रदीप्तकोपपावकं समुच्चल-
कोपानलम् अतएव न युध्येत । अपमानात् प्रदीप्तकोपानलस्य कोप-
शान्तिरसाध्यैव । १४ स० ७४ श्लो० । ७४ ॥

युध्येतेति । अभृतम् अप्रदत्तवेतनं तदाप्ये हतवेतनं तत्कालं दत्त-
वेतनं युध्येत । साध्यमेतत् । व्याधितम् अकर्मण्यं न, युध्येत इति
शेषः । यतः व्याधितं पौडितं परिभूयते पराभवमाप्नोति । असाध्य-
मेतत् । १४ स० ७५ श्लो० । ७५ ॥

परिथ्रान्तमिति । परिथ्रान्तं बलं सुविधानतः स्नानभोजनादिना,
विथ्रान्तं विगतश्रमं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । दूरायातं दूरात्
मित्रकार्यं सम्पाद्य दूरदेशात् आयातम् अतएव हतप्राणं निःसर्पं न
शस्त्रग्रहणक्षमं न शस्त्रग्रहणे समर्थं भवति । असाध्यमेतत् । १४ स०
७६ श्लो० । ७६ ॥

नवागतम् इति । नवागतम् अभिनवागतं तद्देश्यैः तद्देशसम्भूतैर्बलि-
मित्रं युध्येत । साध्यमेतत् । हतमुख्यप्रवीरं हता मुख्यप्रवीरा धुरन्धरा
यस्य सत् अतएव परिच्छिन्नं न, युध्येत इति शेषः । हतमुख्यप्रवीरन्तु
इत्यत्र हतमुख्यमवीरं तु इति मुद्रितपाठः । १४ स० ७७ श्लो० । ७७ ॥

युध्येतेति । प्रतिहतम् अन्यैर्वीरैर्भ्रमं प्रवीरः सह सङ्गतं मिलितं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । हताग्रजं हतः अप्रजः श्रेष्ठो यस्य तत् । अतएव प्रमाथितपुरःसरम् प्रमाथितो ध्वस्तः पुरःसरः सेनानीर्यस्य तत् । अनासक्तं संग्रामपराङ्मुखम् । न युध्यते इति परस्मैकैवान्वयः । हताग्रजमनासक्तमित्यत्र हताग्रजं च नासक्तमिति पाठान्तरम् । १३ स० ७८ श्लो० ॥ ७८ ॥

आश्रेति । आशानिर्वेदलब्धार्थम् आशायां निर्वेदे च सिद्धप्रयोजनम् अतएव पूर्णाग्रं न युध्यते, युद्धप्रवृत्तिकारणापगमादिति भावः । निरुद्धे अवरुद्धे सति अभूयिष्ठप्रसारे अल्पपरिसरस्थाने भुवोऽल्पतया न युध्येत इति शेषः । आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णाग्रं नात्र युध्यते इत्यत्र आशानिर्वेदि लब्धा तु युध्यते न तु युध्यते इति पाठान्तरम् । १४ स० ७९ श्लो० ॥ ७९ ॥

युध्येत इति । आहतसंप्राप्तं पूर्वमाहतं शत्रुसैन्येन कृतावरोधं पश्चात् संप्राप्तम् अपरुद्धं बलं यथाहंयुधवाहनं सत्वारुरूप-सम्पादित-युद्ध-वाहनं सत् युध्येत । यथाहंयुधवाहनम् इत्यत्र अपूर्वायुधवाहन-मिति मुद्रितपाठः । कलत्रगर्भात् कलत्रं कुलस्त्री गर्भे यस्य तस्मात् सैन्यसमूहात् उन्नीतकलत्रम् अपसारितकलत्रं बलं सङ्करक्षमं युद्ध-करणे समर्थं, भवतीति शेषः । १४ स० ८० श्लो० ॥ ८० ॥

अनेकेति । अनेकराज्यान्तरितं मित्रसाहाय्यार्थं प्रेषितम् अनेकैः राज्यैः अन्तरितं व्यवहितम् अतएव अतिक्षिप्तम् अतिदूरं प्रेषितं न युध्यते । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्रशल्यम् अन्तर्गतम् अमित्राणां शत्रूणां शल्यं यस्य तत् न क्षमं, युद्धकरणे न समर्थमित्यर्थः । १४ स० ८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

अन्योन्यमिति । भिन्नगर्भं बलम् अन्योन्यमेव निर्भिखं परस्परं विरोधि, तत् न युध्यते । तथाच अपरुद्धं स्वाधिकारमध्ये मण्ड-लान्तरव्यवहितम् । तथा राज्यान्तरीकृतं भिन्नराज्ये प्रेषितम् ।

अथर्थं आन्तत्वात् न युद्धक्षममिति भावः । १४ स० ८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

अवियुक्तमिति । अवियुक्तं न देशान्तरगतम् । देशान्तरगतमना-
भावात् संशयमदक्षताभावः । व्यक्रान्तं यन्नायितं युधि योद्धुं न
क्षमम् । परिमृष्टं क्षुपक्रान्तमिति पाठे परिमृष्टम् अर्थादुपक्रान्तम्
अशिक्षितमित्यर्थः । मौलं मूलतः स्थितं पिष्टपैतामहमित्यर्थः । क्रुद्धं
तत् बलं सान्त्वितं सान्त्वनाप्राप्तं क्षमं योद्धुमिति शेषः । १४ स० ८३
श्लो० ॥ ८३ ॥

मिथं शत्रुभिरेकस्यं तदाक्रान्ततयाऽक्षमम् ।

शत्रोरुपनिविष्टं यत् सामर्थ्याद्भाक्षमं युधि ॥ ८४ ॥

मिथमिति । मिथम् अर्थात् शत्रुभिरेकस्यं शत्रुभिः आक्रान्ततया
निरुद्धप्रसरं बलम् अक्षमम् । शत्रोः उपनिविष्टं शत्रुकर्तृक-समीक्षित-
शिविरनिवेशं बलं न सामर्थ्यात् सामर्थ्याभावात् युधि अक्षमम् । असा-
ध्यमेतत् । १४ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

दूष्ययुक्तं न युध्येत् युध्येतोद्धृतकण्टकम् ।

प्रधानयोधसंगुप्तं दूष्यचापि समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥

दूष्ययुक्तमिति । दूष्ययुक्तं बलं न युध्येत्, तदेव उद्धृतकण्टकम् अप-
नोतदूष्यं युध्येत् । पक्षान्तरमाह, प्रधानयोधसंगुप्तं वीरप्रधानेन
संरक्षितं दूष्यं चापि बलं समुत्पतेत् युद्धार्थं संपतेत् । प्रधानयोध-
संगुप्तं दूष्यं चापि समुत्पतेत् इत्यत्र प्रधानयोधसंयुक्तं दूष्ययुक्तं समुद्भयेत्
इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

खविक्षिप्तमिति । खविक्षिप्तम् अर्थात् व्यापदि व्यापत्काले खविषये
आत्मकार्ये आक्षिप्तं सम्पूर्णमाह्वयम् । एवं प्रकृतदेशकालत्वात् मित्र-
कार्यसाधनार्थम् उत्क्षिप्तम्, अयौगिकं युद्धयोगाय न समर्थं भवति ।
खविषयाक्षिप्तमित्यत्र खविषयाक्षिप्तमिति मुद्रितः पाठः । १४ स०
८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

धान्यादेरिति । वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः । आदिपदात् वस्त्र-
 दृत्त-लयणादि सर्व्वं स्तन्धावारोपयोगि गृह्यते । बद्धपुस्तकेषु, धान्या-
 देर्वीवधा प्राप्तिरिति पाठः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारे इति
 नेदिनो । आसारः सुहृद्बलम् । विच्छिन्नः वीवधः आसारश्च यस्य तत्
 सन्धं युद्धाय न इष्यते, आहारप्रतिबलाभावादिति भावः । युद्धाय
 नेष्यते इत्यत्र युद्धाय नेष्यते इति च पाठः । १४ स० ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

पिढपैतामहं मौलं तेन शून्यं न तत् क्षमम् ।

क्षतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।

अस्वामिसंहतश्चैव स्वामिना यदिना क्षतम् ॥ ८८ ॥

पिढपैतामहमिति । मौलं पिढपैतामहं, तेन मौलेन शून्यं तत् बलं
 न क्षमं न युद्धे समर्थमित्यर्थः । शून्यमूलं कलत्रादिरक्षास्थानच्युतम्
 अपीति श्रेयः । क्षतजानपदारक्षं क्षता जानपदैः आरक्षा, कलत्रा-
 दीनामिति श्रेयः । यस्य तत् बलं युधि क्षमं संयामे समर्थम् । स्वामिना
 विना यत् क्षतं नियुक्तं तत् अस्वामिसंहतम् । तादृशं बलं, न युध्येत
 इति परश्लोकेनान्वयः । प्रथमचरणद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति । श्लोकाङ्क-
 सामञ्जस्यरक्षणाय नया षड्भिस्ररगैरेकः श्लोको गृह्यते । क्षतजा-
 नपदारक्षमित्यत्र क्षतजानपदारक्षम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
 १४ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

न युध्येत इति । भिन्नकूटं भिन्नः कूटो दम्भो यस्य तत् । सर्वमेव
 खलप्रधानम् अतएव अनायकम् । तथाच पश्चात् कोपाभिसन्तर्त
 रोषाभिभूतम् । दुष्पार्ष्णिप्राहं दुर्दुरभिसन्धियुक्तः पार्ष्णिप्राहो यस्य
 तादृशं बलम् अक्षमं संयामेऽयोग्यमित्यर्थः । १४ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

आदेशिकमिति । आदेशिकं दशानभिघ्नं, तत् अन्धं स्मृतम् । तन्मू-
 लत्वात् क्रियायां युद्धक्रियायाम् अक्षमम् । आदेशिकं स्मृतं अन्धं
 तन्मूलत्वात् क्रियाक्षमम् इत्यत्र आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूर्खत्वात् क्रिया-
 क्षमम् इति मुद्रितपाठः । उपसंहरमाद्य, बलयसगमित्यादि इति ।

अत्र आदिपदात् अन्यान्यपि द्यूतस्त्रोपानादीनि आक्षिप्यन्ते । तत्
समीक्ष्य तत् प्रतीकारानन्तरं पर्यवसानं समालोक्य पश्चात् युद्धार्थं
समुत्पतेत् । १४ सं० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

मित्रव्यसनमाह, दैवोपपौडितमिति दैवान्युपपौडुनानि कथित-
प्रकाराणि व्याधिमरकादीनि तैः समाक्रान्तम् । शत्रुबलेन यत्नम्
आक्रान्तम् । तथा संपरिकीर्तितैः कथितैः कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः
यत्नं मित्रं, व्यसनोपेतमिति श्रेयः । नृगयाक्षाः स्त्रियः पानमिति
कामजखतुवर्गः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्धद्वयमिति क्रोधज-
स्त्रिवर्गः । १४ सं० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

व्यसनतारतम्यमाह, जरेन्द्राद्या इति । मित्रव्यसनात् दण्डव्यसनं,
ततोऽपि क्रोधव्यसनं, ततोऽपि दुर्गव्यसनं, ततोऽपि राज्यव्यसनं, ततो-
ऽपि अमात्यव्यसनम्, अमात्यव्यसनात् खामिव्यसनं गरीय इति तात्प-
र्यम् । १४ सं० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

इतीति । राजा इत्यादि वाग्दण्डयोश्च पारुष्यम् एतत्प्रकृति
दुष्पार्ष्णिप्राहमन्वच्च बलव्यसनमुच्यते एतत्पर्यन्तं सर्व्वं प्राकृतं प्रकृतेः
प्रकृतं व्यसनं यथावत् बुध्यते अनुसंदध्यात् । तथाच प्रयत्नात् यत्नेन,
बुद्ध्या ज्ञानेन, शक्त्या सामर्थ्येन च व्यसनस्य पूर्व्वोद्धिखितस्य अकाल-
हीनं न कालेन यथायोग्यसमयेन हीनं व्यपेतं, व्यपरोपणम् व्यपसारणं
कुर्यात् ॥

बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात्

बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यात् ।

अकालहीनं व्यपरोपणं सः

राजा प्रजारङ्गनतत्परो भवेत् ॥

इति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ सं० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

कालात्यये हि व्यसनं व्याधिवदसाध्यं ख्यादिति तदुपेक्षायां दोषं
दर्शयन्नाह, प्रकृतिव्यसनानीति । इन्द्रियाद्यर्थेषु गीतवाद्यादिषु

प्रसक्तिरत्र प्रमादशब्देनाभिधीयते । दर्पः पौरुषादिजनितोऽहङ्कारः,
तस्मात् यो राजा प्रकृतिव्यसनानि उपेक्षते, रिपवः न चिरात् तं
पराभवन्ति इति प्रतीतम् । १४ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इदमिदमिति । इदं चेदं च कार्यं स्वविषये दुर्गादिकं परविषये
सन्धादिकं विधित्य मन्त्रपूर्वकं निश्चित्य सम्यक् कर्मणा योजनीयम्
अनुष्ठेयम् । ततश्च ईहमानः चेष्टमानः राजा नियतं निश्चयेन प्रापयेत्
समापयेत् । यस्य नृपतेः प्राकृतो वर्गः प्रकृतीनां खाम्यमात्यादीनां
वर्गः समूहः सुनयपिहितरन्ध्रः सुनयेन शास्त्रोपदिष्टरीत्या पिहितं
रन्ध्रं क्षिप्ररूपव्यसनं यस्य तथा स क्षितिपतिः चिरायं द्विवर्गं धर्मार्थ-
कामरूपम् उपभुङ्क्ते । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
क्षतायाम् उपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
प्रकृतिकर्मव्यसनादिनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशसर्गप्रारम्भः ।

राज-राज्य-व्यसनयोः स्वरूपं तारतम्यञ्चाह, अमात्याद्या इति ।
अमात्यः आद्यो यासां ताः षडपि मिथान्ता राज्यम् उच्यते । स्पष्ट-
मन्यत् । १५ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

राजेति । व्यवसनी राजा राज्यव्यसनापोहनक्षमः षडङ्गराज्य-
व्यसनस्य निराकरणे समर्थः । ऊर्जितं व्यसनादिशून्यं राज्यं न
राजव्यसनापोह-समर्थं न राज्ञो व्यसनदूरीकरणे समर्थं भवति ।
१५ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

आत्मा मात्यप्रजाकोषदुर्गशां दण्डमित्रयोः ।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

आत्मेति । आत्मनः अमात्यानां प्रजायाः कोषस्य दुर्गस्य दण्डमित्रयोश्च
व्यसनेभ्यः समुन्नेता वियोजको यो राजा स त्रिवर्गभाक् धर्मार्थकाम-
भाजनं भवति । १५ स० ३ श्लो० ॥ ० ॥

अशास्त्रचक्षुरिति । अशास्त्रचक्षुः नास्ति शास्त्रं नीतिशास्त्ररूपं
चक्षुर्यस्य सः नृपतिः अन्य इत्यभिधीयते । अन्यः शास्त्रलोचनरहितो,
नृपतिर्वरं तथापि मदात् गर्वात् व्याक्षिप्तसत्पथः परित्यक्तसन्मार्गः
चक्षुष्मान् नृपतिर्न । तथाहि अन्यो नृपतिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलेरस-
न्मार्गात् निवर्त्यते, चक्षुष्मांस्तु मदान्धः कुमार्गमाश्रित आत्मानं राज्यं
वाग्नेघतो हन्ति । १५ स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

मन्त्रिभिरिति । आत्मानं सराज्यमपीत्यर्थः । स्पष्टन् । १५ स०
५ श्लो० ॥ ४ ॥

शास्त्रचक्षुरिति । धर्मार्थैः प्रतिग्नन्ति यानि तानि धर्मार्थप्रतिघा-
तीनि धर्मार्थविध्वंसकानि व्यसनानि परित्यजेत् । १५ स० ६ श्लो० ॥ ५ ॥

वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थद्वयं चेति व्यस-
नत्रयं क्रोधजं स्मृतम् । १५ स० ७ श्लो० ॥ ६ ॥

कामजमिति । कामजं व्यसनं चतुर्विधम् । चतुर्विधमित्यत्र चतुष्टय-
मिति पाठान्तरम् । स्पष्टम् । १५ स० ८ श्लो० ॥ ७ ॥

वाक्पारुष्यमिति । वाक्पारुष्यं वाचां तीक्ष्णत्वं लोके उद्देजनम्
अतएव अन्वर्थकत् अन्वर्थम् अपायं करोतीति । तस्मात् तत् न कुर्यात् ।
प्रियया वाचा जगत् आत्मसात् प्रकुर्यात् । अन्वर्थकत् इत्यत्र अन्वर्थकम्
इति, आत्मसात् इत्यत्र आत्मताम् इति, वाक्पारुष्यं परम् इत्यत्र
वाक्पारुष्यपरम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पुस्तकान्तरस्य च पाठः । १५ सं०
९ श्लो० ॥ ८ ॥

अकस्मादिति । कोपात् परुषम् इत्यत्र कोपादभीक्ष्णम् इति मु०
पाठः । इति प्रतीतम् । १५ स० १० श्लो० ॥ ९ ॥

हृदये इति । हृदये हृदयस्थित इत्यर्थः । मर्मश्चित् मर्मभेदी
तीक्ष्णो वागसिः तेजस्विनं जनं दीपयति । दीप्त उद्दीप्तश्च स वैरितां
याति । तेजस्विनं दीपयति इत्यत्र तेन श्चित्तो नरपतिरिति मु० पाठः ।
१५ स० ११ श्लो० ॥ १० ॥

नेाद्देजयेदिति । ह्यपणो लुब्ध उच्यते । १५ स० १२ श्लो० ॥ ११ ॥

असिद्धसाधनमिति । असिद्धस्य प्रतिपत्त्यादेर्दण्डनक्रियया साधनं
दण्डः तथा शासनं शिक्षणमपि दण्ड उच्यते सद्भिः । तथाच कौटिल्यः,
“बधः परिक्षोभोऽर्षहरणं दण्डः” इति । तं दण्डं युक्तैव शास्त्रोक्त-
प्रमाणैर्नैव नयेत् प्रापयेत् । दण्डे दण्डार्हे जने युक्तदण्डः प्रयुक्तो दण्डो
येन तादृशो नरपतिः प्रशस्यते । तं युक्तैव नयेत् इत्यत्र तद्युक्तोऽपनये
इति, दण्डे इत्यत्र दण्डं, दण्डम्, इति च, सद्भिरित्यत्र यद्भिरिति
पाठान्तरम् । १५ स० १३ श्लो० ॥ १२ ॥

उद्देजयतीति । प्रतीतम् । १५ स० १४ श्लो० ॥ १३ ॥

संश्रयाश्चैव लोकास्य इति । लोकास्य संश्रयाः आश्रयदातारः ।

संश्रया इत्यत्र आश्रिता इति मु० पाठः । आश्रिताश्चैव लोकेन इत्यपि
पाठः । विद्वद्वाः वृद्धिं गताश्च विद्विषः विनाशाय भवन्ति । १५ स०
१५ श्लो० ॥ १४ ॥

लोकानुग्रहकर्त्तार इति । स्पष्टोऽर्थः । १५ स० १६ श्लो० ॥ १५ ॥

महत्सुपोति । तत्र राज्यापहारे प्राणान्तिको दण्डः प्रशस्यते ।
अन्यत्र विमर्हितः । तत्र दण्डः प्रशस्यते इत्यत्र युक्तदण्डः प्रशस्यते इति,
तत्र दण्डं प्रशस्यते इति वा पाठः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अर्थद्रवणमाह, द्रव्यस्य द्रवणार्थमिति । द्रव्यस्य शङ्कितापराधस्य
दोषयुक्तस्य वा द्रवणार्थं दोषनिरूपणार्थं बधार्थं वा महोयसो बद्ध-
संख्यस्य अर्थस्य परित्यागः अर्थः, नीतितत्त्वज्ञैः नीतिशास्त्रविप्रक्षयैः
अर्थद्रवणम् उच्यते । द्रव्यस्याद्रवणार्थञ्च इति पाठे द्रव्यस्य अद्रवणार्थं
निर्दोषिताख्यापनार्थम् इत्यर्थः । कौटिल्येनाप्युक्तम्, अदानमादानं
विनाशस्त्यागः । तदपि कोपेनैव यत्र दीयते तत्कृतार्थद्रवणमुच्यते ।
कोपेनैव यदादीयते तत्कृतार्थद्रवणमुच्यते क्षितिर्विनाशोऽपि कोपे-
नैवोपलक्षितः । अर्थस्य त्यागोऽपि द्रव्यबधार्थं यद्बद्ध दीयते इत्येकमेव
तत् इति । १५ स० १८ श्लो० ॥ १७ ॥

अर्थद्रवणस्याविधेयतामाह, तदकस्मादिति । तत् तस्मात् नित्यम्
आत्महिताकाङ्क्षी राजा, अकस्मात् अतिबलीयसा कोपेन समाविष्टः ।
सन् अर्थद्रवणं न कुर्यात् । १५ स० १९ श्लो० ॥ १८ ॥

मृगयात्सनदोषान् अभिधातुमाह, यानक्षोभ इति । यानवतः
यानेन रथादिना अरण्यं प्रविशतः यानक्षोभः बन्धुरप्रदेशे यान-
प्रतिघात इत्यर्थः । तथा यानाभिहरणं यानानां ध्वंसः । क्षुत् क्षुधा,
पिपासा जलपानेच्छा, अमः परिश्रमः, आयासः सौप्तिकवम् इत्यादि-
जनितं पीडनं परिक्षोभः । इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयात्सनं स्मृतम्
इति चतुर्विंशत्योकेनान्वयः । यानक्षोभो यानवतो यानाभिहरणं
तथा इत्यत्र यानक्षोभौ यानरतौ यानाभिहरणं तथा इति पाठे

पानरतौ सुरापानाभ्यासे सति पानक्षोभौ सर्व्वदा पानं, तज्जनितः
क्षोभः सम्मोहश्च । तथा पानाभिघ्नरुणं पानरत्याकर्षणं, सर्व्वदा सुरा-
सेवनप्रवृत्तिरित्यर्थः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अभियानस्येति । अभियानस्य युद्धयात्रायाः सम्पत्त्या संग्रामसाम-
ग्रीणामपचयेनेति भावः । यानथसनजं यानथसनजनितं महत् दुःखम् ।
अभियानस्य सम्पत्त्या यानथसनजं महत् इत्यत्र अभिपानस्य सम्पत्त्या
पानथसनजं महत् इति पाठे, अभिपानस्य निरन्तरसुरासेवनस्य
सम्पत्त्या संघटनेन पानथसनजं सुरापरायणतारूप-व्यसनजनितं
महत् दुःखम् । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २१ श्लो० ॥ २० ॥

वृक्षसङ्घटेति । वृक्षसङ्घटजा वृक्षसन्निपातजनिताः । लताकण्टक-
पाटनं लताभिः कण्टकैश्च पाटनं शरीरविदारणम् इत्यर्थः । शैलपाद-
लताजालस्याशुबल्लोकीपीडनम् इत्यत्र शैलपादशिलाजालस्याशुबल्लोकी-
पीडनम् इति पाठान्तरम् । अर्थोऽत्र न दुरवगाहः । १५ स०
२२ श्लो० ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नोपगतैरिति । शैलानां सरितां विपिनानां कुक्षिषु गर्भेषु
प्रच्छन्नोपगतैः अलक्षितरूपेणोपस्थितैः सामन्ताटविकादिभिः कृता
बधबन्धपरिक्षेपाः बधबन्धनादिजनिताः क्षेपाः सम्भवन्तीति शेषः ।
बधबन्धपरिक्षेपा इत्यत्र बधबन्धपरिक्षेपैरिति मु० पाठस्तु न समी-
चीनः । १५ स० २३ श्लो० ॥ २२ ॥

खसैन्यैरिति । परभिन्नैः परेण शत्रुणा भिन्नैः भेदमापादितैः
व्यायत्तीकृतैरित्यर्थः । खकल्पैः व्यात्मसदृशैः खसैन्यैः मारणं गुप्तहृत्येति
भावः । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २४ श्लो० ॥ २३ ॥

दवाग्निधूमसंरोध इति । दिङ्मोहे दिग्भ्रमः । भ्रमणानि दिग्-
भ्रमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानि । इत्यादि दोषजातमिति वाक्यशेषः ।
१५ स० २५ श्लो० ॥ २४ ॥

अपरोक्षिखित-मृगयागुणानभिधाय तत्खण्डनमाह, जितश्रमत्व-

मिति । जितश्रमत्वं श्रमसहिष्णुता । व्यायामः बलवृद्धिक्रमकृतसञ्चालनम् । अस्त्रमेदकफक्षयः शरीरस्थानां जड़तासम्पादकानाम् अस्त्रादीनाम् अपचयः । अस्त्रमेदकफक्षय इत्यत्र व्यायाममेदकफक्षय इति मु० पाठः । अस्त्रस्य मेदसः क्षय इति तु क्वचित् पाठः । चलस्थिरेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु अनुत्तमा अखलिता बाणसिद्धिः । १५ स० २६ श्लो० ॥ २५ ॥

श्रमयायामिति । अन्ये अपरे श्रमयायाम् यतान् गुणान् व्याजः । तत् एवंविध-गुणकीर्तनं न क्षमं न युक्तिसङ्गतम् । यतः दोषाः श्रमयायामनियत्पाताः प्रायः प्राणहराः जीवनहारिणः तस्मात् तत् श्रमयाकरणं महत् व्यसनम् । १५ स० २० श्लो० ॥ २६ ॥

श्रमयां विनापि श्रमयोक्तगुणाः सम्पद्यन्ते इति प्रदर्शयन्नाह, अस्त्रादय इति । योग्या अश्वारोहणाद्यभ्यासः, तथैव अस्त्रादयः अस्त्रकफमेदाः दिवानिशं जोर्यन्ते जीर्णा भवन्ति । तथाच चलेषु स्थितिस्थापक-गुणोपेतपदार्थेन, वायुना, बाष्पादिना वा प्रचलत्सु यन्तलक्ष्येषु यन्त-रूपलक्ष्येषु धावत्कृतक-श्रमादिषु वा बाणसिद्धिः जायते । अस्त्रादय इत्यत्र व्यायामादय इति, चलेषु यन्तलक्ष्येषु इत्यत्र चरेषु यत्र लक्ष्येषु इति मुद्रितः पाठः । १५ स० २२ श्लो० ॥ २७ ॥

श्रमयासक्ति-चरितार्थताया उपायान्तरमाह, अथ चेदिति । आख्या श्रममा । १५ स० २६ श्लो० ॥ २८ ॥

कृत्रिमं श्रमयारण्यं कीदृशं करण्यमित्याह, परिच्छिन्नमिति । श्रमयाणामपि अगम्यया अलङ्घनीयया परिखया परिच्छिन्नं परि समन्तात् वेष्टितम् । अन्यथा रक्षितश्रमयाणां पलायनसम्भावना । परिखा-शब्देन प्राकारोऽप्युपलक्षितः । व्यायामपरिखाद्याभ्यां देहवित्ताराभ्याम् अर्द्धयोजनसम्मितम् क्रोधद्वयपरिमितम् । अर्द्धयोजनसम्मितमित्यत्र अर्द्धयोजनसंश्रितम् इत्यपि पाठः । १५ स० ३० श्लो० ॥ २९ ॥

गिरेरिति । स्पष्टम् । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ३० ॥

मादपैरिति । खिग्धनीजघनच्छायैरित्यत्र खिग्धं गीतघनं च्छायैरिति, प्रख्यातैरित्यत्र विघातैरिति, विरक्षैरित्यत्र विटपैरिति मुद्रितः पाठः । १५ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

पांशुपूरितेति । पांशुभिः पूरिताः, अत एव निश्चिन्नाः छिद्र-
रहिताः श्वभ्रप्रदरकन्दरा यत्र तत् । श्वभ्रं विलं, प्रदरो विदीर्घंस्थानं,
कन्दरो दरो । पांशुपूरितनिश्चिद्र-श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इत्यत्र पांशुपूरित-
निश्चिद्रं श्वभ्रप्रदरकन्दरम् इति मुद्रितः पाठः । दलिताः पातितः
स्थानु-बल्मीक-पाषाणा यत्र तत्, अत एव समभूतजम् । निघ्नस्थानं-
पूरणात् उच्चस्थानविध्वंससाधुः सर्वत्र समोद्धतमिति भावः ॥ १५ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

शोधितग्राहसलिलमिति । शोधिता निःसारिता ग्राहाः कुम्भी-
रादयो घेभ्यः, तादृशानि सलिलानि यत्र तत् । सुगम्भीरजलाशय-
मित्यत्र समभूतजलाशयमिति, नानापद्मवनाकीर्णमित्यत्र नानापुष्प-
समाकीर्णमिति, नानाविद्गशोभितमित्यत्र नानाविद्गसङ्कुलमिति च
मुद्रितः पाठः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

मृगसङ्घातसम्पूर्णमिति । छिन्नानि शृङ्गाणि येषां ते छिन्नशृङ्गाः,
तादृशा विघागिनः शृङ्गियो यत्र तत् । स्पष्टमन्यत् ॥ मृगसङ्घात-
सम्पूर्णमित्यत्र अघातमृगसम्पूर्णमिति क्वचित्पाठः ॥ १५ स० ३५ श्लो०
॥ ३४ ॥

सुखसंसेव्यक्षतयेति । पुष्पवह्नोपिनद्धया कुसुमश्रेणीयुक्तया सुख-
संसेव्यक्षतया सुखेन संसेव्या पुष्पादिचयनार्थमाश्रयणीया क्षता यत्र
तया, परिखायास्तटे जाता समुत्पन्ना तया वनराज्या परिचित्तं
समन्तात् परिवेष्टितम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३५ ॥

वहिरिति । वहिः वनादधिः वाह्यप्रदेशे इत्यर्थः । दूरान्तरस्य सु-
दूरस्थानस्य च आभोगः परिसरः तत्र निर्वृत्तं वृत्तशून्यं सर्वं समतलं
भूतलं यत्र तत् । निवृत्तेति पाठे निवृत्तं चतुष्षण्डं ऋषभशाख-वृत्तयेत्यर्थः ।

समं समीकृतं भूतर्षं यत्र तत् । पूर्वाद्धं, वहिर्भूरान्तराभोगनिवृत्त-
समभूतकम् इत्यपि पाठः । श्रेषाद्धं सुगमम् । १५ स० ३० श्लो० ॥ ३६ ॥

तद्वनम् इति । तद्वनं मृगयावनम् । रक्षिभिः रक्षितं सत् भूभुजां
भूतये भवति । तद्वनम् इत्यत्र तद्वने इति, चातैरित्यत्र स्वातैरिति,
भूभुजां भूतये भवेत् इत्यत्र भूभुजां भूरिभूतये इति मु० पाठः ।
१५ स० ३० श्लो० ॥ ३७ ॥

तत्कर्मोत्त इति । तत्कर्मणि मृगयाकर्मणि ध्यातः अन्तरङ्गीभूतः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ क्रीडनायास्य विविधा इत्यत्र क्रीडनाय नरेन्द्रस्य इति
पाठान्तरम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३८ ॥

अन्येति । प्रातश्चन्द्रमण्डलमः अमुक्तापि अन्वादिमनारुह्यापि धा-
वनादिसमर्थः, राजा अन्यकार्याविरोधेन अन्यकार्यस्य प्रजापालनादि-
राजकार्यस्य धर्मार्थादिरूपयुद्धार्थसाधनस्य च अविरोधेन अव्याघातेन
क्रीडनाय मृगयाविहारार्थम् ध्यातैः विश्वस्तेः मतेः प्रियैः पुरुषैः
सहितः तत् मृगयारण्यम् आविशेत् प्रविशेत् । अन्यकार्याविरोधेन
इत्यत्र धर्मार्थाविरोधेन इति, क्रीडनायाविशेत् इत्यत्र क्रीडनाय
विशेत् इति, तदातैरित्यत्र तदासैरिति, मतेरित्यत्र मितैरिति पाठा-
न्तरम् । १५ स० ४० श्लो० ॥ ३९ ॥

यथा चेति । दूरान्तगोचरं दूरस्य दूरवर्तिनः अन्तस्य मृगया-
रण्यप्रान्तभागस्य गोचरम् । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेदित्यत्र सन्नद्धं तत्र
संतिष्ठेदिति कश्चित् पाठः । १५ स० ४१ श्लो० ॥ ४० ॥

सद्भिरिति । गुणाः साधु प्रकीर्तिता इत्यत्र गुणाः संपरिकीर्तिता
इति पाठान्तरम् ॥ अर्थः सुगमः । १५ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

विधिरेव इति । अन्यथा कृतकमृगयारण्यादिकं विना मृगयुर्थ्या
ध्याय इव राजा मृगयां न गच्छेत् । मृगयां मृगयुर्थ्या इत्यत्र मृग-
यायां मृगा इव इति, पर इत्यत्र वर इति मु० पाठः । स्पष्टमन्यत् ।
१५ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

द्यूतव्यसनदोषानभिधातुमाह, महतेति । द्राक् भटिति विमुक्ता,
निवसने हारितेऽपि नम्रो दीयतीति दर्शनात् । निःसत्यता, परा-
जयमयात् सत्यरहितत्वमित्यर्थः । निष्ठुरता, मुत्रस्य सर्पदंशनाम्भरणे
श्रुतेऽपि अनास्यया कस्य सर्प इति प्रत्यपूर्वकमेकाग्रमनसा ग्रीडा-
सक्तिदर्शनात् । क्रोधः, हारिते पार्श्ववर्तिनामपि क्रुध्यतीति दर्शनात् ।
वाक्शस्त्रखण्डनं, क्रोधान्धतया वाक्पारुष्यमपि भवतीति तात्पर्यम् ।
१५ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

लोभ इति । लोभः हारिते लोभवृद्धिः । धर्मक्रियालोपः द्यूता-
दरादित्यर्थः । कर्मणां प्रारब्धकर्मणाम् अप्रवर्त्तनम् अननुष्ठानम् ।
सत्समागमविच्छिन्तिः, द्यूतासक्तं सन्तः परिहरन्तीति दर्शनात् । असद्भिः-
कितवैः सह वर्त्तनम् । १५ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

अर्थनाशेति । अवश्यम् अर्थनाशक्रिया, कोषध्वंसकरणम् । नित्यं
नियतं वैरानुबन्धिता शत्रुताकरणम् । हारितविचो वैरीभवतीति
भावः । प्रतिक्षयं जयपराजयसम्भावनाया, सत्यमि अर्थे निराशत्व-
धनशून्यताज्ञानम्, असत्यमि अर्थे रागितां धनवत्ताज्ञानम् । १५ स०
४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षयमिति । प्रतिक्षयं क्षये क्षये क्रोधहर्षो । पराजितस्य
क्रोधः, जयिनो हर्षश्च भवतीति भावः । प्रतिक्षयं सन्तापः परि-
तापः । प्रतिक्षयश्च संक्षेपः कष्टापातः, पराजितस्येत्यर्थः । प्रतिक्षयं-
साक्षिप्रत्ययः । सन्दिग्धाक्षपातने साक्षिप्रत्ययमित्यर्थः । १५ स० ४७
श्लो० ॥ ४६ ॥

खानादीति । द्यूतासक्तिवशात् खानादिषु अनादरः अनास्यता ।
अध्यायामः अङ्गपरिचालनराहित्यम् । अङ्गदौर्बल्यम् उक्तकारणसमु-
दयात् शरीरावसादः । शास्त्रार्थस्य अप्रत्यवेक्षणम् अनालोचनम् ।
१५ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

गूहनमिति । मूत्रशक्तोः गूहनं वेगरोधः । क्षुत्पिपासोपंपीडनं

क्षुधा पिपासया च उपपोडनं परित्योक्तः । नीतिशान्त्रप्रवीणा इत्या-
दीन् द्यूतदोषान् प्रघृहते कीर्तयन्ति । १५ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

पाण्डव इति । अथरो द्वितीयः शोकपाल इन्द्र इव पाण्डवो
धर्मराजः युधिष्ठिरः स्वयं विद्वानपि असता अशोभनेन द्यूतेन कल-
चाणि धर्मदारान् अपि त्रौपदीं हारितः । द्यूतेन असता विद्वान्
इत्यत्र द्यूतव्यसनमापन्नः इत्यपि पाठः । १५ स० ५० श्लो० ॥ ४९ ॥

नल इति । महान् उदयः अभ्युदयो यस्य तस्मिन् राज्ये द्यूतेन
हृते हस्तान्तरं नीते सति प्रभुः प्रभावशाली राजा नलः वने हिंस्रस-
माकुलारंख्ये धर्मदारान् दमयन्तीं त्यक्त्वा परित्यज्य परक्वर्म्म ऋतुपर्यं-
गृहे दासवृत्तिम् अकरोत् । हृते राज्ये महेदये इत्यत्र हृते राज्य-
महेदये इति मु० पाठः । परक्वर्म्माकरोत् प्रभुः इत्यत्र परक्वर्म्मपरो-
ऽभवत् इति पाठान्तरम् । १५ स० ५१ श्लो० ॥ ५० ॥

तुल्य इति । इन्द्रतुल्यस्य महेन्द्रसमानस्य यस्य तुल्यो धनुर्द्धरः भुवि
पृथिव्यां नास्ति, स्वप्नशैलाभः सुवर्णपर्वतसदृशः सः स्वप्नी स्वप्नशो-
भाता, द्यूतदोषात् क्षयं गतः, बलभङ्गेण जर्जरौक्षताङ्गो मृत्युमुखे
पतितः । स्वप्नशैलाभ इत्यत्र स्वप्नतुल्याभ इति मु० पाठः । १५ स०
५२ श्लो० ॥ ५१ ॥

राजेति । कौशिकरूपाणां तदाख्यजनपदानां राजा मन्दधीः अल्प-
बुद्धिः दन्तवक्रोऽपि तीव्रद्यूतकृतात् दोषात् अत्यन्तद्यूतासक्तिजनित-
दोषेण दन्तभङ्गम् अवाप्तवान् प्राप्तवान् । बलदेवेन द्यूतफलकाहतस्य
दन्तवक्रस्य दन्ता भग्ना इति भावः । १५ स० ५३ श्लो० ॥ ५२ ॥

द्यूतादिति । द्यूतात् अनर्थसंरम्भः, अनर्थं विनाकारणं संरम्भः
अमर्थः । द्यूतात् महान् खेहृद्यः । संहतानां हृत्तरसम्बद्धानां
पक्षाणाञ्च कुरुपाण्डवसमानानामपीत्यर्थः । द्यूतात् भेदः परस्परमनो-
भङ्गः प्रभुतापरणमपि प्रवर्त्तते जायते । संहतानाञ्च पक्षाणामित्यत्र
पक्षाणां संहतानाञ्च इति मु० पाठः ॥ १५ स० ५४ श्लो० ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्येवं केवला दोग्गा यत्र तत् द्यूतं राजा परित्यजेत् ।
मेधावी राजा अन्येषां दर्पिणां भूपालानामपि समाह्वयं द्यूते व्याह्वानम्
अथवा द्यूतस्य नामापि विनिवारयेत् । व्याह्वतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि
रणादपि इति वचनात् द्यूते व्याह्वानमपि निवारयेत् ॥ समाह्वय-
मित्यत्र समाह्वयमिति मु० पाठः ; तस्माद्भवमित्यन्यत्र पाठः । १५ स०
५५ श्लो० ॥ ५४ ॥

स्त्रीदोषानभिधातुमाह, कालातिपात इति । कार्याणां सकल-
कारणीयानां कालातिपातः । स्त्रीव्यसनासक्तस्येति शेषः । धर्मार्थयोः
प्रधानपुरुषार्थयोः परिपीडनम् । धर्मस्यासेवया अर्थस्य च कामोप-
भोगव्ययेन हानिरित्यर्थः । नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् सर्वदान्तःपुर-
वासात् सर्वप्रकृतिकोपनं भवतीति शेषः । सचिवादयः सर्वाः
प्रकृतयः कुप्यन्ति इति भावः । सर्वप्रकृतिकोपनमित्यत्र साधु प्रकृति-
कोपनमिति पाठान्तरम् ॥ १५ स० ५६ श्लो० ॥ ५५ ॥

रहस्यभेद इति । तत्पक्षात् स्त्रीपक्षात् रहस्यभेदः । स्त्रीजितस्य
स्त्रियो रहस्यं जानन्ति, घामप्यात् तदपि प्रकाशयन्तीति लोके प्रसि-
द्धिः । अकार्येषु परदारदौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः । अथवा तत्पक्षादिति
परेणान्वयः । प्रथमम् ईर्ष्या प्रार्थितायाः कामिन्याः प्रणयार्थिनि
अन्यस्मिन् पुरुषे इति शेषः । ततस्तस्मिन्नेव अमर्षः असहिष्णुता । ततः
क्रोधः, ततो विरोधः, ततः साहसानि, रावणस्येव इत्यर्थः ।

ईर्ष्यामर्षौ तथा क्रोधो विरोधः साहसानि च । इत्यत्र
ईर्ष्यामर्षण्यथा क्रोधोऽनुरोधः साहसं तथा ।

इति मु० पाठः । १५ स० ५७ श्लो० ॥ ५६ ॥

इत्यादौति । स्पष्टम् । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीमुखालोकनतया अघाणां स्त्रीमुखदर्शनबालसानाम्
अल्पचेतसां क्षुद्राश्रयानाम् ईहितानि चेष्टितानि यौवनेन सह क्षयं
गच्छन्ति । १५ स० ५९ श्लो० ॥ ५८ ॥

मद्यस्यसनदोषानभिधातुमाह, गमनमिति । गमनं यथा तथा सञ्चरणम् । विह्वलत्वम् अनायत्तशरीरता । संघ्नानाशः अघेतनत्वम् । विवस्त्रता दिगम्बरत्वम् । असम्बद्धप्रलापित्वम् योग्यतादिरहितवचनप्रयोगः । मुहुर्वारंवारम् अकस्मात् हठात् यस्यसनम् असुस्थता । असम्बद्धप्रलापित्वमकस्मादुयसनं मुहुः इत्यत्र बद्धबद्धप्रलापित्वम् अकस्माद् व्रजनं मुहुरिति पाठान्तरम् । असम्बद्धप्रलापित्वमित्यत्र असम्बन्धप्रलापित्वमिति पाठे परस्परसम्बन्धविवर्जितवाक्यप्रयोग इत्यर्थः ।
१५ स० ६० श्लो० ॥ ५६ ॥

प्राणग्लानिरिति । प्राणग्लानिः निःसत्त्वता । सुहृन्नाशः बन्धुविच्छेदः । प्रज्ञाश्रुतिमतीनां बुद्धिविद्याज्ञानानां ममः वैलक्षण्यम् । सद्भिः साधुभिविद्योगः विच्छेदः । असद्भिः सङ्गः सङ्गमः । अन्वयेन सह सङ्गमः अनिष्टापात इत्यर्थः । प्राणग्लानिरित्यत्र प्राणलाभ इति पाठस्तु न समीचीनः । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६० ॥

स्वल्पनमिति । स्पष्टम् । १५ स० ६२ श्लो० ॥ ६१ ॥

पुनरपि सोदाहरणं पानदोषमाह, श्रुतशोषबलोपेता इति । श्रुतं शास्त्राध्ययनम् । शोषं सुचरितम् । बलं शौर्यम् । तद्युक्ताः । अक्षीणनामानः सर्वत्र विख्याता बलदेवछण्णादयः । अन्धकटण्णयः, भूयसा पानदोषेण अपरिमितसुरासेवनदोषेण क्षयं जग्मुः उच्छेदं प्रापुः ।
१५ स० ६३ श्लो० ॥ ६२ ॥

योगीश्वर इति । श्रौरसं हृदयमाहियं शिष्यं कथम् । पुरा देवासुराणां संग्रामे प्रवृत्ते युक्ता मृतसञ्जीवन्त्या विद्यया मृतानसुरान् सञ्जीवयति । देवास्तु मृता न जीवन्ति । तदा देवानां लक्षस्यतेष्वानुरोधेन मृतसञ्जीवन्त्या विद्यायाः संग्रहार्थं कथः युक्तदुहित्रा सह सख्यमकरोत् । तद्वारेण युक्तस्य च प्रियतमशिष्योऽभवत् । तज्ज्ञात्वा दैत्यैर्बहुशो व्यापादितोऽपि कथो दुहित्रनुरोधात् युक्तेन मृतसञ्जीवन्त्या विद्यया पुनः पुनः सञ्जीवितः । अथ दैत्याः कथं व्यापाद्य तन्मांसानि

बद्धा पक्वानि कृत्वा सुरया सह शुक्राय ददुः । शुक्रस्तु मदान्धः
सुरया सह कधस्य मांसं भक्षितवान् । तेन च तदवधि ब्राह्मणाणां
सुरापानं निषिद्धम्, इति पौराणिको वार्त्ता । १५ स० ६४ श्लो० ॥ ६३ ॥

पानक्षिप्त इति । पानासक्तो हि चाण्डालादिकान्नभोजनादिरूपे
अकार्येऽपि प्रवर्त्तते । तेनासौ शास्त्रनिषिद्धाचरणत्वात् व्यर्थसमाजे
अथवह्यर्थो भवतीति भावः । शब्दार्थस्तु सुगमः । १५ स० ६५
श्लो० ॥ ६४ ॥

मृगयाद्यूतयोर्दोषाधिक्यमाह, काममिति । कामं सर्वथा वरं
स्त्रियं निषेवेत गच्छेत्, अथवा साधुमात्रेण परिमितमात्रेण स्वल्प-
परिमाणेनेत्यर्थः । पानं सुरापानं निषेवेत कुर्यात् । तथापि विद्वान्
द्यूतमृगये न, निषेवेत इति श्लेषः । यतः ते द्यूतमृगये व्यत्यन्तव्यसने ।
१५ स० ६६ श्लो० ॥ ६५ ॥

उपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात्, श्रेयसो व्यस्यति इत्यस्मात्,
अपनयविधिभिः अपनयस्य दुर्नितेः शास्त्रनिषिद्धाचरणस्येति यावत् ।
विधिभिः विधिम् अनियतक्षणं जानन्तीति तैः व्याघ्राद्यैः, श्रेयसां
कल्याणानां विघ्नकारि विघातकं व्यसनं सप्त सप्तधा, उदारम् अप्रति-
हृतं यथा तथा उपदियं कथितम् । तथा हि एकमपि व्यसनं
निघ्नन्नात् दृढसंसर्गात् आशु शीघ्रं नाशं विनाशं जनयति सम्पादयति ।
निघ्नन्नादित्यत्र निसर्गादिति मुद्रितपाठे स्वभावादित्यर्थः । किमु किमुत
योगपद्योदयेन युगपदेकाधारे सर्वेषां समवायेन न हन्ता उच्छेदकारी
भवति ? परस्त्रोक्तोक्तो दुरन्तो व्यसनसप्तकसमवाय इति श्लेषः ॥ १५ स०
६७ श्लो० ॥ ६६ ॥

घटयतीति । विबुधमतोनामपि देवसमानबुद्धीनामपि दुरन्तः
दुष्परिपाकः अशुभावसानो वा अयं सप्तको गण इति श्लेषः । इन्द्रि-
याणां श्रेत्र-त्वक्-घ्राण-रसन-नयनादीनां परिभोगयाहितां तत्तद्विष-
यासक्तिं नष्टयति संबर्द्धयति । घटयतीति पाठे जनयतीत्यर्थः ।

श्रुतमपि ध्यालोचितशास्त्रमपि श्रेष्ठतामुत्कृष्टत्वमपि, प्रेष्ठताम् अग्र-
गामित्वं च विनिहन्ति नाशयति । विभूतिं निखलामपिः श्रिर्व
भूयसीं महाप्रमाणामपि अनीचैरत्यर्थं यथा तथा चलयति अपसार-
यति । १५ स० ६८ श्लो० ॥ ६७ ॥

अरिगणा इति । अरिगणाः शत्रुगणाः अपगतथसना इति वि-
शेषणमत्रापि योजनीयम् । नियतं निरन्तरं व्यसने स्थितं स्त्रीयूत-
मृगयादौ निरतं राजानं परिभवन्ति पराजयन्ते । स्वयं दुष्क्रिदो
दुर्भेदा भवन्ति । अपगतथसना व्यसनविवर्जिता बुधा नीतिशास्त्र-
विदः पण्डिताः रिपून् शत्रून् परिभवन्ति, स्वयं च ते दुष्क्रिदो भवन्ति ।
१५ स० ६९ श्लो० ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कारह-
तायां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण व्यसनविवर्तिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ।

यस्यविहीनस्य विजिगीषोः कार्यमाह, नानाप्रकारैरिति ।
विजयाभिकाङ्क्षी विजिगीषुः नरेन्द्रः; नानाप्रकारैः पूर्वनिरूपितैः
यस्यैः, यस्यन्ति निराकुर्वन्ति श्रेयांसि याति तानि तैः विमुक्तः विर-
हितः सन् व्यप्रतिमेन असामान्येन शक्तित्रयेण प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्ति-
उत्साहशक्तिरूपेण युक्तः विशिष्टश्च सन्, दुरन्तयसनोपपन्नं दुरप-
नेय-प्रकृतिसप्तकयसन-द्रुषितं परं यातयं यायात् विजयार्थमभि-
गच्छेत् ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

प्रायेणेति । सन्तः विपश्चितः प्रायेण, रिपूणां विजेयानां, यस्यने
यातयं युद्धयात्रा कर्त्तव्या इत्यर्थः । इत्येव समादिशन्ति कथयन्ति ।
हि निश्चये तत्र यस्यने विपक्षप्रकृतिसप्तकनिष्ठे यस्यने सति नित्यं
नियतम् एष पक्षः, अवलम्बनीय इति शेषः । क्षमः समर्थश्चेत् अभ्यु-
दितः अभ्युदययुक्तः सन् अभियायात्, शत्रोर्थसनाभावेऽपीति शेषः ।
तत्रैव पक्षो यस्यने हि नित्यम् इत्यत्र तत्रैव पक्षो यस्यने हि नित्यम्
इति, तत्रैव पक्षो, यस्यनं ह्यनित्यम् इति च पाठान्तरम् । १६ स०
१-श्लो० ॥ २ ॥

यदेति । यदा ऊर्जितं प्रबलम् अमित्रं शत्रुं पराक्रमात् बलेन
प्रसभं निहन्तु क्षमः समर्थः । तदा परस्य यातयस्य पीडनकर्षणानि
पीडनं प्रपीडनं कर्षणं धनधान्यादीनाम्-आकर्षणम् इत्यादीनि अहि-
तानि अनिष्टाचरणानि कुर्वन् यायात् अभिगच्छेत् । पीडनकर्षणानि
इत्यत्र कर्षणपीडनानि इति मु० पाठः ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ ३ ॥

सम्पन्नशस्यमिति । राजा विजयोत्थः । विजयाय सम्पन्नशस्यं परि-
पक्वानेकशस्यं प्रमृग्यं यानयोग्यं परस्य यातयस्य विषयं राज्यं यायात्
आक्रामेत् । यायात् प्रमृग्यमित्यत्र यायाद्भिभूतिमिति पाठे परस्य देशं

विभूतिं च आक्रामेत् इति भावः । यतः शस्योपघातेन शस्यदिलुङ्घनेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वसैन्यानाम् उपघयः पुष्टिश्च साधु यथा तथा भवेदिति श्रेयः । १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

विशुद्धपृष्ठ इति । मार्थिग्राहविधानात् विशुद्धपश्चाद्भागः । पुरतः अग्ने भयप्रदेशान् सङ्घटस्यानानि विचिन्वन् निरूपयन् । परकर्मवेदांश्चुचेष्टितमभिजानन् । सुवीवधासारविशुद्धमार्गः सु अग्रतिष्ठतः योवधः धान्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुहृद्गलं, विशुद्धमार्गश्च यस्य सः । अग्रमत्तः सावधानः, विजिगीषुः, द्वियतः शत्रोः धरित्रीम् अग्रिक्ततां भूमिं विज्ञेत् । विशुद्धमार्ग इत्यत्र विशुद्धमार्गाम् इति पाठे धरित्रीम् इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

समे इति । सन्नद्धः सुसज्जितः गुल्मः कल्पितसैन्यवृद्धभेदे यस्य सः । विहितान्नपानः विहितं सुनिरूपितम् आहृतश्च अन्नं भक्ष्यं पानं जलादिकं येन सः । विद्वान् नीतिशास्त्रनिपुणः विजयी, समे प्रदेशे समभूमौ, विषमे उन्नतानतस्थाने च, भूमेः निम्ने स्थले निम्नस्थाने वा अनातुरः कातरताहीनः, अभयः निर्भयश्च सन् सुमुखेन वीरपुरुषाधिष्ठितसेनामुखेन यायात् अभिगच्छेत् ॥

सम प्रदेशे विषमे च निम्ने स्थले कृते पानहितान्नयुक्ते ।

स्वसैन्यपर्याप्तविहारयुक्ते देशे विदध्याद् विजयाय राजा ॥

इति पाठान्तरम् । १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये करिणां हस्तिनां निर्वापणार्थं श्रेयोविधानार्थं प्रभूताम्बुवनेन प्रभूतानि वडलानि चम्बूनि जलानि वनानि च यत्र तेन यथा इति श्रेयः । यायात् गच्छेत् । अम्बुपेयं वनं भक्ष्यं करिणां भविष्यतीति भावः । निर्वापणार्थमित्यत्र निर्वासनार्थमिति पाठान्तरम् । अम्बुस ऋते जलाभावेन ग्रीष्मप्रभावात् हस्तिनां कुष्ठानि श्वित्रोमा भवन्ति; इति हस्तिचिकित्सासम्मतम् । १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वस्त्रक्रियाणामिति । स्वस्त्रक्रियाणां स्वस्थाः सुस्थताथञ्जिकाः क्रियाः कार्याणि येषां ते स्वस्त्रक्रियाः, तेषामपि कुञ्जरानां शरीरेषु उष्ण उत्तापः व्यभिजाज्वलीति देदीप्यते । हि निश्चये स प्रतापः कुञ्जर-शरीरान्तर्गतस्तापः, घ्रायासयोगेन पथिग्रान्त्या सम्प्रवृद्धः उत्तेजितः सन् द्विरदान् तानेव कुञ्जरान् प्रसह्य सहसा हन्ति विनाशयति । शरीरेष्वभ्यभिजाज्वलीति इत्यत्र शरीरेषु हि जाज्वलीति इति पाठान्तरम् । १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सर्वाण्येति । परामवस्थां मरणावस्थाम् । शिथं स्पष्टम् । १६ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिदानश्रुतिश्रीकरेषु सुरभिमदत्तरणरूपजलविन्दुवत्सु । दन्ताभिघातेन स्फुरिता उत्पन्ना येषां तेषु । तडित्ताम्यमेतत् । श्वं सुगमम् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

गजेषु राज्यं निवृद्धमित्यस्य हेतुमाह, सकल्पित इति । सकल्पितः जययोग्यस्थानं रक्षितः । संयुगदृष्टमार्गः संयुगे दृष्टः मार्गो येन, संग्रामकौशलञ्च इति भावः । घटिशतानि घट्सहस्राणि । श्वं स्पष्टम् । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

गजेषु राज्यं निवृद्धमित्यस्य हेतुन्तरमाह, जले स्थले इति । जले नदीतडागाद्युत्तारे, महाप्रमाणत्वात् । स्थले बालुकाचित-दुर्गमस्थाने । द्रुमसङ्घटे, द्रुमभङ्गसमर्थत्वात् । साधारणे जलस्थलमिश्रे वा । विषमे उन्नतपायाणवल्मीकस्थाणुप्रभृतिभिर्वन्युरे । समेऽपि कान्तारे प्रान्तरे वापि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च नागवतां बलानां सकुञ्जर-सैन्यानां जयः ध्रुवं निश्चयेन भवतीति श्रेयः ॥ जले स्थले च द्रुमसङ्घटे च समेऽसमे साधुबलेऽबले च । प्राकारहर्म्यादिविदारणेन जयो ध्रुवं नागवतां बलानामिति पाठान्तरम् । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मात् नागवतां बलानां ध्रुवं जयः, तस्मात्, यतो भूरिजलः पश्याः, यतश्च अत्रपानाभ्याम् उपचितः पृथो भवति, तेन

पथा, विशद्वः शङ्कारहितः सन् प्रतापं जनयन् प्रभावं प्रकटयन् बन्धानि
 अश्रमयन् न आन्तानि कुर्वन् शनैः शनैः अभियायात् शत्रुपुरीं
 प्रविशेत् । १६ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

अभ्युन्नतानामिति । अगुरपि स्वयं हीनशक्तिरपि अभ्युन्नतानां
 शक्तित्रयसम्पन्नानामपि अरीणां शत्रूणां पश्चात्प्रकोपम् उदारम्
 उत्कृष्टं जनयेत् । अप्रभक्तः प्रमादरहितः सन् तच्च पश्चात्प्रकोपं
 प्रसमीक्ष्य प्रतिविधाय यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । कक्षादिवाह,
 अदृष्टस्य अप्राप्तस्य अनिश्चितस्येत्यर्थः । यानफलस्य हेतोः दृष्टं पूर्वोपा-
 र्जितं हस्तगतमित्यर्थः । राज्यं न नाशयेत् । पश्चात्प्रकोपः सर्वनाशं
 करोतीति भावः । १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

पश्चात्प्रकोप इति । पश्चात् स्थानोयादौ प्रकोपः वाह्यैराभ्यन्तरैर्वा
 अर्थक्षोभादिकः । पुरतः प्रयाणसिद्धौ फलं राज्यधनादिलाभश्च ।
 तयोर्मध्ये किं गरीय इति परामर्शे पश्चात्प्रकोपस्तु गरीयान् गुरु-
 तरः । हि यतः विप्रकृताः विरोधिताः विपक्षभूपालाः तत् पश्चात्-
 प्रकोपलक्षणं रन्ध्रं छिद्रं महत्त्वं नयन्ति प्रवर्द्धयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
 प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा यायात्, नान्यथेत्यर्थः । १६ स० १५
 श्लो० ॥ १५ ॥

पुरश्चेति । अविशुद्धदृष्टः अप्रतिविहितपार्ष्णिप्राहादिः प्रसपेन्
 युद्धयात्रां कुर्वन् तीव्रं पार्ष्णिभेदं पार्ष्णिप्राहजनितमहाभयं प्राप्नोति ।
 श्रेष्ठं स्पष्टम् । १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यास्यन्निति । यास्यन् युद्धयात्रां करिष्यन् विजिगीषुः पुरोऽप्य
 रक्ष्यं स्थानीयरक्षकम् अनेकवर्गम् अनेके वर्गाः अष्टवर्गिकैकादश-
 वर्गिकादयो हस्त्यश्वरथप्रभृतयो वर्गा यस्मिन् तत् । अनेकमुख्यम्
 अनेकप्रधानं बलं निदध्यात् स्थापयेत् । कक्षादिवाह, अनेकमुख्यम्
 अनेकमतविशिष्टम् अनेकमुख्यस्य बहुप्रधानाधिष्ठितस्य बलस्य ऐकमत्वं
 द्विगतां शत्रूणां अभेद्यम् । १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

अवश्ययातयत्वे पश्चात्प्रकोपशङ्कायां किं प्रतिविधेयमित्याह,
 अवश्ययातयतयेति । अवश्ययातयतया यानस्य अवश्यकरणीयतया
 उद्यतः उद्युक्तः सन् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्क्येत् पश्चात्प्रकोपेण
 आहिता उपस्थिता यानशङ्का यस्य तादृशस्येत् तदा सेनापतिं
 सेनागोम् अथवा कुमारं बन्धकदेशेन बलस्यैकांशेन सह पुरः शङ्का-
 स्थानस्थान्ने निदध्यात् रक्षार्थं स्थापयेत् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्क
 इत्यत्र पश्चात् प्रकोपाहितयानशङ्का इति मु० पाठः । १६ स०
 १८ श्लो० ॥ १८ ॥

वाह्याभ्यन्तरकोपयोर्गुणलाघवमभिधातुमाह, आभ्यन्तरादिति ।
 आभ्यन्तरात् अभ्यन्तरसमुत्पन्नात् पुरोहितामात्यादिहतात् वाह्यक-
 तात् वाह्यैरन्तःपालाटविकादिभिः हतात् च दौघात् कोपात् कार-
 णात् तयोः दौघयोः मध्ये आभ्यन्तर एव गरीयान् बलवत्तरः,
 आभ्यन्तरकोपात् भयं भवतीति भावः । अवश्ययातयत्वे एतदौघ-
 विनिवारणाय किं कर्तव्यमित्याह, अविहिःप्रचारान् अन्तर्गतान्
 दौघहेतून् प्रकुपितानित्यर्थः । आदाय पुरस्कृत्य अर्घदानादिना
 संगृह्य इत्यर्थः । सार्थं गृहीत्वा वा गच्छेत् । वाह्यान् वध्यमाण-
 प्रकारान् राष्ट्रान्तपालादीन् दौघहेतून् विहितानुकल्पान् विहितः
 हतः अनुकल्पः सामादिना प्रतिविधानं येषां तादृशान् हत्वा गच्छेत्
 इति सन्धः । १६ स० २० श्लो० ॥ १९ ॥

वाह्याभ्यन्तरयोः पश्चात्प्रकोपयोराभ्यन्तरं प्रकोपमाह, पुरोहितेति ।
 पुरोहिताः, अमात्याः, कुमाराः राजपुत्राः, कुल्याः विजिगीषुकुलभवाश्च;
 एते प्रधानाः सेनाभिगोप्तारः सेनाध्यक्षाः । सन्तः साधवाः, तेषां पुरोहि-
 तादीनाम् अन्योन्यतमप्रकोपं परस्परविधेयम् अन्तःप्रकोपं समुपादि-
 शन्ति निर्दिशन्ति निरूपयन्तीत्यर्थः । तेषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोप-
 मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इत्यत्र एषां हि मन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तः-
 प्रकोपं समुपादिशन्ति इति मु० पाठः ॥ १६ स० १९ श्लो० ॥ २० ॥

वाह्यं प्रकोपमाह, रायुति । रायुपात्रा दण्डनायकाः, अन्तपात्राः सन्धिरक्षगनियुक्ताः, घाटविकाः अटवीभोक्ताः अन्यजा स्त्रीष्वनुत्था-
दयः, अभिसीमानः सीमासमीपस्थाः । वङ्गवचनवस्त्रेण समाहर्षप्रजा-
मुखादयः । एतेषाम् अन्यतमप्रकोपः बाह्यप्रकोपः कथित इति शेषः ।
उत्पद्यमानं तम् उभयविधं पश्चात्प्रकोपं निपुणप्रघातैः कार्यकुशलैः
मन्त्रिभिः सचिवैः सम्यक् उपाददीत संलक्षयेत् । प्रतीकारार्थमिति
भावः । उत्पद्यमानम् इत्यत्र उत्पद्यमान इति पाठान्तरम् । १६ स०
२१ श्लो० ॥ २१ ॥

सामादिभिरिति । सामादिभिः उपायैः, परस्परम् अवग्रहैः
संरोधैः, भेदनैः विद्वेषयैश्च प्रकोपं संशमयेत् शान्तिं नयेत्, विजि-
गोपुरिति शेषः । प्रतप्ताः सन्तप्तहृदया यथा परान् शत्रून् न
भजेरन् न आश्रयेयुः सचिवादय इति शेषः । धीरः नीतिशास्त्रज्ञः
राजा तथा विकारं शमयेत् च । तथापि धीरः शमयेद्विकारम्
इत्यत्र तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपमिति मु० पाठः । १६ स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

कीदृशी यात्रा न कर्त्तव्या इत्याह, मनुष्येति । मनुष्याणां पुरुष-
गुणोपेतानां, युग्यानां वाहनानाम् अपचयः ज्ञासः, क्षयः ध्वंसश्च ।
हिरण्यानां सुवर्णानां धान्यानाम् अपचयः क्षतिः, व्ययश्च नाशश्च ।
हिरण्यपदेन धनस्य, धान्यपदेन खाद्यद्रव्यमात्रस्य उपलक्षयम् । तस्मात्
विदग्धबुद्धिः राजा, क्षयव्ययायासकरो, क्षयस्य अपचयस्य व्ययस्य
वितरणादिकस्य, व्यायासस्य परिश्रममात्रस्य च हेतुम् इमां फलहीन-
यात्रां नैव उपेयात् स्वीकुर्यात् । १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

कीदृशी यात्रा विधेयेत्याह, अवश्येति । अवश्यभाविनी निष्पत्तिः
कार्यसिद्धिरेव महाफलं तेन आशा सम्पन्ना, ताम् । अदीर्घं न दीर्घ-
कालस्यापि सूत्रं यस्याः ताम् । परिश्रामकल्पां परिश्रतफलोन्मुखीम् ।
कामं वरं व्ययायासकरीम् उपेयात्, यात्रामिति शेषः । तु किन्त

जातु कदाचित् नैव क्षयदोषयुक्तां मनुष्ययुग्यादिविनाशरूपदोष-
दूषिताम् उपेयात् । १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

कार्यव्यसनमभिधातुमाह, वस्तुत्विति । अशक्तेषु असाध्येषु वस्तुषु
कार्येषु त्रिवर्गफलकथापारेषु इत्यर्थः । चेत् यदि समुद्यमः समुद्योगः ।
शक्तेषु साध्येषु वस्तुषु च मोहात् अज्ञानात् व्यसमुद्यमः उद्योगाभावः ।
शक्तेषु विषयेषु अकालेषु व्यसमये अनुपयोगिसमये निजस्य व्यसनान्तः-
प्रकोपादिसमये इति भावः । समुद्यमश्च । अकालेषु इत्यत्र बद्धवच-
नात् अदेशेषु समुद्यम इत्यपि व्याक्षिप्तम् । एवं त्रिधैव त्रिविधमेव
कार्यव्यसनं वदन्ति कथयन्ति । नीतिशास्त्रविशारदा इति श्रेयः ।
श्रेयसो यस्यति निराकरोति यत् तत् व्यसनम् । श्रेयस्तु कार्यस्य
फलम् । शक्येष्वकालेषु समुद्यमश्च इत्यत्र शक्तेषु कालेन समुद्यमश्च इति
मु० पाठः । शक्तेषु लोकेन समुद्यमश्च इति पाठस्तु न समीचीनः
१६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अन्यान्यपि 'कार्यव्यसनान्याह, काम इति । कामः इन्द्रियग्राह्येषु
रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तदनुषङ्गात् मद्यदूतमृगयादिषु च आसक्तिः ।
अक्षमा क्रोधः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमर्थदूषणमिति व्यसनत्रयं
तल्लनितमेव । अदक्षिणता अदाक्षिण्यम् । दाक्षिण्याभावे अनुजी-
वितां भक्तिङ्गासेन कार्यविध्वंसः । अनुकम्पा विजितेष्वपि विद्रो-
हिषु दया । एतेन च यथोचिताकरणात् लाभविध्वंसः । क्रो-
डञ्जा । क्रिया च यथोचिताकरणात् लाभहानिः । साध्वसम् अप्रति-
पत्तिः । अप्रतिपत्तिर्हि कार्यं नाशयति । क्रौर्यं क्रूरता । क्रूरो हि अना-
श्रयणीयो भवति । अनार्यता अश्रियता । अश्रियानां सत्कार्यकर-
णादपि लाभहानिर्भवति । दम्भः परवक्ष्यता । वक्ष्यन्त्याविश्वसनीयतया
लाभविध्वंसः । अभिमानोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य न केवलं कार्यवि-
ध्वंसिता, क्षयहेतुतापि । अतिधार्मिकत्वम् धर्मान्धत्वम् । अतिधार्मि-
को हि करतलस्यमपि राज्यं रक्षितुं न शक्नोति । दैन्यं शैथ्यं कार्यकाले

कातरता । कातर्येण च कार्यं हानिर्भवति । स्वययस्य विमाननं च
 ध्यात्मपक्षस्य व्यवमाननं च । सम्मानिता अनुजीविनः प्राणव्ययेनापि
 कार्यं साधयन्ति, व्यवमानितास्तु कार्यं हानिमेव कुर्वन्ति । १६ स०
 २६ श्लो० ॥ २६ ॥

द्रोह इति । द्रोहो मित्रद्रोहादिकम् । भयं भीरुता । शत्रुत् निर-
 न्तरम् उपेक्ष्यम् ध्यापदामापतन्तीनामुपेक्षा । शीतोष्णवर्षाणाम् अप्र-
 सङ्घिष्णुता असहनशीलता । ऋतुप्रभावासङ्घिष्णुः कथं सर्वस्मिन् देशे
 सर्वस्मिन् काले च स्वकार्यं साधयितुं समर्थो भवति । काले कार्यसा-
 धनसमये समुपाहितानि समुपाङ्कितानि स्वीकृतानीत्यर्थः । एतानि
 उल्लिखितकार्यव्यसनानि खलु निश्चये व्यवश्यम् अथभिघटितं सिद्धि-
 विघ्नं कार्यसिद्धित्याघातं कुर्वन्ति । १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सहायतायं सप्तविधं पक्षमभिधातुमाह, निज इति । निजः अनु-
 रक्तः स्वाभाविक-बन्धुवर्गः । मैत्रः मित्रमित्ररूपः । समाश्रितः प्रति-
 पक्षभयात् शरणमापन्नः । सम्बन्धजः कन्यादानादिना वैवाहिकसम्ब-
 न्धेन मिलितः । कार्यसमुद्भवः व्यवहारादिना समुत्पन्नः । भूतः स्वेच्छया
 देशद्वितैवितया वा पक्षमाश्रितः । भूत इति पाठे वेतनदानादिना
 प्रतिपालितः । विविधोपचारैः भोजनाच्छादनादिभिः गृहीतः व्यात्म-
 सात् कृतः । बुधाः पण्डिताः एवं सप्तविधं पक्षं वदन्ति कीर्तयन्ति ।
 १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

सप्तविधपक्षस्यानुरागलिङ्गान्याह, सदानुवृत्त्या इति । सदा सर्व-
 दैव अनुवृत्त्या अनुवर्त्तनेन । अनुसृत्या इति पाठे स एवार्थः । गुण-
 कीर्त्तनेन गुणप्रख्यापणेन । निन्दासहत्वेन परकृतनिन्दासङ्घिष्णुतया ।
 रन्ध्रगुत्या क्लिप्तसंगोपनेन । तदर्थशैथिल्येऽद्यमसंकथाभिः, तस्य अर्थः
 प्रयोजनं, शैथिल्यं श्रुता, उद्यमः उद्योगः, तेषां संकथाभिः समालो-
 चनैः । अनुरागी अनुरागवान् पक्षो वेदितव्यः क्षेयः । एतैस्त्रिभिः स्वप-
 क्षस्यानुरागो निर्णय इति भावः । १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कुलीनमिति । कुलीनम् उभयकुलविशुद्धम्, अर्थं महावंशसम्भूतं, श्रुतव-
द्विनीतं श्रुतं शास्त्रश्रवणं विद्यते अस्य अस्मै श्रुतवान्, श्रुतवांश्चास्मै विनीत-
येति स तम् । मानोन्नतं मानेन सम्मानेन उन्नतं महान्तम् । अलोत्पमिति
पाठे परस्त्रीधनादिषु लोभशून्यम् । सभ्यं साधारणरीतिनीतिज्ञम् । सत्यमिति
पाठे अमृधावादिनम् । अहार्यबुद्धिं प्रतिपक्षादिभिः अहार्या अन्भि-
भवनीया बुद्धिर्यस्य तम् । कृतज्ञतोर्चामतिसत्त्वयुक्तं कृतज्ञता प्रत्युपकार-
प्रवणता, ऊर्जा बलं, मतिः प्रज्ञा, सत्त्वं त्यसने अभ्युदये च आविष्कारिता,
तैर्युक्तं समेतम् । तादृशं नरं सद्वृत्तपक्षं सदाचारपक्षं स्वगणमध्ये सुचरित-
मिति भावः । विद्यात् जानीयात् । १६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

उत्तापि विजिगीषोरात्मसम्पत् यानप्रसङ्गात् पुनरुच्यते, उद्योगेति ।
उद्योग उत्साहः, मेधा स्मृतिः, धृतिः धैर्यं, सत्त्वं बलं, सत्यम् अविशय-
व्यवहारः, त्यागः पात्रेषु धनादिप्रतिपादनम्, अनुरागः गुणपक्षपातिता,
स्थितिः अविचलितभावः, गौरवं महिमा, तानि । जितेन्द्रियत्वं जितानि
वशीकृतानि इन्द्रियानि येन तस्य भावः, प्रसङ्गिण्युता क्लेशायासादिसहन-
सामर्थ्यं, क्लीर्लज्जा, प्रागल्भ्यं धृष्टता, जितसभत्वमित्यर्थः । एतानि आत्म-
गुणान् आत्मनो विजिगीषोर्गुणान् वदन्ति, नीतिज्ञा इति श्रेयः । १६ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

अं वसरप्राप्तं शक्तित्रयमाह, मन्त्रस्येति । घाडगुण्यस्य यथोद्देशावस्थानं
नयः । सुनयस्य उपचारं प्रयोगं मन्त्रस्य शक्तिम् व्याजः । सुनयोपचारमित्यत्र
सनयप्रचारमिति पाठान्तरम् । सुकोपदण्डौ सुशोभनौ कोपदण्डौ प्रभु-
शक्तिम् व्याजः । कोपदण्डबलं हि प्रभुशक्तिरिति कै.टिल्यः । बलवद्विचेष्टां
बलवतो विजिगीषोर्विचेष्टाम् उत्साहशक्तिम् व्याजः । आर्या इति श्रेयः ।
इत्थं त्रिशक्तियुक्तः तिरुभिः शक्तिभिर्युक्तः, इह मनुष्यलोके जेता जयी
भवति । १६ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

उत्साहगुणानाह, शैघ्रमिति । शैघ्रम् आशुकार्यनिष्पादकत्वं, सुदाह्यं
सुकौशलं, त्यसनेषु आपत्सु अदैन्यम् अक्षेयम् । उत्साहसम्पत् उद्योगशील-

त्वम् । युधि संग्रामे धीरता धैर्यम् । युधि धीरता च इत्यत्र स्वतिधीरता च इति मुद्रितः पाठः । व्यात्यन्तिकी बऊला शास्त्रसमुद्भवा नीतिशास्त्रालोचनजनिता सांसर्गिकी विघ्नक्षयसंसर्गसमुत्पन्ना परिणामिनी परिणतिशीला धीर्बुद्धिः । एवं चतुर्विधा बुद्धिरित्यर्थः । १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भूयोऽपि यानुगुणानुष्ठाने विजिगीषोः सामयोमभिधातुमाह, उत्साहेति । उत्साहः उद्योगः, सत्त्वं बलम्, अथर्वसायः स्थिरता, घेष्टा चनालस्यं, दार्ढ्यं कर्मसु दृढता, कर्मसु कार्येषु अतिपौरुष्यम् अतिशौर्यम्, अरोगता षोडशराहित्यं, कर्मफलोपपत्तिः कर्मफलस्य आक्रमणादिजनितफलस्य उपपत्तिः उपपादनं, दैवानुकूल्यं दैवस्य अदृष्टस्य अनुकूलता । निराधिता, व्याधिः मानसी व्यथा, तत्पृथग्व्यत्वम् । १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

पक्षादिनानेन गृहीतकोष इति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षादिना, विशिष्ट इत्यर्थः । उक्तञ्च, “निजोऽय मेत्रस्य समाश्रितस्य सम्बन्धजः कार्यसमुद्भवश्च । भूतो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥” इति । आदिपदात् उत्साहशक्त्यादिसमन्वितः इत्यर्थः । गृहीतकोष् गृहीतः समभिव्याहारे नीतः कोषो येन । कोषाधीनो राजेति वचनात् । विजिगीषूराजेति शेषः । पक्षादिहीनं पक्षादिभिः पक्ष-मन्त्रशक्ति-कोषप्रभृतिभिः हीनं नूनं रिपुं दातव्यं शत्रुम् अभ्युपेयात् आक्रामेत् । जयस्य निःसन्दिग्धत्वादिति भावः । इति एवमुक्तप्रकारेण प्रसर्पन् विपक्षाक्रमणार्थं निर्गच्छन् विजिगीषुः समुद्रपक्षालितां सागरमेखलामित्यर्थः । ताम् अखण्डां धरित्रीं लभते । पक्षादिनानेन इत्यत्र पक्षादिदानेनेति पाठो नास्मभ्यं रोचते । १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

काल इति । सजलाभ्रजालः सजलजलदपटलयुक्तः कालः गजानां, तदन्यः वर्षातिरिक्तः कालः तुरङ्गनाथानश्वानां दातुं प्रयातुं, प्रशस्त इति शेषः । अतएव नात्युष्णवर्षोऽपि समधिकवर्षा-समधिकयोश्चपरिरक्षितोऽपि तुषारयुक्तः शीतसमन्वितः । सम्पन्नस्यः सम्पन्नानि समुद्भूतानि शस्तानि यत्र तादृशः कालः, प्रशस्ततर इति शेषः । इति कालसम्पत्, निर्दिष्टा

इत्यर्थः । सजलाभजालः इत्यत्र सजलोऽम्बुदोऽसौ इति, नात्युष्णवर्षोऽपि तुषारयुक्त इत्यत्र नात्युष्णवर्षोऽप्यनुषारयुक्त इति पाठान्तरम् । नात्युष्ण-
वर्षातितुषारयुक्तः इत्येवं पाठः संगच्छते । १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

रात्राविति । अनुकूलप्रतिकूलयोः कालयोगुणदेशानाह, रात्राविति ।
उलूकः पेक्षकः रात्रौ काकं वायसं विनिहन्ति विनाशयति । रजनीयपाये
दिवसे काकोऽपि उलूकं विनिहन्ति । इति हेतोः कालम् च्यात्मबलानुकूल-
समवं प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । यतः इह जगति
काले उपयोगिसमये समीहितानि अभिलषितानि, पृथिवीलाभंपालनादीनि
फलन्ति सफलानि भवन्ति । काले फलन्तीह इत्यत्र काले भवन्तीह इति
पाठान्तरम् । १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

कालबलाबलमभिधाय देशबलाबलमाह, आ नक्रमिति । आ कुक्कुरः
पूलसंख्यं तीरस्थितं नक्रं कुम्भीरम् व्याकर्षति व्याक्रामति । नक्रश्च सलिलाभ्यु-
पेतं जलेऽवतीर्णं श्वानम् ध्याकर्षति । एवं देशस्थितः अनुकूलस्थानस्थः व्याय-
च्छमानः उद्योगं कुर्वन् । विजिगीषुरिति श्लेषः । ध्रुवं निश्चयं कर्मफलोप-
भोगं कर्मणः प्रयाणादिकस्य यत् फलं पृथ्वीलाभादिकं तस्य उपभोगम्
उपैति प्राप्नोति । कर्मफलोपभोगम् इत्यत्र कर्मबलोपभोगम् इति सु०
पाठः । १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

समविषममित्यदेशेषु यानक्रममाह, सममिति । समं समतलदेशं मधु-
रासदृशं तुरगैः अश्वप्रधानबलैः गच्छेत् । तथा विषमं निम्नोन्नतं तरङ्गितमि-
त्यर्थः । देशं नागैः गजप्रधानबलैः । तथा जलाच्छं जलप्रधानं देशमुपहीप-
प्रायहीपादिकं नावाद्यैः जलयानपूर्णाबलैः, तथा समहीधरं पर्वतप्रधानदेशं
नागद्यैः द्विरदपूर्णाबलैः गच्छेत् । अथवा, समहीधरं जलाच्छं देशं नावाद्यैः
नागद्यैश्च बलैः गच्छेत् इत्यन्वयः । मिश्रं देशं च यथाबलं बलानुसारेण
प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य गच्छेत् । नावाद्यैर्नागद्यैश्च गच्छेत् इत्यत्र नागाद्यतं
पक्षबलानुपेतैः इति सु० पाठः । १६ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

महप्रगाढमिति । महप्रगाढम् अतिनिर्जलं देशम् । तोये मतति पर्षन्त्ये

वर्धति सति । जनसौकर्यार्थमित्यर्थः । ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये, अन्नूपोदककक्षादुर्गम्
 अन्नगता घापो यत्र स्थाने तस्य उदकैः सखिलैः कर्तृकृत्यगुल्मादिभिः दुर्गं
 दुःखेन गमनीयं देशम् । तथा मित्र्यम् अन्नूपत्वमरुत्वादियुक्तं देशं संवीक्ष्य
 विचार्य यथासुखं सुखानतिक्रमेण नरेन्द्रः विजयाय गच्छेत् । १६ स०
 ४० श्लो० ॥ ४० ॥

एतदेव द्रढयति, न चातितोयमिति । न च अतितोयं बद्धजनं, गमनविघ्न-
 हेतुत्वात् । न च तोयहीनं पिपासावाधभयात् । यवसैः दृणादिभिः अश्व-
 गधादिभक्ष्योपयोगिभिः, इन्धनेन काफेन पाकोपयोगिना युक्तं मार्गं पश्या-
 नम् उपेत्य अवलम्ब्य । बद्धभिः बद्धसङ्घैः तदैः कारुकरैः शिल्पजीविभि-
 रित्यर्थः । युक्तः समेतः सन् सुखप्रयागैः सुखं क्लेशहीनं प्रयागं येषां ते, तैः
 सैनैरित्यर्थः । रिपुं यातव्यश्चतुम् उपेयात् यायात् । बद्धतद्युक्त इत्यत्र बद्ध-
 तज्ज्ञयुक्त इति पाठे, तं मार्गं जानन्ति ये ते तज्ज्ञाः इत्यर्थः । सुखप्रयागै-
 रित्यत्र सुखप्रयोगैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमिति । सु शोभनौ वीवधासारौ यत्र तम् । वीवधः दृग्धा-
 न्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुदृढत्वम् । उपेततोयम् उपेतं युक्तं तोयं यत्र, खान-
 पानाद्युपयोगिजनसमन्वितमित्यर्थः । विश्वासिभिः विश्वस्तैः अनुजीविभि-
 रित्यर्थः । क्रान्तजलं क्रान्तम् आयत्तीकृतं जलं यत्र तम् । अन्धघा कूपोद्दे
 विपक्षहतविषप्रयोगेण प्रत्यावर्त्तनकाले तज्जलपादिसैन्धविनाशसम्भवः ।
 विश्वङ्गं चरादिभिः हतशोधनम् । तन्मात्रमेव तावत्परिमाणमेव द्विघतां
 शत्रूणां मार्गं पश्यानम् उपेयात् गच्छेत्, यस्मात् पथः, आर्तः शत्रुहतोप-
 क्रवेण विपन्नः सन् न अपयानं पलायनं कुर्यात् । विश्वासिताक्रान्तजलमिति
 पाठे स एवार्थः । १६ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह, ये दूरमार्गमिति । ये मूढाः विपक्षभूपालार्थिहृत-
 देशमार्गानभिज्ञाः परामर्शरहिता वा रिपूणां शत्रूणां भूमिम् अधिहृत-
 देशम् अविचार्य अपरिज्ञाय सहसा हठात् दूरान्तां दूरतरप्रदेशे यात्रां
 विश्रान्ति आश्रयन्ति । दूरमार्गमिति पाठे तु, ये अभियोक्ताः दूरमार्गम्

अभिहितप्रमाणाधिकभूमिम् इत्यर्थः । अथत्रसाध्याः सुखसाध्यास्ते अचिरेण
श्रीप्रमेव तेषां शत्रूणां खड्गधारापरिव्यङ्गं खड्गधाराया चालिङ्गनात् मृत्युं
यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । १६ स० ४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

यथास्थानसंस्थापितबलस्य तु मार्गोऽपि शयनकल्प इत्याह, मार्ग इति ।
मार्गे प्रयाणस्य पथि, दुर्गे जलपर्वतवनादिभिर्वीर्यैः दुर्गप्रदेशः तत्र विनिविष्टं
सन्निविष्टं सैन्यं यस्य सः । विधिवन् यथाविधानं विधिम् च्यात्मरक्षायाः परा-
वस्त्रन्दस्य च विधिं विधानं जानाति यः सः । सन्नद्ध-पार्श्वस्थित-वीरयोधः
सन्नद्धाः सर्वदा बद्धपरिकराः, कृतसंग्रामसज्जा इत्यर्थः । पार्श्वस्थिताः
च्यात्मनः नगरस्य च सन्निहितप्रदेशावस्थापिनः वीराः संग्रामकौशलाभिज्ञाः
संग्रामेऽपराङ्मुखाश्च योधाः युद्धविद्याविशारदाः यस्य सः । तादृशो विजि-
गीषुः रक्षां सर्वत्र च्यात्मरक्षोपायम् विधाय सुसम्पाद्य साध्वीम् उत्तमां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन सुखसङ्गेन निद्राम् अत्याहित-शङ्कापरिश्रान्ततया
उद्वेगराहित्यं सेवेत । अथवा साध्वीं निर्दिष्टरात्रियाममात्राऽन्यूनानधिकान्
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन निद्रां सेवेत स्वीकुर्यात् । अथवा सुखेन योग-
निद्रां योगीव निद्रावसरे सचेतन इत्यर्थः । सुखयोगनिद्रामित्यत्र निशि
योगनिद्रामिति पाठे स एवार्थः । १६ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रक्रेयाघण्टासनास्तादितकर्णरन्ध्रम् ।

तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ती के जायतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥ इति ।

निशि राजावासपार्श्वतो भ्रमन्तः परिवर्त्तमानाः ये तुरङ्गाः अन्वाः,
द्विरदेन्द्रा मातङ्गश्रेष्ठाः, तेषां यथाक्रमं क्रेयाणां क्रेयितानां घण्टानां
गजकण्ठलम्बितलङ्घदघण्टानां च स्वनेन रवेण आस्तादितं स्पृष्टं कर्णरन्ध्रं
अवणविवरं यस्य विजिगीषोः सः, तथा तदन्तराले तस्य क्रेयादिरवस्तु
अन्तराले मध्ये प्रतिबोधवर्त्ती प्रतिबोधे जागरणे वर्त्तते योऽसौ निद्राच्छेद-
वर्त्तित्यर्थः । के जायति? के यामिकपुरुषाः जायति प्रतिबोधवर्त्तित्वे
वर्त्तन्ते, एवंविधप्रश्नपूर्वकम् आदरं समादरपूर्वकम् आद्रियेत भूयोभूतः
एच्छेदित्यर्थः । क्रेया इत्यत्र क्रेयामिति, तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ती इत्यत्र

तदन्तरा च प्रतियोधत्ताम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥
 तत इति । ततो निशामगमे प्रबुद्धः जागरितः, शुचिः कृतशौचक्रियः ।
 इष्टदेवः पूजितेष्टदेवतः । श्रीमहिभूयोज्वलितः श्रीमतीभिः श्रोमासम्पादि-
 काभिः विभूयाभिः परिच्छेदासङ्कारैः उज्वलितः दीप्यमानः । प्रहृष्टः सर्वदा
 सङ्घर्षमनाः । विजिगीषुरित्यर्थः । मन्त्रिप्रवरैः सचिवप्रधानैः पुरोहिता-
 मात्यमुहृद्गुणैश्च यथावत् यथाविधि सेयेत । एतैः सह विजिगीषुर्यथाकर्तव्यं
 निरूपयेदिति तात्पर्यम् । १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

कर्तव्यतामिति । तैः पुरोहितामात्यादिभिः सह कर्तव्यतां करणीयं यत् तत्
 सम्प्रधार्य निर्णीय विचित्रयानं विचित्राणि यानानि युग्यवाहनानि यस्मिन्
 तादृशं यानं रथादिकं समास्थाय चारुह्य कुलोद्गतैः कुलक्रमादागतैः व्यात्म-
 तुल्यैः व्यात्मसदृशैः विश्वस्तैरित्यर्थः । शस्त्रिभिः शस्त्रधारिपुरैः परिवारितः
 परिवेष्टितः सन् वह्निः निरोधात् निर्गच्छेत् । सम्प्रधार्य इत्यत्र संविचार्य
 इति, विचित्रयानमित्यत्र विचित्रयान इति, शस्त्रिभिरित्यत्र पत्तिभिरिति,
 व्यात्मतुल्यैरित्यत्र इष्टतुल्यैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

विजिगीषोरवश्यकर्तव्यं कर्माह, पश्येत्तृप इति । तृपो विजिगीषुः हस्ति-
 रथाश्वचर्यां हस्तिनां रथानाम् व्यश्वानां च चर्यां गतिं, तथा सामूहिकं
 द्यूहरचनाधिष्ठितं योधगणं योद्धृषुषसमूहं, एयक् प्रत्येकं योधवृन्दञ्च, तथा
 विवक्षितान् परीक्षार्थम् इष्टान् विधानयुक्तान् संग्रामसज्जादिसमेतान्
 संग्रामनैपुण्यप्रदर्शिनश्च द्विरदेन्द्रमुख्यान् प्रधानमातङ्गान् तुरङ्गमान् व्यश्वान्श्च
 पश्येत् निरीक्षेत् ॥ हस्तिरथाश्वचर्याम् इत्यत्र हस्तिरथांश्च चर्यान् इति
 पाठान्तरम् । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

सुखोपगम्य इति । सुखोपगम्यः सुखेन उपगम्यते सेवार्थमित्यर्थः । स्मित-
 पूर्वभाषी स्मितपूर्वम् ईषद्भास्यपूर्वकं भाषते योऽसौ मधुरभाषीत्यर्थः ।
 एवंविधो विजिगीषुः प्रियं वदेत् सर्वदा प्रियवादी भवेदित्यर्थः । लक्ष्यधिकं
 च नियमितलक्ष्यतिरिक्तञ्च दद्यात् । एतेन कार्यकाले किं भवतीत्याह,
 प्रियेण प्रियवचनादिना दानेन च लक्ष्यधिकप्रदानेन च संगृहीताः व्यात्म-

सात्कृताः । भृत्या इति श्लेषः । भर्त्तरि स्वामिनि, प्रभुकार्यसाधनार्थमित्यर्थः । जीवितानि अपि प्राणानपि त्यजन्ति । शरीरव्ययेनापि प्रभुकार्यं साधयन्तीति भावः । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४६ ॥

सर्वत्र व्यभ्यासेनैव पाठवं भवतीत्याह, रथाश्चेति । रथाश्च व्यश्वासनावश्च कुञ्जराश्च यानानि च तानि रथाश्चनौकुञ्जरयानानि । तेषु योग्यो निपुणः दत्त इत्यर्थः । स्पन्दनारोहणे तुरगारोहणे नौकारोहणे गजारोहणे मनुष्यवाहयानारोहणे च कुशल इति भावः । धनुषि चापे धनुर्वेदे इत्यर्थः । प्रगल्भः प्रौढः । नित्यक्रियः नित्या नियता क्रिया कार्यानुष्ठानं व्यवसाय इति यावत् । एवंविधश्च स्यात् भवेत् । तथाहि नित्यक्रिया कार्येषु नियतव्यापारः समेधसां सुबुद्धिजनानां सम्बन्धे दुष्करोऽपि दुःसाध्येऽपि कर्मणि कौशलं नैपुण्यम् आदधाति सम्पादयति । तथा चोक्तम्, व्यभ्यासः कर्मणां सत्यमुत्पादयति कौशलमिति । रथाश्चनौकुञ्जरयानयोग्य इत्यत्र रथाश्चनौकुञ्जरयानयोग्य इति मुद्रितपाठे रथादीनां हाने परित्यागे योग्यः समर्थः । रथादिकमन्त्रेण गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । रथाश्चनौकुञ्जरयानयोग्या नित्यक्रिया इति पाठे तदुभयपदयोर्विशेष्यविशेषणभावः । १६ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

सन्नद्धेति । सन्नद्धं सुसञ्चितम् उच्चैः महान्तं द्विपं मातङ्गम् आस्थितः पारुष्टः । तथा सन्नद्धसैन्यानुगतः सन्नद्धैः हतसन्नाहैः सैन्यैः सेनाभिः अनुगतः अनुयातः । अतिकुर्वन् विकारपरिवर्जितः । प्रवीरयोधान्तरितेन, प्रवीराः संग्रामकुशलाः योधाः योद्धृमुख्याः तैः अन्तरितेन व्यवहितेन सामन्तदूतेन । परदूतेन सह गुप्तभाषणस्यानौचित्यात् । साधुमन्तः साधुः सम्यक् मन्तः कर्तव्यावधारणार्थकथोपकथनं यस्य तादृशश्च सन् यायात् संग्रामे यात्रां कुर्यात् । द्विपमित्यत्र द्विपमिति, विकुर्वन् इत्यत्र प्रकुर्वन् इति, साधुमन्त इत्यत्र साधुमन्तमिति पाठे मन्तं प्रकुर्वन् इत्यन्वयः । १६ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

धालोकयेदिति । बुद्धिगुणोपपन्नैः बुद्धेर्गुणाः शुश्रूषाप्रव्यताग्रहणविज्ञानानुपहृतत्वाभिनिवेशादयः, तैः उपपन्नैः दान्तैः सुविगीतैः चरैः दूतैः

परप्रचारं परस्य प्रतिद्विभूपालस्य प्रचारं प्रयोगादिकम् आलोकयेत्
 निरूपयेत् । यतः एतैः श्वंविधुद्विगुणोपपन्नैश्चैरित्यर्थः । विमुक्तो विर-
 हितः क्षितीन्द्रो राजा अनेत्रैः नयनविरहितैः जनैः समानधर्मा समानगुणो
 भवति, चन्द्रवत् भवतीत्यर्थः । दानैरित्यत्र सर्वैरिति, परप्रचारमित्यत्र
 पराप्रचारमिति पाठान्तरम् । १६ स० ५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

यथा पद्मनालेन कश्चिद् सलिलमादत्ते तथा प्रलोभनादिद्वारा परिगृहीत-
 दण्डनायकेन शत्रोरन्तःसारमाददीत इत्याह, विलोभयन्निति । विलोभयन्,
 भवन्तं राष्ट्रखामिनं करिष्यामीति व्याशाजनकवचनेन प्रलोभयन् । किञ्चिदपि
 अल्पमात्रं प्रयच्छन् ददत् । बद्धदानेन विपक्षयुष्टिसम्भावना माभूत् इति
 तात्पर्यम् । द्विषतः विपक्षस्य अन्तपालं राज्यप्रान्तरक्षणे नियुक्तं दण्डनायकं
 मित्रं स्थायत्तं कुर्वीत विदधात् । हि यतः पण्यैः किञ्चिदानपूर्वकाशाप्रदान-
 रूपमूल्यैः तन्नालिकया अन्तपालरूपनालेन द्विषतः शत्रोः राष्ट्रात् राज्यात्
 अभीक्ष्णं बद्धपरिमाणं प्रपण्यं बद्धमूल्यं वस्तु आददीत गृह्णीयात् आकर्षेत्
 इत्यर्थः । द्विषतोऽन्तपालम् इत्यत्र क्वचित् पुस्तके द्विषतां नृपालं, क्वचित्
 पुस्तके द्विषतोऽन्नपालं, मु० पुस्तके द्विषतो न पानम् इत्येवं पाठो दृश्यते ।
 कुर्वीत इत्यत्र हन्तीत इति, तन्नालिकया इत्यत्र तन्नाहिकया इति पाठान्त-
 रम् । १६ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

उपक्रममिति । दूतोपयानात् दूतस्य चारस्य उपयानात् उपस्थितेः क्रियं-
 माणसन्धिः अनुष्ठीयमानः सन्धिर्येन तादृशः सन्, सन्धनुष्ठानं कुर्वन् इत्यर्थः ।
 यासु अविलम्बितमेव वाञ्छितम् अभिप्रेतम् उपक्रमं चेष्टितं कुर्यात् विद-
 ध्यात् । स चेत् प्रतिपक्षेत् विसन्धिः सन्धिविघटको भवतीत्यर्थः । स तु
 तस्य यातथस्य भेदः कृतो भवति । तेन चात्मसमुच्छ्रयश्च चात्मनः समुन्न-
 तिश्च भवति । स चेदिसन्धिः स तु तस्य भेदः इत्यत्र स चेदिसन्धिर्न हि
 तत्र भेदः इति मु० पाठः । १६ स० ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

दौर्गान् इत्यादि । पश्चिषु प्रयाणमार्गेषु दौर्गान् दुर्गपालान्, आटवि-
 कान् अटवीपालान्, अन्तपालान् राज्याप्रान्तरक्षकभूमिपान्, दानवता

साम्ना वक्ष्यमाणलक्षण्येन दानेन साम्ना च संश्लेषयेत् ध्यात्मनि विस्मेषयेत्
विजिगीषुरिति शेषः । विरुद्धदेशेषु एकायनमार्गोदिषु, तन्निरोधे यातव्यस्त-
निरोधे सति, ते च स्वायत्तीकृतदुर्गपालादयश्च अस्य विजिगीषोः मार्गोप-
दिशः मार्गं पश्यान् उपदिशन्ति दर्शयन्ति ये ते तादृशाः मार्गोपदेशदातारो
भवन्ति ॥ १६ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अकारणादिति । 'अकारणात्' परित्यागकारणं विनैव, 'कारणात्'
क्रोधादिहेतोः, 'वा', 'यः कश्चित् अरिसेवो' शत्रुसेवकः, 'पुरुषः', 'एति'
ध्यायाति, शत्रुपक्षं परित्यज्य सेवार्थमुपगच्छति, 'तस्य', तथा कश्चित्
'निजः' आत्मीयः, भृत्य इति शेषः । 'विस्मिष्टः' परित्यक्ताश्रयः सन्,
'शत्रुं' प्रतिपक्षभूपम्, 'उपेत्य', 'ध्यायाति' पुनराश्रयार्थमागच्छति, 'तस्य',
'गतिं' चेष्टितं, 'प्रपश्येत्' निरीक्षेत् । "य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवी ।
निजश्च विस्मिष्ट उपेत्य शत्रुं" इत्ययं हस्तलिखितपुस्तकपाठः समीचीनः ।
"य एव कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो । निजश्च विस्मिष्ट उपेत्यशस्तः" इत्ययं
सुद्धितपुस्तकपाठो न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १६ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

वाङ्मन्त्रबलात् मन्त्रबलं गरीयः इत्याह, ध्यादिभ्युनेति । 'ध्यादिभ्युना' संया-
मादिप्रयोगोपक्रमवता, 'मन्त्रबलान्वितेन' मन्त्रबलयुक्तेन, विजिगीषुणा इति
शेषः । 'प्रागेव' प्रयोगात् प्रथममेव, 'निपुणं' यथा तथा 'विचारः' मन्त्रणा-
पूर्वकैतिकर्त्तव्यतानिरूपणं, 'कार्यः' विधेयः । यतः 'दाय्यां' दार्दण्डानां,
'बलात्', 'मन्त्रबलं', 'गरीयः' श्रेष्ठतरं । तथा च कौटिल्यः "एकं हन्याम वा
हन्यादिपुंसुस्तो धृष्टता । प्राञ्जेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि"
इति । तथा च 'शुक्रः' दैत्यगुरुः, 'मन्त्रबलात्' मृतसञ्जीवन्या विद्याया,
'सुरान्' देवान्, 'विजिग्ये' जितवान् । 'शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये'
इति पाठे शक्रो देवराजः दृष्टस्पतिना मन्त्रयित्वा तद्विद्यामुपलभ्य असुरान्
जिगाय इति पौराणिकी वार्त्ताऽज्ञानसन्धेया ॥ १६ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

सम्यगनुष्ठितमपि कार्यं कालातिक्रमे न सिद्ध्यतीति दर्शयन्नाह, मनीय-
येति । 'मन्त्राय' प्रयोगफलसिद्धये, 'नयवित्' नीतिशास्त्रज्ञः, 'परं' उत्कृष्टं,

‘उद्यमं’ उद्योगं, ‘व्यास्थितः’ व्याश्रितः, सन्, ‘निर्मलया’, ‘मनोषया’ बुद्ध्या,
 ‘विलोकितं’ पर्यालोचितं, ‘व्यकालहीनं’ ‘व्यकालेन’ व्ययथासमयेन, ‘हीनं’
 ‘परिहीयमाणं’ ‘कर्म’ सन्धिवियद्वादिरूपं कार्यं, ‘समाचरेत्’ । ‘हि’ यतः,
 ‘व्यकालः’ धनवसरः, ‘नियतं’ निश्चयेन, ‘फलं’ प्रयोगफलं, ‘युदस्यति’,
 निराकरोति । ‘व्यकाले’ इतिमुद्रितपुस्तकपाठे फलं इति कर्तृपदं, ‘युदस्यति’
 विक्षिप्तं भवति इत्यर्थः ॥ १६ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

उपसंहरन्नाह, प्रभावितानामिति । ‘प्रभावितानां’ प्रभावयुक्तानां,
 ‘श्रुतशौर्यशालिनां’ ‘श्रुतं’ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनं, ‘शौर्यं’ शूरत्वं, ताभ्यां,
 शालन्ते ये ते तेषां । ‘यथावत्’ यथाविधि, ‘व्यालोकिते’ शास्त्रेण प्रदर्शिते,
 ‘मार्गे’ पथि, ‘चरन्ति’ तिष्ठन्ति, ये ते तेषां । ‘उन्नतात्मनां’ ‘उन्नतः’
 उच्चितः, आत्मा येषां ते तेषां । ‘भुजङ्गदीर्घेषु’ भुजङ्गमवत् च्यायतेषु,
 ‘भुजेषु’ बाहुषु, ‘देवी’ देवतासम्बन्धिनी, ‘द्युतिः’ प्रभा, ‘चिराय’ निरन्तरं,
 ‘लम्बते’ सम्बध्यते, एवम्भूता विजिगीषवः देवसमाशा व्यप्रतिहतवीर्या भव-
 न्तीत्यर्थः ॥ १६ स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

यात्राकालमाह, समुदितेति । ‘समुदिता’ सम्यग् गुप्ता, व्यथवा समुद-
 भृता, ‘नराणां’ योधपुरुषाणां, ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, यस्य विजिगीषोः स तथा
 ‘उद्युक्तवृत्तिः’ उद्योगशीलः, ‘उद्भूतवृत्तिरिति पाठे’ ‘उद्भूता’ उत्पन्ना,
 ‘वृत्तिः’ सैन्यानां वर्त्तनोपायः, यस्य सः । उद्भूतशक्तिरिति पाठे शक्तिसम्पन्न
 इत्यर्थः । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः, ‘भूरिसम्पन्नशस्त्रे’ परिपक्ववज्रशस्त्रसमये,
 शरत्काले इत्यर्थः । ‘विगतसलिलपत्रे’ जलकर्दमरहितसमये वा, हेमन्तादा-
 वित्यर्थः । ‘कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा’ ‘कुसुमितानां’ मध्वरितानां,
 ‘सहकाराणां’ श्रुतवृक्षां, ‘श्रिया’ लक्ष्म्या, ‘ज्वलन्ति’ भास्वराणि भवन्ति,
 ‘काननानि’ उद्यानानि, यस्मिन्, वसन्त इत्यर्थः, ‘काले’, ‘जगय’ विपक्ष-
 विजयार्थं, साधु यथा तथा ‘व्यदिभूमिं’ विपक्षाधिकारं, ‘गच्छेत्’ यायात् ।
 १६ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

इत्येवं यानं सिध्यतीत्युपसंहरन्नाह, इतीति । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः,

‘इति’ अनेन प्रकारेण, ‘आहितादरः सन्’ कृतप्रयत्नः सन्, ‘परं’ शत्रुं, ‘अभियोक्तुमनाः’ ‘अभियोक्तु’ अभिभवितुं, मनो यस्य तादृशः सन्, ‘समुत्प-
तेत्’ घातय्यं यायात्, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ ‘इति’ एवंविधानां,
‘विधीनां’ नीतिशास्त्रनिर्दिष्टविधानानां, ‘विषयाणां’ योधपुरुष-दूत-हस्त्यश्व-
रथादीनां, ‘उपसेवनेन’ पालनेन, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयमेव,
‘गोचरं’ अधीनतां, ‘उपैति’ । ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन नियतमराति-
रूपैति गोचरश्च’ इत्यत्र ‘इतिहृतविषयोपसेवमानो नियतमरातिरूपैति
गोचरं खं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु ‘इति’ अनया पूर्वोक्तराजनीत्या,
‘हृतः’ गृहीतः, ‘विषयः’ अधिकारः, यस्य सः अतएव ‘उपसेवमानः’
भृत्यवत् प्रणामादिना सेवां कुर्वन्, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयं, ‘खं
गोचरं’ निजाधीनतां, ‘उपैति’ गच्छति, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इत्यत्र
‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इति ‘इतिविधिविषयोपसेवनात्’ इति च पाठः
पुस्तकद्वये दृश्यते ॥ १६ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां योद्धशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण पञ्चदशः सर्गः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण षोडशः सर्गः ॥

यानानन्तरं साङ्गामिकस्त्रान्यावारसन्निवेशमाह, यायादिति । 'वैरि-
पुराभ्यासं' शत्रुनगरापकण्डं, अथवा यातव्यशिविरसमीपं, 'यायात्' पूर्वोक्त-
रीत्या गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । पश्चात् 'साधुसम्मते' 'साधूनां' वान्तु-
विद्याविदां, 'सम्मते' अभिप्रेते, 'भूभागे' चान्तरक्षणेपयोशिप्रदेशे इत्यर्थः ।
'स्त्रान्यावारनिवेशश्चैः' 'स्त्रान्यावारस्य' सेनासन्निवेशस्य, 'निवेशश्चैः' निर्माय-
कुशलेः, शिल्पविद्याविशारदपुरुषैरित्यर्थः । 'स्त्रान्यावार' सेनानिवेशस्थानं,
'निवेशयेत्' निर्मायात्. १७ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

स्त्रान्यावारनिवेशप्रणालीमाह, चतुरस्रमिति । 'चतुरस्रं' समचतु-
ष्कोणं, 'चतुर्द्वारं' दिक्चतुष्टये द्वारचतुष्टयभूषितमित्यर्थः । 'नीति-
वित्तारसङ्घटं' नीतिवित्तृतं, नाप्यतिसङ्कीर्णमित्यर्थः । 'महाद्वारतोलीशकारं'
'महत्याः' सुदीर्घाः, 'प्रतोस्यः' अन्तरमार्गाः, दुर्गद्वाराणि वा, 'प्रकाराः'
घाधीराश्च, यस्य तं । 'महापरिखया' 'महत्या' दुरतिक्रमणीयया, 'परि-
खया' नगरादिवेष्टनखानेन, 'द्वारं' परिद्वारं । परिखालक्षणं यथा ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्याये 'प्रस्ये च परिखामानं शतहस्त-
प्रशस्तकं । परितः शिविराणाञ्च गम्भोरं दशहस्तकं' । "सञ्ज्ञेतपूर्वकश्चेव
परिखाद्वारभीक्ष्णितं । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्भमेव सुखेन च" । इति ।
१७ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

श्टङ्काटमिति । 'भूमिप्रदेशसामर्थ्यात्' 'भूमे' मृत्तिकायाः, 'प्रदेशस्य'
स्थानस्य च, 'सामर्थ्यात्' चानुगुणेन, 'व्यागारं' तत्रत्यपटावाससन्निवेशं
'श्टङ्काटं' त्रिषोणाकारं, 'वर्द्धदन्त्रं वा' वर्द्धदन्त्राकारं वा, 'महर्षं वा'
गोलाकारं वा, 'दीर्घं वा' दीर्घाकारं वा, 'उपकल्पयेत्' रचयेत्, 'श्टङ्काट-

मर्द्धचन्द्रं वा' इत्यत्र 'शृङ्गाटकार्द्धचन्द्रं वा' इति पाठे 'शृङ्गारकार्द्धचन्द्रं वा' इति च पाठे स एवार्थः । शृङ्गाट-शृङ्गाटक-शृङ्गार-शृङ्गारक शब्देन त्रिकोणाकारोऽभिधीयते ॥ १७ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सेनासन्निवेशप्रणालीमाह, विविक्तैरिति । 'विविक्तैः' विरलैः, न तु सङ्कीर्णैः । 'विविक्तैः' यथास्थानं पृथक् पृथक् संस्थापितैः । 'व्याप्तैः' दीर्घैः, 'पटाकारैः' वस्त्रमयैः, 'शृङ्गैः' शिखरैः, पटमण्डपेरित्यर्थः । 'चन्वितं' दुक्तं, 'गुप्तकचं' 'गुप्ताः' गुप्ताः, सुरक्षिता वा, 'कक्षाः' सेनानिवेशान्तरालानि, यस्य तं । 'महामार्गसमाहृतं' चतुर्द्वारत्वात् द्वारचतुष्टयस्युप्रा चतुर्विधेन 'महामार्गीय' सुप्रशस्तमार्गीय, 'समाहृतं' व्याप्तं ॥ १७ स० ० श्लो० ॥ ४ ॥

राजगृहसन्निवेशमाह, तस्य मध्ये इति । 'तस्य' स्तन्धावारस्य, 'मध्ये', 'मनोऽहादि' चित्तप्रसादजनकं, 'महामौलबलाहृतं' 'महद्भिः' 'मौलबलैः' भूरिपरिमाणान्तरङ्गयोधपुरुषैः, 'व्याहृतं' परिहृतं । 'अन्तःकोषगृहोपेतं' 'अन्तः' मध्ये, 'कोषगृहेण' घनागारेण, 'उपेतं' दुक्तं । कोषाधोने हि राजा इति ह्यवहितः कोषो न विधेयः इति । 'राजमन्दिरं' नरपतिगृहं, 'कारकेन' स्यापयेत् ॥ १७ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

बलानां सन्निवेशमाह, मौलसुक्तमिति । 'राजहर्म्यं' राजगृहं, 'समाहृत्य' वेष्टयित्वा, 'क्रमेण' यथाक्रमं, 'मौलसुक्तं' पुरुषानुक्रमेण वेतनभोगिसैन्यं । ततः 'श्रेणि' श्रेणिवलं, यूद्धरचनया समवेतयोद्धवर्गं इत्यर्थः । तद्वहिः 'सुहृत्' मित्रबलं, तद्वाह्ये 'द्विपत्' शत्रुबलं । तद्वहिः 'व्याटविक्रं' अटवीपतीनां बलं, एतत् पञ्चविधं बलं 'विनिवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अन्ते चेति । 'अन्ते च' स्तन्धावारप्रान्तभागे च, सर्वदिक्षु इत्यर्थः । 'पर्याप्तवेतनान्' पार्थनाधिकवृत्तिप्रदानेनात्मसाष्टतान्, अथएव 'स्वाप्तान्' निश्चारभूमिमधिहृद्गान्, 'अगणितान्' असंख्यान, 'दुष्टकर्मणः' क्रूरकार्यनियतान्, 'क्रूरान्' खलान्, 'हृद्यकान्' शोभिनः, 'मण्डलेन' परितोमण्डलाकारेण, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

इस्तिन इति । 'सव्यनामानः' संग्रामे विख्याताः, तादृशाः 'मनोजवाः'
वातरयाः, 'तुरङ्गाः' अश्वः, 'साम्प्ररक्षिताः' विश्वस्तपुरुषैः पाक्षिताः सन्तः,
'मृपतेः' भूपालस्य, 'गृहोपकण्ठे' राजमन्दिरसन्निधौ, 'वसेयुः' तिष्ठेयुः ॥
१७ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

अन्तर्वंशिकसैन्यमिति । 'अन्तर्वंशः' राष्ट्रः पुत्रदारं, तत्र नियुक्तं सैन्यं
'अन्तर्वंशिकसैन्यं,' 'यामरक्षा' 'यामः' अहोरात्रायामभागः, तत्र साव-
धानत्वेनावस्थितिः 'यामरक्षितः' तत्पर्यायेण इत्यर्थः । 'रात्रिन्दिवं' अहोरात्रं,
'सुसन्नद्धं' हतसन्नाहं, संग्रामसञ्जया सञ्जितमित्यर्थः । 'उदायुधं' उद्यत-
शस्त्रं, च सत् 'राजाभिगुप्तये' नरपतिशरीररक्षार्थं, 'तिष्ठेत्' । 'अन्त-
र्वंशिकसैन्यमित्यत्र' 'अन्तर्वंशिकसैन्यं' इति 'अन्तर्वासकसैन्यमिति च' पाठा-
न्तरं ॥ १७ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

युद्धयोग्य इति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ १७ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

सैन्यैकदेश इति । 'सेनापतिपुरःसरः' 'सेनापतिः' सेनानीः, 'पुरःसरः'
अप्यसरः, यस्य तादृशः । 'सन्नद्धा' हतसन्नाहः, 'सैन्यैकदेशः' बलैकभागः,
'प्रयत्नवान्' अवहितः, सन्, 'निश्चि' रात्रिकाले, 'वहिः' स्नान्धावारस्त्रे सर्व-
दिक्षु, 'परिचरेत्' परिभ्रमेत् । 'प्रयत्नवान् परिचरेत्' इत्यत्र 'प्रपन्नवान्
परिचरेत्' इति मुद्रितयुक्तकपाठः ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

परसैन्येति । 'सन्नद्धाः' हतसंग्रामवेशाः, 'वाताश्रयाः' पवनवद्वेग-
शालिपुरङ्गमारूढाः, अतएव 'शीघ्रपातिनः' द्रुतगामिनः, 'दूरसीमान्त-
पातिनः' दूरस्थिताक्रान्तभूभागप्रान्तपर्यन्तचारिणः, पुरुषा इति शेषः
'परसैन्यप्रचारं' शत्रुसैन्यानां गतिविधिं, 'विजानीयुः' । 'दूरसीमान्तपा-
तिनः' इत्यत्र 'दूरसीमान्तचारिणः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स० १२
श्लो० ॥ १२ ॥

तोरणेति । 'तोरणेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयशिखरेषु, 'आयुधानि' विश्व-
स्तानि, 'मान्यानि' पुष्पमालाः नवपल्लवमालाश्च, येषां तेषु । 'यन्त्रवत्स'
यस्यते संयस्यते अनेनेति 'यन्त्रं' प्राणतिकसाधनं, तद्वत्स, विपक्षाणां

दुष्प्रवेशेषु इत्यर्थः । 'पताक्रियु' पताकामखितेषु, 'द्वारेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयेषु,
'व्याप्तकरिभिः' 'व्याप्त' हितं, कर्तुं शीलं येषां तैः, पुरुषैरिति शेषः ।
'परमां गुप्तिं' सर्वतोभावेन रक्षां, 'कारयेत्' ॥ १७ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

निर्गच्छेदिति । 'सर्व्वरव' जनः, 'उपलक्षितः' द्वाररक्षकपुरुषैः परि-
दृष्टः, सन्, 'निर्गच्छेत्' स्तन्धावारात् वहिर्गच्छेत्, 'विश्लेषामि' । 'परदूताश्च',
'राजशासनगीचराः' राजादेशावकाशाः, सन्तः, 'तिष्ठेयुः' ॥ १७ स० १४
श्लो० ॥ १४ ॥

दृष्टेति । 'जनः' स्तन्धावारस्थितः सर्व्वरव लोकः, 'दृष्टाकौलाहलात्'
अकारणकलहात्, 'हास्यात्' हास्यपरिहासात्, 'द्यूतात्' अक्षक्रीडनात्,
'पानाच्च' अपरिमितसुरापानाच्च, 'वारितः' निवारितः, सन्, तथा 'सञ्ज्ञो-
पकरणः' सर्व्वदा बद्धपरिकरः उदायुधश्च, तथा 'सर्व्वकार्य्योन्मुखः' अथ-
स्तान्दप्रतीकारकार्य्योन्मुखः, 'तिष्ठेत्' ॥ १७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

वहिरिति । 'खातात्' परिखायाः, 'वहिः' बाह्यप्रदेशे, 'स्वसिद्धानां'
शोभनखड्गायुधज्ञानां योधपुरुषाणां, 'व्यायत' विस्तृतं, 'सञ्चारं' प्रचार-
भूमिं, 'कुक्का' विहाय, 'परसैन्यविनाशार्थं' शत्रुबलोत्सादनार्थं, 'सर्व्वीं भूमिं'
विनाशयेत्, कण्टकशाखादिभिरिति शेषः । विपक्षसमागममार्गे कुत्रापि
लौहकीलकं निखनेत् । कुत्रापि दृशाच्छादितकूपं कारयेत् । कुत्रापि कण्टक-
शाखा दद्यात् । कुत्रापि धूपजलं विघातं कुर्यात् । कुत्रापि सैन्यसंहार-
कयन्त्रविशेषं सुगुप्तं स्थापयेत् इत्यर्थः ॥ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

समरभूमिविनाशमाह, क्वचिदिति । 'क्वचित्' कुत्रचित्, 'कण्टकशा-
खाभिः', 'क्वचित्', 'अयोमुखैः' लौहमयार्यैः, 'कीलैः' दारुमयशस्त्रभिः,
'क्वचित्', 'प्रच्छदप्रदरैरपि' दृशाच्छादितगर्तैरपि, 'परितः भूमिं', 'दूषयेत्'
विनाशयेत् । 'कीलैः' इत्यत्र 'शूलैः' इति, 'दूषयेत्' इत्यत्र 'भूषयेत्' इति,
'प्रच्छदप्रदरैरपि' इत्यत्र 'विप्रच्छन्नैः समाहितः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स०
१७ श्लो० ॥ १७ ॥

स्वसैन्यानां युद्धाभासमाह, निवृत्तेति । 'दृष्टाः' तरवः, 'क्षुपाः'

प्रखरवृक्षाः, 'पाटलाः' पल्लवाः, 'स्थानवः' शाखाहीनवृक्षाः, 'बल्ल्मीकः'
उपोवाह्यतन्त्रिकाक्षुपः, 'निर्दरः' गर्भः, एते न सन्ति यत्र, तत् स्थाने ।
'धन्वहं' प्रतिदिनं, 'चित्रैः' अर्पुर्व्यैः, 'कारणैः' उपायैः, 'सैन्यव्यायामं कार-
येत्' । 'बल्ल्मीकनिर्दरै' इत्यत्र 'बल्ल्मीकनिर्दरैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः ॥ १० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

खवलाङ्गुलं देशमाह, दक्षिण देश इति । सुगमं । 'परस्य विपरीतश्च'
इत्यत्र 'परस्य विपरीतश्च' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

पक्षद्वयस्याप्यङ्गुलं देशमाह, आत्मनश्चेति । स्पष्टं । 'स मध्यमः
समुद्दिष्टः' इत्यत्र 'सुमध्यमः स उद्दिष्टः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १०
स० २० श्लो० ॥ २० ॥

खवलाप्रतिकूलं देशमाह, अरातिसैन्येति । 'अरातिसैन्यानां' विपक्ष-
बलानां, 'व्यायामे' युधानुशीलने, 'सुपर्याप्तं' दधेष्टं, 'महीतलं' यस्य सः,
'आत्मनः' निजबलस्य, 'विपरीतश्च' सैन्यव्यायामस्यान्यून्य इत्यर्थः । 'यो
देशः', 'सः' 'अधमः' निरुद्धः, 'स्मृतः' निर्मातः । 'अरातिसैन्यव्यायामः सुप-
र्याप्तं' इत्यत्र "अरातिसैन्यव्यायामः सुपर्याप्तं" इति, "अरातिसैन्यव्यायाम-
नपर्याप्तं" इति च पाठान्तरं न समीचीनं ॥ १० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अधमदेशं नाशयेत् इत्याह, निव्यमिति । प्रथमतः उत्तमदेशं, तदभावे
मध्यमदेशं 'आक्राड्येत्' । न तु कदाचिदधमदेशं । यतः बन्धनागारसमोऽयं
देशः । अतः 'सिद्धये' जयलाभाय, 'नेपसेवेत' नाशयेत्, विजिगीषुरिति
शेषः ॥ १० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

स्वन्धावारस्य दुर्निमित्तमभिधातुमाह, आक्रान्त इति । 'केनापि'
घट्टयमानेन, 'आक्रान्त इव' अघट्टय इव, स्वन्धावारः इति यदा विभा-
यते तदा दुर्निमित्तं । तथा 'रोगानीकैरनुद्भूतः' 'रोगानीकैः' व्याधिसैन्य-
ष्वरादिभिः, 'अनुद्भूतः' छतोपद्रवः, तथा 'अवस्ताद्भवदुद्देशः' 'अवस्तात्'
कारणं विनैव, 'भवदुद्देशः' जादमानचित्तोभः, तथा 'राजनीहारसदतः'
'राजभिः' वैश्वित् भूपतिभिः, 'नीहारेण' धूमिकदा च, 'सदतः' प्रहितः,

स्नान्धावारश्चेत् तदापि दुर्निमित्तं । 'अकस्माद्भवदुद्देशः' इत्यत्र 'अकस्मा-
दुद्भवदुद्देशः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

विधूत इति । यदा स्नान्धावारः 'परयैः' प्रचयैः, 'वातैः' मरुद्भिः,
'विधूतः' कम्पितः, 'अकस्मात्' कारणं विना, 'पतद्रजाः' पतन्ति रजांसि
यस्मिन् स तथा । 'परस्परभवदोहः' स्ववर्ग एव परस्परभवद्भिः । 'न
तथातूर्यनिस्वनः' विस्वरतूर्यध्वनिः । तदा दुर्निमित्तं ज्ञेयं । 'विधूतपरयै-
वातैः' इत्यत्र 'विधूतः परयैवातैः' इत्ययं पाठः समीचीनः । १० स० २४
श्लो० ॥ २४ ॥

उत्प्रेक्षितेति । यदा स्नान्धावारः 'उत्प्रेक्षितभयचासः' 'उत्प्रेक्षितः'
सम्भावितः, भयं चासश्च यस्मिन् सः । तथा 'निर्घातोष्काभिदूषितः'
'निर्घातेन' अकस्मादुत्पन्नमघानादेन, 'उल्काभिः' गगनात् पतन्नेखाकार-
तेजःपुञ्जैः, 'अभिदूषितः' आभिमुख्येन दूषितः । 'उडूमः' उडूतो धूमो
यस्मात् सः । 'प्रज्वलच्छ्वस्तः' प्रज्वलन्ति, शस्त्राणि, यत्र सः । 'विदक्षिण-
शिवास्तः', 'विदक्षिण' प्रतिकूलं, शिवास्तं यस्य सः तथाभूतः, तदा दुर्नि-
मित्तं । १० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

मण्डलैरिति । यदा स्नान्धावारः । 'काक-गृध्राणां मण्डलैः' 'काकानां'
वायसानां, 'गृध्राणां' शकुनिशेषाणां, 'मण्डलैः' समूहैः, 'आकीर्णः' घ्याप्तः ।
'मण्डलैः' किम्भूतैः 'रुक्षवासिभिः' कर्कशं शब्दायमानैः । 'मुहुः' सर्वदा,
'अत्युग्रतादीप्तः' 'अत्युग्रतया' अतिभयानकतया, 'दीप्तः' प्रकाशितः, स्वपक्ष-
स्येति शेषः । 'संसिक्तः रक्तदृष्टिभिः' आकाशात् पतिताभिरिति शेषः । तथा
च आकाशात् पतिताभिः 'रक्तदृष्टिभिः', 'संसिक्तः' उक्षितः, तदा दुर्नि-
मित्तं । १० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

परीतेति । 'क्रूरैः' अशुभसूचकैः, 'भौत्यातिकैः' उत्पातजनकैः, 'ग्रहैः'
राजकेत्यादिभिः, 'परीतराजनक्षत्रैः' 'परीत' आक्रान्तं, 'राजनक्षत्र'
स्नान्धावाराधिपतिजन्मनक्षत्रं, यस्य सः । 'सूर्यदृष्टकबन्धादिः' 'सूर्य' सूर्य-
मण्डले, 'दृष्टानि' अवलोकितानि, 'कबन्धादीनि' अपमूर्द्धकलेवराणि, यत्र सः ।

‘अकस्मात्प्रवाहनः’ ‘अकस्मात्’ कारणं विना, ‘मूढं’ मोहयुक्तं, ‘वाहनं’,
यत्र एवम्भूतः ‘स्नान्धावारः’, यदा तदा दुर्निमित्तं ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

अकस्मादिति । ‘अकस्मात्’, ‘मत्तमातङ्गप्रशुष्यदानशीकरः’ ‘मत्तमात-
ङ्गानां’ मत्तगजानां, ‘प्रशुष्यन्तः’ शोधं प्राप्नुवन्तः, ‘दानशीकराः’ मदजन-
कणाः, यत्र सः । ‘इत्यादिविक्रतोपेतः’ इत्यादिदुर्निमित्तयुक्तः, ‘स्नान्धावारः’,
‘न शस्यते’ न प्रशंसनीयः ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

इदानीं शुभनिमित्तोदयात् शुभं स्नान्धावारं, शुभं युद्धाय कालश्च दर्शयन्नाह,
प्रहृष्टेति । ‘प्रहृष्टनरनारीकः’ ‘प्रहृष्टाः’ प्रफुल्लचित्ताः, नरा नार्यश्च यत्र स
तथाभूतः । ‘प्रशक्तस्वतदुन्दुभिः’ ‘प्रशक्तस्वनाः’ श्रवणमधुरध्वनयः, ‘दुन्दु-
मयः’ भेर्यः, यत्र स तथाभूतः । ‘गम्भीरहेषितहयः’ ‘गम्भीरहेषिताः’
गम्भीरं शब्दायमानाः, ‘हयाः’ अश्वानाः, यत्र स तथाभूतः । ‘शक्तवृंहितकुञ्जरः’
‘शक्तवृंहिताः’ श्रुतिसखकरध्वनयः, ‘कुञ्जराः’ गजाः, यत्र स तथाभूतः ।
स्नान्धावारः प्रशस्यत इति परेणान्वयः । ‘पूजितोदवृंहितदिपः’ इति पाठे
तु उक्त एवार्थः । ‘शक्तवृंहितकुञ्जरः’ इति संहितमुक्तकपाठस्तु न समीचीनः ।
१७ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

पुण्याहेति । ‘पुण्याश्चरक्षधीषाणाः’ ‘पुण्याहे’ पुण्यातिथौ, यः ‘ब्रह्मधीषः’
वेदध्वनिः, तेन ‘आणाः’ युक्तः । ‘ऋत्यगीतसमस्वनः’ ‘ऋत्यगीतानां’, ‘समा’
तुल्याः, ‘स्वनाः’ ध्वनयः, यत्र स तथाभूतः । ‘निर्भीतिकः’ नास्ति ‘भीतिः’
भयं, स्नान्धावारस्यजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘महेत्साहः’ ‘महान्’
अतिशयः, ‘उत्साहः’ कर्त्तव्यार्थेषु श्लेषान् प्रयत्नः, स्नान्धावारस्थितजनानां यत्र
स तथाभूतः । ‘आकाङ्क्षितजयोदयः’ ‘आकाङ्क्षितः’ स्नान्धावारस्यजनैरभि-
लषितः, ‘जयोदयः’ विजयप्राप्तिः, यत्र एवम्भूतः स्नान्धावारः प्रशस्यत इति
परेणान्वयः । एवमुत्तरत्र योज्यं ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

नीरजस्त इति । ‘अभिवृष्टः’ अनुकूलवृष्टियुक्तः । अत एव ‘नीर-
जस्तः’ धूलिरहितः । ‘प्रादक्षिण्यस्थितयष्टः’ ‘प्रादक्षिण्येन’ अनुकूलतया,
‘स्थिताः’, स्नान्धावाराधिपतेर्यष्टाः यत्र स तथाभूतः । ‘दिशान्तरीक्षेभ्यस्तैः’

पार्थिवैश्चाप्यदृषितः 'दिव्यैः' अतिदृष्ट्यादिभिः, 'द्यान्तरीक्षैः' उल्कादिभिः,
'पार्थिवैः' तस्करादिभिः, 'अदूषितः' अनाक्रान्तः ॥ १७ स० ३१ श्लो० ॥३१॥

नीचैरिति । 'नीचैःप्रवृत्तानुलोममारुतस्तुतमङ्गलः' 'नीचैः' माग्धेन,
'प्रवृत्तः', 'अनुलोमः' अन्तःपुलः, यः 'मारुतः' वायुः, तेन 'स्तुत' सूचितं,
'मङ्गलं' सिद्धिः, यत्र स तथाभूतः । 'दृष्टपुष्टवजः' 'दृष्टानि' प्रमुञ्चि-
त्तानि, 'पुष्टानि' सबलानि, 'वजानि' सैन्यानि यस्य स तथाभूतः । 'साधुः'
लोभादिदोषरहितः, 'सुगन्धिज्वलितानजः' 'सुगन्धिः' धूमादिभिः सुरभि-
गन्धयुक्तः, 'ज्वलितः' प्रदीप्तः, निर्धूम इति यावत्, 'अनजः' वक्रिः, यत्र स
तथाभूतः ॥ १७ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

अमद्येति । 'अमद्यमाद्यन्मातङ्गः' 'अमद्येन' मदकारणाभावेनापि, 'मा-
द्यन्तः' मत्ततां प्राप्नुवन्तः, 'मातङ्गाः' गजाः, यत्र स तथा । 'आसारा-
भ्युदयान्वितः' 'आसारः' शुभदृष्टिः, तेन सूचितः 'अभ्युदयः' समुन्नतिः
युद्धे जयलभ इति यावत्, तेन 'अन्वितः' युक्तः । अथवा 'आसारः'
सुदृढं, तस्य यः 'अभ्युदयः' प्राशस्त्यं, तेन 'अन्वितः' । 'इत्यादिलक्षणोपेतः'
पूर्वोक्तलक्षणयुक्तः, 'स्नन्दावारः', 'प्रशस्यते' विजयाय भवतीत्यर्थः । 'तस्मिन्'
स्नन्दावारे, 'शस्ते' पूर्वोक्तशुभलक्षणान्विते, सति 'द्विषः' यातव्यस्य, 'भङ्गः'
पराजयः, 'तस्मिन्', 'अशस्ते' अशुभलक्षणान्विते, सति 'विपर्ययः' यात-
व्यस्य जयः विजिगीषोश्च पराजयः, 'ज्ञेयः' बोध्यः ॥ १७ स० ३३ श्लो० ॥३३॥

निमित्तेति । 'निमित्तान्येव' शुभाशुभसूचकलक्षणान्येव, 'शुभाशुभफलो-
दयं' जय-पराजयरूपफलप्राप्तिं, 'शंसन्ति' सूचयन्ति । 'तस्मात्' पूर्वोक्त-
कारणात्, 'शास्त्रज्ञः' नीतिशास्त्रतत्त्ववित्, 'राजा' विजिगीषुः, 'समुप-
लक्षयेत्' कार्यसिद्धिं स्थिरीकुर्यात् ॥ १७ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

अशस्तेति । 'अशस्ते' शुभसूचकेन, 'निमित्तेन' पूर्वोक्तलक्षणेन, 'विशु-
द्धेन' मोहादिदोषरहितेन, 'अन्तरात्मना' अन्तःकरणेन, च 'व्यक्तं' सप्तम्,
'आरभ्यमाणं' क्रियमाणं, 'समीहितं' चेष्टितं, 'सिद्धिं' विजयलक्षणं फलं,
'याति' प्राप्नोति ॥ १७ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

सहायेति । 'सहायसम्पत्' यैः सहायैः कार्यसिद्धिर्भवति तेषां 'सम्पत्' उत्कर्षः, 'विद्यामं' तस्मिन्काले विशिष्टज्ञानं, 'सत्त्वं' बलं, 'दैवानुकूलता' 'दैवस्य' भाग्यस्य, 'अनुकूलता' सहकारिता, 'उद्योगः' मनसि उत्साहः, 'व्यवसायः' निश्चयः, 'यस्य' विजिगीषोः, 'एते' सहायसम्पदादयः, सन्तीति शेषः । 'तस्य' विजिगीषोः, 'सिद्धयः' युद्धे जयलाभादयः, भवन्तीति शेषः ।
१७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्वन्धावारशब्दं व्याख्यातुमाह, तन्मूलत्वादिति । 'तन्मूलत्वात्' 'सः' एव राजैव, मूलं यासां तासां भावः तत्त्वात् । 'प्रजानां', 'राजा', 'स्वन्धः' वृक्षशाखा-समूहस्य वृक्षमूलमिव राजा मूलकारणमित्यर्थः । राज्ञा रक्षिताः प्रजा जीवन्तीति भावः । 'अमात्यदण्डादिः' चतुरङ्गबलं, 'आवारः' आवरणं तस्य मूलभूतस्य राज्ञः आवरणमिति यावत् । यथा आवरणेन वृक्षमूलं शाखादिकं कण्टकादिभ्यो रक्षति तथा मूलभूते राजापि अमात्यदण्डादि-रूपावरणेन शत्रुभ्यः प्रजा रक्षतीति भावः । आवारशब्दप्रतिपाद्यमाह, 'वृत्तिरावार उच्यते' इति । 'वृत्तिः' वेष्टनं, (वेडा इति प्रसिद्धिः) 'आवारः' आवारपदप्रतिपाद्यः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इत्येव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।
१७ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह, भूतानामिति । 'यतः' यस्मात् कारणात्, 'मन्ही-यसा' अतिमहता, 'आवारेण' अमात्यदण्डादिरूपेण, 'आवृतः' वेष्टितः, 'स्वन्धः' मूलभूतो राजा, 'भूतानां' प्राणिनां, प्रजानामिति यावत् । 'भूति-निष्पत्तेः' 'भूतिः' सम्भूतिः, रुम्पत्तिर्व्या तस्याः 'निष्पत्तेः', कारणं भवतीति वाक्यशेषः । 'ततः' तस्मात् कारणात्, सपरीवारो राजा 'स्वन्धावारः', स्मृतः । चतुस्त्रिंशदशोकावधि अष्टत्रिंशदशोकापर्यन्तानां प्रतीकधारणं न मुद्रितपुस्तकानुसारेण किन्तु हस्तलिखितपुस्तकानुसारेणैव यतः मुद्रित-पुस्तके अनियमेन श्लोका अद्विताः ॥ १७ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

स्वन्धावारविनाशकारणप्रतीकारार्थमाह, समेति । 'समव न्द-वासान्ध-

वीवधासार-नियन्त्राः' 'समवस्त्रान्दः' बलभिः, 'वासः' सैन्यानामवस्थानयोग्य-
स्थानं, 'चम्ब' सैन्यपेयजलं, 'वीवधासारौ' हृतव्याख्यौ, तेषां 'नियन्त्रा'
नियन्त्राः, प्रत्येकं 'स्त्रान्धावारस्य मृत्यवः', भवन्तीति श्रेयः । यतः चन्द्रपाना-
दिभिर्विना प्राणिनो न जीवन्ति अतएव 'एते' समवस्त्रान्दादयः, 'यत्नतः',
रक्ष्याः । प्रतीकारद्वारेण एते अरक्षिताश्चेत् तदा स्त्रान्धावारस्य मृत्यवो
भवन्तीति भावः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'प्रयत्नेन', 'बलं' मौला-
दिकं, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् । 'तदा' निवेशकाले, 'शुभाशुभं वा' शुभा-
शुभञ्च, वाकारः समुच्चये । 'उपलक्षयेत्' संपश्येत् ॥ 'परस्य' यातव्यस्य, च
'एतत्' शुभाशुभं, 'निपुणं' सम्यक्, 'विलोकयेत्' पश्येत् । 'अशुभधीनदर्शने'
अशुभाभावदर्शने, स्वपक्षस्येति श्रेयः । 'समारभेत' संधानोद्योगं कुर्यात्,
विजिगीषुरिति श्रेयः । अशुभदर्शने तु न किञ्चिदारब्धव्यमिति भावः ॥ १७
स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥ .

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां सप्तदशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण घोड़शः सर्गः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

वैरपुराभासे स्तन्यावारनिवेशं कृत्वा सहसा न युञ्जेत किन्तु पापप्रयोग-पूर्वकं मन्त्रयुद्धारम्भः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह, महेति । 'महाप्रज्ञान-सम्पन्नः' 'महाप्रज्ञानं' गुणायकयुक्ता प्रज्ञा, गुणायकन्तु शुश्रूषा-श्रवण-यद्गण-धारण-विज्ञानोद्घोष-तत्त्वाभिनिवेशरूपं । तेन 'सम्पन्नः' युक्तः । 'सत्त्वदैवे' कृतलक्षणे । ताभ्यामुपलब्धितः' वर्द्धितः । 'उद्योगाध्यवसायाभ्यां' उक्तस्वरूपाभ्यां कारणभूताभ्यां, 'उपायान्' साम-दान-वियह-भैदादीन्, 'निक्षिपेत्' प्रयुञ्ज्यात्, 'परे' यातये ॥ १८ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

कस्मात् प्रकारात् युद्धं मुक्त्वा उपायप्रक्षेपोऽभिधीयत इति चेदाह, चतु-रिति । यतः 'साधुमन्त्रः' सम्यङ्मन्त्रणासम्पन्नः, विजिगीषुर्दिति शेषः । मन्त्रेण कोशेन च 'अरीन्' यातयश्चून्, 'जयेत्', 'तत्' तस्मात्, 'चतुरङ्ग-फलं' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपं 'मुक्त्वा' त्यक्त्वा, 'कोशः', 'मन्त्रः' मन्त्रिभिः सह निर्गीता बुद्धिः, च 'युद्धते' युद्धं करोति ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

उपायानभिधातुमाह, सामेति । सुगमः श्लोकार्थः ॥ १८ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥ सामरूपमाख्यातुमाह, परस्परिति । 'परस्परौपकारार्णां कीर्तनं' भवद्भिरस्माकं अस्माभिश्च भवतां इत्थं अन्योन्योपकारकथनं । 'गुणकर्मसु' वंश-रूप-विद्या-वित्त-चरित्रादिषु, 'कीर्तनं' स्लाघनं । कर्मस्विति सप्तमर्थो विषयत्वं । गुणकर्मविषयककीर्तनमिति यावत् । 'सम्बन्धस्य समाख्यानं' 'सम्बन्धस्य' वंशपारम्पर्यस्य मित्रतारूपस्य वा 'समाख्यानं' कथनं, 'आयत्याः सम्प्रकाशनं' 'आयतिः' उत्तरफलं, तस्याः 'सम्प्रकाशनं' प्रकटनं, 'तवाह-मिति', 'पेशलया वाचा' मृदुवचनेन, 'साधु' सम्यक्, 'अर्पणं' आत्म-समर्पणं । 'इति' उक्तप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ४-५ श्लो० ॥ ४-५ ॥

दानमपि पञ्चविधमभिधातुमाह, य इति । 'सम्प्राप्तधनोत्सर्गः' सम्प्राप्त धनवितरणं, स सम्प्राप्तवैलक्षण्येन 'उत्तमाधम-मध्यमः स्मृतः' । इति-दानसामान्यलक्षणं । 'प्रतिदानं' न्यस्तवस्तुनः प्रत्यर्पणं । 'गृहीतस्यानुमो-दनं' 'गृहीतस्य' दानं विना नीतस्य, 'अनुमोदनं' यस्मिन् तत्साधुदत्तं इत्य-नेन कार्यवशात् सम्भतिदानं ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

द्रव्यादानमिति । 'द्रव्यादानमपूर्वं' द्रव्यं यदभिनवं दीयते तत् । 'स्वयं ग्राह्यप्रवर्तनं' यद्गीतुरभिजासानुसारेण दानं । 'दियस्य प्रतिमोक्षश्च' 'दियस्य' प्रतिवर्षदातव्यस्य, 'प्रतिमोक्षः', एतदपि दानं, इत्येवं दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

त्रिविधं भेदमभिधातुमाह, खेहेति । 'खेहरागापनयनं' 'खेहः' सोद-र्यजा प्रीतिः, 'रागः' अनुरागः, तयोः 'अपनयनं' दूरीकरणं भङ्ग इति यावत् । 'संघर्षोत्पादनं' 'संघर्षः' स्पर्धा, तस्य 'उत्पादनं', 'सन्तर्जनं' सम्यक्कृत्येण भर्त्सनं, इत्येवं त्रिविधो भेदः भेदज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

दण्डमभिधातुमाह, बध इति । 'बधः' विनाशः, 'अर्थग्रहणं' अर्थ-परिग्रहः, 'परिक्षेपः' यातना, इत्येवं त्रिविधदण्डः दण्डविधानज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

बधरूपदण्डस्य द्वैविध्यमाह, प्रकाशेति । 'पूर्वैः' बधरूपो दण्डः, 'प्रकाशः सर्वजनविदितः, 'अप्रकाशः' न केनापि विदितः, इत्येवं द्विविधः । 'लोक-द्विष्टान्' चौर-पारदारिकादीन्, तथा 'रिपूंश्च' शत्रून्, प्रकाशदण्डान् कुर्वीति ॥ १८ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अप्रकाशदण्डार्हनाह, यैरिति । यैः लोकः 'उद्दिजेत' उद्देगं याति, ये च 'खेहलोमात्' खेहाभिलाषात्, 'नृपवल्लभाः' राजप्रियाः । ये च नृपवल्लभा भूत्वा प्रजाः अधिकं 'बाधन्ते' पीडयन्ति, तेषु 'उपांशु' विजने, बधदण्डः प्रवर्तते ॥ १८ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

उपांशुबधस्वरूपमभिधातुमाह, विधेयेति । 'विधेयः' छत्रिभेद्याहत्रि-भेद्य वा । 'उपनिषद्योगैः' अभिचारादिदृष्ट्यादिभिः, शस्त्रेण' गूढप्रयुक्ता-

युधेन, 'उद्धर्तनेन' विलेपनविशेषेण, 'तथा' तेन प्रकारेण, 'उपांशु' विजने, 'दण्डं' बधरूपं 'नयेत्' प्रयुज्ज्यात्, 'यथा' येन प्रकारेण, अन्यः 'न विभावयेत्' न जानीयात् ॥ १८ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

यत्र दण्डो न प्रयोज्यस्तदाह । ब्राह्मण इति । 'विद्वान्' धीमान्, 'धर्म्मो-
ग्निनीषया' धर्म्मं उन्नतिं नेतुमिच्छया, 'ब्राह्मणे जातिमात्रेपि' जात्या ब्राह्मण-
मात्रेपि, 'अन्यजेपि' नीचजातादपि, 'धार्म्मिके' धर्म्माचरणशाले, बधरूपं
दण्डं 'न आदिशेत्' न प्रयुज्ज्यात् ॥ १८ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

उपांशुप्रकारमभिधातुमाह, उपेक्षयेति । 'येषु' दण्डेषु, 'उपांशु' प्रश-
स्यते' उपांशुबधो युज्यते । ते 'उपेक्षया' औदासीन्येन, 'हन्तव्याः' विनाश-
यितव्याः । 'निपुणः' नीतिज्ञः, 'प्रत्यक्षं' साक्षात्, 'उपेक्षां' औदासीन्यं,
'परिवर्जयेत्', त्यजेत्, साक्षात् अन्यैर्हन्यमाना अनुयाह्या इति भावः ।
प्रत्यक्षोपेक्षया तु शङ्कनीयः स्यात् ॥ १८ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

कया रीत्या साम प्रयोक्तव्यमित्याह, प्रविशन्निषेति । 'चेतांसि' अन्तः-
करणानि, 'प्रविशन्निव', 'दृष्ट्या' दर्शनेन, 'सामु' सम्यक्, 'पिबन्निव' अत्या-
दरेण पशन्निव, 'खवत्' चरत्, 'अमृतमिव' सुधेव, 'प्रियं वचः' 'साम'
प्रियवाक्यरूपं साम, 'प्रयुञ्जीत', विजिगीषुरिति शेषः । 'दृष्ट्या' इत्यत्र
दृष्टेति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १८ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

साम्नोलक्षणमाह, वागिति । 'अनुदेगजननो वाक्' चित्तक्षोभाजननी
वाक्, 'साम', इति 'परिकीर्त्तते' उच्यते । तत् साम यदा 'सत्वं' यद्यार्थं,
तदा सामाख्यं सूत्रतमुच्यते । यदा 'प्रियं' प्रीतिजनकं, तदा सामाख्यं क्लोत्र-
मुच्यते ॥ १८ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

साम्नः प्रकारान्तरमाह, आत्मन इति । आदौ 'समीहितं' शत्रुचेष्टितं,
कार्यमिति यावत्, 'आत्मनः' स्वस्य, 'दिग्धमिव' कार्यमिव, 'कुर्वन्' सूचयन्,
'दद्यात्' गच्छेत्, निजकार्यमिव शत्रुकार्येषु प्रयत्नं प्रदर्शयेदिति भावः ।
पश्चात् विजिगीषुः 'अनुपलक्षितः' अप्रकटितः सन्, 'पर्वतान्' पर्वतसदृश-
दुर्भेद्यान्, 'शत्रून्' रिपून्, 'जलवत्' जलमिव, 'भिन्द्वात्' भेदं प्रापयेत् ॥
१८ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

सामां गुणमाह, क्षीरेति । 'अमरदानवैः' देवासुरैः, 'फलाय' अमृता-
दिरूपफलप्राप्तौ, 'साम्ना' उक्तलक्षणोऽपि प्रियवचनेन, 'क्षीराब्धिः' क्षीरसमुद्रः,
'मथितः' चालोद्धितः । सामप्रद्वेषे दोषमाह निजधिरिति । 'सामप्रद्वेषिणः'
सामावज्ञायिनः, 'धार्तराष्ट्रान्' दुर्योधनादीन्, 'अधिरात्' शीघ्रं, 'निजधिरै'
विनाशितवन्तः, पाण्डवा इति शेषः ॥ १८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

दानमाहात्म्यमाह, दारुणमिति । 'विद्वान्' नीतिनिपुणः, 'दारुण' उपा-
याप्तरेणाप्रतिविधेयं, 'विग्रह' विरोधं, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति इन्द्रेति, 'इन्द्रः' देवराजः, 'अपचारे' मारुतोच्चा-
टन-विद्वेषणादिभिः देवानामुपद्रवे, मृतदैत्यसंजीवनादिभिः कृतमहापकारे
च 'शुक्रस्य दानेन,' 'शमं' शान्तिं 'ईयिवान्' प्राप्तः । 'शमं' इत्यत्र
'समं' इति इत्यसकारादिः पाठः मृदितपुस्तके वर्त्तते स न समीचीनः ॥
१८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

अपराधेनेति । 'दुहितुः' दानवेन्द्रस्य वृषपर्वाणः सुतायाः शर्मिष्ठाभि
धायाः, 'अपराधेन' कूपनिक्षेपणरूपदोषेण, 'भृगुनन्दने' शुक्राचार्ये,
'कुपिते' खदुहितुर्देवयान्याः कूपनिक्षेपजनितक्रोधयुक्ते, सति 'वृषपर्वा',
'दानवेन्द्रः' असुरराजः, 'प्रदानेन' खदुहितुः शर्मिष्ठायाः देवयानीशुश्रूषार्थ-
समर्पणेन, 'सुखी अभवत्' । तद्यथा वृषपर्वासुतायाः शर्मिष्ठायाः शुक्र-
दुहितुर्देवयान्याश्च परस्परं संजाते कलहे शर्मिष्ठाया देवयानी कूपे
निक्षिप्ता एतदपराधेन भृगुनन्दनेन वृषपर्वाणः मन्त्रित्वं परित्यक्तं इति
वृषपर्वाणा स्वसुतां देवयान्यै दासीं दत्त्वा भृगुनन्दनः अनुग्राहितः इति
पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । १८ स० । २० श्लो० ॥ २० ॥

उपगम्येति । 'शान्तिमिच्छता' आत्मनोऽभ्युदयमिच्छता, जनेनेति शेषः ।
'बलिने' अधिकबलयुक्ताय, 'उपगम्यापि' समीपं गत्वापि, 'दातव्यं' ।
'गान्धार्याः' सुबलतनयायाः, अपत्यमिति शेषः । दुर्योधनः 'अप्रयच्छन्'
पश्चापि यामान् अददत्, 'समूल एव' मूलसहित एव, 'क्षयं' विनाशं,
'गता' प्राप्तः । १८ स० । २१ श्लो० ॥ २१ ॥

भेदप्रयोगमभिधातुमाह । किञ्चिदिति । 'किञ्चित्' स्वल्पं प्रयच्छन्, ददत्, अधिकदानेन शत्रुद्विगुणयेति शेषः । 'भूयस्या' लृष्णया परिशो-
भयन्' बद्धतरां आशां जनयन् । 'उभयवेतनैः' विजिगीषु-यातथोभयपक्ष-
वेतनयाद्विभिः चरैः, 'प्रविश्य' अन्तरङ्गतां गत्वा, 'चतुर्विधान्' चतुः-
प्रकारान् क्रुद्ध-लुब्ध-भीतावमानितानिति यावत् । 'भेद्यान्' भेदयोग्यान्,
'भिन्द्यात्' विस्त्रेपयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १८ स० ॥ २२ श्लो० ॥ २२ ॥

एतमेव व्याख्यातुमाह, अलब्धेति । 'लुब्धः' लोभपरतन्त्रः, 'अलब्ध-
स्वपथः' अप्राप्तयेतनः, तथा 'मानी' मानधनः, 'अवमानितः' हतमानः, तथा
'क्रुद्धः' कोपनस्वभावः, 'कस्मात्' कुतश्चित्कारणात्, 'कोपितः' कोपवशतां
नीतः, तथा 'भीतः' भयशीलः, कुतश्चित् कारणात् 'भीधितः' चासितः,
एतान् चतुर्विधान्, 'परपक्षे' परपक्षस्थितान्, 'यथाभिलषितैः कामैः',
'भिन्द्यात्' विस्त्रेपयेत् । 'स्वपक्षे' स्वपक्षस्थितान् लुब्धादीन् चतुर्विधान्,
यथाभिलषितैः कामैः 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥
२३-२४ श्लो० ॥ २३-२४ ॥

युवराजस्य भेदोपायमाह । भेदमिति । 'मन्त्रमात्य-पुरोधसां' 'मन्त्रिणः'
परामर्शदातुः, 'अमात्यस्य' सचिवस्य, 'पुरोधसः' पुरोहितस्य, 'भेदं',
'यत्नेन' प्रयासेन, 'कुर्वीत', विजिगीषुरिति शेषः । तेषां भेदस्य प्रयोजनमाह,
तेष्विति । 'हि' यतः, 'तेषु' मन्त्रमात्य-पुरोधसः, 'भिन्नेषु' भेदं प्राप्तेषु,
'ऊर्जिते' बलवति, 'युवराजे,' 'भेदः', सुकर इति शेषः ॥ १८ स० ॥
२५ श्लो० ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां एकस्मिन् भिन्ने अन्यस्य भेदः सुकर इत्यभिधातुमाह,
अमात्य इति । 'हि' यतः, 'मधीपतेः' राज्ञः, 'अमात्यः युवराजश्च' 'एतौ',
'भुजौ' बाहुभूतौ । 'मन्त्री', 'नेत्रं' चक्षुस्वरूपः । तस्मात् 'अस्मिन्नेकस्मि-
न्नपि' अमात्यादीनां यस्मिन् कस्मिन्नपि, 'भिन्ने' भेदं प्राप्ते, 'तद्विधः'
तत्सदृशः अन्यः, भेदो भवतीति शेषः । १८ स० ॥ २६ श्लो० ॥ २६ ॥

यातव्यस्य कुलस्थितादीनां भेदत्वमभिधातुमाह, सर्वेति । 'भेधावो'

धीमान्, 'सर्वावस्थं हि' सर्वावस्थमेव, 'तत्कुलीनं' 'तस्य' यातव्यस्य, 'कुलीनं' कुलस्थितं, 'विकारयेत्' विकारं प्रापयेत्, 'विहृतस्तु' प्राप्तविकारः पुनः, 'कुलीनः' कुलस्थितः, 'अग्निवत्' अग्निरिव 'स्वयोनिं' 'स्वस्य' आत्मनः, 'यानि' आश्रयं, 'ग्रसते' नाशं प्रापयति, । १८ स० ॥ २७ श्लो० ॥ २७ ॥

तदिति । 'अभ्यन्तरोधितः' यातव्यपुराभ्यन्तरे हतवासः, 'पुमान्' पुरुषः, 'तत्कुलीनेन' यातव्यकुलस्थितेन, 'तुल्यः' सदृशः, 'तस्मात्' कारणात्, 'स्त्रौ' कुलीनाभ्यन्तरोधितपुरुषौ, 'पर' अतिशयं, 'भिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत्, 'आत्मनि' स्वपक्षे, 'एतौ', 'शमं' शान्तिं, 'सन्धयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥ २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तचेति । 'यः' पुरुषः, 'कोपानुग्रहक्षमः' कोपे अनुग्रहे च शक्तः, 'तच' तस्मिन् पुरुषे, 'उपजापः' भेदः, 'कर्त्तव्यः', 'सः' पुरुषः, 'कल्याणः' शुभाकाङ्क्षी, 'शठो वा' धूर्तो वा, 'इति', 'सूक्ष्मया' निर्मलया, 'धिया' बुद्ध्या, 'परीक्ष्यः' परीक्षणीयः ॥ १८ स० ॥ २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कल्याणस्त्विति । 'कल्याणः', शुभाकाङ्क्षी, 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य, 'वचैः' प्रभुवाक्यं, 'सफलं' फलयुक्तं, 'करोति', 'अथ', 'शठः' धूर्तः, 'अर्थोपलिप्सया' धनलाभेच्छया, 'द्वावपि पक्षौ' यातव्य-विजिगीषुपक्षौ, 'चलयति' चाक्षय्ययुक्तौ करोति । यातव्यमन्त्रणां विजिगीषुपक्षे, विजिगीषुमन्त्रणां यातव्यपक्षे च प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरन्यान् भेदानाह । पूर्व्वेति । 'नीचः' कुतश्चिदपराधात् पदक्षुतः, 'कालयापनमाश्रितः' जीविकानिर्वाहार्थं यथाकथञ्चिन्निर्दिष्टवृत्तिकः, 'पूर्व्वसेनापतिः' भूतपूर्व्वसेनाध्यक्षः, तथा 'मिथ्याभिपन्ना' मिथ्यापवादग्रन्थः, राजपुरुष इति श्रेयः । 'श्रीकामः' राज्यलक्ष्मीलोकपः, 'व्याहूयाप्रतिमानितः' व्याङ्गानानन्तरं तिरस्कृतः, एतान् भिन्द्यादिति परेणान्वयः एवमुत्तरत्रापि । १८ स० ॥ ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

राजेति । 'राजद्वेषी' राजविरागी, 'तत्कुलीनः' राजकुलस्थितः, पुरुषः इति श्रेयः । 'यद्य' पुरुषः, 'भूभुजा' राज्ञा, 'दृष्यते' दाय्यास्पदीक्रियते,

‘आहितयवसायः’, गृहीतजीविकोपायः, ‘करनिवेशितः’ निष्करः सक्ती-
शतः, । १८ स० । ३२ श्लो० । ३२ ।

रण्येति । ‘रण्यप्रियः’, युद्धप्रियः, ‘साहसिकः’ अविस्मयकारो, ‘आत्म-
सम्भावितः, आत्मनैव आत्मानं सम्भावयति विद्याशौर्यादिभिः यत्समा-
नोऽन्यो नास्तीति मन्यते यः सः । ‘विच्छिन्नधर्मकामार्थः’ उन्मूलितधर्मादि-
ध्रिवर्गः, अन्यत् स्पष्टं । १८ स० । ३३ श्लो० । ३३ ।

भीत इति । ‘भीतः’ सञ्जातभयः । ‘सुदोषाभिग्रन्तः’, स्वहतापराधेन
सञ्जातत्रासः । ‘हृतवैरोऽभिसान्वितः’ आदौ ‘हृतवैरः’ हृतदेषः, पश्चात्
‘अभिसान्वितः’ हृतसाम्बन्धः । ‘अभिग्रान्वितः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः । ‘अतुल्येन सहादिष्टः’, ‘अतुल्येन’ अयोग्येन, सह ‘आदिष्टः’
कर्मणि नियुक्तः । ‘अतुल्येन सहाशक्तः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न सम्यक् ।
‘तुल्यमानान्निराहृतः’ ‘तुल्यमानात्’ उपयुक्तसम्मानात्, ‘निराहृतः’
प्रत्यादिष्टः, यः यादृक्सम्मानयोग्यः स तादृक्सम्मानवञ्चित इति भावः ।
‘तुल्यमानो निराहृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १८ स० । ३४
श्लो० । ३४ ।

अकारण्येति । ‘अकारणात्’ कारणं विना, ‘निरुद्धः’ हृतनिरोधः,
‘कारणाच्च’ उभयोः तुल्यापराधरूपकारणाच्च, ‘विशेषितः’ हृतविशेष-
दयैकतरः, उभयोः तुल्यापराधे पक्षपातेन एकः सापराधः हृतः अपरं
परित्यक्तश्चेत् तदा यः सापराधः हृतः स भेद्यो भवतीति भावः । अन्यत्
स्पष्टं । १८ स० । ३५ श्लो० । ३५ ।

हृतेति । ‘हृतद्रव्यकलत्रः’ अपहृतधनदारः, ‘महाभोगाभिकाङ्क्षकः’
महाभोगाभिलाषी, ‘परिच्छीणः’ अल्पवित्तः, ‘वह्निर्वन्धुः’ वह्निष्कृतबन्धुः,
‘वह्निर्द्रव्यः’ वह्निष्कृतविषयः, ‘वह्निष्कृतः’ पुरान्निःसारितः । एतत्स्वितयस्य
वह्निर्भावात् मेदात्वं । ‘महाभोगाभिकाङ्क्षितः’, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
तत्र महाभोगे अभिकाङ्क्षितं अभिकाङ्क्षा यस्येति विग्रहः । भावे निष्ठा-
प्रत्ययः । १८ स० । ३६ श्लो० । ३६ ।

इतीति । 'इति' पूर्वोक्ताः, 'भेदाः' भेदाहंः, 'समाख्याताः' कथिताः, 'परस्थितान्' यातथ्यपक्षस्थितान्, एतान् 'भिन्धात्' विशेषयेत् । 'आगतान्' उपजापक्रियया उपस्थितान्, 'कामैः' ये यस्य कामाः तैः, 'पूजयेत्' सम्मानयेत् । 'निजांश्च' स्वपक्षस्थितांश्च, प्रागुक्तभेदान्, 'परिसाधयेत्' प्रश्नं नयेत् । १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

क्रोधादीनामपनयनेन भेदोपायमभिधातुमाह, सामेति । 'साम' ह्यतल्लक्षणं, भेदोपायो भवति । प्रियम्बदे च्युरागोयुक्तः । 'दृष्टानुसन्धानं' भेदानां विषयाभिलासानुसन्धानं भेदोपायो भवति । भेददृष्ट्यायां च्यु-
संहितायां तद्विषयाशाप्रदर्शनेन भेदत्वं सुकरमिति भावः । 'समन्वय-
दर्शनं' क्रोधपूर्वकं भयप्रदर्शनं, भेदोपायः भवति । 'प्रधानं' भेदोपायानां मध्ये
थेष्ठं, 'दानमानश्च' 'दानं' चर्यापणं, 'मानं' गौरवं । 'भेदोपायाः' प्रागुक्त
भेदसाधनानि । १८ स० ॥ ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

भेदविषयमभिधातुमाह, भेदमिति । 'मतिमान्' नीतिज्ञो विजो
गीषुः, 'अप्योयसा' अभ्युदितशक्तिना, 'विगृहीतः' विप्रकृतः, सन् 'भेदं',
'कुर्वीत', । तमेवार्थं दृष्टान्तेन दृश्यति यण्डेति । 'सुरैः' देवैः, 'बलवन्तौ'
अतिप्रबलौ, 'घण्डामर्का' घण्डामर्काभिधानौ, 'भित्त्वा' भेदं प्राप्य, 'परा-
जितौ' । १८ स० ॥ ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

भेदफलमभिधातुमाह, दण्डेनेति । 'अरेः' यातव्यस्य, 'संहतं' मिलितं,
'बलं' सैन्यं, 'भित्त्वा' भेदोपायैः भिन्नं कृत्वा, 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'समा-
हृत्यात्' नाशं प्रापयेत् । 'च्चि' तथाच्चि । 'इव' यथा, 'दण्डदण्णं' दण्डप्रमाणं,
'काष्ठं' इन्धनं, 'विशीर्यते' खण्डशो भवति, तथा 'तत्' सैन्यं, भिन्नं सत्
विशीर्यते । 'दण्डदण्णं' इत्यत्र 'घुणजग्धं' इति पाठे 'घुणजग्धं' घुणाख्येन
कीटविशेषेण, 'जग्धं' भक्षितं, इत्यर्थः । १८ स० ॥ ४० श्लो० ॥ ४० ॥

दण्डप्रयोगकालमभिधातुमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-देश-कालेस्तु'
'उत्साहः' कर्तव्यार्थेषु खेयान् प्रयत्नः, 'देशः' युद्धोपयोगि स्थानं, 'कालः'
अनुकूलसमयः, शस्त्रकाल इति यावत् । एतैः 'संयुक्तः' समन्वितः, 'सप्तदशाय

वान्' उत्पद्यसहकारिसम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः। 'युधिष्ठिर इव', 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'धरोन्' शत्रून्, 'यन्त' विनाशं, 'नयेत्' प्रापयेत्। उत्साहेत्यादिविशेषणद्वयं युधिष्ठिरपि योज्यं। युधिष्ठिरपक्षे 'सप्तहायवान्' इत्यस्य वासुदेवादिसहायसम्पन्न इत्यर्थः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

आत्मन इति। 'आत्मनः' स्वस्य, 'शक्तिं' उत्साहशक्तिं, 'उद्दीप्त्य' समीक्ष्य, 'सत्त्वसम्पन्नः' उत्साहशक्तिसम्पन्नः। 'अधिकमपि' अधिकबलशालिनमपि शत्रून् 'दण्ड', 'नयेत्' प्रापयेत्। तमेवार्थं दृष्टान्तेन दण्डमिति, एकाकीति 'एकाकी' प्रमुशक्तिरहितः, 'रामः' परशुरामः, 'पुरा' पूर्वं, 'क्षत्रं' क्षत्रियकुलं, 'अवधीत्' एकविंशतिवारं विनाशितवान्। 'दण्डमप्यधिकं' इत्यत्र 'दण्डमभ्यधिकं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इदानीं विषयविभागेनोपायानां प्रयोगमभिधातुं सामप्रयोगविषयानेव तावदाह, अलसमिति। 'अलसं' निरुत्साहं, 'चिक्रमे' युद्धादौ, 'श्रान्तं' निर्व्विघ्नं, 'श्रान्तमितिपाठे' निर्यापारमित्यर्थः। 'विहितोपायचेष्टितं' 'विहिताः', 'उपायाः' सामादयः, 'चेष्टितं' शरीरव्यापारो येन तं। 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' 'क्षयः' सैन्यादिविनाशः, 'व्ययः' अर्थनाशः, 'प्रवासः' युद्धार्थं चिर-प्रीधितं, यतैः 'सन्तप्तं' प्राप्तविरागं, 'परिविद्रुतं' संयामं त्यक्त्वा पलायितं, 'भीतं' प्रतापादेव चम्तं, 'मूर्खं' अविज्ञातनीतिशास्त्रं, 'धार्मिकं' प्राण-हिंसामीतं, 'दुर्जनं' दोषयुक्तं, 'पशुं' पशुकल्पं, 'मैत्रीप्रधानं' स्वभावत एव हतवैरं, 'कल्याणबुद्धिं' सर्वत्राहितबुद्धिरहितं, एतान् 'सान्त्वेन' हत-लक्षणेन सामविशेषेण, 'साधयेत्' प्रशमं नयेत्। विनोपक्षयं सुख-साध्यत्वात्तेषामिति भावः। 'क्षय-व्यय-प्रसारैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठात् 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' इति हस्तलिखितपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४३-४४ श्लो० ॥ ४३-४४ ॥

दानोपायसाध्यानभिधातुमाह, क्षुब्धमिति। 'क्षुब्धं' अर्थगृभुं, 'क्षीणं' हीनकोर्यं, 'अन्योन्यशब्दयोद्भिन्नान्' परस्परशब्दया उद्भिन्नान्, 'दण्डस्य

कारणात्' सपक्षे विपक्षे च धनुचितदण्डकारणात्, 'दुष्टान्' जातवैरान्,
'दानेन' धर्यदानेन, 'वश' स्वायत्ततां, 'द्यानयेत्' ॥ १८ स० ॥ ४५
श्लो० ॥ ४५ ॥

साम-दानोभयसाध्यानाह, पुत्रेति । 'पुत्रान् भाट्टन् बन्धून्', 'सामार्थेन
च' 'साम्ना' कृतसत्त्वमेन, 'धर्मेण' धनेन, दानेनेति यावत् । 'एतैः' पुत्रा-
दिभिः, 'सदृशः' तुल्यः, 'कञ्' कारिपुः, 'लोके' जगति, वर्त्तते इति शेषः ।
न क्लेपीति भावः । 'अपिः' सम्भावनायां । पुत्रादिः केनचित् कारणेन जात-
वैरः चेत् तदा अवश्यम्भावी पराजय इति भावः । 'सामार्थेन च' इत्यत्र
'सामर्थेन च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४६
श्लो० ॥ ४६ ॥

सामेति । 'देवात्' अकस्मात्, 'प्रम्वलितेषु' प्राप्तविकारेषु, 'एतेषु'
पुत्रादिषु, 'अपि' निश्चितं, 'साम' उक्तसत्त्वमे प्रियवचनं, 'प्रयुञ्जीत', अन्यथा
एते 'स्पर्द्धाशीलनिबन्धनात्' स्पर्द्धास्रभावकारणात्, 'दुष्करां' दुरपनेयां,
'विकृतिं' वैहेप्यं, 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । 'दुष्करं' इत्यत्र 'दुष्करां', 'विकृति'
इत्यत्र च 'विकृतिं' इत्येवपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

नीतिशिक्षोपयोगिनः आचार्यग्य सत्त्वमाह, कुलमिति । 'कुलं' सहशः,
'शीलं' सत्त्वभावः, 'दया' निरुपधिपरदुःखप्रहरणेष्ट्या, 'दानं' वदान्यता,
'धर्मैः' पुण्यकर्मनुष्ठानं, 'सत्यं' ऋतवाक्यं, 'कृतज्ञता' उपकाराङ्गीकारः,
'अदोहः' अनिष्टचिन्ताराहित्यं, 'इत्येतस्' सर्वं, 'येषु' पुरुषेषु, वर्तते इति
शेषः । 'तान्', 'आचार्यान्' उपदेशगुरुन्, 'प्रचक्षते' वदन्ति ॥ १८ स० ॥
४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

दानभेदोभयसाध्यान् अभिधातुमाह, पौरैरिति । 'दण्डसम्यक्' दण्डप्रधानः,
'दान-भेदविघ्नक्षयः' दान-भेदप्रयोगनिपुणः, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः,
'पौरजानपदांश्च' 'पौरान्' पुरवासिनः, 'जानपदान्' जनपदवासिनश्च,
'दान-भेदाभ्यां', 'साधयेत्' वशमागयेत् ॥ १८ स० ॥ ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

अपराद्धेति । 'सुखिग्धान्' कोमलान्तःकरयान्, 'अपराद्धान्' कृताप-

राधान्, 'खेहोक्त्या' खेहवचनेन, 'मानदानतः' सम्मानपूर्वकार्यदानतः, 'सा-
धयेत्' वशमानयेत्, 'अपराम्' स्वाधेतरेण, 'यथायोगेन' यत्र यः प्रजिघृषति
तत्र तादृशोपायावलम्बनेन, 'भदे-दृडाभ्यां', 'साधयेत्' ॥ १८ स० ॥ ५०
श्लो० ॥ ५० ॥

मानुषीं मायां दर्शयन्नाह, देवतेति । 'देवताप्रतिमान्मसुधिरान्तर्गतै-
र्नरैः' देवताप्रतिमूर्ति-स्तम्भ-विवराभ्यन्तरगतैर्भुजैः, लोका विस्मिताः क्रियन्ते
इति शेषः । इत्थं यत् विस्मापनं सा माया इति भावः । 'स्त्रीवस्त्रसंवीतः
पुमान्' स्त्रीवेशधारी पुरुषः, 'निशि' रात्रौ, 'अद्भुतदर्शनश्च' आश्चर्य-
दर्शनश्च, 'वेतालानां पिशाचानां देवानाश्च', 'सरूपता' तुल्यरूपता, 'इत्या-
दिमाया मानुषी विज्ञेया', 'मानुषश्चरन्' मानुषः तथा मायया चरन् सन्,
लोकान् विस्मापयतीति शेषः । 'सरूपता' इति 'मानुषैश्चरन्' इति च
मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ५१-५२ श्लो० ॥ ५१-५२ ॥

कामत इति । 'कामतः' खेच्छ्या, 'रूपधारित्वं' यस्य कस्यचित् रूप-
धारणं, 'शस्त्रास्त्राभ्याम्बुवर्षणं' मायया शस्त्रास्त्रपाषाणजलानां वर्षणं, 'तमो-
निलीनता' मायया अन्यकारं प्रसार्य तत्र लयः । अन्यत् स्पष्टम् ॥
१८ स० ॥ ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

मायाया उदाहरणमाह, जघानेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

उपेक्षाकक्षयमाह, अन्यथाय इति । 'अन्याये' न्यायविरुद्धे कार्ये, 'असने'
कामजे कोपजे च दोषे, 'युद्धे च', 'प्रवृत्तस्य' प्रवृत्तिमतः, 'अनिवारणं'
अप्रतिषेधः, उपेक्षा । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

उपेक्षाया उदाहरणमाह, अकार्ये इत्यादि श्लोकद्वयेन । श्लोकद्वयं स्पष्टं ॥
१८ स० ॥ ५६-५७ श्लो० ॥ ५६-५७ ॥

इन्द्रजालकक्षयमाह, भेषेत्यादिश्लोकद्वयेन । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'इन्द्र-
जालं' इन्द्रजालिकविद्यां, 'द्विघतः' यातव्यस्य, 'भीत्यर्थं' चासाधं, 'उपकल्प-
येत्' प्रदर्शयेत् । अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ५८-५९ श्लो० ५८-५९ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । अर्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥
दानातिरिक्तोपायप्रयोगस्य दानपूर्वकत्वेनैव साफल्यं दानापूर्वकत्वेन वैफ-
ल्यञ्चाह, सामभेदावित्यादिलोकद्वयेन । अर्थः प्रतीतः ॥ १८ स० ॥ ६१-६२
श्लो० ॥ ६१-६२ ॥

उपायावलम्बने दोषमाह, इत्येति । 'नयञ्ज' नीतिज्ञः, 'शत्रुबले'
यातय्यबले, 'निजबले वा' श्वकीयबले च, 'इत्याद्युपायान्' प्रागुक्तान् सामा-
दोन्, निपुणं यथा स्यात् तथा 'विनिक्षिपेत्' प्रयुञ्ज्यात् । 'निरभ्युपायः'
उपायविहीनः, विजिगीषुरिति शेषः । 'विचेष्टमानः' चिन्तयति, 'नियत'
सदा, 'प्रयाणं' गमनं, 'अभ्युपैति' प्राप्नोति । यथा चिन्तः सयत्नोपि गच्छन्
अभीष्टफलं न प्राप्नोति तथा उपायविहीनो विजिगीषुः युद्धयात्रादिकं
कुर्वन्मपि विजयफलं न प्राप्नोति इति भावः ॥ १८ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

अथश्लेति । 'विपश्चितां' नीतिपण्डितानां, 'उपायसन्दंशबलेन' 'उपायाः'
सामादयः, तत्र 'सन्दंशः' लोचकारोपकरणं, स एव 'बलं', तेन 'सम्पदः'
विभूतयः, 'यवश्लं', 'यश' स्थायकतां, 'आयान्ति' प्राप्तवन्ति, यथा संदंशेन
सुवर्णदिकं बलादाहृत्य बशीक्रियते, तथोपायसन्दंशबलेन सम्पदः वशी-
क्रियन्त इति भावः । 'हि' यस्मात्, 'राज्ञां' विजिगीषूणां, 'उदारं' उत्-
लष्टं, 'विधिवत्' यथाशास्त्रं, 'प्रयोजितं' छतप्रयोगं, 'फलं' उपायजातं,
'कश्चित्' स्थलविशेषे, 'अर्थसिद्धये' कार्यसाधनाय, 'भवति' । 'उपाय-
सन्दंशबलेन' इत्यत्र 'उपायसन्दंशबलेन' इति, 'भवत्युदारं' विधिवत् प्रयो-
जितं इत्यत्र 'भवत्युदारा विधिवत् प्रयोज्यते' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो
न समीचीनः । 'पुत्रान्' भाट्युखेत्यादयः 'इत्याद्युपायान्निपुणमित्यन्ताः' श्लोका
हस्तलिखितपुस्तके न सन्ति ॥ १८ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरूपेणानुसारिणां

अष्टादशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ।

अथोनविंशः सर्गः ॥

सुद्रितपुस्तकानुसारेणाष्टादशः सर्गः ।

चतुर्थीपायकालमभिधातुमाह, सामेति । 'समादीनां' उक्तलक्षणानां, 'त्रयाणामुपायानां', 'नये' प्रयोगे, 'विपले' निष्पले, सति, 'नयसम्पन्नः' नीतिमान्, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः, विजिगीषुरिति श्रेयः । 'दण्डेषु' कृतापरार्थेषु, 'नयं' नीतिशास्त्रोक्तं, 'दण्डं', 'विनयेत्' प्रयुञ्जीत ॥ १६, स० १ श्लो० ॥ १ ॥

दण्डोऽत्र यातयलक्षणोऽरिः तं प्रति दण्डप्रणयनं संयामाख्यमभिधातुं पूर्वविधेयं तावदाह, देवेति । यातयलक्षणोपेते दण्डे शत्रौ संयामकर्तृ-
कामो विजिगीषुः, 'देवान्' इष्टान्, 'विप्रांश्च' ब्राह्मणांश्च, 'व्यभर्त्स' सम्पूज्य, 'प्रशस्तयश्चतारकं' 'प्रशस्ताः' धनुकूलाः, 'गृहाः', 'तारकाश्च' नक्षत्राणि च, यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा । 'यद्विधं' वक्ष्यमाणलक्षणं घट-
प्रकारं, 'बलं' सैन्यं, 'द्युह्य' रचनाविशेषेण रचयित्वा, 'द्विषन्' यातयस्य, 'अभिमुखं' सम्मुखं, 'व्रजेत्' गच्छेत् ॥ १६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

बलस्वरूपं गुरुलाघवज्ञाभिधातुमाह, मौलमिति । मूले भवं मूलभूतपुरुष-
सम्बन्धादागतं वा 'मौलं' । भरनेणोपगृहीतं 'भृतं' । 'श्रेणि' सङ्घ-
धर्मेण व्यवस्थितं, कुविन्दपट्टिकाकारसमूहः । 'सहद्वलं' साहाय्यागतं मित्र-
बलं, 'द्विषद्वलं' दण्डोपादानं शत्रुबलं, 'आटविकबलं' स्वमण्डलाटवीभोक्तृ-
बलं । 'बलानां' उद्दिष्टानां षड्विधसैन्यानां मध्ये, 'पूर्वं पूर्वं' प्रथमं प्रथमं,
'गरीयः' गुणैरधिकं, बलानां मध्ये भृतात् मौलं, श्रेणिवलात् भृतं गरीय
इति सर्वत्र योव्यम् । 'व्यसनं तथा' पूर्वस्मिन् जायमानं व्यसनं गुणप्राप्ति-
लाभ्यादिकं व्यसनञ्च, 'गरीयः' । एतत्श्लोकावधि सर्वत्र 'भृत'पाठस्याने
सुद्रितपुस्तके 'भृतेति' पाठो न सम्यक् । अयमेव श्लोकः द्वितीयः, हस्तलि-
खितपुस्तके तथैव दृश्यते । सुद्रितपुस्तके यदस्य चतुर्थत्वं तन्न समीचीनं ।
१६ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, सत्कारेति । 'सत्कारात्' पिढ-पैतामहसम्बन्धेन सत्कारार्हत्वात् । 'अनुरागात्' परिचयादनुरक्तत्वात् । 'सहसङ्गधना-सनात्' सहासापसमीपोपवेशनात् । 'नित्यं तद्भावभावित्वात्' सहस्रजि-द्वयत्वात् । 'मौलं', 'भृतबलात्', 'गुरु' गुणाधिकमित्यर्थः । 'सहसङ्गधना-सनात्' इत्यत्र 'सह सङ्गटनाशनादिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सङ्गतः, श्लोकोयं चतुर्थः हस्तलिखितपुस्तके तथैव दृश्यते मुद्रितपुस्तके यदस्य द्वि-यत्वं तत् न सङ्गतं ॥ १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

सन्निष्कृतयेति । 'नित्यं सन्निष्कृतयेति' नियतं समीपावस्थिततया, 'क्षिप्तोत्थानतया' पतितोत्थापकतया, 'हृत्सेख' जीविकायाश्च, 'स्वाम्यधीन-त्वात्' स्वाम्यायत्तत्वात्, 'भृत' उक्तलक्षणं भृतबलं, 'श्रेणिवलात्', 'गुरु' गुणाधिकं । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं । श्लोकार्द्धन्तु 'सन्निष्कृतयेति नित्यं क्षिप्तोत्थानतया तथा' इति । अतएव इतः प्रभृति श्लोका न यथा नियमेनाद्विताः ॥ १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

गुल्येति । 'गुल्यसंहर्षणामर्षात्' समसुखदुःखत्वात्, 'सिद्धिनाभात्' 'सिद्धौ' विजये, सत्यां 'लाभात्' गुल्यलाभात्, 'जानपदत्वाच्च' एकजनपदवासित्वाच्च, 'मैत्राहलात्', 'श्रेणिवलं', 'गुरु' । 'सिद्धिनाभादित्यत्र 'सिद्धिनाभादि-त्यर्थं मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सङ्घातेति । 'सङ्घातदेशकालत्वात्' निर्गमितदेशकालत्वात्, 'तथा', 'एका-र्थोपगमात्' एकार्थलाभप्रयत्नात्, 'स्नेहनयोगाच्च' अनुरागसम्पर्काच्च, 'शचो-बलात्', 'मित्रबलं', 'गुरु', 'बलात् स्नेहनयोगाच्च' इत्यत्र 'बलादमत्त-योगाच्चेत्यर्थं मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

प्रकृत्येति । यतः 'धारण्यकतया' धारण्यवासितया, 'घाटविकाः', 'प्रकृत्या' स्वभावेन, 'अधार्मिका' पापमतयः, 'हृत्थाः' अर्थसौलुषाः, 'अनार्याः' अग-दाचाराः, 'सत्यमेदिनः' असत्यप्रतिज्ञाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'तेभ्यः' घाट-विकेभ्यः, 'शत्रुबलं' 'गुरु' ॥ १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

शत्रुबलं घाटविकबलञ्च, यातश्चविषयविशोपाद्ये भवतीत्याह, उभय-

मिति । 'कालापेक्षायवस्थित' 'कालस्य' समयविशेषस्य, 'अपेक्षया' अनु-
 रोधेन, 'यवस्थित' कृतावस्थानं, 'उभयं' शङ्खबलं चाटविकबलञ्च, 'तद्विलो-
 पार्थं,' 'तस्य' यातव्यस्य, 'विलोपार्थं' प्रभुशक्तिक्षयार्थं, भवतीति शेषः ।
 'विलोपे' प्रभुशक्तिक्षये, 'यसने च' विपदि च, यातव्यस्येति शेषः । 'यस्य'
 विजिगीषोः, 'अरिजयः', 'ध्रुवः' निश्चितः । 'विलोपे यसने चैव' इत्यत्र
 'विलोपयसने चैवेति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सावधानो विजिगीषुः उपजापं विघटयेदित्याह, उपजापेति । 'आभ्यां'
 द्विघटाटविकबलाभ्यां, 'उपजापकृतात्' भेदकृतात्, 'भयात्', 'विशेषतः'
 विशेषेण, 'त्रस्येत्' त्रासं प्राप्नुयात्, विजिगीषुरिति शेषः । विजिगीषुः
 स्वपत्नीयाभ्यां द्विघटाटविकबलाभ्यां कृतं उपजापं विघटयेदिति भावः ।
 'परस्य वा' यातव्यस्यैव, 'उपजपेत्' द्विघटलं चाटविकबलञ्च भेदं प्रापयेत् ।
 'उपजापात्' यातव्यपत्नीयद्विघटाटविकबलभेदात्, 'जयः', 'ध्रुवः' निश्चितः ।
 'भयादाभ्यां' इत्यत्र 'भयादभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स०
 १० श्लो० ॥ १० ॥

यद्वलं यस्मिन् समये उपादेशं तद्विलोपादानमभिधातुमाह, स्कीतेति ।
 'स्कीतसारानुरक्तेन' 'स्कीतसारिण' अद्विकबलेन, 'अनुरक्तेन' अनुरागा-
 न्वितेन, प्रागुक्तलक्षणेन बलेन, 'उपचितः' यद्विकृतः, 'परः' यातव्यः,
 'क्षयव्ययसद्विष्णुना' 'क्षयः' सुग्धपुरुषक्षयः, 'क्षयः' हिरण्यधान्यापचयः;
 तान् सहते यः तादृशेन । 'तत्तुल्येनैव' परतुल्येनैव, विजिगीषुणेति शेषः ।
 'यातव्यः' संग्रामार्थं गन्तव्यः । यदा यातव्यः यादृशबलेनोपचितः तदा
 विजिगीषुणापि तादृशबलेनोपचितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १६ स० ११
 श्लो० ॥ ११ ॥

प्रकृष्ट इति । 'अध्वनि' यातव्यदेशगमनमार्गं, 'प्रकृष्टे' पर्वताद्यनाहते
 सति । 'काले वा' युद्धयात्रासमये च, 'प्रकृष्टे' युद्धोपयोगिनि, शरदमिह
 इति यावत्, सति । 'सुसमाहृतैः' यथायोग्यसम्मानेन स्वायत्तीकृतैः,
 'मौलैः' प्रागुक्तलक्ष्यैः बलैः सह, 'गच्छेत्' यातव्यदेशं यायात्, विजिगीषु-

रिति शेषः । यतः 'मौलाः', 'दीर्घकालत्वात्' दिग्विजयथापारस्य दीर्घ-
कालसाध्यत्वात्, 'क्षय-व्ययसहिष्णवः' क्षयव्ययसहनशीलाः, भवन्तीति-
शेषः । ॥ १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एखिति । 'एषु', 'वस्तुषु' कार्यादिषु, 'मेधावी' प्राज्ञः, 'भृतादीनि'
भृत-श्रेणि-सृष्टत्-द्विपदाटविकानि पञ्चबलानि, 'विवर्जयेत्' समं न नयेत् ।
यतः 'तेषु' भृतादिषु, 'दीर्घकालाध्वखिन्नेषु' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना च
श्रान्तेषु, सत्सु, 'भेदभयं' उपजापनीतिः, 'भवेत्' रुम्भवेत् ॥ १६ स० ।
१२ श्लो० ॥ १३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बद्धत्वादिति । 'परसैन्यानां' यातव्यसैन्यानां,
'बद्धत्वात्' प्राचुर्यात्, 'दीर्घकालाध्वखिदता' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना
च श्रमात्, 'नित्यप्रवासयानाभ्यां' 'नित्यं' प्रतिदिनं, 'प्रवासः' प्रातिकूल्येन
यासः, 'यानं' गमनं, ताभ्यां, 'भेदः' चित्तविश्लेषः, 'अवश्यं जायते' । सबला-
नामिति शेषः । 'नित्यप्रवासायासाभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठे 'व्यायासः'
अतिप्रयत्नश्च अन्यत् समानं । 'दीर्घकालाध्वखिदतः' इत्यत्र 'दीर्घकालाध्व-
खिदतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

मौलबलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतमिति । 'मे' मम, 'भृत-
बलं' वेतनोपगृहीतं बलं, 'प्रभूतं' बद्धतरं, विद्यत इति शेषः । 'मौल'
'पिष्ट-पितामहसखित्वेनागतं बलं, 'अल्प' न्यूनं, तदपि 'असारवत्' सार-
रहितं, 'अरेः' यातव्यस्य, 'मौलं', 'अल्प', 'विरक्तं' अवनुरक्तञ्च, 'प्रायोऽल्प-
सारवत्' 'प्रायः' बाहुल्येन, 'अल्पसारवत्' क्लोकसारयुक्तं, एवमभते काले
विजिगीषुः मौलबलैः सह यातव्यसमीपं यायादिति वाक्यशेषः ॥ १६ स०
१५ श्लो० ॥ १५ ॥

कूटयुद्धस्य अल्पायाससाध्यत्वमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'रुन्नेण' कूटयुद्धेन, 'योद्धव्यं', यतः 'अल्पायासेन' अल्पपरिश्रमेण, 'जयः'
भवतीति शेषः । 'अल्पः', 'देशः' बलाधिकरणस्यानं, 'अल्पः', 'कालः'
युद्धोपयोगिसमयः, 'अक्षयोदये' बलाविनाशपूर्वकविजयलाभे, 'प्रबभूव'

समर्थो बभूव । घूटयुद्धे तु अधिकसैन्यस्य अधिककालस्य वा नापेक्षणीयत्व-
मिति भावः । 'अल्पोदेशस्तु कालो वा प्रबभूवादयोदये' इत्यत्र 'अन्यो-
देशस्तु कालो वा प्रभूतौ चाक्षय्ययौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ।
१६ स० ॥ १६ श्लो० ॥ १६ ।

भूतबलोपादानकालमभिधातुमाह, श्रान्तेति । 'श्रान्तोपजापविश्वस्तं'
'श्रान्तं' युद्धक्षेत्रादिभिरुपस्क्रियं, 'उपजापविश्वस्तं' 'उपजापेन' विजिगीषु-
क्षतमेदेन, 'विश्वस्तं' आत्मसात्कृतत्वात् विश्वासयोग्यं, 'परस्य सैन्यं'
यातव्यस्य बलं, 'भूतैर्बलैः' वेतनोपगृहीतैर्बलैः सह, यायादिति शेषः ।
'अल्पप्रसारः' 'अल्पः' श्लोकः, 'प्रसारः' र्व्यतः सैन्याभिव्याप्तिर्यस्य स तथा-
भूतः यातव्यः, 'हन्तव्यः' अनायासेन विनाशयितव्यः, 'इत्युपेक्ष्य' इत्युपेक्षां
कृत्वा, भूतैर्बलैर्यायादिति सम्बन्धः । यत्र यातव्यसैन्यं श्रान्तोपजापविश्वस्तं
तत्र यत्र च यातव्यः अल्पप्रसारः तत्रापि भूतैर्बलैर्यायादिति भावः । 'श्रा-
न्तोपजापविश्वस्तं' इत्यत्र 'श्रान्तोपजापाद्विश्वस्तमिति, 'इत्युपेक्ष्य' इत्यत्र
'इत्युपेक्षा' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

श्रेणिवलोपादानकालमभिधातुमाह, स्कीतमिति । 'ऋस्रप्रवासथायामात्'
'ऋस्रात्' अल्पात्, 'प्रवासात्' यातव्यदेशवासात्, 'थायामात्' युद्धक्षेत्रात्,
'स्कीतं' समृद्धं, 'श्रेणिवलं' सङ्घधर्मेण व्यवस्थितं सैन्यं, 'यानवर्त्मनि' प्रयाण-
पथि, 'आघातुं' संस्थापयितुं, 'शक्यं' योग्यं, 'इति' इतिविविध, 'सैन्यं'
श्रेणिवलं, 'समुत्पतेत्' समुपादाय गच्छेदित्यर्थः । 'श्रेणि' इत्यत्र 'त्रीणि' इति
'यानवर्त्मनि' इत्यत्र 'यानवर्त्मनि' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

सुहृद्बलोपादानकालमभिधातुमाह, सुप्रभूतमिति । 'सुप्रभूतं' सुसमृद्धं,
'सुहृत्सैन्यं' मित्रबलं, 'आत्मनि' आत्मकार्यसम्पादने, 'आघातुं' स्थापयितुं,
निर्वैरं कर्तुमिति यावत् । 'शक्यं', 'मन्त्रेण' घूटयुद्धेन, 'अल्पयुद्धं' अल्प-
प्रयाससाध्यं युद्धं, चेत् तदा 'अल्पमेव' श्लोकमेव, 'सुहृत्सैन्यं', 'आत्मनि
आघातुं शक्यं', 'इति' एवम्भूते काले, 'सुहृद्बलैः' मित्रबलैः सह, याया-

इति वाक्यशेषः । यत्र युद्धस्य बद्धप्रयाससाध्यत्वेपि सुहृत्सैन्यस्य सुसम्बद्धत्वं तत्र यत्र सुहृत्सैन्यस्य अल्पत्वेपि मन्त्रेण युद्धस्याल्पत्वं तत्र च सुहृद्बन्धोपादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

मित्रेति । 'मित्रसाधारणे' मित्रस्य आत्मन्त्र समानफलोदये, 'कार्ये' कर्तव्ये, तथा 'मित्रायत्ते' मित्राधीने, 'फलोदये' फलप्राप्तौ, तथा 'अनुयाह्ये च' अनुग्रहयोग्ये मित्रान्तरे च, 'पीड्ये' यातव्ये, 'मित्रेनैवसह', 'व्रजेत्' गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । 'पीड्ये च' इत्यत्र 'प्राशिक्ष्ये' इति मुद्रित-पुस्तकपाठो न साधुः ॥ १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

द्विपदलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतेनेति । 'अश्रूकरबधापेक्षी' 'अभिः' कुक्कुरैः, श्रूकरबधं अपेक्षते यः स इव विजिगीषुः, 'प्रभूतेन' समृद्धेन, 'अरिसैन्येन' द्विपदलोकेन, सह 'महतः' बतवतः, 'रिपून्' शत्रून्, 'प्रेषयेत्' युद्धे नियोजयेत् । 'वा' अथवा, 'नयं वचनं' नीतियुक्तं वाक्यं, 'महता रिपून्', 'नयेत्' प्रापयेत् । यथा चाण्डालाः अभिः श्रूकरान् विनाशयन्ति तथा महन्तः रिपवः अरिसैन्येनैव जंतव्या इति भावः ॥ १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अभ्युत्थितमिति । 'क्रोधमभयात्' अपराधेन प्रभोः क्रोधमभयात्, 'अभ्यासे' निकटे, 'अभ्युत्थितं' उपस्थितं, 'रिपोः' यातव्यस्य, 'बलं' सैन्यं, 'वासयेत्' स्वराज्ये निवासयेत् 'दुर्गकण्टकशोधनैः' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दनैः, 'एनं' रिपुं, 'कर्षयेच्च' आकर्षयेच्च । 'अभ्युत्थितं' इत्यत्र 'अविचिन्तं' इति मुद्रित-पुस्तकपाठः, तादृशपाठे तु उपस्थितक्रियाध्याहारेण 'अविचिन्तं' अविचिन्त-चिन्तं, सत् उपस्थितं इत्यर्थः । 'अभ्यासे तु' इत्यत्र 'अभ्यासेन' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

घाटविकबलोपादानकालमभिधातुमाह, नित्यमिति । 'पण्डितः' नीतिज्ञः, 'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'परदेशप्रवेशे च' यातव्य-जनदेशप्रवेशे च, 'नित्यं' सदा, 'घाटविकं सैन्यं' प्रागुक्तलक्षणं बलं, 'पुरः' अग्रतः, 'कुर्वीत' । मुद्रितपुस्तके 'दुर्गकण्टकशोधने' इत्यत्र 'दुर्गकण्टक-

शोधनैः' इतिपाठः, 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठश्च न समीचीनः ॥ १६ स०
२३ श्लो० ॥ २३ ॥

उपसंहरन्नाह, एतन्मौलादीति । 'एतत्' प्रागुक्तं, 'मौलादिषड्वर्गं'
मौल-भृत-श्रेणि-सह-द्विपदाटविकल्पं षड्विधं बलं, 'पदात्यन्तरथद्विपैः',
'घतुरङ्गबलं' । 'मन्त्र-कोशाभ्यां', 'घडङ्गश्च', 'विदुः' ॥ १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

इतीति । 'बली' महाबलसम्पन्नोविजिगीषुः, 'इत्येतत् षड्विधं बलं',
'यथायोगं' यस्य बलस्य येन बलेन सह योगोयुज्यते तेन बलेन सह तद्वत्
संयोज्य इत्यर्थः । 'सुनिश्चिद्रं' रन्ध्ररहितं, निर्दोषमिति यावत्, यथा
स्यात् तथा 'प्रतियुद्धं' पररघितयूहस्य प्रत्यनीकभूतयूहं विरचय्य, 'प्रति
बलं' परबलं, 'प्रति', 'यायात्' गच्छेत् । 'प्रतिबलमित्यत्र 'व्यायोबलमिति
'मुद्रितपुस्तकपाठः । 'यथायोगं बलं' इत्यत्र 'यथायागबलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

योगेति । 'ऋपः' विजिगीषुः, 'अस्य' प्रागुक्तस्य षड्विधस्य, 'योगं'
स्वकीयेः परकीयेष्वं सह सम्बन्धं, 'सर्वं' अशेषं, 'मन्त्र दिना' गूढपुरुषप्रणि-
धानादिना, 'विजानीयात्' । तथा 'हताहतप्रचारं' सेनाभिः हतमहतं
वा प्रचारं कः कुत्र प्रचरतीति गत्यागत्यादिकं, 'विजानीयात्' । तथा
'सेनापतेरपि' 'सेना' सकलबलसमुदायः, तस्याः पतिः, तस्य हताहतप्रचा-
रादिकं विजानीयादिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

सेनायालक्षणमभिधाय सेनापतेरपि सप्तदशश्लोकपरिकल्पितकुलकेन
लक्षणमभिधातुमाह, कुलोद्गतमिति । 'कुलोद्गतं' विशुद्धोभयकुलोत्पन्नं,
'जानपदं' स्वजनपदभवं, 'मन्त्रज्ञं' पश्चाद्गमन्त्राभिज्ञं, 'मन्त्रिसम्मतं' मन्त्रिणा
अभिमतं, 'यत्नतः', 'दण्डनीतेः' दण्डनीतिशास्त्रस्य, 'प्रयोक्तारं' प्रयोगनिपुणं,
'अध्येतारश्च' अध्ययनशीलश्च एवभूतं जनं 'ध्वजिनीपतिं कुर्वीत' इति परे-
णान्वयः एवमुत्तरत्रापि 'मन्त्रिसम्मतं' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मतमिति' मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सत्त्वेति । 'सत्त्व-शैत्य-क्षमा-स्वैत्य-माधुर्यार्थगुणान्वितं' 'सत्त्वं' बलं, 'शैत्यं'

पराक्रमः, 'क्षमा' सहिष्णुता, 'स्वैर्यं' स्थिरता, 'माधुर्यं' सौन्दर्यं, 'अर्थ-
गुणाः' धैर्यं—गाम्भीर्यादयः, तैः 'अन्वितं' युक्तं । 'प्रभाषात्साहसम्पन्नं'
'प्रभावः' प्रतापः, 'उत्साहः', ताभ्यां 'सम्पन्नं' युक्तं । 'आजीव्यमनुजीविना'
'अनुजीविनां' व्याश्रितानां, 'आजीव्यं' व्याश्रयरूपं ॥ १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

मित्रवन्तमिति ॥ 'मित्रवन्तं' 'मित्रं' सहत्, तत् विद्यते अस्य असी
मित्रवान् तं । 'उदारस्य' विशालवदनं, 'बहुस्रजनबान्धव' बहुवः स्रजना
बान्धवाश्च यस्य च । 'व्यावहारिकं' व्यवहारज्ञं । 'अद्भुतं' महान्तं । 'पौर-
प्रकृतिसङ्गतं' 'पौरा' अग्रान्याः, 'प्रकृतिः' स्वभावः, तथा 'सङ्गतं' युक्तं । अथवा
'पौरप्रकृतिषु' पुरस्थितप्रजासु, 'सङ्गतं' मिलितं ॥ १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

नित्येति । 'नित्याकारणवैराग्यामकर्त्तारं' चिरकालीनाकारणवैरकरणा-
प्रवृत्तं । 'अनादितं' निर्मलं, निर्दोषमिति यावत् । 'अतानुबन्धिकर्माणां'
शास्त्रानुगतकर्मकारिणां । 'बल्पाभिन्नं' अल्पशत्रुं, 'बहुश्रुतं' बहुशास्त्रज्ञं ॥
१६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आरोग्यमिति । 'आरोग्यं' अनामयं, अरोग एव आरोग्यः स्वार्थे षष्ठी-
प्रत्ययः । 'व्यायतं' प्राञ्च्यं । 'शूरं' शौर्यसम्पन्नं । 'त्यागिनं' दातारं । 'कालवे-
दिनं' कालज्ञं । 'कल्याणाकृतिसम्पन्नं' मनासाकारयुक्तं । 'ससम्भाव्यपरा-
क्रमं' स्वानुभवनीयविक्रमं ॥ १६ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

गजान्शेति । 'गजान्श्वरथचय्यासु शिञ्चितं' गजान्श्वरथानां, 'घर्थासु' गतिषु,
'शिञ्चितं' प्राप्तशिञ्चं । 'सुजितश्रमं' पराभूतपरिश्रमं । 'खड्गयुद्ध-नियुद्धेयं'
खड्गयुद्ध-मल्लयुद्धेयं, 'शीघ्रचङ्क्रमणक्षमं' शोध्रपुनःपुनर्भ्रमणशक्तं ॥ १६ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

युद्धभूमीति । 'युद्धभूमिविभागज्ञं' युद्धोपयोगिस्थानविभागविदं,
'सिंहवद्गुणविक्रमं' सिंहवदन्तर्जनिपराक्रमं । 'अदीर्घसूत्रं' अचिरक्रियं,
'निम्नस्रं' 'तन्द्रा' आलस्यं, तद्रहितं, 'अमर्यणं' अपमानासहिष्णुं, 'अनुद्धतं'
अघृष्टं ॥ १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

हस्त्यश्वेति । 'हस्त्यश्व-रथ-शस्त्राणां', 'सम्यग्ग्लक्षणेदिनं' सम्यक्चिह्नं ।

‘घर-स्थिरविवेकज्ञ’ ‘घरस्य’ गमनशीलगुप्तदूतस्य, ‘स्थिरस्य’ निश्चल-
गुप्तदूतस्य ‘विवेकज्ञ’ प्रभेदज्ञ, ‘कृतज्ञ’ उपकाराङ्गीकर्तारं, ‘अनुकम्पक’
दद्यात् ॥ १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

धर्मेति । ‘धर्मैकधर्मसमायोग’ धर्मोपयोगिकधर्मणा ‘समायोगः’ सम्बन्धः,
यस्य तं । ‘कुशलं’ निपुणं, ‘कुशलानुगं’ निपुणानुगामिनं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’
सर्वप्रकारयुद्धक्रियायुक्तं, ‘सर्वयुद्धक्रियोपेतं’ इतिपाठे सकलविशुद्धक्रिया-
न्वितमित्यर्थः । ‘तत्परिकर्मणि’ ‘तस्य’ सर्वप्रकारयुद्धस्य, ‘परिकर्मणि’
प्रमाधनक्रियार्था, ‘शक्तं’ समर्थं ॥ १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

स्वभावेति । ‘अश्व-दन्तिनां’ ‘अश्वानां’ हयानां, ‘नृणां’ सैनिकपुरु-
षाणां, ‘दन्तिनां’ गजानां, ‘स्वभावचित्तज्ञतया यक्तं’ स्वभावं कित्तश्च जानाति
यः तस्य भावः तथा युक्तं । ‘तन्नाम्नाश्चापि’ ‘तेषां’ अश्व-दन्तिनां, ‘नाम्ना-
श्चापि’, ‘वेत्तारं’ ज्ञातारं, ‘तद्विधानोपपादकं’ तेषां अश्वदन्तिनां, ‘वि-
धानं’ नियमः, तस्य ‘उपपादकं’ सम्पादकं ॥ १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

देशेति । ‘देशमाषास्वभावज्ञ’ नानादेशीयभाषास्वभावज्ञानसम्पन्नम् ।
‘लिपिज्ञं’ नानादेशीयलिपिज्ञानसम्पन्नम् । ‘सदृशसृति’ दृढतरस्मरणम् ।
‘निशाप्रचारकुशलं’ रात्रिसञ्चारनिपुणम् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ निमित्तज्ञं,
शुभाशुभचिह्नमिति यावत् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ इत्यत्र ‘कुशलज्ञान-
निश्चितं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु बहूनां मध्ये ‘कुशलस्य’ निपुणस्य, ज्ञान-
युक्तमित्यर्थः ॥ १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

उदयास्तेति । ‘तन्निषेवितं’ ‘तेषां’ दिग्देशमार्गाणां, ‘निषेवितं’ निषे-
वणं यस्य तं । भावे तप्रत्ययः । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

क्षुत्पियासेति । ‘अनाहितभयग्लानिं’ ‘अनाहिता’ अनुत्पन्ना, ‘भयं’
त्रासः, ‘ग्लानिः’ स्नान्तिश्च, यस्य तं । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १६ स० ३९
श्लो० ॥ ३९ ॥

भेत्तारमिति । ‘परसैन्यानां’ यातव्यसैन्यानां, ‘भेत्तारं’ भेदकर्तारं ।
‘दुःसाध्याहितनिश्चयं’ ‘दुःसाध्यस्य’ साधयितुमशक्यस्य, ‘आहितनिश्चयं’

कृतोपायनिश्चयं । 'भयानाक्ष' भयेन पराजितानाक्ष, 'भयानाक्ष' इति पाठे
भीतानाक्ष । 'सम्यग्विष्टम्भलक्षणं' सम्यक्प्रतिरोधकम् ॥ १६ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

अवस्त्वन्देति । 'अवस्त्वन्दस्य' शिविरस्य, 'अभिगोप्तारं' सम्यक्प्रति-
त्तारं । 'वेत्तारं सैन्यकर्म्मणां' सैन्यकर्म्माभिर्घ्नं । 'वेत्तारं' इत्यत्र 'भेत्तारं'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'घरदूतप्रचारश्च' 'घरस्य' गुप्तदूतस्य,
'दूतस्य' सामान्यतोवाचावाहकस्य, 'प्रचारश्च' संचारश्च । 'महारम्भ-
पक्षोपगं' 'महारम्भफल' महता उद्योगेन लब्धव्यं, फलं, 'उपगच्छति'
स्वीकरोति यस्तं । वज्ञायाससाध्यफलप्राप्तावपि कृतोद्योगमिति भावः ॥
१६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

शश्वदिति । 'शश्वत्' सदा, 'संसिद्धकर्म्माणां' संसिद्धं 'कर्म्म' अनुष्ठानं,
यस्य तं । 'सिद्धकर्म्मनिघेवितं' सिद्धं कर्म्म येषां तैः निघेवितं । 'पराभवे-
ष्वनिर्व्विन्नं' 'पराभवेषु' पराजयेषु, 'अनिर्व्विन्नं' निर्व्वेदरहितं, 'परापरेषु'
निर्व्विन्नमिति मुद्रितपुस्तकपाठे तु 'परापरेषु' प्रधानाप्रधानेषु, 'निर्व्विन्नं'
खिन्नं, यथा प्रधानेषु बक्षेषु निर्व्विन्नेषु निर्व्विन्नं तथा अप्रधानेष्वपि बक्षेषु
निर्व्विन्नेषु निर्व्विन्नं इति यावत् । 'श्रीमद्राज्यायतत्परं' 'श्रीमतः' राज्ञः,
विजिगीषोरिति यावत्, 'राज्यार्थं' राज्यरूपविषये, 'तत्परं' व्ययं ॥ १६ स०
४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इत्यादीति । 'इत्यादिजलक्षणेपेतं' प्रागुक्तजलक्षणाकान्तं, 'ध्वजिनीपति'
सेनापतिं, 'कुर्व्वीत' । 'सः' ध्वजिनीपतिः, 'सदा' सर्व्वदा, 'उद्युक्तः' कृतो-
द्योगः, सन्, 'दिवानिर्घ्नं' दिवारात्रं, 'ध्वजिनीं' सेनां, 'गोपयेत्' रक्षेत् ।
'स गोपयेदित्यत्र' 'सङ्गोपयेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ४३ श्लो०
॥ ४३ ॥

नद्यदीति । 'यूद्धीकृतैर्बले' यूद्धरचितैर्बलेः । अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स०
४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

स्त्वन्वावारप्रयाणमभिधातुमाक्ष, नायक इति । जातायेकवचनं । 'नायकः'
सहस्रबलनेता, 'प्रवीरपुरुषावृतः' प्रवीराः पुरुषाः तैरावृतः, सन् । 'प्रवीर-

एतनाहता' इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु प्रकृष्टा वीरा यत्र सा तथा भूतया
 'एतनया' सेनया, ध्याहता; सन् । 'पुरतः' ध्ययतः; 'यायात्' गच्छेत् । 'मध्ये'
 खान्धावारस्य मध्ये, 'कलत्रं' व्यन्तःपुरादिकं, सकल्पपुत्रदारमिति यावत्,
 'स्वामी' विजिगीषुः; 'क्रोधः' धनसमुदायः; 'यद्गुणं', 'प्रशु' असारं, तत्र
 वलं, यायादिति पूर्वैर्यान्वयः । 'प्रशु च यद्गुणं' इत्यत्र 'प्रशु महद्गुण-
 मिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ ४५ ॥

पार्श्वयोरिति । सर्वत्र यायादिति च्यनुसञ्जनीयम् । श्लोकार्थः सुगमः ॥
 १६ स० २६ श्लो० ॥ ४६ ॥

पश्चादिति । 'ह्यतो' निपुणः; 'सेनापतिः' ह्यतलक्षणः पुरुषः; 'सर्वं'
 सकलसैन्यं, 'पुरस्कृत्य' ध्ययेह्यत्य, 'सम्बद्धसैन्यौघः' सम्गम्य्यूहीह्यतसेनास-
 नूहः; तथा 'खिन्नान्' प्राप्तखेदान्, 'शने' मन्दं यथा स्यात् तथा, 'व्याश्रा-
 सयन्' व्याश्रासं प्रापयन्, सन् 'स्वयं', 'पश्चात् यायात्' ॥ १६ स० ४७
 श्लो० ॥ ४७ ॥

प्रयाणकर्ममभिधातुमाह, यायादिति । 'पुरः' ध्ययतः; 'भये' आक्रम-
 णाशङ्कायां, सति, 'मकरेण' वक्ष्यमाणलक्षण्येन, 'महता यूहेन', 'वा' अथवा,
 'उद्धतपक्षेण' बलवत्पक्षानीकेन, 'शनेन' वक्ष्यमाणलक्षण्येन यूहेण, तथा,
 'धीरवक्त्रया' धीरा वक्त्रे सेनामुखे ध्यये इति यावत् यस्याः तथाभूतया,
 'सूच्या' सूच्याकारवक्ष्यमाणलक्षण्य्यूहेन, 'यायात्', इत्यर्थः । 'उद्धतपक्षेण'
 इत्यत्र 'उभयपक्षेण' इति, 'धीरवक्त्रया' इत्यत्र 'धीरवक्त्रया' इति च पाठद्वयं
 न समीचीनं ॥ १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

पश्चाद्भये इति । 'पश्चाद् भये', सति, 'शकटं' शकटाख्यं वक्ष्यमाणलक्षण्यं
 यूहं 'प्रकल्पयेदित्यनेन सम्बन्धः एवं सर्वत्र । 'पार्श्वयोर्भये' सति, 'वक्षसं-
 क्षितं' वक्षाख्यं वक्ष्यमाणलक्षण्यं यूहं, 'सर्वतः' समन्ताद्भये, 'सर्वतोभद्रं'
 वक्ष्यमाणलक्षण्यं यूहं । 'भये यूहमित्यत्र 'भययूहमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न
 समीचीनः ॥ १६ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

. कन्दरेति, 'कन्दराशैलगहननिघ्नगावनसङ्घटे' 'कन्दरा' पर्वतदरी,

‘शैलाः’ पर्वताः, ‘गहनानि’ दुर्गमानि, ‘निसर्गाः’ नद्यः, ‘वनानि’ वृक्षगुल्मादीनि, एतैः ‘सङ्घटे’ सङ्कीर्णैः, ‘दीर्घे’ दूरे, ‘व्यधनि’ प्रयाणमार्गे, ‘परि-
 श्रान्तं’ क्लान्तं, ‘क्षुत्पिपासाहिमक्षमं’ क्षुत्पिपासाहिमैः ‘क्षमः’ क्लान्तिः,
 यस्य तत्, । ‘व्याधि-दुर्भिक्ष-मरकैः, पीडितं’ व्याधयः ज्वरादयः, ‘दुर्भिक्षं’
 देशे भक्ष्याभावः, ‘मरकं’ मारीभयं, एतैः ‘पीडितं’ उपद्रुतं, ‘दस्युविद्रुतं’
 ‘दस्युमिः,’ ‘विद्रुतं’ उत्पीडितं, ‘पङ्क-पांशु जलक्लिन्नं’ ‘पङ्काः’ कर्दमाः, ‘पांशवः’
 रजांसि, ‘जलानि,’ एतैः ‘क्लिन्नं’ समाकुलं, ‘व्यस्यं’ पृथक्भूतं, ‘मुञ्जीकृतं’
 सङ्कीर्णं, ‘प्रसृतं’ निद्रितं, ‘भोजनव्ययं’ भक्षणीत्करणं, ‘अभूमिष्ठं’ युक्तानु-
 पयोगिभूमिस्थितं, ‘व्यसंस्थितं’ विष्टञ्चलं, ‘एवमादिषु,’ ‘व्यसनेषु’ विपत्सु,
 ‘जातेषु,’ ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘स्वसैन्यं’ निजबलं, ‘साधु’ सम्यक्, ‘रक्षेत,’
 ‘परसैन्यञ्च’ शत्रुबलञ्च, ‘घातयेत्’ विनाशयेत् ॥ १६ स० ॥ ५०-५१-५२-५३
 श्लो० ॥ ५०-५१-५२-५३ ॥

कूटयुद्धविकल्पानभिधानुमाह, विशिष्ट इति । ‘विशिष्टो देशकालाभ्यां’
 उत्कृष्टदेशकालावस्थितः, ‘भित्तिरिप्रकृतिः’ ‘भित्ताः’ विशेषिताः, ‘धरेः’
 याज्यस्य, ‘प्रकृतयः’ अमात्यादिरान्याङ्गानि, येन स तथाभूतः, ‘बली’
 उत्कृष्टबलसम्पन्नः, विजिगीषुरितिशेषः । ‘प्रकाशयुद्धं,’ ‘कुर्यात्,’ ‘विपर्यये’
 देशकालवैशिष्ट्याद्यभावे, ‘कूटयुद्धं’ अप्रकाशयुद्धं, ‘कुर्यात्’ ॥ १६ स० ॥
 ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

तेष्विति । ‘तेषु’ अन्तरोक्तेषु, ‘अवस्तान्दकालेषु’ बलव्यसनकालेषु,
 ‘अभूमिष्ठं’ अयोग्यभूमिस्थितं, ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘परं’ शत्रुं, ‘हन्यात्’
 कूटयुद्धेन विनाशयेत् । ‘सभूमिष्ठं’ योग्यभूमिस्थितं, ‘परं,’ ‘तद्भूमौ चोप-
 जापतः’ ‘तस्य’ यातव्यस्य, ‘भूमौ’ अनुकूलभूमौ, ‘उपजापतः’ प्रकृतिभेदतः,
 हन्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । ‘अभूमिष्ठं सभूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः’ इत्यत्र
 ‘अभूमिष्ठं स भूमिष्ठः सभूमौ चोपजायते’ इति मुद्रितमुस्तकपाठो न
 समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

प्रकृतीति । ‘प्रकृतिप्रगृह्यणं’ ‘प्रकृतेः’ रान्याङ्गस्य, ‘प्रगृहेण’ व्याक-

मणेन, 'व्यहृष्ट' क्षुब्धं । 'स्पर्शैः' गुप्तघरैः । 'स्पर्शैः' इत्यत्र 'स्पर्शैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स० ॥ ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अद्यतः, योजुं 'दर्शनं,' 'दत्त्वा' स्वल्पैर्दत्त्वा, 'तल्लक्षकतनिश्चयं' येन विजिगीषुबलेन दर्शनं दत्तं तल्लक्षकतो निश्चयो येन यातयेन तं । 'प्रवीरेण' प्रकृष्टवीरान्वितेन, 'विगिना' वेगवता, 'बलेन' सैन्येन, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'उत्पात्य' व्याक्रम्य, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'पुरस्तात्' इत्यत्र 'पुरस्तु' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'तल्लक्षकतनिश्चयं' इत्यत्र तल्लक्षकतनिश्चयात्' इति, 'उत्पात्य' इत्यत्र 'उत्पद्य' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'प्रवीरेण' इत्यत्र 'सवीरेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ॥ ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

पश्चादिति । 'वा' अथवा, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'संकुलीकृत्य' ममाकुलं कृत्वा, अरिसैन्यमिति शेषः । 'पूर्वतः' अद्यतः, 'सारेण' बलेन, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'व्याभ्यां प्रागुक्तपश्चादयाताभ्यां,' 'कूटयोधने,' 'पार्श्वभिधातौ,' 'व्याख्यातौ' कथितौ ॥ १६ स० ॥ ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अद्यतः, 'विषमे' दुर्गमे, 'देशे,' 'विगवीन् विजिगीषुः,' 'पश्चाद् हन्यात्' । 'पश्चाद् विषमे,' 'पुरः' अद्यतः, 'हन्यात्,' 'एवमेव तु पार्श्वयोः' वामतो विषमे, दक्षिणतो हन्यात् । दक्षिणतो विषमे, वामतो हन्यादित्यर्थः । मुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य शेषार्द्धस्थाने श्लोकान्तरस्य शेषार्द्धं मुद्रितं । शेषार्द्धन्तु "पुरःपश्चाच्च विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः" इति ॥ १६ स० ॥ ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

"प्रथमं योधयित्वा वा हृष्टमैत्राटवीबलैः । श्रान्तं सन्तं निराक्रन्दं हन्याद-
श्रान्तवाहनः" इति । 'प्रथमं' पूर्वमेव, 'हृष्टमैत्राटवीबलैः,' 'योधयित्वा' युद्धं कारयित्वा, 'श्रान्तं' प्राप्तश्रमं, 'सन्तं' भवन्तं, 'निराक्रन्दं' मित्रबल-
रहितं शत्रुमिति शेषः । 'अश्रान्तवाहनः,' सन् 'हन्यात्' ।
मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥ ६० श्लो०

"हृष्टमित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवा

व्यापाश्रयः" इति । 'हृष्टामिष्वलैः', 'कारणभूतैः', 'भङ्गं दत्त्वा', 'प्रयत्नवान्',
विजिगीषुरिति शेषः । 'जितमेवेति विश्वस्तं शत्रुं', 'व्यापाश्रयः' वनादि-
च्छन्नः, सन्, 'हन्यात्' । अथमपि श्लोकः मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥
६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

स्कन्धावारेति । 'अप्रमत्तः' सावधानो विजिगीषुः, 'स्कन्धावार-पुर-ग्राम-
सख्यसार्धत्रजादिषु', 'विशोभ्य' शोभं प्रापथ्य, 'परानीकं' शत्रुसैन्यं, 'विना-
शयेत्' । 'स्कन्धावार-पुर-ग्राम-सख्यसार्ध-त्रजादिषु' इत्यत्र 'स्कन्धावार-
पुर-ग्राममास्यमानं त्रजादिषु' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥
६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

फल्गुसैन्येति । 'सारवद्भलं', सारयुक्तं स्वसैन्यं, 'फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं' असार-
सैन्यवेष्टितं, 'कृत्वा', 'तद्विज्ञोपे' फल्गुबलविनाशे, 'समासक्तं' व्याप्तं,
अरिसैन्यमिति शेषः । 'सिंहवत्', 'उत्पत्य' व्याक्रम्य, 'ग्रसेत्' विनाशयेत्,
विजिगीषुरिति शेषः । 'समासक्तं' इत्यत्र 'मर्द्दयन्तं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः । १६ स० ॥ ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

मृगयेति । विजिगीषुः 'व्यापाश्रयः' वनादिसंलीनः, सन्, 'मृगयासंप्रयुक्तं'
मृगयाव्यापारासक्तं, अथ वा 'गोमहाहृष्ट्या', 'व्याप्रबन्धनात्', 'तल्लक्षं'
गोगणकृतदृष्टिं, 'शत्रुं हन्यात्' । १६ स० ॥ ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

अवस्कन्देति । 'अवस्कन्दभयात्' व्याक्रमणभयात्, 'रात्रौ', 'प्रजागर-
कृतश्रमं' जागरणेन क्लान्तं, अतएव 'दिवासप्तं', 'निद्राव्याकुलं' निद्राविह्वलं,
च 'सैनिकं', 'हन्यात्' । अस्य श्लोकरस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं ।
शेषार्द्धन्तु "दिवा प्रसप्तं वा हन्यात् निद्राव्याकुलसैनिकं" इति । १६ स० ॥
६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

पूर्वाह्ण इति । 'सौमिकविधानवित्' वक्ष्यमाणलक्षणसौमिकविधानज्ञः,
अन्यत् प्रकीर्तं । 'पूर्वाह्णं व्याहृतं श्रान्तं' इत्यत्र 'अहसम्नाहृतश्रान्तं' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः । १६ स० ॥ ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सपादेति । 'सपादकोपावरणैः' पादानां चर्ममयाः 'कोपाः', 'आवरणानि'

सन्नाहाः, तदयुक्तैः 'नागैः' गजैः, 'अतिजवोपेतैः' अत्यन्तवेगिभिः, 'अश्वैः',
 'वा' अथवा, 'खड्गपाणिभिः', 'नरैः', 'सौमित्रैः' सुप्रबलविनाशं,
 'कुर्व्यात्' । 'नागैः' इत्यत्र 'भागैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठस्वसंगतः । 'अश्वैरति-
 जवोपेतैः' इत्यत्र 'कोपादुयजवोपेतैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥
 १६ स० ॥ ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

प्रतिस्वर्त्येति । 'प्रतिस्वर्त्यं-महावातं' प्रतिकूलौ स्वर्त्यं-महावातौ यस्य तथा-
 भूतं, अतएव 'सम्मीलितेक्षणं' मुद्रितनेत्रं, 'शत्रुं', 'क्षत्रुं' शीघ्रं, 'उत्थितः',
 सन् विजिगीषुः 'इत्येवं कूटयुद्धेन हन्यात्' । 'प्रतिस्वर्त्यं-महावातं' इत्यत्र
 'प्रतिस्वर्त्यं महावातं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥ ६८
 श्लो० ॥ ६८ ॥

नीहारेति । यतः, 'नीहारः', धूमिका, 'तिमिरः' अन्धकारः, 'गावः'
 गोसमूहः, 'श्वभ' विवरं, 'अद्रिः' पर्वतः, 'निम्नगाः' नद्यः, एताः, 'शत्रुं',
 'अवन्ति' रक्षन्ति, अतः 'इत्यादि' नीहारादिकं, 'सत्त्वं' 'सन्तं' विद्यमानं,
 प्रायते ह्यादयति यत् एवम्भूतं, 'सद्म' आश्रयस्थानं, 'प्रकीर्तितं' कथितं,
 बुधैरिति शेषः । 'अवन्ति शत्रुमित्यादि सत्त्वं सद्म प्रकीर्तितं' इत्यत्र
 'वदन्ति शत्रुमित्यादि क्वचं सप्त प्रकीर्तितं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
 सम्यक् । १६ स० ॥ ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

उपसंहरन्नाह, साध्वेति । 'अप्रमत्तः' व्यवहितः, 'अवसायवर्त्तो' अवसाये-
 स्थितः, विजिगीषुः, 'साधु' यथा भवति तथा, 'येन प्रकारेण' कूटयुद्धा-
 दिना, 'परं' शत्रुं, 'निहन्यात्' विनाशयेत् । 'अप्रमत्तः', विजिगीषुः
 'चरैः' प्रणिधिभिः, 'समावेदिततत्राचारः' सम्यक्विज्ञापितशत्रुप्रचारः,
 सन्, 'तेनैव' तेन प्रकारेणैव, कूटयुद्धादिनेति धावत्, 'ततः' यातव्यात्,
 'शङ्केत' शङ्कां कुर्वति । 'साध्वप्रमत्तः' इत्यत्र 'साधु प्रमत्तः' इति मुद्रित-
 पुस्तकपाठः, 'येन प्रकारेण' इत्यत्र 'यानप्रकारेण' इति मुद्रितपुस्तक-
 पाठश्च न समीचीनः । १६ स० ॥ ७० श्लो० ॥ ७० ॥

कूटयुद्धैः शत्रुवधे पापमाशङ्कान्नाह, नियतेति । विजिगीषुः 'नियतं'

निश्चयेन, 'कूटयुद्धेन', 'शत्रून्', 'उपनिहन्यात्' उपेत्य विनाशयेत् । 'हि'
यतः, 'हृद्गना' हृत्सेन, 'शत्रुनाशः', 'धर्मः', 'न', 'तिरयति' व्याख्यादयति,
विनाशयतीति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टयति 'अचकितेति, 'सुनिश्चित-
शस्त्रः' सुतीक्ष्णायुधः, 'द्विगच्छन्तुः' अश्वत्थामा, 'इव' यथा, 'अचकितं',
'निश्चि', 'सुप्तं' निद्रितं, 'पाण्डवानां', 'अनीक' सेन्यं, 'जघान' विना-
शितवान् । 'नियतमुपनिहन्यात् कूटयुद्धेन' इत्यत्र 'नियतमिति निहन्यात्
कूटयुद्धेषु' इति, 'तिरयति धर्मं हृद्गना' इत्यत्र 'तिरयति धर्मच्छद्गना'
इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां

ऊनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण अष्टादशः सर्गः ॥

अथ विंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण अत्रविंशः सर्गः ।

कूटयुद्धमभिधायात्र प्रकाशयुद्धं सम्पादयितुं बलाङ्गानां कर्माणि, तत्र हस्तिकर्मं श्लोकत्रयेण दर्शयति, प्रयाण इति । 'प्रयाणे' युद्धयात्रायां, 'पूर्वाचार्या' 'वनदुर्गप्रवेशनं', परेषां प्रासजननार्थमिति शेषः । 'अङ्ग-
तानां' अङ्गतपूर्वाणां, 'मार्गाणां' पथां, 'तीर्थानां' जलावतरणिकानां, च 'प्रवर्त्तनम्', महाकायत्वादिति भावः । 'कृतानाञ्च प्रवर्त्तनं' इति पाठान्तरं ।
२० स० ॥ १ श्लो० ॥ १ ॥

तोयेति । 'तोयावतार-सन्तारौ', 'तथा', 'एकाङ्गविजयः' एकेनैव हस्यङ्गेन परसैन्यविजयः, 'अभिन्नानां' मिलितानां, 'अनीकानां' पर-
सैन्यानां, 'भेदनं' पृथक्करणं, हस्तिसमूहप्रेरणादिति भावः । 'मिन्नानां'
विच्छिन्नानां, स्वसैन्यानां, 'सङ्गुहः' एकीकरणं ॥ २० स० ॥ २ श्लो० ॥ २ ॥

विभीषिकेति । 'विभीषिका' शत्रुषु प्रयप्रदर्शनं, 'विघाताः' शत्रूणां
व्याघातकरणं, 'पुरप्राकारभङ्गनं' 'पुरस्य' नगरस्य, 'प्राकारभङ्गनं' प्राचीर-
भङ्गः, 'प्राकारद्वारभङ्गनं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'कोषनीतिः' कोषा-
नयनं, 'भयत्राणं' भयात् रक्षणं, एतानि 'हस्तिकर्म', 'प्रचक्षते' वदन्ति,
पूर्वाचार्या इति शेषः । 'कोषनीतिर्भयत्राणं' इत्यत्र 'कोषनीतिर्भयत्राणमिति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सन्धिक् ॥ २० स० ॥ ३ श्लो० ॥ ३ ॥

रथकर्माभिधातुमाह, तुरङ्गस्येति । तुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो रक्षकं,
'भेदस्य' भिन्नस्य, 'सन्धानं', 'रथकर्म', 'घतुरङ्गस्य' परानीकस्य, 'निषेधः'
प्रतिषेधः, 'बलरक्षणं' स्वकीयबलरक्षणं, 'अभिन्नसन्धानं', हस्तिकर्मवत्
दृष्टव्यं इति रथकर्मेव तत् । हस्तिकर्माभिधायकश्लोकानन्तरं रथकर्मा-
भिधायकश्लोकः मुद्रितपुस्तके हस्तलिखितपुस्तकेषु च पतितः, परन्तु
हस्तलिखितपुस्तकेषु हस्तिकर्माभिधायकश्लोकव्याख्यानानन्तरं रथकर्मा-

भिधायकस्योक्तस्य व्याख्यानं वर्तते तच्च व्याख्यानं अस्माभिर्यथा दृष्टमुद्धृतं,
मूलादर्शनात् अपरिशोधितमेव ॥ २० स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

वनेति । वनानां दिशा मार्गणां 'विधयः' निरूपणां, अश्वकर्मेति सम्बन्धः,
'वीवधासाररक्षणं' 'वीवधः' तण्डुलादिसंग्रहः, 'आसारः' सैन्यानां सर्वतो-
व्याप्तिः, तयोः रक्षणं, 'अनुयानापसरणे' परसैन्यस्य चासोत्पादनार्थं 'अनु'
पश्चात्, 'यानं' गमनं, भङ्गदर्शनेन परबलान्याह्वय्य हन्तुरपसरणं, 'शीघ्रं'
अर्थोपपादनं' शीघ्रं सम्पादनीयानां कार्यानामुपपादनं, 'दीनानुसरणं'
'दीनानां' अनुकम्पनीयानां स्वबलानां, भयापसरणार्थं पश्चाद्गमनं अनुसरणं ।
'कोटीनां' उभयपक्षस्थितबलानां, 'जघनस्य' अवनिपृष्ठभागस्थितबलस्य,
च अनुसरणमिति शेषः, 'इत्यश्वकर्म्म' । 'पत्तेः' पदातिक्रमस्य, च 'सर्वदा'
शस्त्रधारणं, पदातिकर्मेति शेषः । 'वनदिङ्मार्गप्रचया' इति भुजितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५-६ श्लो० ॥ १५-६ ॥

शोधनमिति । 'कूपत्पेर्यानां' कूपजलावतरणिकानां, 'शोधनं' खनन-
क्रिया, 'शिविरस्य' कन्यावारस्यानस्य, 'मार्गाणां', 'यवसादिषु' पललादिषु,
ष्यादिग्रहणात् लोच्युक्तगटकशाखादिषु च यत् किञ्चित् कर्म्म तत् 'विश्वकर्म्म'
विश्वेषां सकलबलानां, 'कर्म्म', 'विज्ञेयं', 'यवसादि च यत्किञ्चित्' इत्यत्र
'यवसादिषु यत्किञ्चित्' इति टीकोद्धृतपाठः । 'विश्वकर्म्म तत्' इत्यत्र
'विश्वकर्म्मवत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

बललक्षणाभ्यभिधातुमाह, जातिरिति । -'जातिः' विशुद्धजातिमत्त्वं,
'सत्त्वं' उत्तमत्वं, 'वयः' तरुणत्वं, 'स्थानं' उत्पत्तिस्थानस्य उत्तमत्वं, 'प्राणिता'
बलवत्त्वं, 'मर्म' जीवनस्थान-सन्धिस्थानादीनां विशुद्धत्वं, 'येगिता' वेगवत्त्वं,
'तेजः' तीक्ष्णं, 'शिल्पं' खे खे विषये हतविद्यत्वं, 'उदयत्वं' उन्नतत्वं,
'स्थैर्यं' स्थितेरचलत्वं, 'धैर्यं' इति पाठान्तरं । 'साधु विधेयिता' साधु
यथा भवति तथा यथोक्तकारिता, 'इति' एतत्, 'सद्यज्ञनाचारवता'
स्वकीयलक्षणाधारगुह्यानां, 'पश्यन्-रघ-दन्तिनां', 'लक्षणं' असाधारणचिह्नं,
'एतेन' उक्तलक्षणेन, 'युक्तान्' विशिष्टान्, पश्यन्-रघ-दन्तिनः इति

शेषः । 'कर्मसु' युद्धकर्मसु, 'योजयेत्' प्रेरयेत् । 'जातिः सर्व' इत्यत्र
 'जातिस्थानं' इति, 'प्राणिता' इत्यत्र 'प्राणिनां' इति, 'उदरत्वं' इत्यत्र
 'शीघ्रगतं' इति, पत्न्यत्र-रथ-दन्तिनां' इत्यत्र 'पत्न्यत्र-रथ-वाजिनां' इति च
 मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनाः ॥ २० स० ८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

पदातीनां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, सस्यूयेति । 'सापसारा'
 अपसरणप्रदेशसहिता, 'जातिविषमा' जातिबन्धुरा, या भूमिः सा
 पदातीनां युद्धानुकूला इति शेषः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० १० श्लो० ॥ १० ॥
 अश्वानां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, अल्पेति । 'वल्पवृक्षोपणा'
 अल्पा वृक्षाः उपलान्च यस्यां सा तथाभूता । 'अच्छिन्ना' गर्तरहिता,
 'बलतिका' लतारहिता, 'अविदरा' स्कोटनरहिता, 'स्थिरा' दृढा, 'निःश-
 कंरा' सूक्ष्मपाषाणरहिता, 'निष्पङ्का', 'सापसारा', श्वभूता या भूमिः
 सा 'वाजिभूः' अश्वानां युद्धानुकूला भूमिरित्यर्थः ॥ २० स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

रथयुद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, निःस्थानिविति । श्लोकद्वयं प्रतीतं ।
 मुद्रितपुस्तके त्रयोदशसंख्यकः श्लोकः असङ्गतत्वात् हस्तलिखितपुस्तकेऽवि-
 द्यमानत्वाच्च न ध्याख्यातः ॥ २० स० १२-१३ श्लो० ॥ १२-१३ ॥

गजानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, मर्दनीयेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ २०
 स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

युद्धे राजस्थानमभिधातुमाह, जयेति । 'अप्रतियहः' अनाक्रमणीयः;
 'मतिमान्' नीतिशास्त्रनिपुणः, 'जयार्थी' विजिगीषुः, 'नैव युध्येत' स्वयं
 युद्धं न कुर्वीत । 'वा' यदि, 'आवश्यकत्वात्', 'युध्येत', 'तदा', 'अतिबल-
 वेष्टितः', 'सन् युध्येत' इत्यर्थः । हस्तलिखितपुस्तके तु श्लोकोऽयं भिन्नक्रमेण
 लिखितः स च क्रमः, "जयार्थी नृपतिनिष्ठेत् दूरं गत्वाप्रतियहे । भिन्नश्च
 प्रतिगृह्णीयात् न हि युध्येत तं विना" इति । व्याख्यानन्तु 'जयार्थी'
 विजिगीषुः राजा, 'दूरं' युद्धक्षेत्रात् इति शेषः, 'गत्वा तिष्ठेत्', अप्रतियहे
 स्थाने स्थितः 'भिन्नं' परैरुपहृतं प्रतिग्रहविक्रममिति यावत्, श्वसैन्यमिति
 शेषः 'प्रतिगृह्णीयात्' रक्षेदित्यर्थः, 'हि' यतः, 'तं' राजानं, 'विना न युध्येत',
 सैन्यमिति शेषः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

कोषस्थानमभिधातुमाह, गजेष्वेति । कोषः गजेषु धारोपितः कार्य्यः, तथा च सुरक्षो भवतीति । 'शोप्रयानैः' तुरङ्गोद्युग्दिभिः यानैः, 'अधिष्ठितः' सन्निधापितः, रक्षासौकार्य्यार्थमेवेति भावः । 'यत्र', 'राजा' विजिगीषुः, 'तत्र', 'कोषः', 'हि' यस्मात्, 'राजता', 'कोषाधीना', यस्य कोषः स एव राजा भवतीत्यर्थः ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

कोषप्रयोजनमभिधातुमाह, प्रत्यय इति । 'प्रत्यग्रे' अभिनये, 'कर्मणि' श्चुबधादौ, 'कृते' निर्वर्तिते सति, 'ह्लाघमानः' वर्णयन्, 'कृतादरः' कृत-सम्मानः, 'योधेभ्यः', 'ततः' तस्मात्, 'दद्यात्' स्वकोषं प्रयच्छेत्, 'हि' यस्मात्, 'कः' कोनाम पुरुषः, 'दातुः' दानशीलस्य विजिगीषोः, 'न युध्येत', अपि तु सर्वं एव युध्येत ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

दानसंलग्नमभिधातुमाह, दद्यादिति । विजिगीषुः 'प्रहृष्टः' ध्याक्लादितः, सन्, 'राजघातिने' श्चुबलेयु यो राजा तद्घातिने, 'वर्णानां' ध्याहित-प्रविशविशेषाणां, 'नियतं' कर्त्तुं, 'दद्यात्', 'तत्सुतबधे' तस्य राज्ञः सुतबधे, 'ब्रथा सेनापतिबधे', 'तदर्द्धं' नियुताद्धं, पश्चात्सहस्राणोत्यर्थः । दद्यादिति पूर्व्येणानान्वयः एवमुत्तरत्रापि ॥ २० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

प्रवीराणामिति । 'प्रवीराणां' प्रहृष्टवीराणां, यः 'मुख्यः' प्रधानं, तस्य 'बधे' 'शतगुणं शतं' दशसहस्रं, 'कुञ्जरबधे' हस्तिबधे, 'तदर्द्धं' शतगुण-शताद्धं, पञ्चसहस्रमिति यावत् । 'प्रधानस्यन्दनस्य' प्रधानरथस्य, 'बधे' विनाशे, च तदर्द्धमिति सम्बन्धः । 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इत्यत्र 'प्रदानं स्यन्दनस्य च', इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

सहस्रश्चेति । 'चापिबधे' धन्विबधे, 'सहस्रं' दशशतं, 'पत्तिमुख्य-बधे' पदातिप्रधानविनाशे, 'गवां विंशतिकं', 'सर्वं' समस्तं सैन्यं, 'भोग-द्वैगुण्यं' 'भोगः' उपजोविका, तस्य द्वैगुण्यं यत्र तत् तथाभूतं कुर्यादिति शेषः । 'पत्तिमुख्यबधे' इत्यत्र 'पत्तिमुख्यबधे' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

रूप्यमिति । 'रूप्यं' रजतं, 'हेम' सुवर्णं, 'कुप्यं' स्वर्णं दौष्यभिन्नधातुः, 'यो',

‘यत्जयति’, ‘तस्य तत्’ । ‘वा’ अथवा, ‘हृद्यः’ आशादितः, ‘नराधिपः’ राजा, ‘योधान्’, ‘वस्त्वनुरूपं’ कार्यानुरूपं, ‘दद्यात्’ । ‘वस्त्वनुरूपं वा’ इत्यत्र ‘वस्त्वनुरूपं हि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः, ‘योधान् नराधिपः’ इत्यत्र ‘योधान् प्रहर्षयन्’ इति पाठान्तरं, ‘हृद्यं’ इत्यत्र ‘गुण्यं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

ब्यूहरचनायां बलानां अथवस्थानभूमिमभिधातुमाह, पञ्चेति । ‘अरत्निः’ विस्तृतकनिष्ठः बद्धमुष्टिहस्तः, तैः पञ्चभिः कल्पितं देशमानं ‘धनुः’, ‘तस्मिन्’ धनुषि, पञ्चारत्निप्रमाणभूभाग इति यावत् । ‘धन्विनं’ धनुर्धरं, ‘युधि’ संयामे, ‘स्यापयेत्’ । ‘त्रिगुणे’ धनुस्त्रयपरिमितस्यामे, पञ्चदशारत्निभूभागे इति यावत् । ‘अश्वः’, ‘योव्यः’ इति शेषः । ‘पञ्चसु पञ्चसु’ पञ्चगुणितेषु पञ्चधनुःषु, पञ्चविंशत्यरत्निप्रमाणभूभागेऽपि इति यावत् । ‘रथ-गजौ’, ‘योव्यौ’ स्यापनीयौ । ‘पञ्चारत्निर्धनुस्तस्मिन् स्यापयेद् धन्विनं’ इत्यत्र ‘पञ्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्यापयेद्विनं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘त्रिगुणेश्वः’ इत्यत्र ‘त्रिगुणाश्वौ’ इति मुद्रितपुस्तकपाठोऽपि न सम्यक् ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

ब्यूहरचनायां बलानां असङ्ख्यार्थं परस्परान्तरमभिधातुमाह, समेति । ‘समः’ चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणं, सः ‘अन्तरं’ अन्तरालं, यस्य स तथाभूतः, ‘पुरुषः’ पदातिपुरुषः, एकपदातिपुरुषात् अपरपदातिपुरुषस्यान्तरं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणमिति भावः । ‘तुरङ्गः’ अश्वः, ‘त्रिसमान्तरः’ द्विचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणान्तरः, एकतुरङ्गात् अपरतुरङ्गः उक्तप्रमाणान्तरः इति भावः । ‘कुञ्जरः’ हस्ती, ‘स्यन्दनः’ रथश्च, ‘पञ्चसमान्तरः’ सप्तत्यङ्गुलप्रमाणान्तरः, एककुञ्जरात् अपरकुञ्जरः एकस्यन्दनात् अपरस्यन्दनश्च उक्तप्रमाणान्तर इति भावः ॥ २० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

तथेति । ‘आयामे’ घृद्धार्थप्रसरणे, तथा ‘विनिवर्तने’ विश्रामार्थापसरणे; ‘यथा’ येनप्रकारेण, ‘असंवाधो भवेत्’ सङ्कीर्णता न भवेत्, ‘तथा’ तेन प्रकारेण, ‘पञ्चश-रथ-दन्तिनः’, ‘युद्धेरन्’ । विस्तीर्णायां रणभूमौ पूर्वेऽक्त-

प्रमाणादधिकमप्यन्तरालं कार्यमितिभावः । 'व्यायामे' इत्यत्र 'व्यायामः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २० स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

असङ्करेणेति । 'असङ्करेण' भिन्नजातीयमिश्रणेन, 'युद्धेरन्', यतः
'सङ्करः' भिन्नजातीयमिश्रणं, 'सङ्कलावहः' सङ्कीर्णताप्रापकः । 'तु' पुनः,
'महासङ्कलयुद्धे', 'महागजान्', 'संश्रयेरन्', आकुलत्वापनोदनार्थमिति-
भावः । 'असङ्करेण' इत्यत्र 'सङ्करेण च' इति 'महागजान्' इत्यत्र 'महा-
कुलान्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

बलविशेषस्य प्रतियोद्भनभिधातुमाह, अश्वस्येति । 'अश्वस्य' अश्व-
रोहिणः पुरुषस्य, 'अयः' त्रिसंख्यकाः, 'पुरुषाः' पदावयवः, 'प्रतियोद्धारो-
भवेयुः', 'कुञ्जरस्य' हस्त्यारोहिणः पुरुषस्य, 'पञ्चाश्वः' पञ्चसंख्यका अश्व-
रोहिणः पुरुषाः, प्रतियोद्धारो भवेयुरिति पूर्व्येणान्वयः । 'इतिकल्प्याः'
एवं प्रणाल्यः, 'विधेयाः' विधातव्याः । 'अश्वस्य' इत्यत्र 'अवश्यं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुञ्जरस्य प्रतियोद्भन्तरमभिधातुमाह, पादचारा इति । 'दशपञ्च च
पादचाराः पुरुषाः' पञ्चदशसंख्यकाः पदातिपुरुषाः, कुञ्जरस्य प्रतियोद्धारो
भवेयुरितिशेषः । 'नागस्य' हस्तिनः, 'कथितं' उक्तं, 'इति' एवं, 'विधानं',
'स्यन्दनस्य' रथस्य, विज्ञेयमितिशेषः । 'पादचारा भवेयुश्च' इत्यत्र 'पादशो-
भावयेदश्व' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अनीकानां परस्परान्तरमभिधातुमाह, अनीकेति । 'अनीकं' व्युदाहृतं,
'इति' उक्तक्रमेण, अश्वपदातियुक्ताः 'नवद्विपाः', अनीकमपि 'कल्प्याः'
कल्पनीयाः, तथाच 'तस्यानीकस्य', 'रन्ध्रं' अन्तरालं, 'पञ्चघापं' पञ्चविं-
शत्यरत्नप्रमाणं, भवतीतिशेषः । अस्य श्लोकस्य पूर्व्याहं मुद्रितपुस्तके
शान्ति, पूर्व्याहंन्तु "अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः" । 'तस्या-
नीकस्य' इत्यत्र 'तथानीकस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । यत् शेषार्हमुक्तं तत्
हस्तलिखितपुस्तके अथर्वत्मानं अतीवासङ्गतञ्च ॥ २० स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इत्यनीकेति । 'इत्यनीकविभागेन' नवद्विपपरिकल्पितेन, 'व्यूहसम्पदः'

बलर्द्धीः, 'स्थापयेत्' । 'उरस्यकक्षपक्षान्' 'उरस्याः' 'उरसि' व्यूहस्य
मध्ये, रक्षितसैन्यानि, 'कक्षाः' कक्षस्थितसैन्यानि, 'पक्षाः' पक्षस्थितसैन्यानि,
'एतान्', 'तुल्यान्', 'समद्विपसंस्थान्', 'प्रघच्छते' । अयं श्लोको मुद्रित-
पुस्तके नास्ति । श्लोकस्तु "इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् व्यूहसम्पदः ।
उरस्यकक्षपक्षाञ्च तुल्यानेतान् प्रघच्छते" इति ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

व्यूहस्य अङ्गान्यभिधातुमाह, उर इति । 'उरः' व्यूहमध्यस्थमनीकं,
'कक्षौ' उरस्यस्य समिद्धितपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'पक्षौ' कक्षाधःपार्श्वद्वयस्थम-
नीकं, 'मध्यं' पक्षयोर्वह्निःस्थितमनीकं, 'एळं' मध्यस्य एळतोऽवस्थितमनीकं,
'प्रतियहः' एळाख्यादनीकात् द्विप्रतधनुर्यवहितमनीकं, 'कोटिः' एकपक्ष-
स्थितमनीकं, 'व्यूहशास्त्रज्ञैः' व्यूहशास्त्रनिपुणैः, 'सप्ताङ्गः' उरःप्रभृति-
सप्तविधाङ्गसम्पन्नः, 'व्यूहः', 'इत्यते' ॥ २० स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आचार्यमतमभिधातुमाह, उरस्येति । 'उरस्यकक्षपक्षौ' उरःस्थित-
कक्षस्थित-पक्षस्थितानीकैः, 'प्रतियहैश्च' प्रतियहस्थितानीकैश्च, 'अयं व्यूहः',
'गुरोः' दृहस्यतेः । 'पक्षाभ्यां परिवर्जितः' पक्षस्थितानीकविरहितः, 'एषः'
व्यूहः, 'शुक्रस्य' शुक्राचार्यस्य, अभिमतः इति शेषः । 'कक्षाभ्यां परिवर्जितः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ 'उरस्यकक्षपक्षौ' व्यूहोयश्च प्रतियहैः' इत्यत्र
'उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोयं सप्रतियहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेनाङ्गपतिक्षणमभिधातुमाह, अभेद्या इति । 'अभेद्याः' भेदेनावश्याः,
'कुलजाः' सद्गणोत्पन्नाः, 'मौलाः' मूलपुरुषसम्बन्धादागताः, 'लब्धलक्ष्याः'
लब्धो लक्ष्यो यैः ते तथाभूताः, 'प्रहारिणः' प्रहरणशीलाः, 'दृष्टयुद्धप्रति-
क्रियाः' दृष्टा 'युद्धप्रतिक्रिया' युद्धप्रतिकारः, यैः ते तथाभूताः, एवंभूता
जनाः 'सेनाङ्गपतयः' 'सेनाङ्गानां' इक्ष्यन्त्र-रथ-पदातिरूपचतुरङ्गबलानां,
'पतयः' अधिष्ठातारः, 'कार्यैः' । 'मौलाः' इत्यत्र 'मेध्याः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ २० स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

सेनाङ्गपतिविधेयमभिधातुमाह, प्रवीरेति । श्लोकार्थः प्रतीतः ॥ २० स०
३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

फलिवति । 'फल्गु' असारं, 'यत्किञ्चित् सैन्यं', 'तत्', 'यूहस्य' सप्ताङ्ग-
यूहस्य, 'मध्ये भवेत्' । 'यत्किञ्चित्', 'युद्धवस्तु' युद्धोपकरणादिकं, 'तत्-
'जघने' यूहस्य जघनप्रदेशे, 'भवेत्' । 'फल्गुसैन्यञ्च' इत्यत्र 'फल्गुसैन्यस्य'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रतिग्रहानीकस्यैव विशेषमभिधातुमाह, युद्धार्थमिति । 'युद्धकुशलः'
युद्धशास्त्रनिपुणः, विजिगीषुरितिशेषः । 'युद्धार्थं' संग्रामार्थं, 'मुख्यानीकं,
छेत्रचामरादिराजचिह्नरहितं सैन्यं, 'नियोजयेत्', । स्वयन्तु युद्धस्थले न
यायादितिभावः । तेनैव राजा रक्षितो भवति । 'हि' यतः, 'युद्धं' 'नायक-
प्राणं' विजिगीषुप्राणं । 'तत्' युद्धं, 'अनायकं' विजिगीषुरहितं, सत्
'हृन्वते' विफलं भवति । 'युद्धकुशलः' इत्यत्र 'युद्धकुशलं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः । 'मुख्यानीकं' इत्यत्र 'चय्यानीकं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

अचलयुद्धं अप्रतिहतयूहञ्चाभिधातुमाह, यूह इति । 'अनुष्टुभिमिति
वीक्षा द्रष्टव्या । तथाच अनुष्टुभं अनुष्टुभं विन्यस्तैः 'पत्तयश्च-रथ-दन्तिभिः'
'अध्वजाः' अचलनामकः, 'यूहः', भवतीतिशेषः । तद्यथा पत्तीनां एष्टतः
अध्वजाः, अध्वानां एष्टतः रथाः, रथानां एष्टतः दन्तिनः । 'तथा' अनुष्टुभं
अनुष्टुभं विन्यस्तैः, 'हृस्वश्च रथ-पत्तिभिः', 'अप्रतिहतः' अप्रतिहताख्यः,
'यूहः', 'ज्ञेयः' । तद्यथा हस्तिनां एष्टतः अध्वजाः, अध्वानां एष्टतः रथाः,
रथानां एष्टतः पत्तयः इति ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अन्तभिदं यूहमभिधातुमाह, मध्येति । यस्य यूहस्य 'मध्यदेशे', 'हया-
नीकं' अश्वसैन्यं, 'कक्षयोः', 'रथानीकं' रथारूढसैन्यं, 'पक्षयोः', 'गजानीकं'
गजारूढसैन्यं, सोयं 'यूहः', 'अन्तभिदं' 'अन्तं' शत्रुबलस्य मध्यं, भिनत्ति
यः स तथाभूतः, 'स्मृतः', ॥ २० स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

बलानां कस्यचिदभावे यूहविधौ विधेयमाह, रथेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥
२० स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

बलानां नाजल्ये विधेयमाह, विभज्येति । 'पत्तयश्च-रथ-कुञ्जरात्',

‘विभज्य’, ‘यूहे’ साकारे यूहे, ‘प्रक्षिपेत्’ । ‘यदि’, ‘दण्डबाहुल्यं’ वक्ष्यमाणं,
 ‘स्यात्’, ‘तदा’, यूहः ‘आवापः’, ‘प्रकीर्तितः’, अधिकबलानां आवपनात् ।
 अस्य श्लोकस्य उत्तरार्द्धस्थाने अपराद्धं मुद्रितपुस्तके मुद्रितं, तदुद्धृतं
 च न सङ्गतं । अस्य शेषार्द्धं तु एकचत्वारिंशद्विद्वितश्लोकस्य पूर्वार्द्धस्थाने
 मुद्रितं । तत्तु । “यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदावापः प्रकीर्तितः”, इति ‘यूहे’
 इत्यत्र ‘मध्ये’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

महायूहस्य भेदानभिधातुमाह, धनुरिति । श्लोकार्थः सुगमः । अथ
 श्लोकः हस्तलिखितपुस्तकद्वये नास्ति ॥ २० स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

साकारयूहानां तद्भेदानाच्च उद्देशमभिधातुमाह, मण्डलेति । मण्डलश्च
 असंहतश्च ‘मण्डलासंहतौ’ वक्ष्यमाणलक्षणौ, ‘भोगो दण्डश्च’ एतावपि
 वक्ष्यमाणलक्षणौ । एते चत्वारः एव ‘मनीषिभिः’, ‘प्रकृतियूहाः’ विद्वति-
 रक्षिताः यूहाः, ‘प्रकीर्तितः’ । ‘मण्डलासंहतौ’ इत्यत्र ‘मण्डलोऽसंहतः’
 इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

दण्डादियूहानां स्वरूपमभिधातुमाह, तिर्यगिति । ‘तिर्यक्’, ‘वृत्तिः’
 अवस्थितिः, यस्यासौ ‘दण्डः’ दण्डाख्यः यूहः, सैन्यानां दण्डवतिर्य-
 गवस्थितिर्दण्ड इति भावः । ‘भोगः’ भोगाख्यः यूहः, ‘अन्वावृत्तिः’
 ‘अनु’ पश्चाद्भावेनावृत्तिर्यस्यासावन्वावृत्तिः । ‘भोगोऽन्वावृत्तिरेव च’ इत्यत्र
 ‘भोगत्वाद् वृत्तिरेव च’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘मण्डलः’,
 ‘सर्वतोवृत्तिः’ सर्वतोमुखः, मण्डलाकारे यूहे सर्पशरीरवन्मण्डलस्थितानां
 गजादिहैन्यानामवस्थितिरिति भावः । ‘एषक् वृत्तिः’ ‘असंहतः’ असंह-
 ताख्यः यूहः, अत्र यूहे समस्तसैन्यानां एषग्भावेनावस्थितिरिति भावः ।
 तदुपधा । क. उ. क. । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।
 शेषार्द्धं तु “मण्डलः सर्वतोवृत्तिः एषक् वृत्तिरसंहतः” इति ॥ २० स०
 ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

दण्डयूहस्य भेदानभिधातुमाह, प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादया
 सप्तदश भेदा भवन्ति । अन्यत् प्रतीतं । ‘दण्डभेदास्तुदुर्जयः’ इत्यत्र

‘दण्डभेदाः सुदुर्जयः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४३-४४ स्तो०
॥ ४३-४४ ॥

प्रदरादीनां लक्षणान्याह, अतिक्रान्त इत्यादिना । ‘अतिक्रान्तस्तु
पक्षाभ्यां’, अविपर्यये इत्यर्थः । स एव दण्डः पक्षाभ्यां ‘अतिक्रान्तः’ अति-
क्रम्यगतः, प्रदरो भवति । उभयकक्षस्यपरानीकप्रदारणात् प्रदराख्य
इतिभावः । तस्याकारो यथा

क	क
---	---

 । ‘प्रतिक्रान्तः’ पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः
पश्चाद्गतः, दृढको भवति । तस्याकारः तद्वयथा

क.	उ.	क.
----	----	----

 । ‘अति
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’ इति, कक्ष-पक्षाभ्यां अतिक्रान्तः यस्यङ्घो यूहः, तस्याकारः
तद्वयथा

प	०	प
क	उ	क
प्र		

 । ‘त्रयोन्वस्येति यूहत्रितयस्य विपर्ययः चापः, कक्षाभ्यां

प्रतिक्रान्तत्वात् चापसंज्ञा । तद्वयथा

प	उ	प
क	क	
प्र		

 । ‘तद्विपर्ययः’ दृढकवि-

पर्ययः, अतिक्रान्तपक्षत्वात् । अस्यङ्घविपर्ययः ‘प्रतिष्ठः’, प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् ।
श्लेनाकारत्वात् श्लेनाख्यः । ‘स्यूणापक्षः’ पक्षयोः स्थाने स्यूणायूहो यस्यासौ
स्यूणापक्षः । अयं विजयाख्यः यूहः । ‘धनुःपक्षः’ इति चापयूहः पक्षयोः-
स्थाने यस्यासौ ‘धनुःपक्षः’, अयं सन्नयाख्यः यूहः । ‘द्विस्यूणः’ इति
द्विगुणितस्यूणः, अयं विशालविजयाख्यः यूहः । तस्याकारः तद्वयथा

≡	=	≡	=	≡
---	---	---	---	---

 । ‘दण्ड ऊर्द्धगः’ इति, ऊर्द्धगो दण्ड इत्येव सुची-
यूहो भवति । तद्वयथा

≡	.	-	-	≡
---	---	---	---	---

 । कर्णयोः स्थाने स्यूणा-

यूहो यस्यासौ स्यूणाकर्णः ‘अतिक्रान्तपक्ष इति, अयं चमूमुखः यूहः ।
‘अन्योस्य विपर्यय इति ‘अस्य’ चमूमुखस्य यूहस्य, ‘विपर्ययः’, उत्तरस्य
पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो यूहो भवति । तद्वयथा

क.	प.	उ.	क.	प.
----	----	----	----	----

 । ‘द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो बर्णयो भवति ।
चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्वयथा

क.	प.	उ.	क.	प.
प्र				

 ॥ २० स०

भोगभेदानामुद्देशमाह, गोमूत्रिकेत्यादि । 'गोमूत्रिका' गवां मूत्रवद्भेदा-
कारो विद्यते अस्याः तथाभूता । 'अहिसारी' अहेः सरणस्थानश्चाहिसारीक-
भिधीयते । 'अहिसारी च' इत्यत्र 'अहिसचारी' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
अनयोः प्रयोगः तद्वयथा

क	उ	क	प	उ
---	---	---	---	---

 ॥ २० स० ४८ श्लो०
॥ ४८ ॥

दखेति । दखयूहः पक्षस्थाने यस्यासौ 'दखपक्षः' 'युगोरस्यः' इति
उरस्यं द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः अर्थापत्त्या कक्षानीके विधेयः । 'तदिपर्यर्क-
मकरः' इति सर्वशकटसंख्यविपर्ययमुखो मकरः । तथा 'व्यतिकीर्ण-
श्रेयः कुञ्जरवाजिभिरिति, परितः यताकाकारोयं यूहः मध्ये कुञ्जर-
वाजिभिर्यतिकीर्णो भवति, मकर एवेति । 'व्यकीर्णः' इति, 'कुञ्जर-
राजिभिः' इति च मुद्रितपुस्तकपाठः । पूर्वश्लोके 'परिपताककः' इत्यत्र
'परिपतन्तकः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ४८ श्लो० ॥ ४९ ॥

मण्डलभेदानभिधातुमाह, मण्डलेति । 'मण्डलयूहभेदौ सर्वतोभद्रदु-
र्जयौ' । तत्र प्रथमः सर्वतोमुखः, गजानीकोयं दुर्जयः ॥ २० स० ५०
श्लो० ॥ ५० ॥

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । 'अर्द्धचन्द्रकः' अर्द्धचन्द्रा-
कृतिः, तद्वयथा

क	क
उ	

 । 'उद्धारः' चतुःसैन्यः, तथा पञ्चसैन्यः, तथा

कर्कटाख्यः, तथा काकपादिका, तथा गोधिका, इत्यादयो यूहास्वाकार-
भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्गाद्याकारसदृशरुचिततत्तत्सैन्यं यूहानां कर्कट-
शृङ्गादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ॥ २० स० ५१-५२ श्लो०
॥ ५१-५२ ॥

एत इति । 'प्रयोक्तृतिः' यूहविधानज्ञैः, 'एते सप्तदश', 'भेदतः'
विभागतः, 'प्रोक्ताः' प्रकर्षेण कथिताः । 'तथा', 'मण्डलस्य' मण्डलाख्यस्य
यूहस्य, 'भेदतः', 'यूहद्वयं', प्रोक्तं । 'असंहताः' असंहताख्याः 'यूहाः'
'षट्' षड्विधाः । 'भोगयूहाः' भोगाख्ययूहाः, 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः ।

‘युद्धकाल . उपस्थिते’ युद्धसमये ध्यागते । ‘यूहक्षैः’, ‘प्रागोन्व्याः स्युः’ प्रागुक्ता यूहाः प्रयोक्तव्या भवेयुः । ‘दण्डयूहाश्च भेदतः’ इत्यत्र, दण्ड-यूहाश्च पञ्चधा’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५३-५४ स्तो० ॥ ५३-५४ ॥

पक्षादीनामिति । ‘पक्षादीनामनीकेन’ पक्षादिस्थितसैन्येन, ‘हत्वा’ विनाशय, ‘श्रेष्ठैः’ अवशिष्टानीकैः, ‘परिच्छिपेत्’ वेष्टयेत् । ‘उरसां उरः-स्थितानीकेन, ‘समाहाय’, ‘कोटीभ्यां’ कोटिद्वयस्यसैन्यैः, ‘परिवेष्टयेत्’, शत्रुसैन्यानीतिश्रेष्ठः । ‘श्रेष्ठैः’ इत्यत्र ‘श्रेष्ठ’ इति, ‘परिवेष्टयेत्’ इत्यत्र ‘परि-वेष्टयन्’ इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५५ स्तो० ॥ ५५ ॥

परकोटीत्यादिश्लोकद्वयं प्रतीतार्थं । ‘यूहप्रयत्नेन’ इत्यत्र ‘यूहप्रयोगेन’ इति पाठान्तरं । ‘यूहक्षतैः’ इत्यत्र ‘यूहजातं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५६-५७ स्तो० ॥ ५६-५७ ॥

यत इति । विजिगीषुः उभयपक्षेपि ‘यतः’ यत्र, ‘फण्यु’ धसारं सैन्यं, तथा ‘यतभे यत्र, ‘अभिन्नं’ संघतं सैन्यं, एवं ‘यतः’ यत्र, ‘यूहैरधिष्ठितं’, ‘क्तः’ तत्र, ‘रिपुबलं हन्यात्’ । ‘व्यात्मानश्चापि’ स्वकीयबलश्चापि, ‘वृंह-येत्’ वर्द्धयेत् । ‘यूहैरधिष्ठितं’ इत्यत्र ‘दुष्टैरधिष्ठितं’ इति मुद्रितपुस्तक-पाठः ॥ २० स० ५८ स्तो० ॥ ५८ ॥

सारमिति । ‘सारं’ सारवदरिसैन्यं, ‘द्विगुणसारेण’ चरिसैन्यसारात् द्विगुणसारवता निजबलेण, ‘फण्यु’ धसारमरिसैन्यं, ‘सारेण’ सारवता निजबलेन, ‘पीडयेत्’ हन्यात् । ‘संघतं’ अभिन्नमरिसैन्यं, ‘प्रचण्डैः’ भीषणैः, ‘गजानीकैः’ गजसैन्यैः, ‘वारयेत्’ पीडयेत् । ‘सारं’ इत्यत्र ‘धरि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ५९ स्तो० ॥ ५९ ॥

दुर्जनानिति । ‘सिंहवसासिक्तैः’ ‘सिंहस्य’, ‘वसया’ भेदसा, ‘सिक्तैः’ उक्षितैः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० ६० स्तो० ॥ ६० ॥

सलोहेति । ‘सलोहजालैः’ लोहजालावृतैः, ‘दृढबद्धदन्तैः’, ‘सुकल्पितैः’ सुसज्जितैः, ‘अर्जितपादरक्षैः’ सुदृढघर्मसंनद्धपादैः, ‘प्रवीरयौधैः’ प्रहृष्ट-